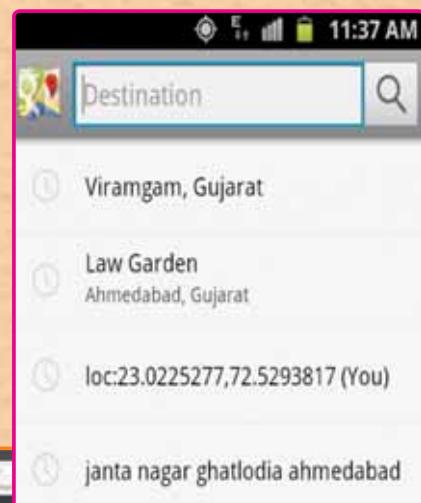
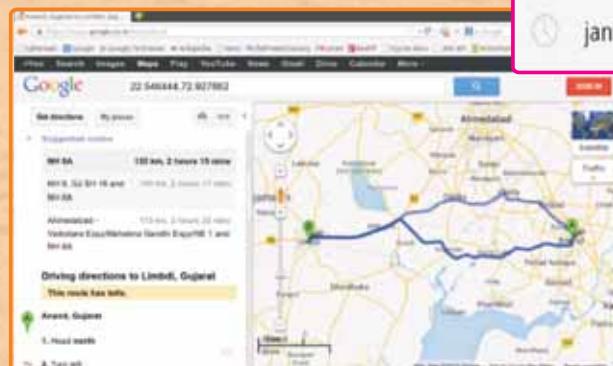
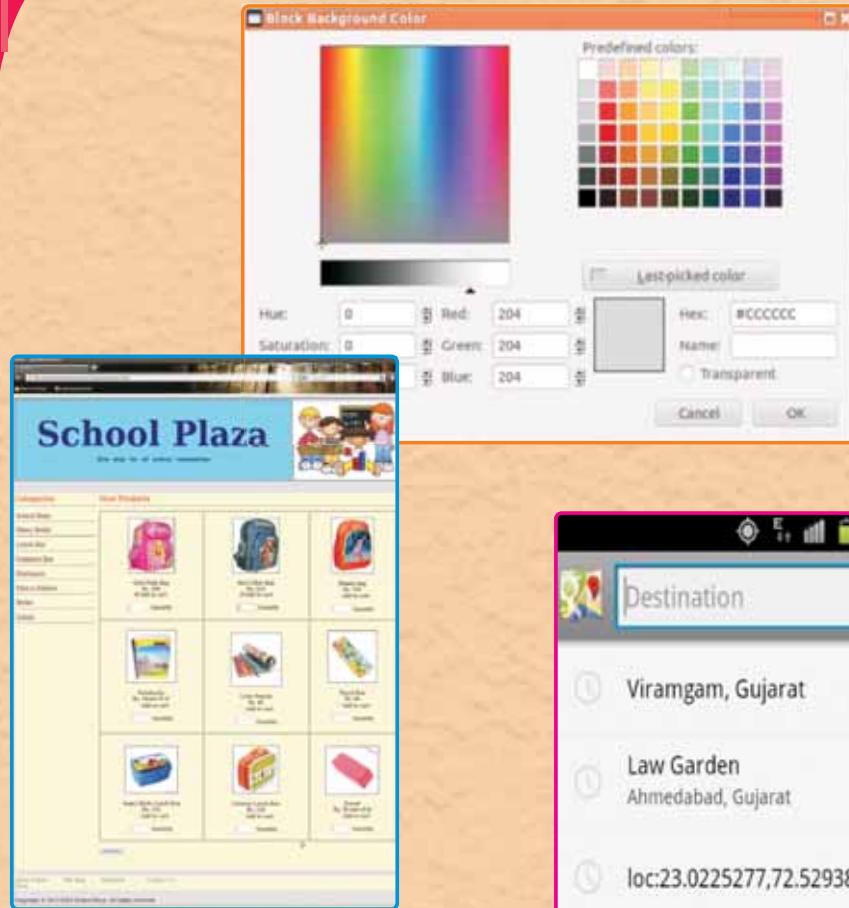

કમ્પ્યુટર-અધ્યયન

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ઘોરણ
12

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1214/15/૭, તા. 29-1-2014થી—મંજૂર

કુચ્ચિત્વ-અધ્યયન

ધોરણ 12

પ્રતિશાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈપણ ભાગ કોઈપણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક
મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર

પ્રો. આર. પી. સોની

લેખન-સંપાદન

ડૉ. હર્ષલ આરોલકર (કન્વીનર)

શ્રી જીજેશભાઈ સ્માર્ત

શ્રી જ્યોતિકાબહેન દોશી

શ્રી તૃપ્તિબહેન ડોડિયા

શ્રી હાર્દિકભાઈ જોશી

અનુવાદ

શ્રી રોહિતભાઈ દોશી

શ્રી વિરીશ બ્રહ્મભટ્ટ

શ્રી સાકેત દવે

શ્રી રજનીકાન્ત પંડ્યા

સમીક્ષા

શ્રી બીમલભાઈ રાવલ

શ્રી પંકજકુમાર શુક્લ

શ્રી રાજેશ્રીબહેન પટિયા

શ્રી નિશીતાબહેન ગાંધી

શ્રી સેજલબહેન ત્રિવેદી

ડૉ. વિમલભાઈ પંડ્યા

શ્રી હિમાંશુભાઈ મણિયાર

ભાષાશુદ્ધિ

શ્રી ઓમપ્રકાશ દવે

સંયોજન

શ્રી આશિષ એચ. બોરીસાગર
(એકેડેમિક સેકેટરી)

નિર્માણ-આયોજન

ડૉ. કમલેશ અન. પરમાર
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી મનીષ એચ. બધેકા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

વિતરણ-આયોજન

શ્રી હર્ષદ એચ. ચૌધરી
(નાયબ નિયામક : વહીવટ-વિતરણ)

પ્રસ્તાવના

માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે ઓપન સોર્સ ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ અને તેને સુસંગત વિવિધ મુદ્દાઓ માટેના કમ્પ્યુટર-અધ્યનયને લગતા ઓપન સોર્સ સોફ્ટવેર આધ્યારિત નવો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો છે. આ અભ્યાસક્રમ ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા **ધોરણ 12ના કમ્પ્યુટર-અધ્યયન** વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલું આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકૃતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ વિષયનું અંગેજ માધ્યમનું પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એની હસ્તપ્રતની આ સ્તરે શિક્ષણકાર્ય કરતા શિક્ષકો અને તજ્જ્ઞો દ્વારા સર્વોંગી સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે અને તેમનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારા-વધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત સરકાર તથા ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડની સૂચના અનુસાર વર્ષ 2021થી પ્રકાશિત પાઠ્યપુસ્તકની આવૃત્તિમાં ‘સાયબર સુરક્ષા, તેના જોખમો અને ઉકેલ’ અંગેની માહિતી સમાવવામાં આવી છે. અંગેજ માધ્યમના પાઠ્યપુસ્તકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને વિષયવસ્તુલક્ષી, રસપ્રદ અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે, તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

વિનયગિરિ ગોસાઈ

નિયામક

તા. 06-01-2025

મુકેશ કુમાર (IAS)

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2014, પુનઃમુદ્રણ : 2014, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2023, 2024, 2025

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ‘વિદ્યાયન’, સેક્ટર ૧૦-એ, ગાંધીનગર વતી

વિનયગિરિ ગોસાઈ, નિયામક.

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાખ્યાજનો અને રાખ્યાતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આજાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શને હથ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ય) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક બેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજ દેવાની;
- (ઇ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજ તે જાળવી રાખવાની;
- (ઈ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકૂળ રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ડ) જાહેર ભિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઝ) રાખ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભાજી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

અનુકૂળાંકિત

C4L3Q9

1. કમ્પોઝિનો ઉપયોગ કરી HTML ફોર્મની રચના	1
2. કેસ્કેડિંગ સ્ટાઇલશીટ અને જાવાસ્ક્રિપ્ટ	25
3. કમ્પોઝિનો ઉપયોગ કરી સરળ વેબસાઈટની રચના	52
4. ઈ-કોમર્સનો પરિચય	72
5. એમ-કોમર્સનો પરિચય	90
6. ઓફ્લાઇન આધારિત ઘ્યાલો	122
7. જાવાની મૂળભૂત બાબતો	135
8. જાવામાં કલાસ અને ઓફ્લાઇન	166
9. એરે અને સ્ટ્રાંગનો ઉપયોગ	194
10. જાવામાં અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિનું વ્યવસ્થાપન	211
11. ફાઈલ-વ્યવસ્થાપન	228
12. લેટેક્સની મદદથી દસ્તાવેજનું પ્રકાશન	249
13. અન્ય ઉપયોગી નિઃશુલ્ક ટૂલ્સ અને સેવાઓ	268

આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...

પ્રિય શિક્ષકો,

કમ્પ્યૂટર-સાક્ષરતાને ખૂબ જ ઝડપથી વિસ્તારવાના ઘેય સાથે, ગુજરાત સરકારે ICT@School કાર્યક્રમ અંતર્ગત રાજ્યની 6000 કરતાં વધુ અનુદાનિત શાળાઓને અધ્યતન કમ્પ્યૂટર-સંસાધનો પૂરાં પાડ્યાં છે. નવી નીતિની પહેલદારે બધી શાળાઓને ઉબુન્ટુ (લિનક્સનું બિન્ન સ્વરૂપ) ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ અને અન્ય મુક્તપણે ઉપલબ્ધ નિઃશુલ્ક (ઓપનસોર્સ) સોફ્ટવેર પણ પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે, જેથી લાઈસન્સની ચિંતા વગર મુક્ત રીતે સોફ્ટવેર વાપરી શકે તેમજ તેની આપ-લે પણ કરી શકે. અગાઉનાં પાઠ્યપુસ્તકો મોટે ભાગે માલિકીહક ધરાવતા (પ્રોપ્રાઇટરી) સોફ્ટવેર માટે લખાયાં હતાં, તેથી નવા અભ્યાસક્રમને આધારે નવેસરથી પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાની જરૂરિયાત હતી. 8મું ધોરણ પ્રાથમિક વિભાગમાં તબદીલ થવાને કારણે પણ આ ખૂબ જ જરૂરી હતું. આથી, ધોરણ 9થી 12 માટે કમ્પ્યૂટર-અધ્યયન માટેના વિવિધ વિષયો માટે મુક્તપણે ઉપલબ્ધ ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ અને તેને અનુરૂપ સોફ્ટવેર ટૂલ્સ પર આધારિત નવો અભ્યાસક્રમ તબક્કાવાર રીતે પૂરો પાડવામાં આવ્યો.

વિદ્યાર્થીઓ હવે ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ, ઓપન ઓફિસના ઘટકો, HTML, સી પ્રોગ્રામિંગ, ઇન્ટરનેટ અને વેબસર્ફિંગ જેવા મૂળભૂત કમ્પ્યૂટર સોફ્ટવેરથી માહિતગાર છે. ‘કમ્પ્યૂટર-અધ્યયન’ વિષયની શ્રેણીમાં 12માં ધોરણનું આ ચોથું પાઠ્યપુસ્તક છે. આ પુસ્તકનો હેતુ HTML ફોર્મની રચના, જાવાસ્ક્રિપ્ટ, કમ્પોઝનો ઉપયોગ કરી સરળ વેબસાઈટની રચના અને ઈ-કોમર્સ તથા એમ-કોમર્સનો પરિચય આપવાનો છે. આ ઉપરાંત, ઓઝેક્ટ ઓરિએન્ટેડ અભિગમના પરિચય બાદ મૂળભૂત જાવા ભાષા સમજવવામાં આવી છે, જે વેબ-વિનિયોગો માટે વ્યાપકપણે ઉપયોગમાં લેવાતી ભાષા હોવાને કારણે ધારી પ્રચલિત છે. અંતમાં, વિદ્યાર્થીઓની જાણકારી માટે લેટેક્સ જેવા પ્રચલિત ઓપનસોર્સ પેકેજ અને અન્ય પ્રક્રિયા ટૂલ્સનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે, આવરી લીધેલો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓને કમ્પ્યૂટર એપ્લિકેશન્સ અંગે સ્પષ્ટ સમજ મેળવવામાં ઉપયોગી બનશે અને આપ ઓપનસોર્સ સોફ્ટવેર ટૂલ્સનો ઉપયોગ કરી શિક્ષણ આપવામાં અને પ્રાયોગિક કાર્યમાં આનંદ અનુભવશો.

પ્રિય વિદ્યાર્થીઓ,

ધોરણ 9 થી 11માં તમે ઉબુન્ટુ ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ, રાઇટર, કેલ્સી, ઇમ્પ્રેસ જેવા ઓપન ઓફિસ ઘટકો, બેઝ જેવા ડેટાબેઝ મેનેજમેન્ટ ટૂલ તથા HTMLમાં વેબપેજની રજૂઆત વિશે અભ્યાસ કર્યો. અલ્ગોરિધમની રચના અને સાદા સી પ્રોગ્રામિંગ વિશે પણ તમે જાણ્યું, જેને પ્રોસિજર આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ભાષા કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત તમારી સમક્ષ એનિમેશન માટેના મલ્ટીમીડિયા ટૂલ્સને પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું. ધોરણ 12ના આ પાઠ્યપુસ્તકમાં કમ્પોઝનો ઉપયોગ કરી વેબપેજની રચના, ઈ-કોમર્સ, ઓઝેક્ટ ઓરિએન્ટેડ અભિગમના પાયાના સિદ્ધાંતો, જાવા પ્રોગ્રામિંગ ભાષા તથા અન્ય ઉપયોગી ટૂલ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

પ્રકરણ 1થી 3ની મદદથી તમે સરળ છતાં કાર્યક્રમ વેબસાઈટની રચના કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકશો. આ પ્રકરણોમાં HTML ફોર્મ, સ્ટાઇલ શીટ, જાવાસ્ક્રિપ્ટ અને વેબસાઈટની રચના માટે કમ્પોઝિર નામના ટૂલની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રકરણ 4 અને 5માં ઈ-કોમર્સ, એમ-કોમર્સ અને એલ-કોમર્સ વિશે જાગ્રાતારી આપવામાં આવી છે. આજકાલ સોફ્ટવેરના વિકાસમાં મહિંશે ઓફ્જેક્ટ ઓરિએન્ટેડ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઓફ્જેક્ટ ઓરિએન્ટેડ અભિગમનો અભ્યાસ તમે પ્રકરણ 6માં કરશો. વેબ-વિકાસમાં અગ્રસર ઓફ્જેક્ટ ઓરિએન્ટેડ પ્રોગ્રામિંગ ભાષાનો પરિચય પ્રકરણ 7માં આપવામાં આવ્યો છે. કલાસ અને ઓફ્જેક્ટ, એરે અને સ્ટ્રિંગ, અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ અને ફાઈલનું વ્યવસ્થાપન જેવી સુવિધાઓ પ્રકરણ 8 થી 11માં સમાવવામાં આવી છે. એક અન્ય ઓપનસોર્સ શબ્દપ્રક્રિયક LaTeX કે જે પુસ્તકના લેખકો, પ્રકાશકો અને વૈજ્ઞાનિકોમાં સાંબંધિત છે તેનો પરિચય પ્રકરણ 12માં આપવામાં આવ્યો છે. અંતિમ પ્રકરણમાં કમ્પ્યુટર સાથે કાર્ય કરી શકાય તેવાં કેટલાંક અન્ય ઉપયોગી ઓપનસોર્સ ટૂલ્સ જેવાં કે, આર્કાઇવ મેનેજર, VLC મીડિયા પ્લેયર, ગૂગલ મેસ્સ, આંકડાશાખીય ટૂલ R, સ્કાઈપ અને રેશનલ ખાન વગેરેને તેમનાં સામાના કાર્યોની ઉપયોગિતા સાથે સંક્ષેપમાં ચર્ચવામાં આવ્યાં છે.

તમે આ પુસ્તકનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી પ્રાયોગિક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ તથા વેબસાઈટની અને જાવાના પ્રોગ્રામની રચનામાં સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ કેળવી શકો એ અપેક્ષિત છે.

ગુજરાત સરકાર તથા ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડની સૂચના અનુસાર વર્ષ 2021થી પ્રકાશિત પાઠ્યપુસ્તકની આવૃત્તિમાં પ્રકરણ-5ના અંતે ‘સાયબર સુરક્ષા, તેના જોખમો અને ઉકેલ’ અંગે કેટલીક વધુ માહિતી રજૂ કરવામાં આવી છે. હાલના સમયમાં બાળકો દ્વારા ઈન્ટરનેટના વધેલા ઉપયોગોએ સાયબર બુલિંગ(Cyber Bullying), સાયબર ગ્રૂમિંગ(Cyber Grooming) અને ઓનલાઈન ગેમિંગ(Online Gaming) ઉદ્ભબતા કેટલાક જોખમોને જન્મ આપ્યો છે. તેનાથી સુરક્ષિત રહેવા માટેના ઉપયો આ મુદ્દાઓમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે તથા સ્વાધ્યાયમાં પણ તે અંગેના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વિગતો મોકલતી વખતે method લાક્ષણિકતાના ઉપયોગ દ્વારા HTTP પદ્ધતિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. તે બે કિંમત સ્વીકારી શકે છે : GET અને POST. GET પદ્ધતિ ફોર્મમાંથી વિગતો મેળવી, તેને URLના અંતમાં ઉમેરી સર્વરને મોકલી આપે છે. આ પદ્ધતિ એક સમયે માત્ર મર્યાદિત માહિતી મોકલવાની અનુમતિ આપે છે. POST પદ્ધતિમાં વિગતોને HTTP ટ્રાન્ઝેક્શન દ્વારા બ્લોક સ્વરૂપે મોકલવામાં આવે છે. વિગતોને વિનંતીમાં સમાવીને મોકલવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં વિગતોની લંબાઈ બાબતે કોઈ મર્યાદા નથી. method લાક્ષણિકતાની પૂર્વનિર્ધારિત કિંમત GET છે.

નિવેશ-ઘટક (Input Element)

ફોર્મમાં રેડિયો-બટન, ટેક્સ્ટબોક્સ અને ચેકબોક્સ જેવાં વિવિધ ક્ષેત્ર (field) ઉમેરવા માટે નિવેશ-ઘટકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. <input> ...</input> અથવા માત્ર <input> ટેગનો ઉપયોગ કરી આ ઘટક અમલમાં મૂકી શકાય છે. <input> ટેગનો ઉપયોગ type, name અને value જેવી લાક્ષણિકતાઓ સાથે કરવામાં આવે છે.

ફોર્મમાં ઉમેરવામાં આવનાર ફિલ્ડની સ્પષ્ટતા input ઘટક સાથે type લાક્ષણિકતા દ્વારા કરવામાં આવે છે. ફોર્મમાં આવેલા ફિલ્ડને નામ આપવા માટે name લાક્ષણિકતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ફોર્મમાં ફિલ્ડને પૂર્વનિર્ધારિત કિંમત સાથે દર્શાવવા માટે value લાક્ષણિકતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કોષ્ટક 1.1માં આ લાક્ષણિકતાઓને તેના ઉપયોગ સાથે દર્શાવી છે.

Type	સમજૂતી	Example
Radio	ફોર્મમાં રેડિયો-બટનની રચના કરે છે. રેડિયો-બટનના જૂથમાંથી એક સમયે માત્ર કોઈ પણ એક રેડિયો-બટન પસંદ કરી શકાય છે. સામાન્ય રીતે વિકલ્પોનાં જૂથમાંથી એક વિકલ્પ પસંદ કરવા માટે રેડિયો-બટનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.	<INPUT TYPE = "radio" NAME = "var" VALUE = "txt">
Checkbox	ફોર્મમાં ચેકબોક્સની રચના કરે છે. એકસાથે એકથી વધુ ચેકબોક્સની પસંદગી શક્ય છે. આવેલ વિકલ્પોનાં જૂથમાં એકથી વધુ વિકલ્પ પસંદ કરવા માટે ચેકબોક્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.	<INPUT TYPE="checkbox" NAME = "var" VALUE ="txt" >
Text	ફોર્મમાં લખાણ ઉમેરવા માટે ટેક્સ્ટ-ફિલ્ડની રચના કરે છે. ટેક્સ્ટ ફિલ્ડમાં ઉપયોગકર્તા ઈચ્છિત કોઈ પણ વિગતો ઉમેરી શકે છે.	<INPUT TYPE="text" NAME = "var" VALUE = "txt" >
Password	ફોર્મમાં પાસવર્ડ ફિલ્ડની રચના કરે છે. આ ફિલ્ડ ટેક્સ્ટ-ફિલ્ડ સમાન છે, પરંતુ તેમાં ઉમેરવામાં આવેલ અક્ષરો ઉપયોગકર્તા સમક્ષ દર્શાવવામાં આવતા નથી. તેને બદલે અક્ષરોનું અવાચ્ય સ્વરૂપમાં રૂપાંતરણ કરવામાં આવે છે.	<INPUT TYPE="password" NAME = "var" >
Submit	ફોર્મમાં સબમિટ બટનની રચના કરે છે. સબમિટ બટન પર ક્લિક કરવામાં આવે, ત્યારે ફોર્મમાં દાખલ કરવામાં આવેલ વિગતો ફોર્મ ઘટક સાથે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ action લાક્ષણિકતાને આપવામાં આવેલ ફાઈલ તરફ મોકલવામાં આવે છે.	<INPUT TYPE="submit" VALUE = "label" >
Reset	ફોર્મમાં રિસેટ બટનની રચના કરે છે. રિસેટ બટન પર ક્લિક કરવાથી ફોર્મમાં દાખલ કરવામાં આવેલ વિગતો દૂર કરી ફોર્મને પૂર્વનિર્ધારિત કિંમતો સાથે દર્શાવવામાં આવે છે.	<INPUT TYPE = "reset" VALUE = "label" >

કોષ્ટક 1.1: input ટેગ સાથે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા type લાક્ષણિકતાની કિંમતો

ટેક્સ્ટ-એરિયા ઘટક (Textarea Element)

ટેક્સ્ટ-એરિયા ઘટક એકથી વધુ લીટીનું લખાજા નિવેશ કરવાની સુવિધા પૂરી માટે છે. આ ઘટકનો અમલ કરવા માટે <textarea>...</textarea> ટેગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં અમર્યાદિત અભિરૂતો ઉમેરી શકાય છે. નોંધ (Comment), અહેવાલ (report) કે લાંબી સમજૂતી (long description) ઉમેરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ટેક્સ્ટ-એરિયા ઘટકનું કદ rows અને cols લાક્ષણિકતાઓ દ્વારા બદલી શકાય છે. ટેક્સ્ટ-એરિયામાં ઉપર કે નીચે ગયા (scroll) વિના જોઈ શકાય તેવી હોળોની સંખ્યા નક્કી કરવા માટે rows લાક્ષણિકતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ટેક્સ્ટ-એરિયામાં ડાખી કે જમડી બાજુ ગયા (scroll) વિના જોઈ શકાય તેવા સ્થાની સંખ્યા નક્કી કરવા માટે cols લાક્ષણિકતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ફોર્મમાં ટેક્સ્ટ-એરિયા ઉમેરવાની રીત નીચેનાં ઉદાહરણમાં દર્શાવી છે.

```
<form method="post" action="comment.html">  
    Input your comments: <br /> <textarea name="comments" rows="4" cols="20">  
        ...Your comments here...  
</textarea>  
</form>
```

સિલેક્ટ અને ઓપનિયન ઘટક (Select and Option Element)

ફોર્મમાં ડ્રોપડાઉન યાદી (dropdown list) કે મેનુની રચના કરવા માટે select ઘટકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મેનુમાં દર્શાવવામાં આવનાર કિમતો ઉમેરવા માટે option ઘટકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ડ્રોપડાઉન મેનુની રચના કરવા માટે <select>....</select> ટેગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મેનુના ઘટકોની રચના કરવા માટે <option>...</option> ટેગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નીચેનું ઉદાહરણ select અને option ઘટકનો ઉપયોગ દર્શાવે છે.

```
<select>  
    <option value="Ahmedabad" >Ahmedabad</option>  
    <option value="Rajkot" >Rajkot</option>  
    <option value="Surat" >Surat </option>  
</select>
```

હવે આપણે, અત્યાર સુધીમાં શીખેલા ઘટકનો ઉપયોગ કરી નોંધણી માટેના એક નમૂનારૂપ ફોર્મની રચના કરીએ. કોડ-લિસ્ટિંગ 1.1માં ફોર્મ બનાવવા માટેનો HTML કોડ દર્શાવ્યો છે. કોડનું પરિણામ આકૃતિ 1.1માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

```
<HTML>  
<HEAD>  
    <TITLE>Registration Form</TITLE>  
</HEAD>  
<BODY bgcolor="lightblue">  
    <h1> <center>Registration Form</center></h1>  
    <FORM name="frmRegistration" action="form.html">  
        <center>  
            <TABLE BORDER="0">  
                <TR>  
                    <TD width="12%">First Name</TD>  
                    <TD width="1%">&nbsp;</TD>
```

```

<TD> <INPUT type="textbox" name="txtFirstName"></TD>
</TR>
<TR>
    <TD>Middle Name</TD>
    <TD>&nbsp;</TD>
    <TD><INPUT type="text box" name="txtMiddleName"></TD>
</TR>
<TR>
    <TD>Last Name</TD>
    <TD>&nbsp;</TD>
    <TD> <INPUT type="text box" name="txtLastName"></TD>
</TR>
<TR>
    <TD>Gender</TD>
    <TD>&nbsp;</TD>
    <TD>
        <INPUT type="radio" name="Gender" value="male" CHECKED>Male
        <INPUT type="radio" name="Gender" value="female" >Female
    </TD>
</TR>
<TR>
    <TD>Hobby</TD>
    <TD>&nbsp;</TD>
    <TD>
        <INPUT type="checkbox" name="chkSinging" value="Sing" CHECKED>Singing
        <INPUT type="checkbox" name="chkDancing" value="Dance">Dancing
        <INPUT type="checkbox" name="chkReading" value="Read">Reading
    </TD>
</TR>
<TR>
    <TD>Address</TD>
    <TD>&nbsp;</TD>
    <TD>
        <Textarea name="txtAddress" rows="5" cols="70">Insert Address Here</Textarea>
    </TD>
</TR>
<TR>
    <TD>City</TD>
    <TD>&nbsp;</TD>
    <TD>

```

```

<Select Name="cmbCity">
<Option >Ahmedabad</Option>
<Option >Baroda</Option>
<Option selected>Rajkot</Option>
<Option >Surat</Option>
</Select>
</TD>
</TR>
<TR>
<TD>&nbsp;</TD>
<TD>&nbsp;</TD>
<TD> <INPUT type="submit" name="cmdSubmit" value="Submit">
<INPUT type="reset" name="cmdReset" value="Reset">
</TD>
</TR>
</TABLE>
</center>
</FORM>
</BODY>
</HTML>

```

કોડલિસ્ટિંગ 1.1 : નોંધણી માટેનું નમૂનારૂપ ફોર્મ બનાવવા માટેનો HTML કોડ

The screenshot shows a registration form titled "Registration Form". The form consists of several input fields and a dropdown menu. The fields include "First Name", "Middle Name", "Last Name", "Gender" (with radio buttons for Male and Female), "Hobby" (with checkboxes for Singing, Dancing, and Reading), "Address" (a text area with placeholder text "Insert Address Here"), "City" (a dropdown menu currently set to "Rajkot"), and two buttons at the bottom labeled "Submit" and "Reset". The browser window has a title bar "Registration Form - Mozilla Firefox" and a status bar showing the URL "file:///home/tripti/example1.html".

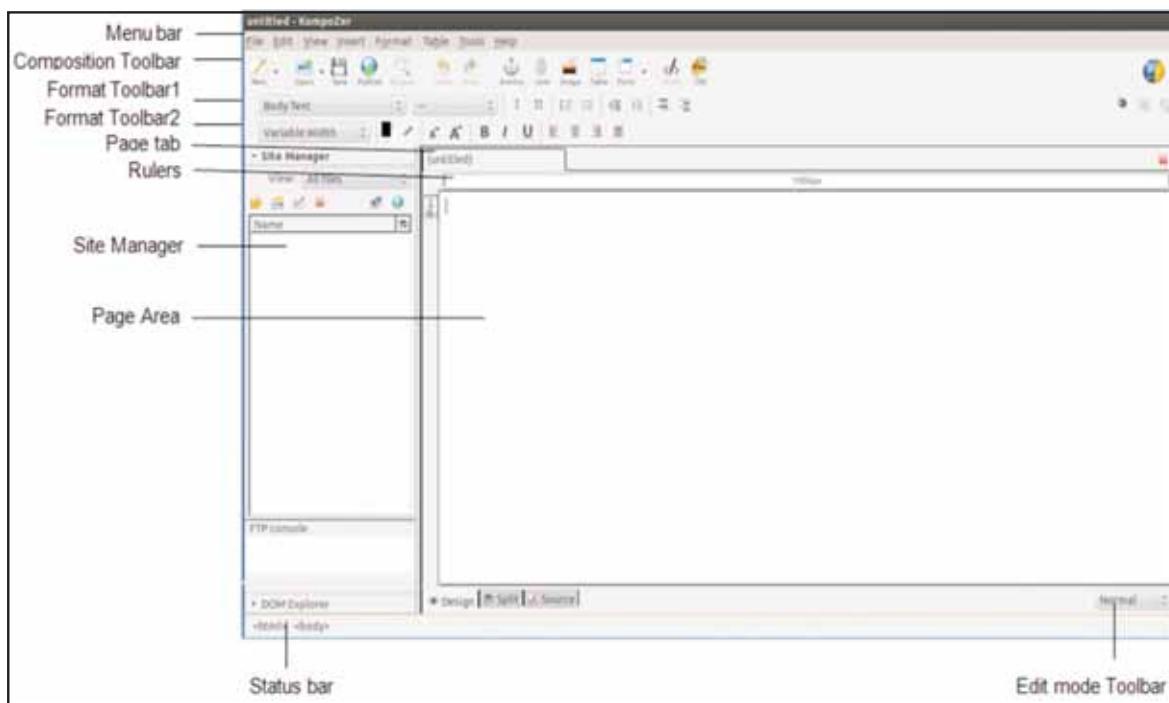
આકૃતિ 1.1 : વેબબ્રાઉઝરમાં દર્શાવેલું નોંધણી માટેનું ફોર્મ

તમે જોઈ શકો છો કે HTML ટેગનો ઉપયોગ કરી ફોર્મની રચના કરવી તે એક કંટાળાજનક પ્રક્રિયા છે. IDE (Integrated Development Environment)નો ઉપયોગ કરવો તે આ માટેની એક સરળ રીત છે. IDE એક એવો સોફ્ટવેર વિનિયોગ છે, જે પ્રોગ્રામરને સોફ્ટવેરનો વિકાસ કરવા માટેની સંપૂર્ણ સુવિધા પૂરી પાડે છે. તે GUI (Graphical User Interface), ટેક્સ્ટ કે ટેક્સ્ટ-એડિટર (text/code editor), ક્રાઇલાન્ડ કે ઈન્ટરપ્રૈટર (compiler/interpreter) અને ડીભાર (debugger) પૂરા પાડે છે. કમ્પોઝર (KompoZer); એક્સ્પ્લિસ (Eclipse), જેબિલ્ડર (JBuilder) અને નેટબીન્સ (Netbeans) એ કેટલાંક ઓપનસોર્સ IDEનાં ઉદાહરણ છે. હવે, વેબપેજની રચના કરવા કમ્પોઝરના ઉપયોગની ચર્ચા કરીએ.

કમ્પોઝરનો પરિચય (Introduction to KompoZer)

કમ્પોઝર એ વેબવિકાસ માટેનું એક નિઃશુલ્ક અને ઓપનસોર્સ IDE છે. તે <http://www.KompoZer.net> પરથી ડાઉનલોડ કરી શકાય છે. તે WYSIWYG "What You See Is What You Get" તરીકે ઓળખાતાં માધ્યમ સાથે વેબપેજ એડિટર પૂરું પાડે છે. તે એક સંપૂર્ણ વેબ-ઓથરિંગ સિસ્ટમ (Web Authoring System) છે, જે વેબપેજના વિકાસ અને વેબફાઈલના વહીવટનું સંચાલન કરે છે. કમ્પોઝર દ્વારા વેબપેજની રચના કરવી એ જરૂરી અને સરળ કાર્ય છે. તદ્વારાંત, ઉપયોગકર્તા સોર્સકોડનો ઉપયોગ કરીને તથા તેમાં સુધારા કરીને વેબપેજમાં ફેરફારો પણ કરી શકે છે. કમ્પોઝરમાં સાઈટ-મેનેજર (Site-Manager)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે સ્થાનિક (local) તથા દૂરસ્થિત (remote) સર્વર એમ બંને સ્થાને રહેલ ફાઈલોનો જરૂરી ઉપયોગ પૂરો પાડે છે. કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી વેબપેજ તથા તેને સંલગ્ન ફાઈલોને દૂરસ્થિત સર્વર પર અપલોડ કરી શકાય છે. તે કેસ્કેડિંગ સ્ટાઇલશીટ (Cascading Style Sheet) દ્વારા 'સ્ટાઇલ' (Style)ને પણ સમર્થન પૂરું પાડે છે. CSS વિશે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં અભ્યાસ કરીશું.

કમ્પોઝરની મદદથી ફોર્મની રચના વિશેનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં, સૌપ્રથમ કમ્પોઝરના ઇન્ટરફેસને સમજાએ. કમ્પોઝરને તેના આઈકનની મદદથી શરૂ કરો. જુદાં જુદાં ટૂલબાર અને સ્ટેટ્સબાર (જો દેખાતાં ન હોય તો) દર્શાવવા માટે **View → Show/Hide** વિકલ્પ પર ક્લિક કરો. યાદીમાં આપેલ Composition Toolbar, Format Toolbar1, Format Toolbar2, Edit Mode Toolbar અને Status bar એ તમામ વિકલ્પોને પસંદ કરો. Site-Manager અને Rulers વિકલ્પને પણ પસંદ કરો. ટૂલબાર પસંદ કર્યા પછીની વિન્ડો આકૃતિ 1.2માં દર્શાવી છે.

આકૃતિ 1.2 : કમ્પોઝર ઇન્ટરફેસ

આકૃતિ 1.2માં File, Edit, View, Insert, Format, Table, Tools અને Help જેવા વિકલ્પો ધરાવતો મેનુબાર વિન્ડોની ઉપરના ભાગમાં જોઈ શકાય છે. મેનુબારની નીચે ગ્રાન્ટ ટૂલબાર આવેલા છે : Composition, Format Toolbar1 અને Format Toolbar2.

નવી ફાઈલની રચના કરવા, ફાઈલ ખોલવા, ફાઈલનો સંગ્રહ કરવા તથા વેબસાઈટને પ્રકાશિત (publish) કરવા માટે કમ્પોઝિશન ટૂલબારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લખાણની ગોઠવણી કરવા, નિશાની (bullet) અને અનુક્રમ (Numbering) ઉમેરવા તથા ગોઠવણીને લગતાં અન્ય કાર્ય કરવા માટે ફોર્મેટ ટૂલબાર-1 અને ફોર્મેટ ટૂલબાર-2નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

વિન્ડોની મધ્યમાં બે વિભાગ જોઈ શકાય છે : સાઈટ-મેનેજર અને ખાલી વેબપેજ. સાઈટ-મેનેજર એ સાઈટમાં અથવા એકથી વધુ સાઈટ વચ્ચેના નોવિગેશન માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું એક સંક્ષેપ સાધન છે. Close બટન પર ક્લિક કરીને અથવા તો F9 કી દબાવીને સાઈટ-મેનેજરના વિભાગને બંધ કરી શકાય છે. Pagepane એક ખાલી અને નામ વગરનું (Untitled) વેબપેજ દર્શાવે છે. વિન્ડોની નીચે આવેલા જમણી બાજુના ભાગમાં ગ્રાફ મોડ સાથેનો Edit mode ટૂલબાર આપવામાં આવે છે : Normal, HTML Tags અને Preview. આ ત્રણે મોડ સુધારા માટેની સુવિધા પૂરી પાડે છે.

પ્રિવ્યૂ મોડ બ્રાઉઝરમાં જોઈ શકાય તે પ્રકારનો પાનાનો દેખાવ દર્શાવે છે. તફાવત એ છે કે પ્રિવ્યૂ મોડમાં સ્ક્રિપ્ટનો અમલ કરવામાં આવતો નથી અને તેથી તેની અસર દર્શાવવામાં આવતી નથી. પ્રિવ્યૂ મોડમાં લિંકનો અમલ પણ કરી શકતો નથી.

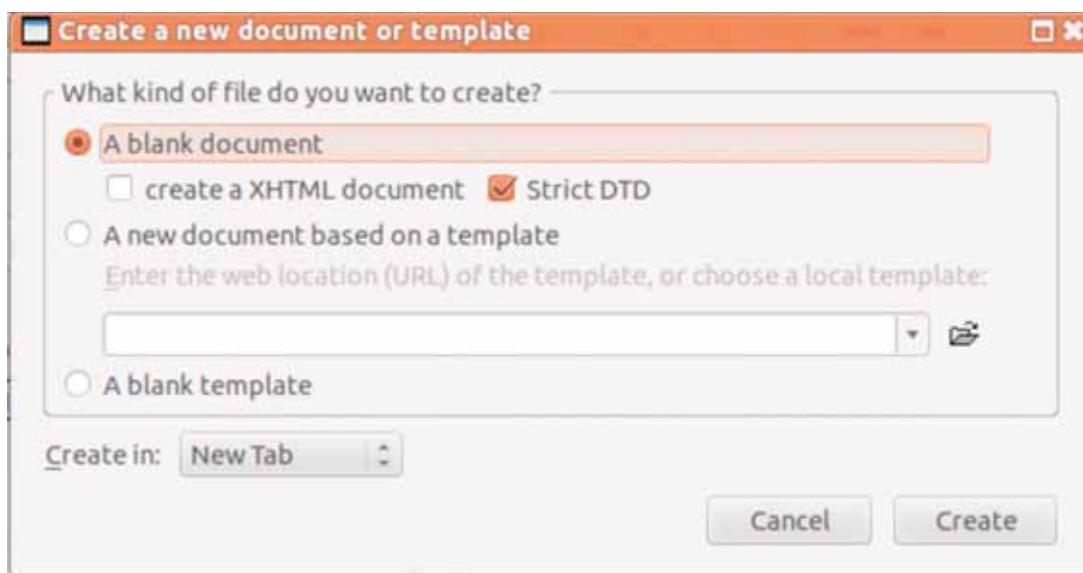
નોર્મલ વ્યૂ એ પ્રિવ્યૂ મોડ જેવો જ છે. આ મોડમાં કોષ્ટકની સીમારેખા દર્શાવવામાં આવે છે. જેઓ HTMLથી પરિચિત છે તેવા ઉપયોગકર્તાને HTML ટેગ વ્યૂ મદદરૂપ બને છે. તમામ ટેગની શરૂઆત દર્શાવવા માટે પીળા રંગના નિશાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ નિશાન પર ક્લિક કરવાથી ઘટકના સમગ્ર વિભાગને પસંદ કરી હાઇલાઇટ (Highlight) કરી શકાય છે.

પેજપેનની ડાબી બાજુ Design, Split અને Source વિભાગો (tabs) દર્શાવવામાં આવ્યા છે. વેબપેજની રૂપરેખા તૈયાર કરવા માટે Design વિભાગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વર્તમાન ઘટકના HTML સોર્સને Split વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવે છે. HTML કોડની તમામ વિગતો Source વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવે છે જે સોર્સકોડ સુધારવામાં મદદરૂપ બને છે.

વિન્ડોના નીચેના ભાગમાં સ્ટેટ્સબાર જોઈ શકાય છે. જ્યારે પાનાંમાં કોઈ પણ વસ્તુ પર ક્લિક કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું માળખું સ્ટેટ્સબારમાં દર્શાવવામાં આવે છે. જો આપણે કોઈ પણ ટૂલબારની ગોઠવણી બદલવા માંગતા હોઈએ, તો તે ટૂલબાર પર રાઈટ ક્લિક કરી Customize Toolbar વિકલ્પ પર ક્લિક કરી શકાય. ત્યાર પછી તે ટૂલબારને આપણી પસંદગી પ્રમાણે ગોઠવી શકશો.

નવી ફાઈલ બનાવવી (Create a New File)

નવી ફાઈલ બનાવવા માટે કમ્પોઝિટ શરૂ કરો. મેનુબારમાં **File → New** વિકલ્પ પર ક્લિક કરો. આમ કરવાથી આફ્ટૃટિ 1.3માં દર્શાવ્યા મુજબ "Create a new document or template" શીર્ષક સાથે એક ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. ડાયલોગબોક્સમાં આપેલા વિકલ્પો પૈકી "A blank document" વિકલ્પ પસંદ કરો. ડાયલોગબોક્સના નીચેના ભાગમાં "Create in" લેબલ જોઈ શકશો. તેની બાજુમાં આવેલા ફ્રોંપાઉન મેનુમાંથી New Tab વિકલ્પ પસંદ કરો. તે નવા વિભાગ (Tab)માં વેબપેજની રચના કરશો. Create બટન પર ક્લિક કરો.

આફ્ટૃટિ 1.3 : નવી ફાઈલની રચના

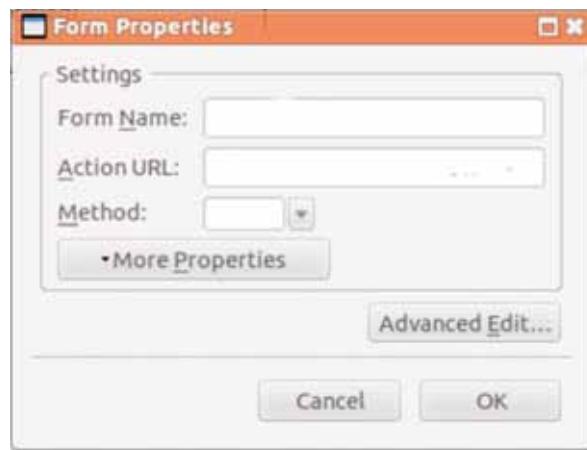
હ્યાત ફાઈલ ખોલવી (Open an Existing File)

હ્યાત ફાઈલ ખોલવા માટે કમ્પોઝિશન ટૂલબાર પર આવેલા આઇકન પર ક્લિક કરો. વૈકલ્પિક રીતે,

File → Open વિકલ્પ પણ પસંદ કરી શકાય. જો હાલમાં જ ખોલવામાં આવી હોય, તો તેવી ફાઈલને **File → Recent Pages** વિકલ્પની મદદથી પણ ખોલી શકાય છે.

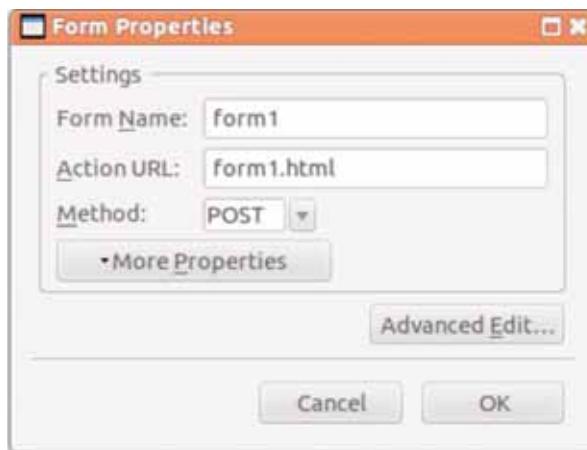
હવે, કમ્પોઝિશન મદદથી ફોર્મની રચના કરતા શીખીએ. આપણે એક સરળ ફોર્મ બનાવીએ; જેમાં બે ઈનપુટ ફિલ્ડ હોય : નામ અને ઈ-મેઈલ સરનામું તથા સબમિટ બટન. ફોર્મની રચના કરવા માટે નીચેનાં પગલાંને અનુસરો :

- કમ્પોઝિશન શરૂ કરો. નવી ફાઈલ બનાવો.
- મેનુબારમાંથી **Insert → Form → Define Form** વિકલ્પ પસંદ કરો. વૈકલ્પિક રીતે, કમ્પોઝિશન ટૂલબારમાં આવેલ બટન પર ક્લિક કરી શકાય. આમ કરવાથી આફ્ટુની 1.4માં આવેલ Form Properties ડાયલોગ-બોક્સ રજૂ કરવામાં આવશે. More Properties પર ક્લિક કરી અતિરિક્ત વિકલ્પો દર્શાવી શકશે.

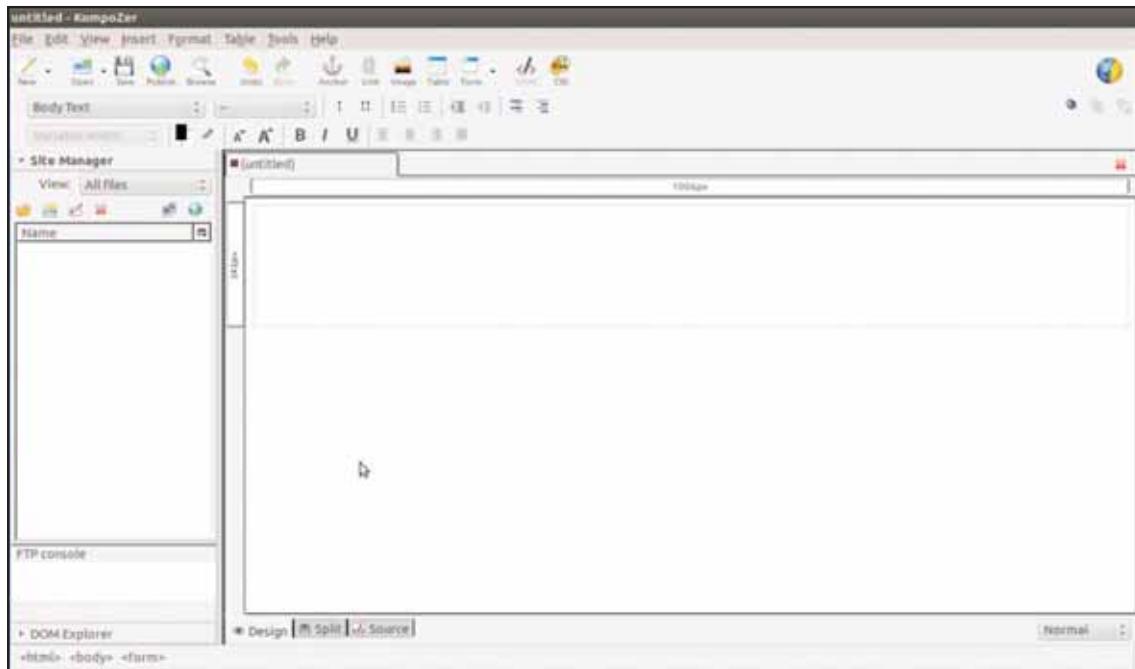
આફ્ટુની 1.4 : Form Properties ડાયલોગબોક્સ

- ફોર્મ માટે યોગ્ય નામ ઉમેરો. ફોર્મની વિગતો મોકલવાની હોય તે ફાઈલનું નામ Action URL વિકલ્પની કિંમત સ્વરૂપે ઉમેરો. Method ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી POST પદ્ધતિ પસંદ કરો. અને OK બટન પર ક્લિક કરો. Form Properties ડાયલોગબોક્સમાં ઉમેરવામાં આવેલી વિગતો આફ્ટુની 1.5માં દર્શાવી છે.

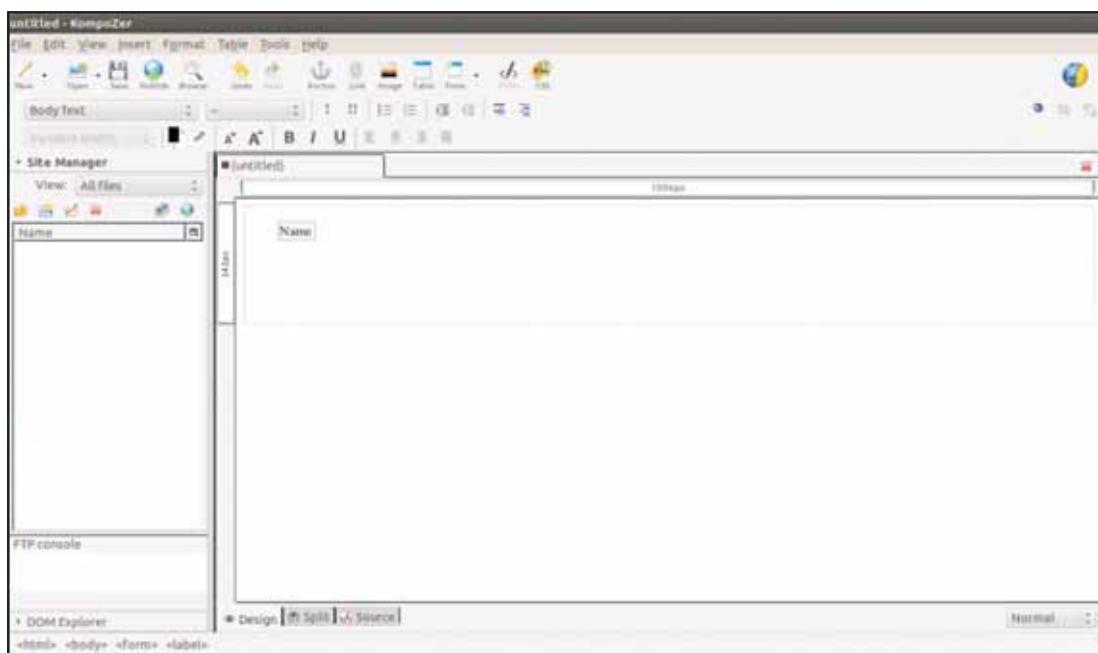
આફ્ટુની 1.5 : Form Properties ડાયલોગબોક્સમાં ઉમેરેલી વિગતો

- આકૃતિ 1.6માં દર્શાવ્યા મુજબ ફોર્મ શીર્ષકરાહિત (untitled) પાનામાં આણા ભૂરા રંગની સીમારેખા સાથે ઉમેરવામાં આવશે. સામાન્ય દેખાવમાં ફોર્મની આસપાસ ટ્યકાંવાળું ભૂરું ચોકડું દર્શાવવામાં આવશે. ટેક્સ્ટબોક્સ, રેઝિયો-બટન, એક્ઝબોક્સ અને ડ્રોપડાઉન બોક્સ જેવા ફોર્મના તમામ ઘટકો આ બોક્સમાં મૂકવામાં આવશે. એકથી વધુ વાર એન્ટર કી દબાવી ફોર્મમાં કાર્ય કરવા માટેની થોડી જગ્યા બનાવો.

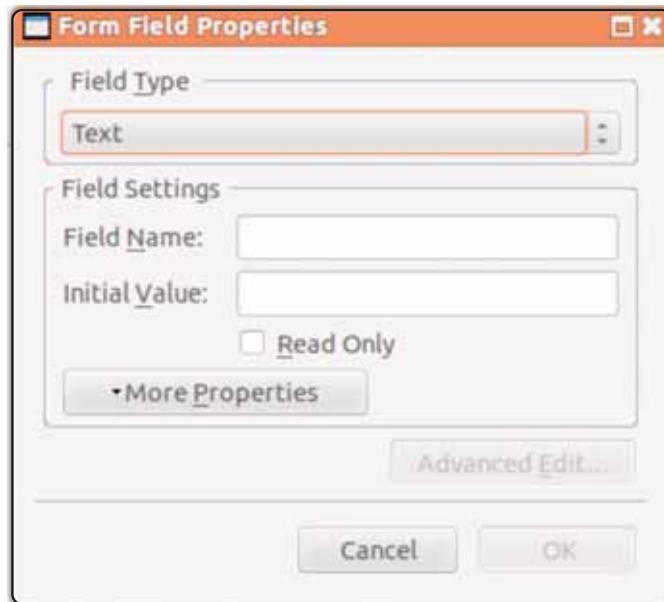
આકૃતિ 1.6 : ફોર્મની આણા ભૂરા રંગની સીમારેખા

- સૌપ્રથમ આપણે name કેત્ર માટે લેબલ ઉમેરીશું. **Insert → Form → Define label** પસંદ કરો. ફોર્મમાં જે સ્થાને લેબલ ઉમેરવું હોય, ત્યાં કર્સર ગોઠવો. આકૃતિ 1.7માં દર્શાવ્યા મુજબ લેબલમાં "Name" લખાણ ટાઈપ કરો. લેબલફિલ્ડમાંથી બહાર આવવા ફિલ્ડ સિવાયના અન્ય કોઈ પણ સ્થાને ક્લિક કરો.

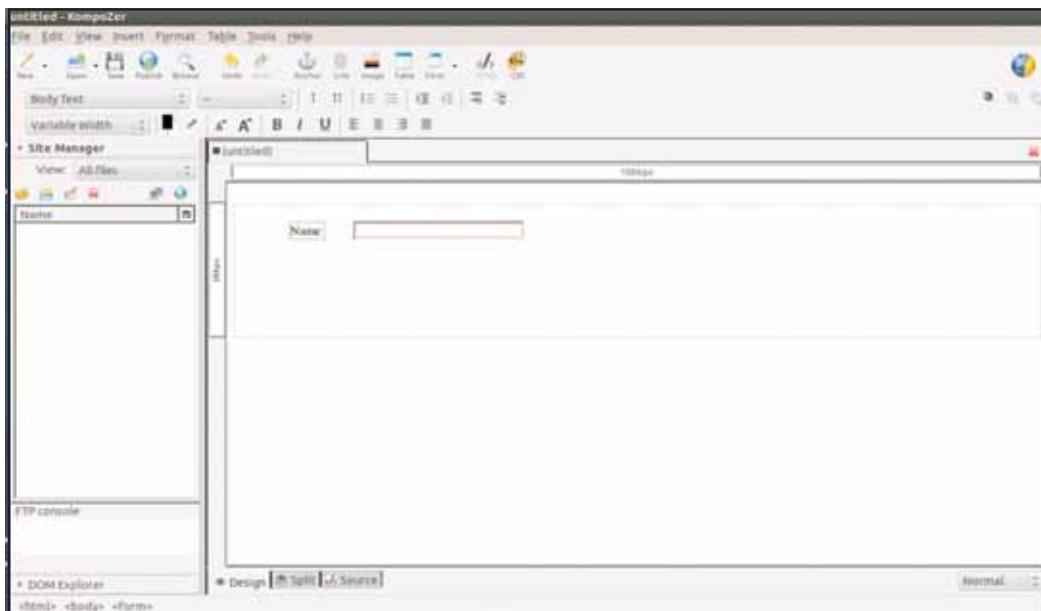
આકૃતિ 1.7 : ફોર્મમાં ઉમેરવામાં આવેલ લેબલફિલ્ડ

- ફોર્મમાં ઈનપુટ ટેક્સ્ટફિલ્ડ ઉમેરવા માટે **Insert → Form → Form Field** વિકલ્પ પસંદ કરો. આકૃતિ 1.8 Form Field Properties ડાયલોગબોક્સ દર્શાવે છે. ડ્રોપડાઉન મેનુ વિવિધ ઈનપુટ ફિલ્ડના પ્રકાર દર્શાવે છે, જેની ચર્ચા આપણે અગાઉ કરી ચૂક્યા છીએ. More Properties બટન પર ક્લિક કરો, તે ફિલ્ડના કદ અને મહત્તમ લંબાઈ જેવા કેટલાક અન્ય ગુણધર્મો દર્શાવે છે.

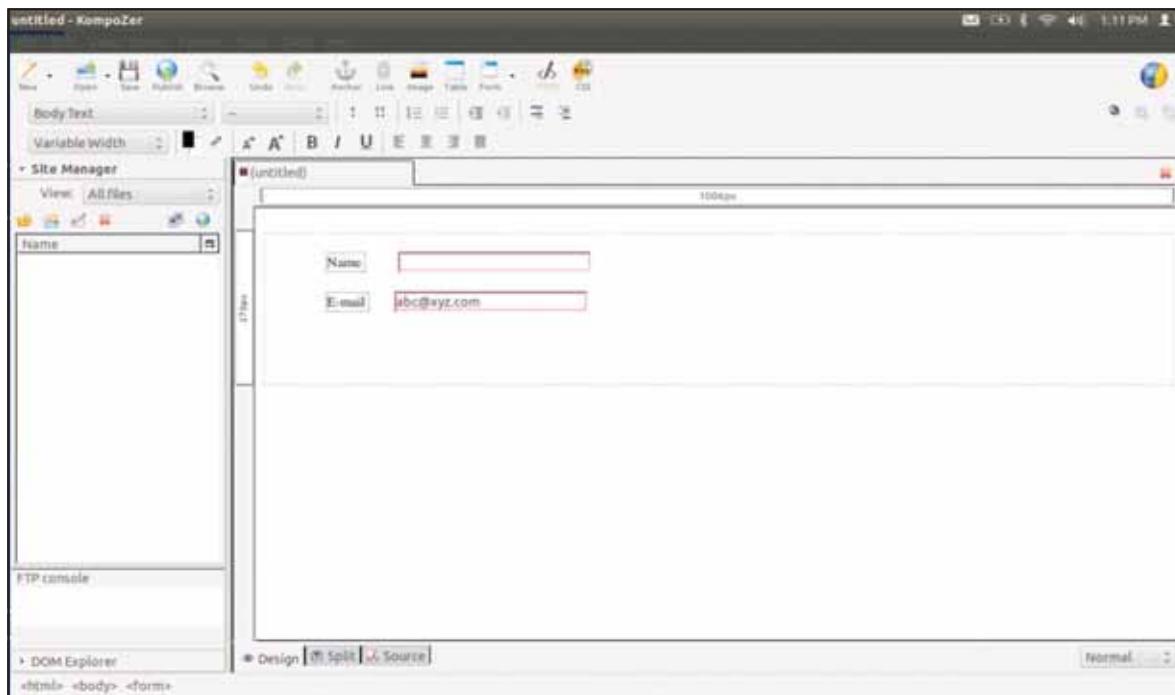
આકૃતિ 1.8 : ફોર્મમાં ફિલ્ડ ઉમેરવું

- ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી Text વિકલ્પ પસંદ કરો. Field Settings વિભાગમાં આવેલ Field Name ટેક્સ્ટબોક્સમાં ફિલ્ડનું નામ ઉમેરો. અહીં આપણે ફિલ્ડનાં નામ તરીકે name ઉમેર્યું છે. જરૂરી વિગતો ઉમેરતાં પહેલાં ફિલ્ડમાં અન્ય કોઈ વિગત દર્શાવવા માટે Initial Value ટેક્સ્ટબોક્સમાં થોડું લખાણ ઉમેરો. અહીં આપણે આ બોક્સ ખાલી રાખ્યું છે. OK બટન પર ક્લિક કરો. ટેક્સ્ટ ઈનપુટ ફિલ્ડ ઉમેર્યા પછીનું ફોર્મ આકૃતિ 1.9માં દર્શાવ્યું છે.

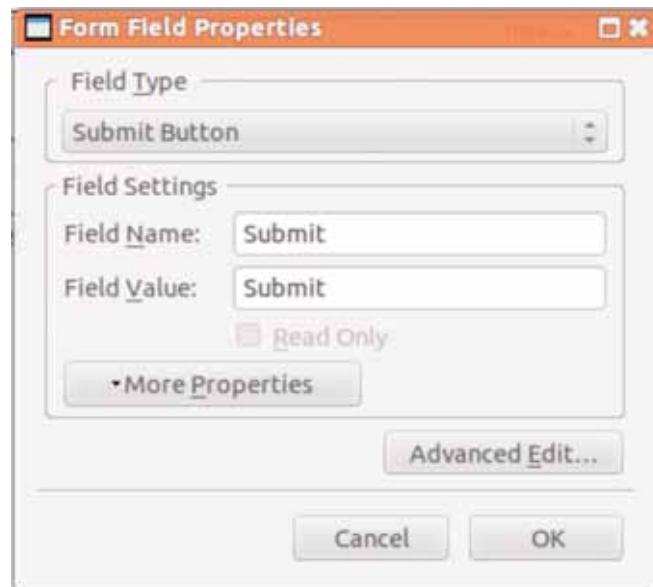
આકૃતિ 1.9 : લેબલ અને ટેક્સ્ટફિલ્ડ ઉમેરવાં

- હવે, આવી જ રીતે Name લેબલ ફિલ્ડની નીચે અન્ય લેબલ ફિલ્ડ E-mail ઉમેરો. Name ફિલ્ડ ઉમેર્યું તે જ રીતે E-mail માટે પણ ઈનપુટ ટેક્સ્ટફિલ્ડ ઉમેરો. અહીં Initial Value ટેક્સ્ટબોક્સમાં abc@xyz.com લખાશ ઉમેરો. તે ઉપયોગકર્તાને ઈ-મેઈલ સરનામાંનું સ્વરૂપ સમજવામાં મદદરૂપ બનશે. બંને ટેક્સ્ટફિલ્ડ ઉમેર્યાં પછીનું ફોર્મ આકૃતિ 1.10માં દર્શાવ્યું છે.

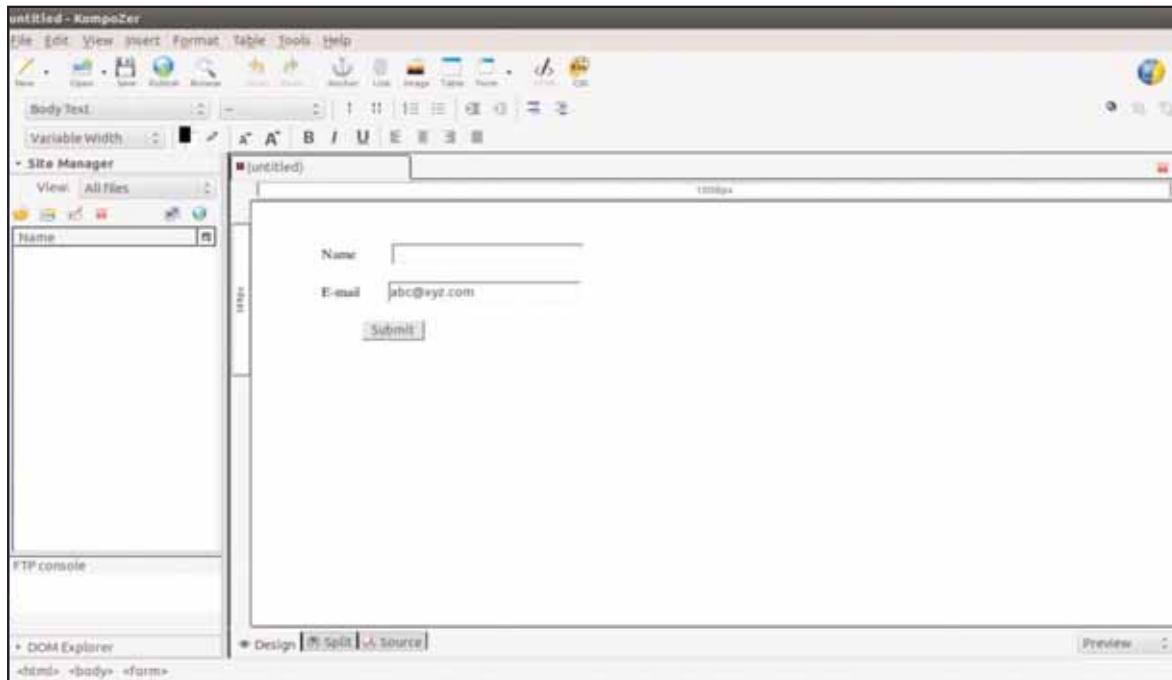
આકૃતિ 1.10 : બંને ટેક્સ્ટફિલ્ડ ઉમેર્યાં પછીનું ફોર્મ

- અંતમાં આપણે ફોર્મમાં સબમિટ બટન ઉમેરીશું. **Insert → Form → Form Field** પર ક્લિક કરો. ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી Submit Button વિકલ્પ પસંદ કરો. Field Name અને Field Value બંને ટેક્સ્ટબોક્સમાં Submit લખાશ ટાઈપ કરો અને OK બટન પર ક્લિક કરો. સબમિટ બટન માટેના Form Field Properties ડાયલોગબોક્સનો દેખાવ આકૃતિ 1.11માં દર્શાવ્યો છે.

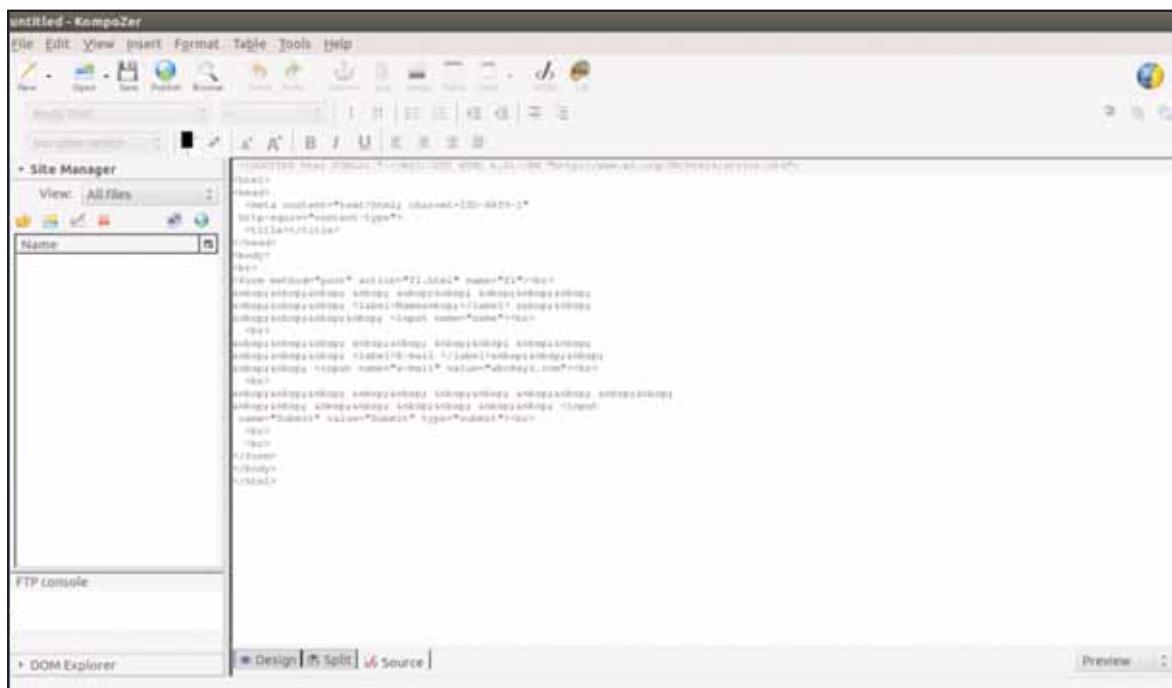
આકૃતિ 1.11 : ઈનપુટ ફિલ્ડ સબમિટ બટન

- હાલમાં ફોર્મ સામાન્ય દેખાવ (Normal View) સ્વરૂપે છે. ફોર્મના પૂર્વર્ધણ (preview) માટે એડિટમોડ ટૂલબાર પર આવેલાં Preview ટૂલબટન પર ક્લિક કરો. આકૃતિ 1.12માં ફોર્મ પ્રિવ્યુ મોડમાં દર્શાવ્યું છે.

આકૃતિ 1.12 : પ્રિવ્યુ મોડમાં ફોર્મનો દેખાવ

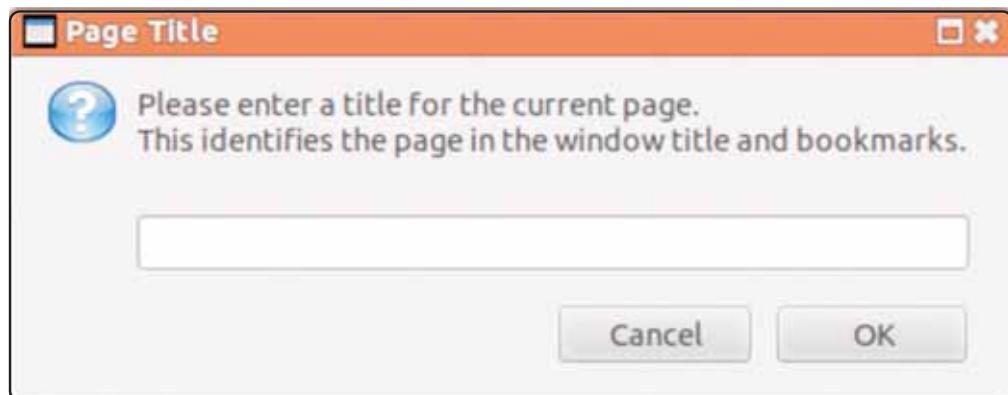
આમ, કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી આપણે પ્રથમ ફોર્મની રચના કરી. તમે જોઈ શકો છો કે ટૂંકા સમયમાં ફોર્મની રચના કરવા માટે કમ્પોઝર કેવી રીતે મદદરૂપ બને છે તથા તે લાંબા સમય સુધી સોર્સકોડ લખવાના કંટાળાજનક કાર્યમાંથી પણ આપણાને મુક્ત કરે છે. Source વિભાગ પર ક્લિક આપી હાલમાં બનાવેલ ફોર્મના સોર્સકોડને પણ જોઈ શકાય છે. જુઓ આકૃતિ 1.13.

આકૃતિ 1.13 : ફોર્મના સોર્સકોડનો દેખાવ

- તૈયાર થયેલ ફાઈલનો હવે સંગ્રહ કરીએ. **File → Save** વિકલ્પ પર હવે ક્લિક કરો. વૈકલ્પિક રીતે કમ્પોઝિશન

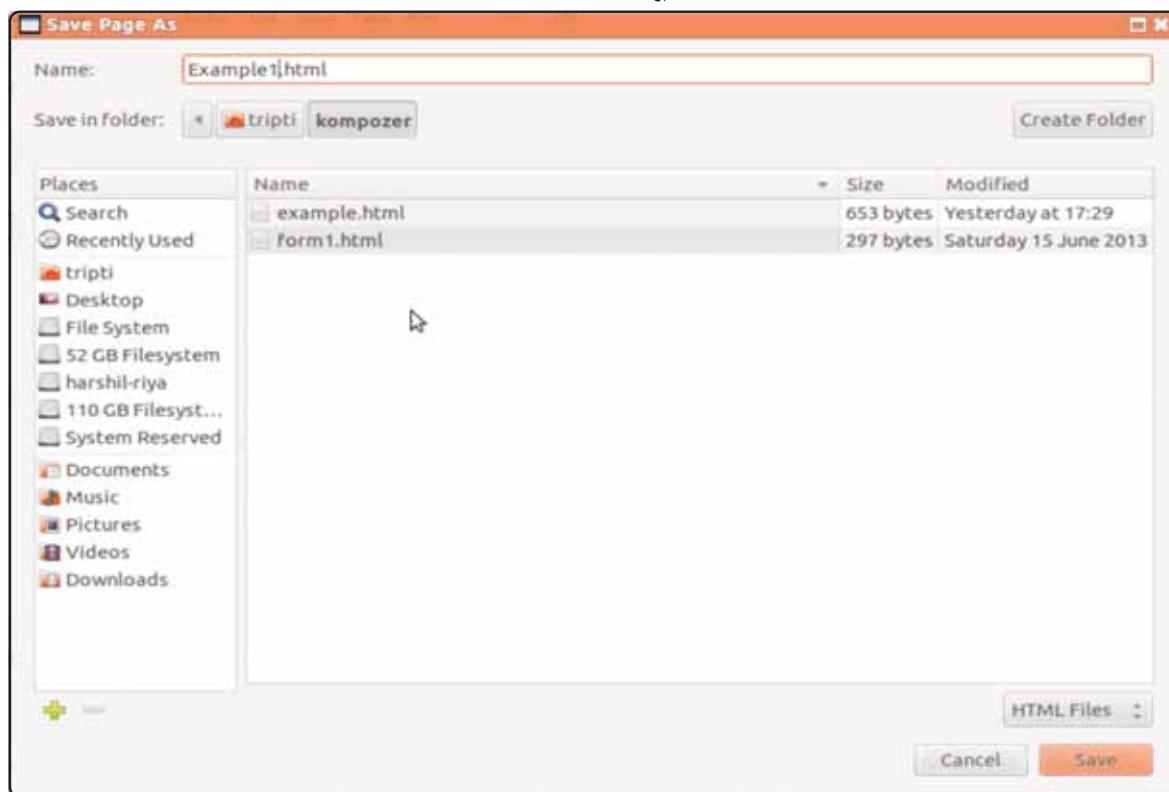
ટૂલબાર પર આવેલા બટન પર પણ ક્લિક કરી શકાય. આમ કરવાથી આકૃતિ 1.14માં દર્શાવેલ Page Title ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. અહીં વેબપેજને યોગ્ય શીર્ષક આપી શકાશે. આપણે તેને example1 નામ આપ્યું છે. હવે, OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 1.14 : Page Title ડાયલોગબોક્સ

વેબપેજને બ્રાઉઝરમાં દર્શાવવામાં આવે ત્યારે બ્રાઉઝર વિન્ડોના ટાઈટલબારમાં પાનાંનું શીર્ષક જોઈ શકાય છે. જો આપણે એકથી વધુ વેબપેજની રચના કરી હોય, તો તેવા ડિસ્ટ્રામાં પાનાંનું શીર્ષક તરીકે વેબસાઈટનું નામ આપવું જોઈએ. આપણે ફોર્મ સાથેના એક જ વેબપેજની રચના કરી હોવાથી આ ઉદાહરણમાં શીર્ષક પાનાંને example1 નામ આપ્યું છે.

- OK બટન પર ક્લિક કર્યા બાદ આકૃતિ 1.15માં દર્શાવેલ Save Page As ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે, જે ફાઈલનું નામ અને ફાઈલનો સંગ્રહ કરવા માટેના સ્થાન વિશેની માહિતી પૂછશે.

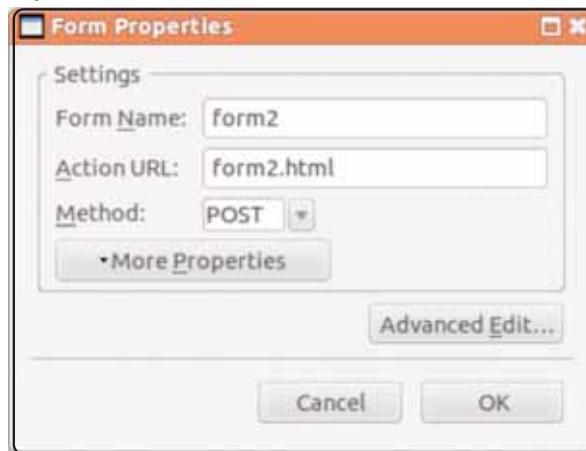
આકૃતિ 1.15 : Save Page As ડાયલોગબોક્સ

ફાઈલને **html** કે **htm** અનુલંબન (extension) આપીને સંગ્રહ કરવાનું યાદ રાખો. Save બટન પર ક્લિક કરો. આમ કરવાથી ફરી મુજબ વિન્ડો પર જઈ શકશે.

નોંધ : વેબસાઈટની રચના કરતી વખતે જો કોઈ પાનું હોમપેજ હોય કે જે વેબસાઈટનું URL ટાઇપ કરવાથી ખૂલે તેમ રચવાનું હોય, તો તેનો index.html નામ સાથે સંગ્રહ કરો.

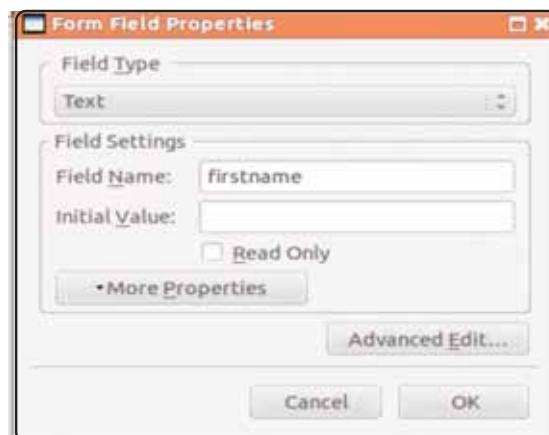
કમ્પોઝિટમાં સરળ ફોર્મની રચના કરતાં, તેને ખોલતાં તથા સંગ્રહ કરતાં શીખ્યા પછી હવે આપણે HTML ટેગનો ઉપયોગ કરી પહેલાં બનાવ્યું હતું તેવું જ એક નોંધણીફોર્મ ફરી બનાવીએ. નોંધણી માટેના ફોર્મની રચના કરવા માટે નીચેનાં પગલાને અનુસરો :

- નવી ફાઈલની રચના કરો.
- મેનુબારમાંથી **Insert → Form → Define Form** વિકલ્પ પસંદ કરો. Form Properties ડાયલોગબોક્સમાં આફ્ટુની 1.16માં દર્શાવ્યા મુજબની વિગતો ઉમેરો.

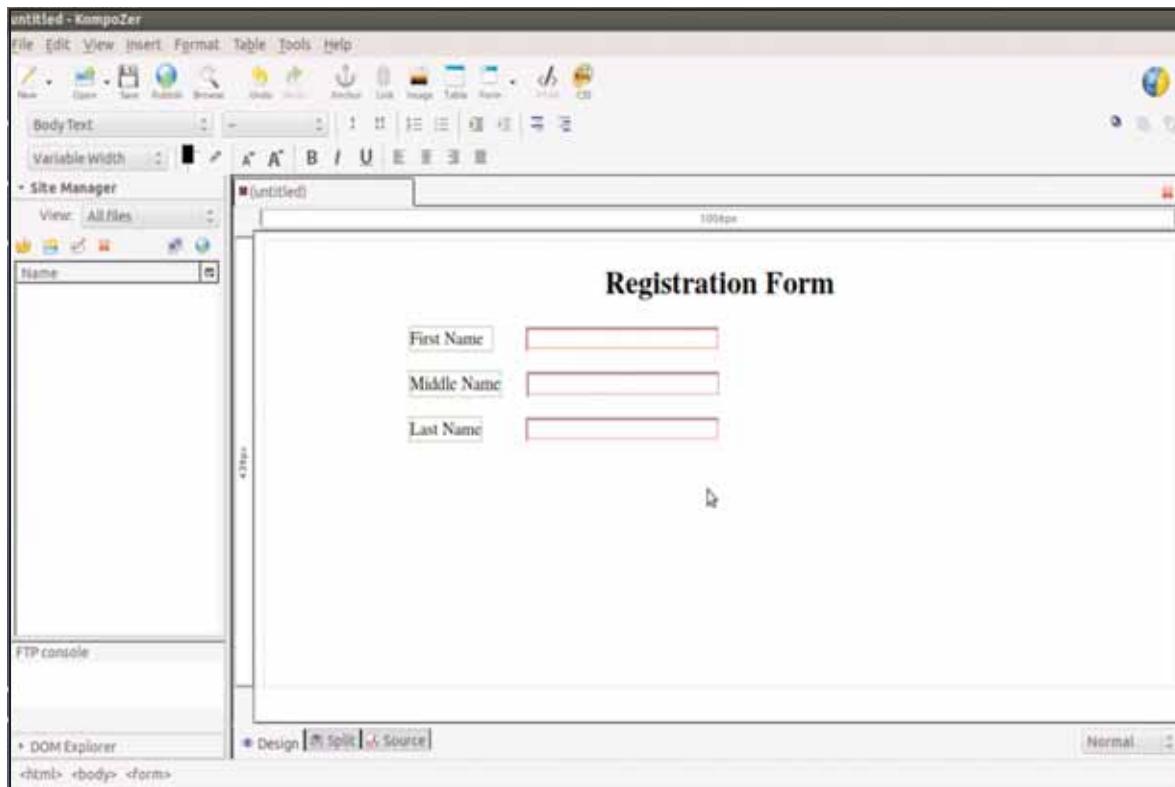
આફ્ટુની 1.16 : Form Properties ડાયલોગબોક્સ

- OK બટન પર ક્લિક કરો. આદ્યા ભૂરા રંગની સીમારેખા ધરાવતું ફોર્મ દર્શાવવામાં આવશે. ફોર્મમાં જગ્યા ઉમેરવા માટે એન્ટર કી દ્યાઓ.
- ફોર્મને શીર્ષક આપવા માટે ફોર્મટ ટૂલબાર-1માંથી Heading-1 પસંદ કરો. ફોર્મટ ટૂલબાર-2માંથી Centre Align આઈકોન પસંદ કરો. "Registration Form" લખાડા ઉમેરો.
- લેબલ ઉમેરવા માટે **Form → Define Label** વિકલ્પ પસંદ કરો. Field Name ટેક્સ્ટબોક્સમાં "First Name" ટાઇપ કરો. ત્યાર બાદ "First name" લેબલ માટેનું ઇનપુટ ફિલ્ડ ઉમેરવા માટે **Form → Form Field** વિકલ્પ પર ક્લિક કરો. Field Type મેનુમાંથી ટેક્સ્ટ વિકલ્પ પસંદ કરો. આફ્ટુની 1.17 Form Field Properties ડાયલોગબોક્સ દર્શાવે છે. આપણે ફિલ્ડનાં નામ તરીકે "firstname" લખાણનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે નોંધો. OK બટન પર ક્લિક કરો.

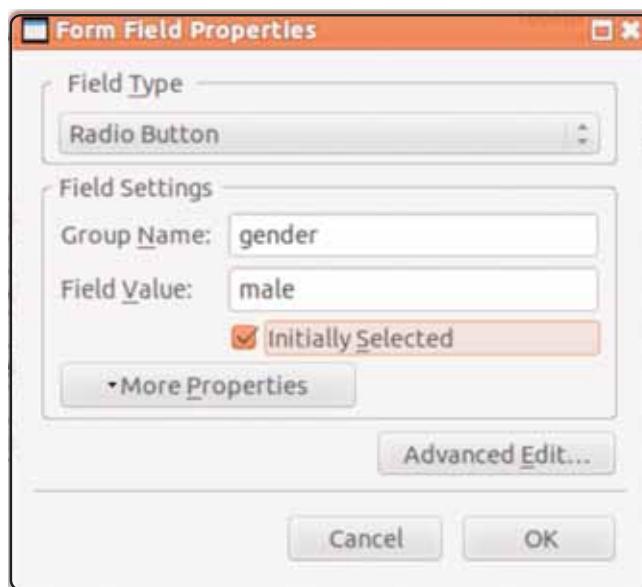
આફ્ટુની 1.17 : First name માટે Form Field Properties ડાયલોગબોક્સ

- આવી જ રીતે, ફોર્મમાં "Middle Name" અને "Last Name" લેબલ ઉમેરો. ફિલ્ડ ઉમેર્યા પછી ફોર્મનો દેખાવ આકૃતિ 1.18માં દર્શાવ્યા મુજબ દેખાશે.

આકૃતિ 1.18 : ફિલ્ડ ઉમેર્યા પછી ફોર્મનો દેખાવ

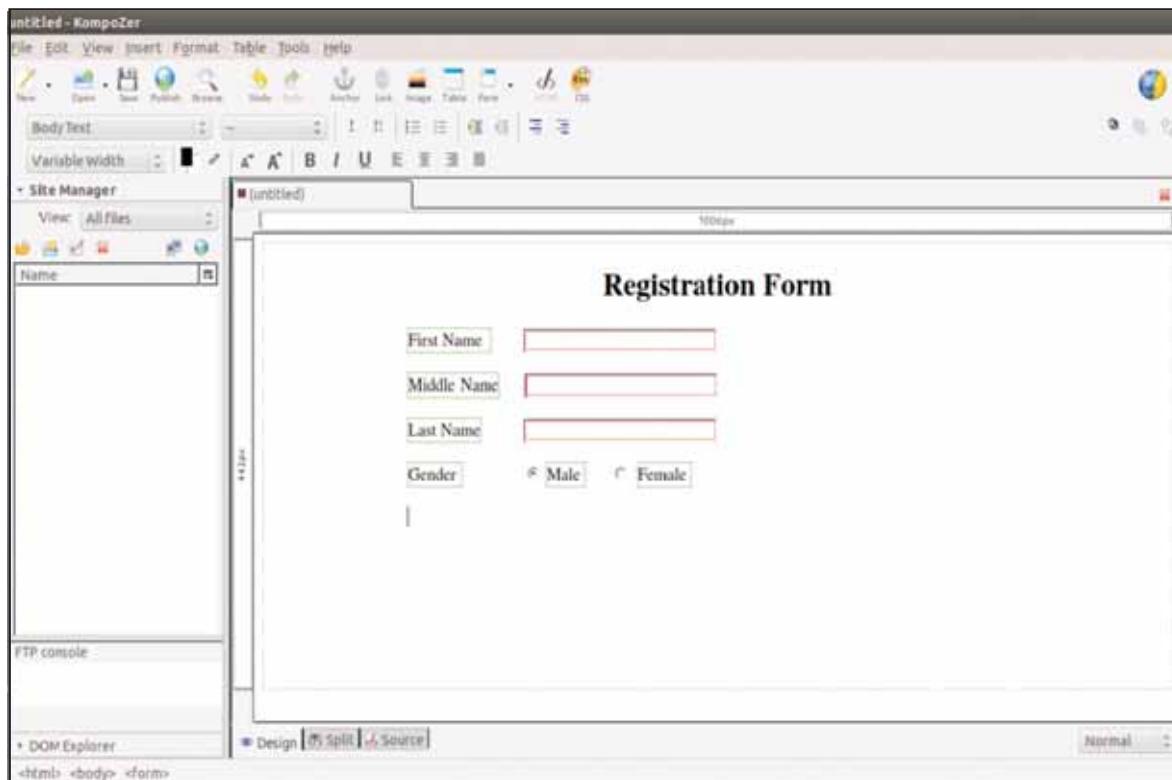
- હવે, Gender ફિલ્ડ માટે રેઝિયો-બટન ઉમેરવાની જરૂર છે. પ્રથમ, "Gender" નામના લેબલની રચના કરો.
- રેઝિયો-બટન ઉમેરવા માટે **Form → Form Field** વિકલ્પ પસંદ કરો અને આકૃતિ 1.19માં દર્શાવ્યા મુજબ ડ્રોપડાઉન મેન્યુમાંથી Field Typeના વિકલ્પ તરીકે Radio Button પસંદ કરો.

આકૃતિ 1.19 : રેઝિયો-બટન માટેની Form Field Properties

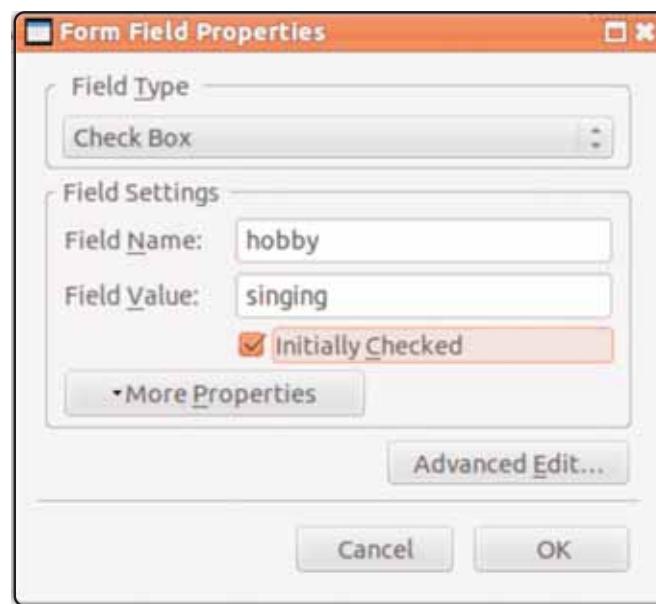
Group-Name બોક્સમાં નામ ટાઈપ કરો. (નામમાં જગ્યા (space) સમાવી શકતી નથી તેની નોંધ કરો.) અહીં આપણે Group Name તરીકે "gender" લખાણ ઉમેયું છે. આ જ રીતે Field Value ટેક્સ્ટબોક્સમાં "male" ટાઈપ કરો. જ્યારે ફોર્મ ખૂલે, ત્યારે જો આપણે male વિકલ્પને પૂર્વનિર્ધારિત રીતે પસંદ કરેલો રાખવા હુંચતા હોઈએ, તો "Initially Selected" લખાણ આગળ આવેલું ચેકબોક્સ પસંદ કરી OK બટન પર ક્લિક કરો.

- આ રેઝિયો-બટનની પાસે "Male" શીર્ષક સાથે એક લેબલ ઉમેરો.
- આ જ રીતે, "Female" નામજા અન્ય રેઝિયો-બટનની રચના કરો. યાદ રાખો કે, જ્યારે આપણે રેઝિયો-બટનની રચના જૂથમાં કરતા હોઈએ, ત્યારે તમામ શક્ય જવાબો માટે જૂથનું નામ (Group Name) એક્સમાન હોવું જોઈએ. માટે Group Name તરીકે "gender" ઉમેરો. Field Value ટેક્સ્ટબોક્સમાં "female" ટાઈપ કરો. OK બટન પર ક્લિક કરો.
- આ રેઝિયો-બટનની પાસે "Female" લેબલ ઉમેરો. રેઝિયો-બટન અને તેના લેબલ ઉમેર્યા પછી ફોર્મ આકૃતિ 1.20માં દર્શાવ્યા મુજબ દેખાશે.

આકૃતિ 1.20 : રેઝિયો-બટન ઉમેર્યા પછી ફોર્મનો દેખાવ

- હવે આપણને "Hobby" ફિલ્ડની જરૂર છે. વિકલ્પને એકથી વધુ શોખ હોઈ શકે છે, માટે Hobby ફિલ્ડ માટે એકથી વધુ વિકલ્પોની પસંદગી શક્ય હોવી જોઈએ. આમ, Hobby ફિલ્ડ માટે આપણને ચેકબોક્સ બનાવવાની જરૂર છે. Hobby માટે લેબલની રચના કરો.
- હવે, **Form → Form Field** વિકલ્પ પસંદ કરી ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી ફિલ્ડના પ્રકાર તરીકે CheckBox પસંદ કરો. આકૃતિ 1.21માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, Field Name બોક્સમાં નામ અને Field Value બોક્સમાં કિમત ઉમેરો. ફોર્મ ખૂલે ત્યારે આ વિકલ્પ પૂર્વનિર્ધારિત રીતે પસંદ થયેલો રાખવા માટે "Initially Selected" લખાણ આગળ આવેલા ચેકબોક્સને પસંદ કરો. OK બટન પર ક્લિક કરો.

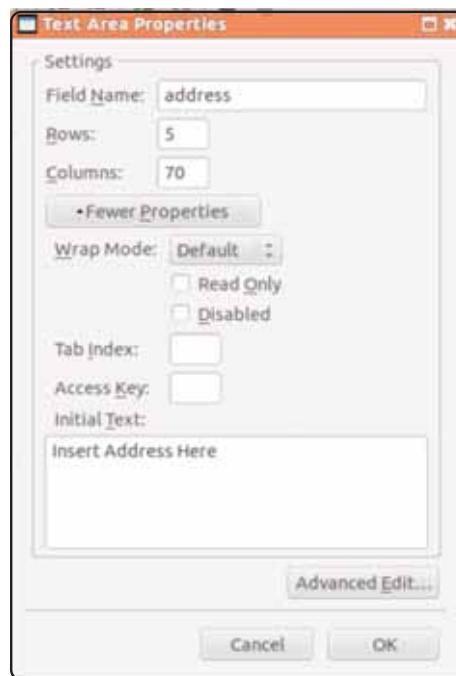

આકૃતિ 1.21 : ચેકબોક્સ પ્રકારના ફિલ્ડની ગોઠવણા

- આ ચેકબોક્સની બાજુમાં "Singing" લેબલ ઉમેરો.
- આ જ રીતે, Field Value તરીકે "dancing" અને "reading" ઉમેરી અન્ય બે ચેકબોક્સની રચના કરો. ચેકબોક્સના તમામ વિકલ્પોનાં Field Name સમાન હોય તે ધાડ રાખો.
- ચેકબોક્સની બાજુમાં "Dancing" અને "Reading" લેબલ ઉમેરો. ચેકબોક્સ અને તેનાં લેબલ ઉમેર્યા પછી ફોર્મ આકૃતિ 1.22માં દર્શાવ્યા મુજબ દેખાશે.

આકૃતિ 1.22 : ચેકબોક્સ ઉમેર્યા પછી ફોર્મનો દેખાવ

- ત्यार बाट आपणने "Address" फ़िल्डनी जडूर छे. उपयोगकर्ता सरनामांनां फ़िल्डमां वधु लीटीनुं लभाषा उमेरी शके छे. माटे तेना फ़िल्डनो प्रकार टेक्स्ट-ऐरिया राखीशु. प्रथम "Address" नामना लेबलनी रचना करो. हवे, **Form → Text Area** विकल्प पसंद करो. आकृति 1.23मां दर्शविल Text Area Properties डायलोगबॉक्स खूलशे.

आकृति 1.23 : Text Area Properties डायलोगबॉक्स

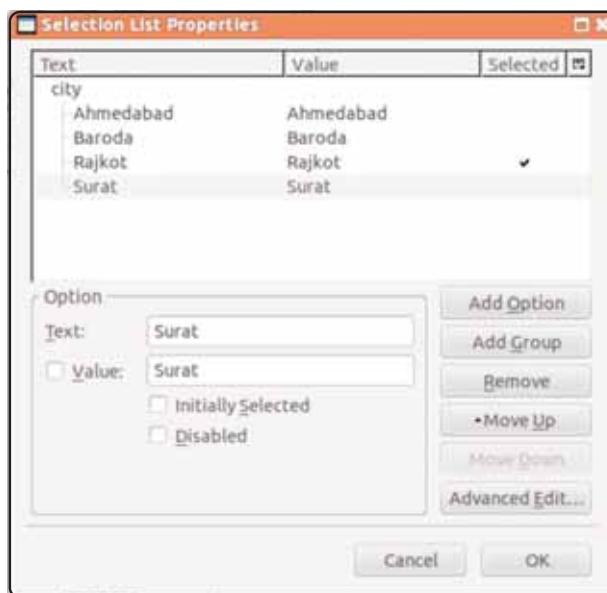
Field Name बॉक्समां नाम उमेरो. टेक्स्ट-ऐरिया माटे जडूरी हरोज अने संतंबनी संज्या उमेरो. अहो आपणे हरोजनी संज्या 5 अने संतंबनी संज्या 70 राखी छे. फॉर्म खूले त्यारे फ़िल्डमां पूर्वनिर्धारित रीते दर्शाववामां आवनार योग्य लभाषाने Initial Text फ़िल्डां उमेरो. OK बटन पर क्लिक करो.

- त्यार बाट आपणे "City" फ़िल्ड उमेरीशु. शहेर माटेनां फ़िल्डनुं लेबल उमेरो. उपयोगकर्ताने ड्रॉपडाउन मेनुमांथी शहेरनी पसंदगी अंगे पृष्ठवामां आवशे. तेथी शहेरना फ़िल्ड माटे पसंदगीयाई (Selection List)नो उपयोग करवानी जडूर छे. **Form → Selection List** विकल्प पसंद करो. आकृति 1.24मां दर्शाव्या मुजब Selection List Properties डायलोगबॉक्स खूलशे.

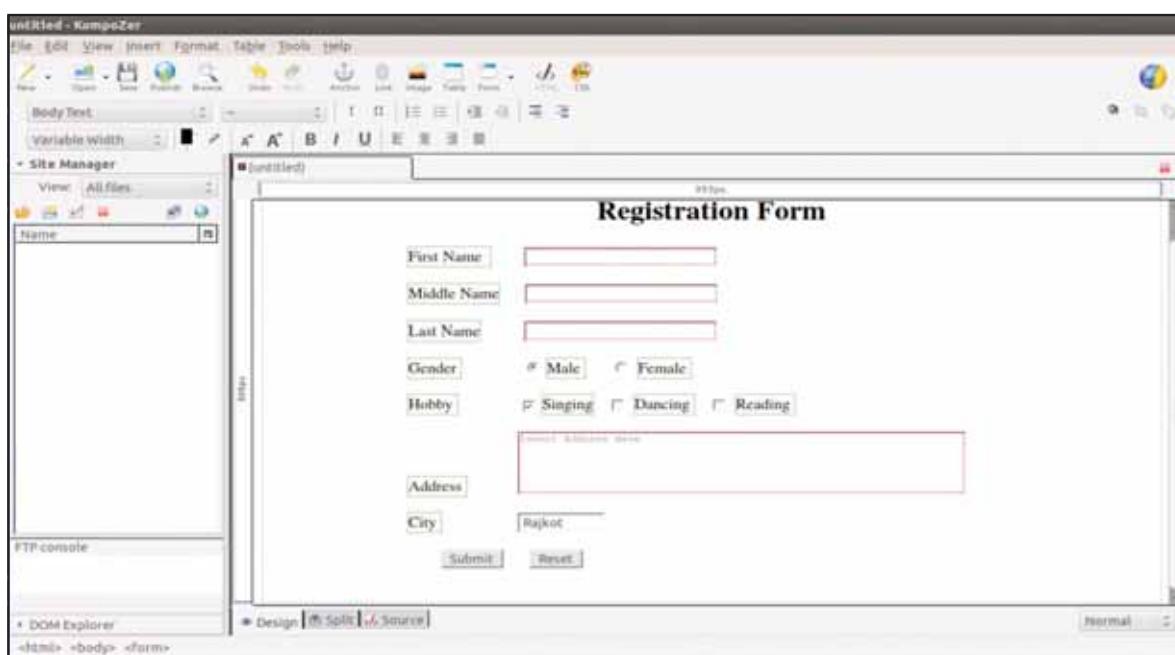
आकृति 1.24 : Selection List Properties डायलोगबॉक्स

List Name બોક્સમાં "city" ટાઈપ કરો, Add Option બટન પર ક્લિક કરો. ત્યાર પછી, Textfieldમાં "Ahmedabad" ટાઈપ કરો. Add Option વિકલ્પ પર ફરી ક્લિક કરી શહેરનું નામ "Baroda" ઉમેરો. આ જ પ્રમાણે, "Rajkot" અને "Surat" શહેર પણ ઉમેરો. રાજકોટ શહેર ઉમેરતી વખતે "Initially Selected" વિકલ્પ પસંદ કરવાનું યાદ રાખો. OK બટન પર ક્લિક કરો. શહેરનું નામ ઉમેર્યા બાદ Selection List Properties ડાયલોગબોક્સનો દેખાવ આકૃતિ 1.25માં દર્શાવ્યો છે.

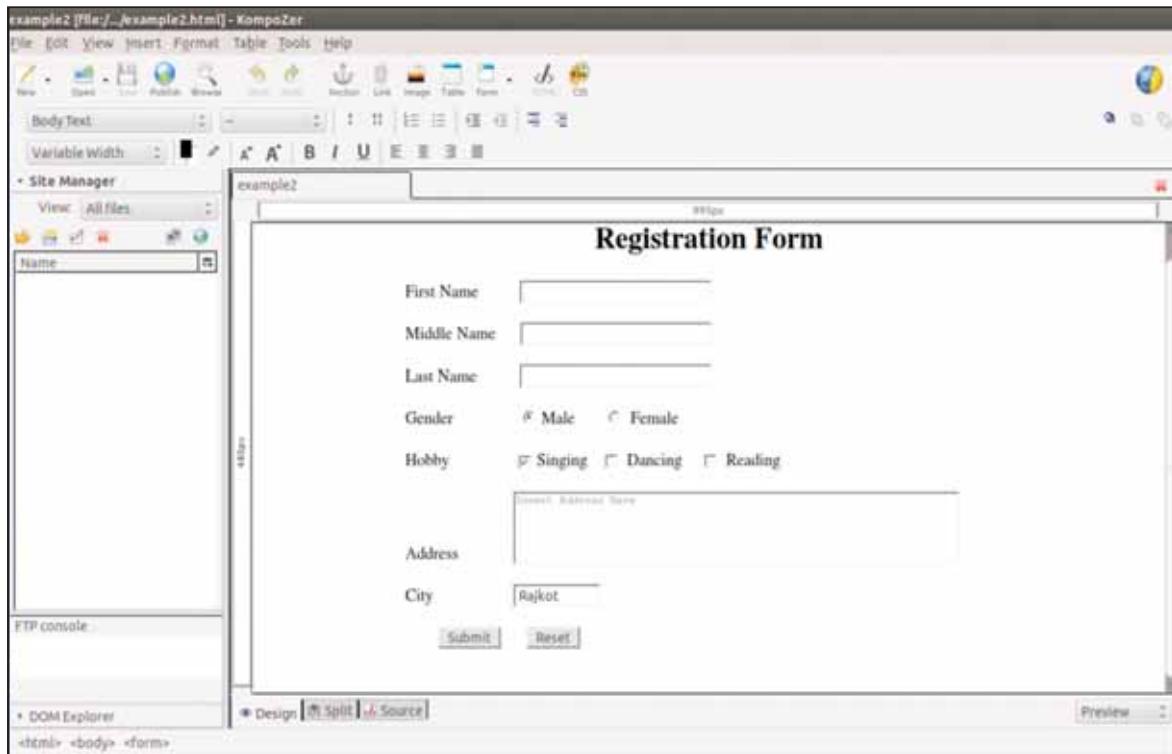
આકૃતિ 1.25 : વિવિધ શહેરો માટેનું Selection List Properties ડાયલોગબોક્સ

- ત્યાર બાદ, આપણે "Submit" બટન ઉમેરીશું. **Form → Form Field** વિકલ્પ પસંદ કરો. ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી Submit Button વિકલ્પ પસંદ કરો. Field Name અને Field Value ટેક્સ્ટબોક્સમાં Submit લખાણ ઉમેરો. OK બટન પર ક્લિક કરો.
- આ જ રીતે, આપણે "Reset" બટન ઉમેરીશું. ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી Reset Button વિકલ્પ પસંદ કરો. Field Name અને Field Value ટેક્સ્ટબોક્સમાં Reset લખાણ ઉમેરો. OK બટન પર ક્લિક કરો. આકૃતિ 1.26માં ફોર્મનો અંતિમ દેખાવ નોર્મલ વ્યૂ દ્વારા દર્શાવ્યો છે.

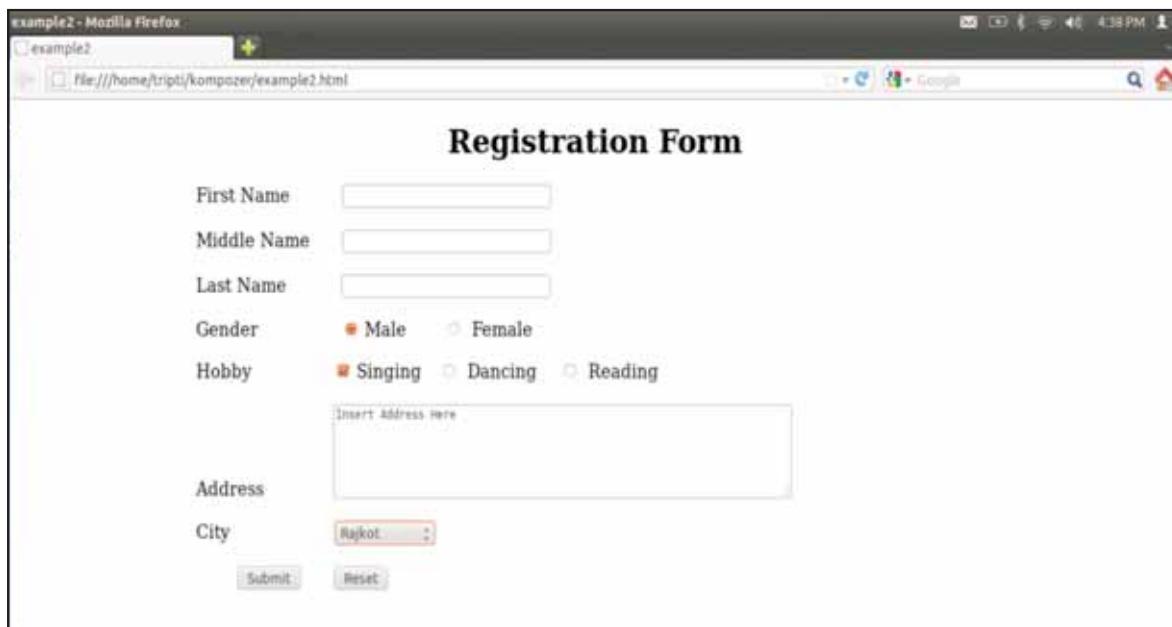
આકૃતિ 1.26 : નોર્મલ વ્યૂમાં ફોર્મનો દેખાવ

ફાઈલનો "example2" નામથી સંગ્રહ કરો. ફોર્મનો પ્રિવ્યુ મોડ આકૃતિ 1.27માં દર્શાવ્યો છે.

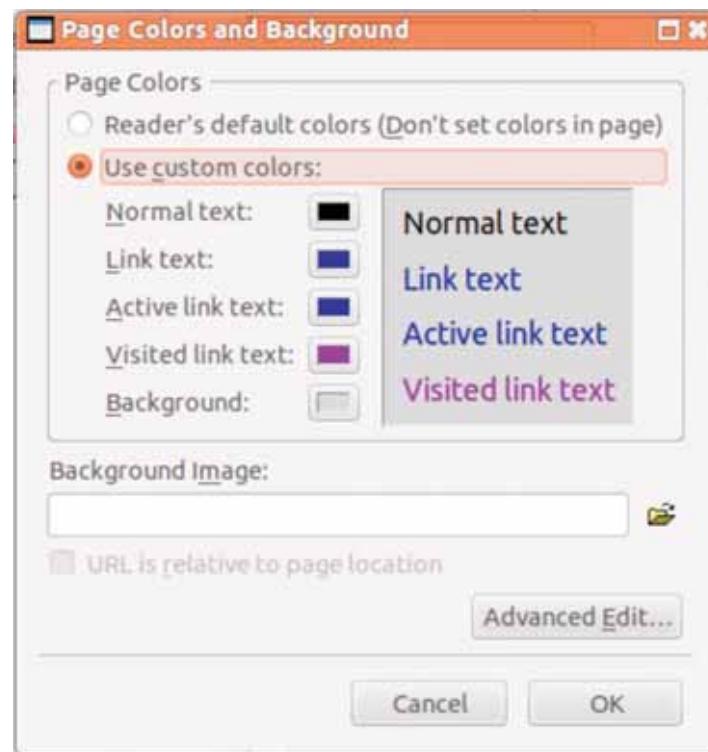
આકૃતિ 1.27 : પ્રિવ્યુ મોડમાં ફોર્મની રજૂઆત

આકૃતિ 1.28 નોંધણી માટેના ફોર્મનો દેખાવ બ્રાઉઝરમાં દર્શાવે છે.

આકૃતિ 1.28 : બ્રાઉઝરમાં ફોર્મનો દેખાવ

ફોર્મના બેકગ્રાઉન્ડનો રંગ સફેદ છે, તેની નોંધ લો. જો ફોર્મને અન્ય રંગ બેકગ્રાઉન્ડમાં આપવો હોય, તો **Format → Page Colors and Background** વિકલ્પ પસંદ કરો. આમ કરવાથી આકૃતિ 1.29માં દર્શાવ્યા મુજબનું ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે.

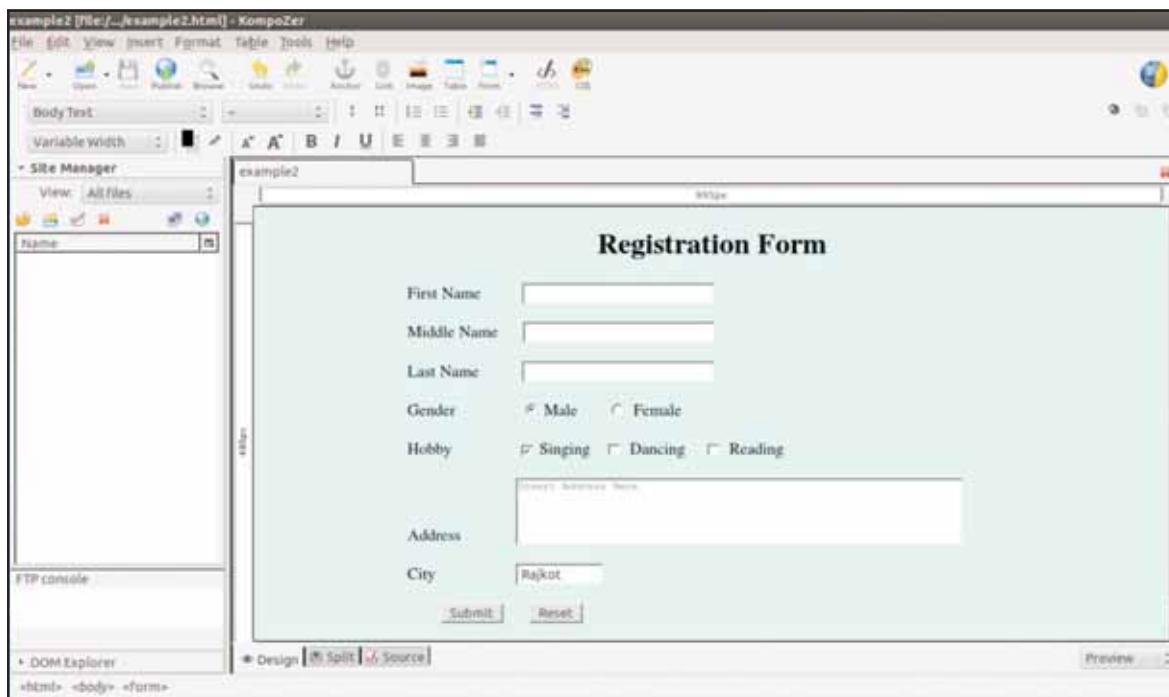
આકૃતિ 1.29 : Page Colors and Background ડાયલોગબોક્સ

"Use Custom Colors" વિકલ્પ પસંદ કરો. Background વિકલ્પ પર ક્લિક કરી આકૃતિ 1.30માં દર્શાવ્યા મુજબ Block Background Color ડાયલોગબોક્સમાંથી તમારી પસંદગીનો રંગ પસંદ કરો. OK બટન પર ક્લિક કરો, આથી ફરી આકૃતિ 1.29માં આપવામાં આવેલું ડાયલોગબોક્સ રજૂ કરવામાં આવશે. ફરી OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 1.30 : બેકગ્રાઉન્ડ રંગની પસંદગી

રંગની પસંદગી કર્યી પછી ફોર્મનો દેખાવ આકૃતિ 1.31માં દર્શાવ્યા મુજબ દેખાશે.

આકૃતિ 1.31 : બોકગ્રાઉન્ડ રંગ ઉમેર્યા બાદ પ્રિવ્યુ મોડમાં ફોર્મનો દેખાવ

ભાઉઝરનો ઉપયોગ કરી ફોર્મ જુઓ અને બોકગ્રાઉન્ડ રંગમાં થયેલું પરિવર્તન ધ્યાનમાં લો.

સારાંશ

વેબ પર વિગતો સ્વીકારવા માટે ફોર્મનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. HTMLમાં ફોર્મ એક સંગ્રહક છે. ઉપયોગકર્તા પાસેથી જુદા-જુદા પ્રકારના નિવેશ એકનિત કરવા માટે ફોર્મનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપયોગકર્તા પોતાની અંગત માહિતી, કોઈ ઉત્પાદન અંગેનો પ્રતિસાદ, મોજાઝી કે પરિવહનની વિગતો, કેન્દ્રિકાર્ડની વિગતો વગેરે ફોર્મમાં ઉમેરે છે. કમ્પોઝર વેબવિકાસ માટેનું એક નિઃશુલ્ક અને ઓપનસોર્સ IDE છે, જેના ઉપયોગથી વેબસાઈટની રચના કરી શકાય છે. તે WYSIWYG - "What You See Is What You Get" નામે ઓળખાતા એક સરળ ગ્રાફિકલ ઇન્ટરફેસ ધરાવતું વેબપેજ એડિટર પૂરું પાડે છે. કમ્પોઝરની મદદથી ફોર્મની રચના સરળતાથી અને જડપથી કરી શકાય છે.

સ્વાધ્યાય

- ફોર્મ શું છે ? HTMLમાં ફોર્મની રચના કરવા માટેના ઘટકોની યાદી બનાવો.
- HTML ફોર્મમાં નિવેશ માટેના ઘટકોનો ઉપયોગ જણાવો. ઈનપુટ ટેગની વિવિધ લાખણિકતા વિશે લખો.
- HTML ફોર્મમાં ટેક્સ્ટ-એરિયા ઘટકો હેતુ જણાવો.
- સિલેક્ટ અને ઓપન વિકલ્ય વિશે જણાવો.
- કમ્પોઝર વિન્ડોમાં દર્શાવાતા જુદા-જુદા ટૂલબારની યાદી બનાવો.
- ફોર્મની બે લાખણિકતાઓ કઈ છે ? સમજાવો.

7. આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો :

- (1) ઉપયોગકર્તા પાસેથી જુદા-જુદા પ્રકારના નિવેશ એકત્રિત કરવા માટે નીચેનામાંથી ક્યા સંગ્રહક એકમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ?

(a) Form (b) Webpage
(c) Text (d) Input

(2) HTML ફોર્મની રચના કરવા માટે નીચેનામાંથી ક્યા ઘટકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ?

(a) Textarea (b) Form
(c) Select અને Option (d) Input

(3) ફોર્મ ઘટકનો અમલ કરવા માટે નીચેનામાંથી ક્યા ટેગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ?

(a) <form>... </form> (b) <form>... <form>
(c) </form>... </form> (d) <frm>... </frm>

(4) ફોર્મ સબમિટ કરતી વખતે ફોર્મની વિગતો ક્યા સ્થાને મોકલવાની છે, તેની સ્પષ્ટતા માટે નીચેનામાંથી કઈ લાક્ષણિકતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ?

(a) method (b) action
(c) submit (d) input

(5) ફોર્મની વિગતો મોકલતી વખતે HTTP પદ્ધતિ સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેનામાંથી ફોર્મની કઈ લાક્ષણિકતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ?

(a) submit (b) action
(c) method (d) input

(6) method લાક્ષણિકતા સાથે કઈ ડિમતોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે ?

(a) GET અને POST (b) GET અને SET
(c) GET અને PUT (d) SET અને POST

(7) નીચેનામાંથી કઈ પદ્ધતિ એક સમયે માત્ર મર્યાદિત માહિતી મોકલવાની અનુમતિ પૂરી પાડે છે ?

(a) GET (b) POST
(c) SET (d) PUT

(8) નીચેનામાંથી કઈ પદ્ધતિ HTTP વ્યવહાર દ્વારા વિગતોને બ્લોક સ્વરૂપે મોકલવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે ?

(a) GET (b) SET
(c) PUT (d) POST

(9) નીચેનામાંથી કઈ લાક્ષણિકતા દ્વારા ફોર્મમાં નિર્માણ કરવાના ફિલ્ડના પ્રકારનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે ?

(a) Input (b) Type
(c) Name (d) Value

(10) નીચેનામાંથી કયો ઘટક એકથી વધુ લિટીના નિવેશ માટે અનુમતિ આપે છે ?

(11) નીચેનામાંથી ક્યા ઘટકનો ઉપયોગ ફોર્મમાં ડોપડાઉન યાદી અથવા મેનુની રેચના કરવા માટે જરૂરી છે ?

- (a) Input
 - (b) Textarea
 - (c) Select
 - (d) Form

(12) નીચેનાંમાંથી ક્યું નિઃશ્વરુક, ઓપનસોર્સ વેબવિકાસ માટેનું IDE છે ?

- (a) HTML
 - (b) KompoZer
 - (c) Scite
 - (d) Base

(13) WYSIWYG એટલે શં ?

- (a) When You See Is When You Get (b) What You See Is When You Get
(c) What You See Is What You Get (d) When You See Is What You Get

प्रायोगिक स्वाध्याय

1. વિદ્યાર્થીઓની અંગત વિગતો મેળવવા માટેના ફોર્મની રચના કરો.
 2. તમારી શાળાના મુલાકાતીને પ્રતિસાદ (feedback) આપવા માટેના ફોર્મની રચના કરો.
 3. તમે તમારાં માતા-પિતા સાથે રજાઓમાં ફરવા ગયા હતા; પ્રવાસ-આયોજકે તમારી પાસે પ્રવાસને લગતી સમીક્ષા (review)માંગી છો. આ માટેના ફોર્મની રચના કરો.

કેસ્કેડિંગ સ્ટાઇલશીટ અને જાવાસ્ક્રિપ્ટ

2

કેસ્કેડિંગ સ્ટાઇલશીટ (Cascading Style- Sheet) અથવા CSS વેબસાઈટમાં આવેલા દર્શનીય ઘટકોની શૈલી (Style) સ્પષ્ટ કરવા માટેની સુવિધા પૂરી પાડે છે. દસ્તાવેજની માહિતીને તેને દર્શાવવાની વિગતોથી અલગ રાખવા તે મદદરૂપ બને છે. દસ્તાવેજને કેવી રીતે દર્શાવવો તેની વિગતોને સ્ટાઇલ (Style) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્ટાઇલ જેન્ટે ઘટકનો દેખાવ સ્કીન પર નક્કી કરે છે. સ્ટાઇલને અન્ય માહિતીથી અલગ રાખવાથી નીચે જણાવેલ લાભ મેળવી શકાય :

- કોડિંગમાં નકલ (duplication) રાળી શકાય.
- એક જ વિગત માટે જુદા-જુદા ઉદ્દેશોને અનુલક્ષીને જુદી-જુદી સ્ટાઇલનો ઉપયોગ કરી શકાય.
- કોડની સરળ જાળવણી કરી શકાય.

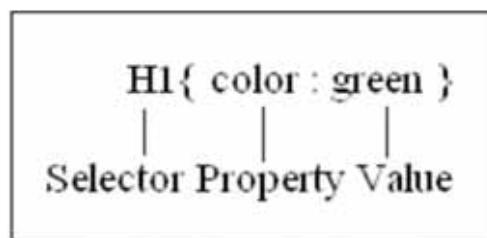
ઉદાહરણ તરીકે, HTMLમાં આપણે ઈચ્છા હોઈએ કે <p> ટેગથી ઉમેરેલા કેટલાક ફકરાનું લખાણ ધારા (bold) અક્ષરોમાં આવવું જોઈએ, તો તે માટે સૌસ્કોડમાં આવેલ તમામ ફકરાના <p> ટેગ માટે અક્ષરો ધારા કરવા માટેનો ટેગ ઉમેરવો પડે. જો વેબસાઈટ વિશાળ હોય તો ટેગનું આ પુનરાવર્તન કંટાળાજનક અને સમયનો વ્યય કરનારું બની રહે. પરંતુ CSSનો ઉપયોગ કરી આપણે તમામ ઘટકોનો પ્રકાર આપણી પસંદગી પ્રમાણેની સ્ટાઇલ સાથે દર્શાવી શકીએ. માટે, વેબસાઈટમાં વધુ સંખ્યામાં <p> ટેગ આવેલા હોય તોપણ, CSSનો ઉપયોગ કરી, તમામ <p> ટેગ માટે એકસાથે સ્ટાઇલ ગોઠવી શકીએ. આમ, એ કહી શકાય કે, HTMLનો ઉપયોગ માહિતીના વર્ણન માટે કરવામાં આવે છે, શૈલી માટે નહીં, જ્યારે CSS દસ્તાવેજમાં ઘટકોની શૈલીનું વર્ણન કરે છે, તેની વિગતોનું નહીં. વેબસાઈટમાં CSSનો ઉપયોગ કરી ફોન્ટના પ્રકાર, ફોન્ટ અને ઘટકોના રંગ, આજુબાજુની જગ્યા (Pad Space), ડાંસિયા અને ઘટકોની સ્થિતિનું નિયંત્રણ કરી શકાય છે.

CSSની વાક્યરચના (Syntax of CSS)

CSSની વાક્યરચનામાં rules નામે ઓળખાતાં વિશિષ્ટ ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. CSS rulesના બે મુખ્ય વિભાગ છે : પસંદગીકાર (selector) અને એક કે વધુ ઘોષણાઓ (declarations). સિલેક્ટર એ HTML ઘટક છે, જેના પર આપણે સ્ટાઇલને લાગુ કરવા માંગીએ છીએ. સિલેક્ટર તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ HTML ઘટક સાથે સંકળાયેલ ગુણધર્મ અને તેને અનુરૂપ કિમતોનો સમાવેશ ડિક્લેરેશન વિભાગમાં કરવામાં આવે છે. CSSની સામાન્ય વાક્યરચના નીચે મુજબ વાખ્યાયિત કરી શકાય :

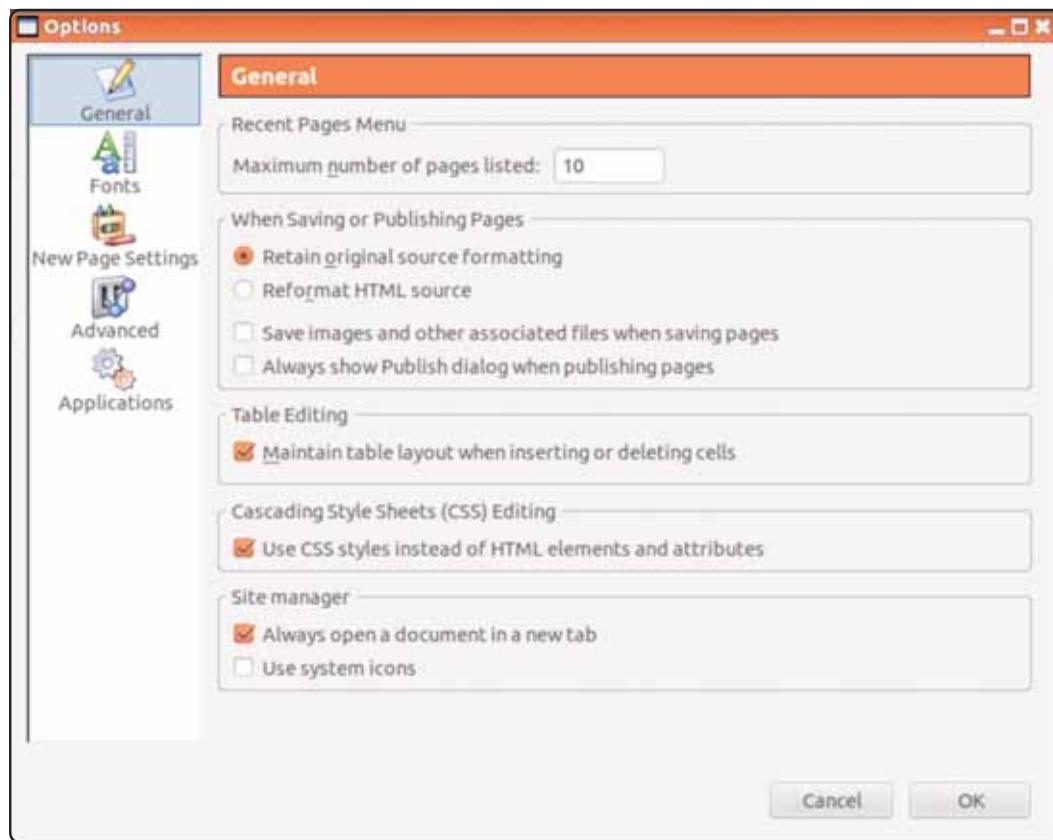
selector {property : value}

આ વાક્યરચનાનું એક ઉદાહરણ આદૃતિ 2.1માં આય્યું છે.

આદૃતિ 2.1 CSSની વાક્યરચના

કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી CSS સરળતાથી ઉમેરી શકાય છે. હવે, કમ્પોઝરમાં વેબપેજ સાથે CSS કેવી રીતે ઉમેરી શકાય, તેનો અભ્યાસ કરીએ. કમ્પોઝર પૂર્વનિર્ધારિત રીતે CSSનો ઉપયોગ કરે છે, તેની ખાતરી કરવા **Tools → Preferences** વિકલ્પ પસંદ કરો. આમ કરવાથી આદૃતિ 2.2માં દર્શાવ્યા મુજબ Option ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. વિન્ડોની ડાબી બાજુ આવેલ General વર્ગ પસંદ કરો. તેમાં "Use CSS Style Instead of HTML Elements and Attributes" પસંદ કરેલ ન હોય, તો તેને પસંદ કરો. હવે, કમ્પોઝરમાં HTMLને બદલે લખાણની ગોઠવણી માટે CSS સ્ટાઇલનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

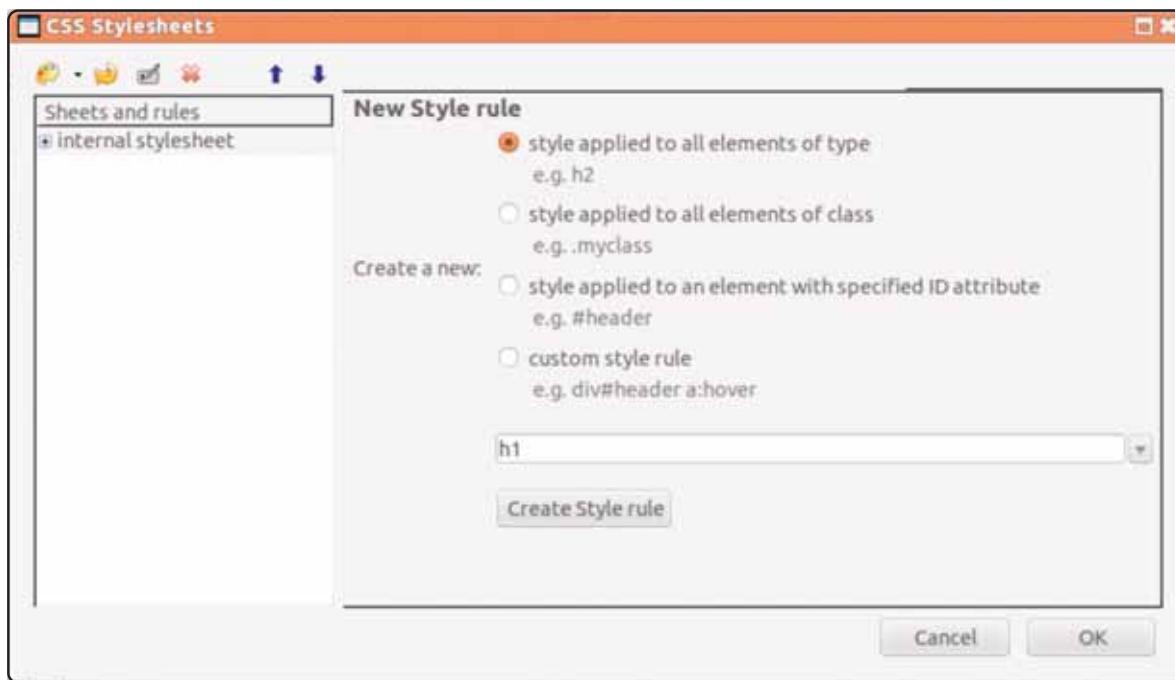
આકૃતિ 2.2 Options ડાયલોગબોક્સ

ધારો કે, આપણે એક એવી વેબસાઈટની રચના કરવી છી, જેનાં તમામ વેબપેજનાં શીર્ષકો એક નિશ્ચિત શૈલીને અનુસરે. ઉદાહરણ તરીકે, વેબપેજમાં ઉમેરવામાં આવેલાં તમામ Heading1 (h1) નીચે આપેલ શૈલીને અનુસરવાં જોઈએ :

- Font : Times New Roman
- Case : Uppercase
- Alignment : Centre aligned
- Background color : Light Blue
- Border : Dotted Border

ઉપરનાં શીર્ષક માટે CSSની રચના કરવા માટે નીચે આપેલ પગલાંને અનુસરો.

- નવી ફાઈલ ખોલો. ફાઈલનો શીર્ષક આપી સંગ્રહ કરો.
- કમ્પોઝિશન ટૂલબાર પર Cascade બટન પર ક્લિક કરો. (નોંધ : જો ફાઈલનો સંગ્રહ કરવામાં ન આવ્યો હોય તો, Page title ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. પાનાંને શીર્ષક આપ્યા પછી ફાઈલનો સંગ્રહ કરો.) આમ કરવાથી આકૃતિ 2.3માં દર્શાવ્યા મુજબનું ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. આ ડાયલોગબોક્સનો ઉપયોગ કરી દરેક ઘટક માટે સ્ટાઇલ વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. પ્રથમ રેટિયો-બટન "style applied to all the elements of type" પર ક્લિક કરો.

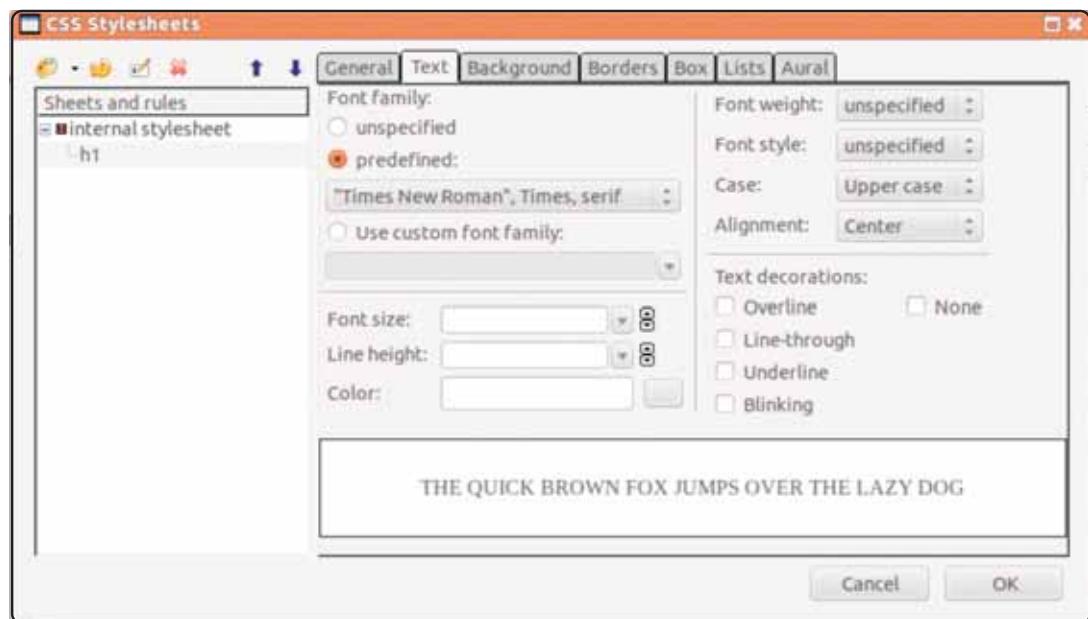
આકૃતિ 2.3 : CSS Stylesheets ડાયલોગબોક્સ

- જેના માટે શૈલીના નિયમો (Style rule) વ્યાખ્યાયિત કરવાના હોય તે ઘટકને ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી પસંદ કરો. આપણે Heading1 માટે શૈલીની રચના કરવાની હોવાથી આકૃતિ 2.3માં ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી h1 (Heading1) પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.
- Create Style rule બટન પર ક્લિક કરો. જોઈ શકાશે કે CSS Stylesheets ડાયલોગબોક્સ ખૂલ્યું રહે છે, પરંતુ તેમાંના વિકલ્પો બદલાઈ ગયા છે.
- આકૃતિ 2.4માં ડાબી બાજુના વિભાગમાં internal stylesheet શીર્ષકની તરત નીચે h1 ઘટક દર્શાવ્યો છે. જે ઘટક માટે શૈલીના નિયમ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે તે દરેકને internal stylesheet શીર્ષક હેઠળ આ યાદીમાં દર્શાવવામાં આવે છે. ડાયલોગબોક્સમાં જમણી બાજુ General, Text, Background, Borders, Box, Lists અને Aural જેવા વિવિધ વિભાગો (tabs) જોઈ શકાય છે. ઘટકને નિશ્ચિત શૈલી આપવા માટે આ દરેક વિભાગનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. પરંતુ જેને ઘટક માટે શૈલીના નિયમની રચના કરવામાં આવે, ત્યારે આ બધા જ વિભાગો તેને લાગુ ન પડે એમ પણ બને. હવે, h1 સિલેક્ટર માટે શૈલીના નિયમોની રચના કરીએ.

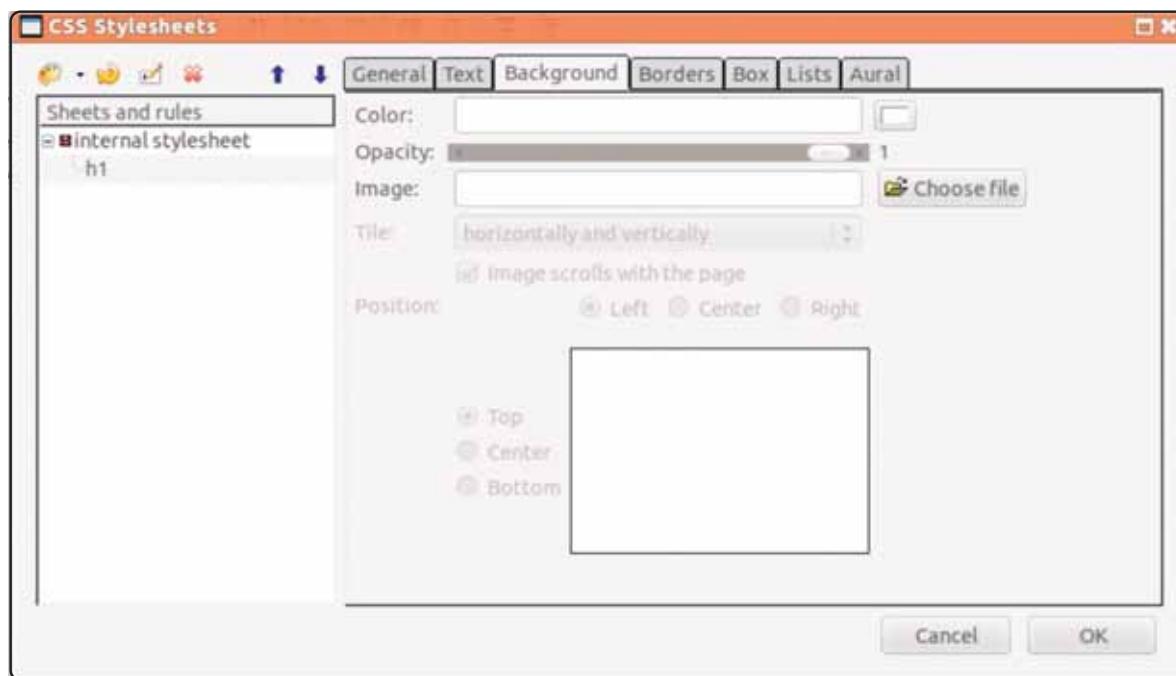
આકૃતિ 2.4 : h1ના વિકલ્પો સાથે CSS stylesheets ડાયલોગબોક્સ

- ડાયલોગબોક્સની ડાબી બાજુના વિભાગમાં આપેલ h1ને પસંદ કરો. આકૃતિ 2.5માં દર્શાવ્યા મુજબ Text વિભાગ પસંદ કરો. આમ કરવાથી Font family, Font size, Line height, Color, Case, Alignment જેવા વિવિધ વિકલ્પો દર્શાવવામાં આવશે.

આકૃતિ 2.5 : Text વિભાગ

- h1 માટે જરૂરી શૈલી માટેના વિકલ્પોની પસંદગી કરીએ. Font family વિભાગમાં predefined રેઓપડો-બટન પસંદ કરી ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી "Times New Roman" વિકલ્પ પસંદ કરો. Case મેનુમાંથી "Upper Case" અને Alignment મેનુમાંથી "Center" વિકલ્પ પસંદ કરો. પસંદ કરેલા વિકલ્પો આકૃતિ 2.5માં જોઈ શકાય છે. વિકલ્પો બદલવાથી વિનોમાં આવેલું પૂર્વનિર્ધારિત લખાણ પણ શૈલીને અનુરૂપ આપોઆપ બદલાઈ જાય છે તે જોઈ શકશો.
- બેંકગ્રાઉન્ડ રંગ પસંદ કરવા માટે Background વિભાગ (tab) પસંદ કરો. આમ કરવાથી આકૃતિ 2.6માં દર્શાવ્યા મુજબ બેંકગ્રાઉન્ડ માટેના વિકલ્પો ખૂલશે.

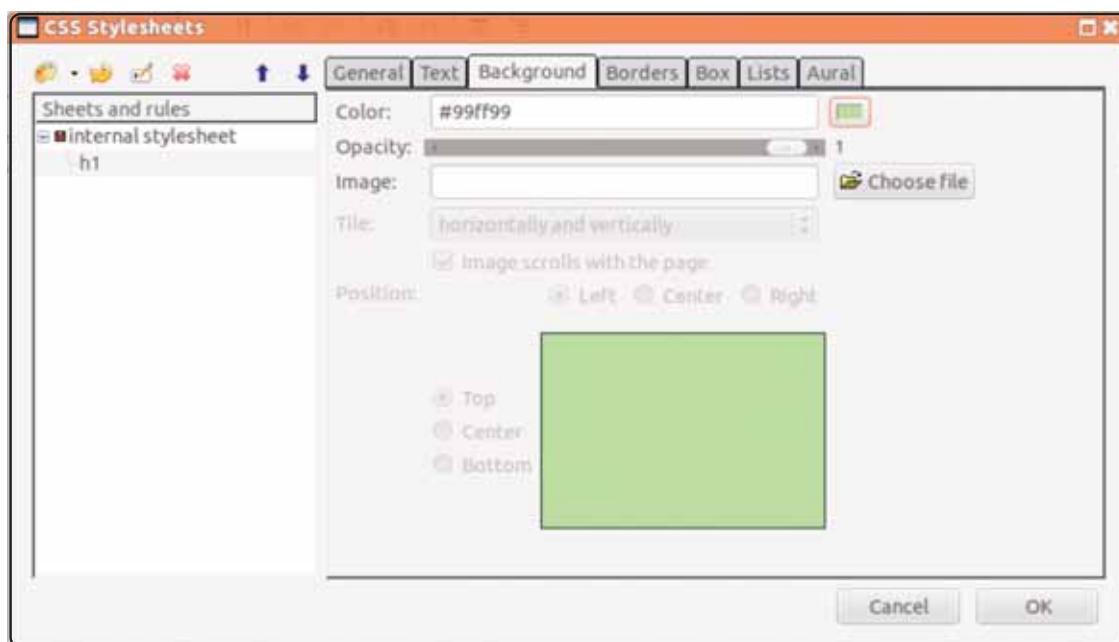
આકૃતિ 2.6 : Background વિભાગ

- Color विकल्पमां आવेल Color Palette बटन पर क्लिक करो. आकृति 2.7मां दर्शाव्या मुजब Block Background Color डायलोगबोक्स २४ करवामां आवश्य. तमारो अपेक्षित रंग पसंद करी OK बटन पर क्लिक करो.

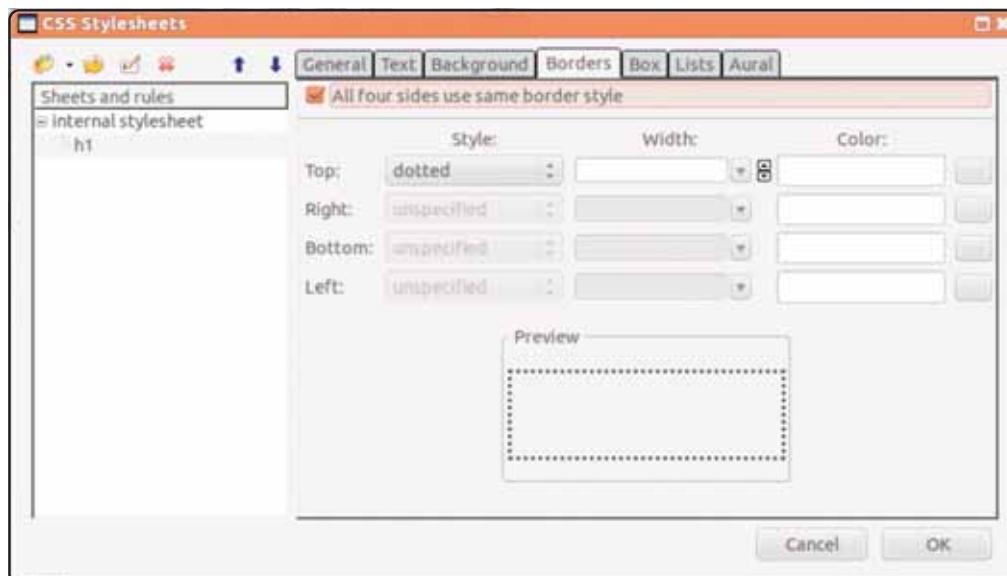
आकृति 2.7 : Block Background Color डायलोगबोक्स

- रंग पसंद कर्या पछी बॉक्साउन्ड विभागनो देखाव आकृति 2.8मां दर्शाओ छे.
नोट : जो बॉक्साउन्ड तरीके चित्रनो उपयोग करवा भाँगता होइए, तो Image विकल्पमां "Choose file" पर क्लिक करी बॉक्साउन्ड माटेनी फाईल पसंद करवी.

आकृति 2.8 : h1 माटे Background विभागमां पसंद करवामां आवेला विकल्पो

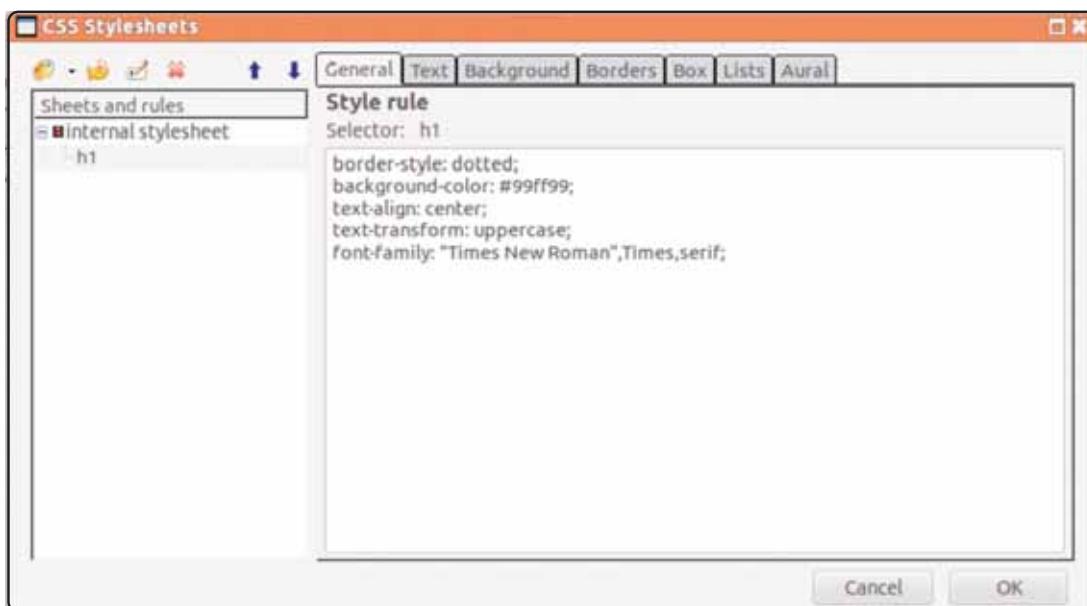
- સીમારેખા ઉમેરવા માટે Border વિભાગ પસંદ કરો. આકૃતિ 2.9માં દર્શાવ્યા મુજબ સીમારેખા માટેના વિકલ્પો દર્શાવવામાં આવશે. જો ચારેબાજુ પર એક્સમાન સીમારેખા દર્શાવવી હોય, તો "All four sides use same border style" લખાણની આગળ આવેલું ચેકબોક્સ પસંદ કરો. હવે, માત્ર "Top" વિકલ્પ ઉપલબ્ધ રહેશે, અન્ય તમામ વિકલ્પો અનુપલબ્ધ બનશે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, એક જ બાજુને આપવામાં આવેલી અસર તમામ ચાર બાજુઓ પર લાગુ પાડવામાં આવશે. Style ડ્રોપડાઉન મેન્યુમાંથી Dotted વિકલ્પ પસંદ કરો. અહીં સીમારેખા માટે અપેક્ષિત જાડઈ (width) અને રંગ (color) પણ પસંદ કરી શકાય છે. સીમારેખા માટે પસંદ કરેલ શૈલીનું પૂર્વદર્શન (preview) પણ કરી શકાય છે. OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 2.9 : h1 માટે Border વિભાગમાં પસંદ કરવામાં આવેલા વિકલ્પ

CSS Stylesheet ડાયલોગબોક્સમાં અન્ય વિભાગ પસંદ કરવામાં આવે, તો બીજા વિકલ્પ પણ ઉપલબ્ધ છે. જોકે, આપણા ઉદાહરણમાં h1ની શૈલી લાગુ પાડવા માટે માત્ર પસંદગીના વિકલ્પોની જરૂર છે.

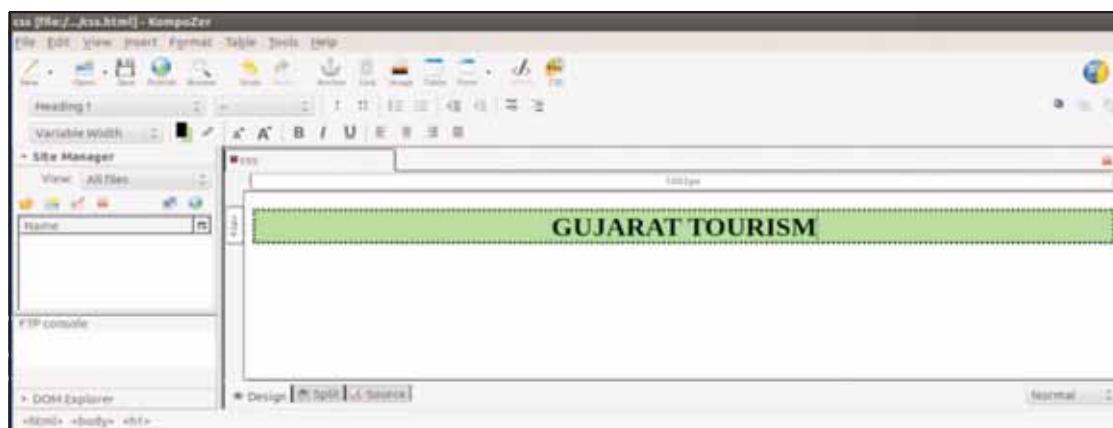
- General વિભાગ પર ક્લિક કરો. આકૃતિ 2.10માં દર્શાવ્યા મુજબ નિર્માણ કરવામાં આવેલ CSS કોડ દર્શાવવામાં આવશે. જો HTMLની જાણકારી હોય, તો આ કોડ સુધારી પણ શકાય છે.

આકૃતિ 2.10 : CSS કોડ દર્શાવતો General વિભાગ

આમ, આપણે h1ને લાગુ પાડી શકાય, તેવી શૈલીની રચના કરી. વેબપેજના અન્ય કોઈ પણ ઘટકની શૈલીની રચના કરવા માટે આ જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકાય. અન્ય ઘટક ઉમેરવા માટે CSS Stylesheet ડાયલોગબોક્સની ઉપર ડાબી બાજુના ખૂશા પર આવેલા CSS બટન ની તીરની નિશાની પર ક્લિક કરો. ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી "Style-rule" વિકલ્પ પસંદ કરો. શૈલી માટેના નિયમ ઉમેર્યા બાદ OK બટન પર ક્લિક કરો.

હવે, h1 ટેગ માટે રચવામાં આવેલ CSSનો ઉપયોગ વેબપેજમાં કરીએ. પાનાંમાં શીર્ષક ઉમેરવા માટે ફોર્મેટ ટૂલબાર-1માંથી Heading1 વિકલ્પ પસંદ કરો. Heading1 વિકલ્પ પસંદ કરવામાં આવે, ત્યારે કર્સર આપોઆપ વેબપેજની મધ્યમાં ગોઠવાઈ જાય છે. (કારણકે આપણે CSSમાં Center ગોઠવણ લાગુ પાડી છે.) થોડું લખાણ ઉમેરો. લખાણ અપરકેસમાં અને Times New Roman ફોન્ટ સાથે ઉમેરાશો. આકૃતિ 2.11 CSS લાગુ પાડવામાં આવી હોય તેવું Heading1 લખાણ દર્શાવે છે. માટે, હવે પછી કોઈ પણ પાનામાં Heading1 ઉમેરવામાં આવશે, તો તેના માટેની શૈલી દરેક વખતે સમાન રહેશે.

આકૃતિ 2.11 : વેબપેજમાં લાગુ પાડવામાં આવેલ CSS

CSS stylesheet કોડ જોવા માટે વિન્ડોની નીચેના ભાગમાં આવેલ Source વિભાગ પસંદ કરો. આકૃતિ 2.12 પાનાંના સોર્સકોડમાં આવેલ શીર્ષક વિભાગનો CSS કોડ દર્શાવે છે.

```
<style type="text/css">
h1 {
    border-style: dotted;
    font-family: "Times New Roman",Times,serif;
    background-color: #99EE99;
    text-align: center;
    text-transform: uppercase;
}
```

આકૃતિ 2.12 : Source વ્યૂમાં CSS કોડ

CSSના ફિયદા (Advantages of CSS)

ઉપર્યુક્ત ચર્ચા બાદ કહી શકાય કે, CSS તેની નીચે આવેલા સ્તરમાં ફેરફાર કર્યા વગર વેબસાઈટની સંરચના કરવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે. વેબસાઈટની ગોઠવણ અને સંરચના માટેના ગુણધર્મોને તેની નીચે આવેલા તેના ટાઈક બંધારણથી અલગ રાખવામાં આવે, તો વેબસાઈટમાં ફેરફાર કરતી વખતે તેમાં આવેલી વિગતોમાં અકર્માતે ફેરફાર થવાનો ભય રહેતો નથી.

ઈચ્છિત ઘટકની શૈલીમાં સુધારો કરવા માટે પ્રોગ્રામરે માત્ર CSS ફાઈલમાં ફેરફાર કરવાનો રહે છે, જે કાર્યને સરળ બનાવે છે. દરેક ઘટક માટેની શૈલી માત્ર એક વાર જ ઉમેરવાની હોવાથી, HTMLની સરખામણીએ CSSમાં ઓછો કોડ ઉમેરવો પડે છે. અને તેનાથી વેબપેજ ઝડપથી દર્શાવી શકાય છે. CSSનો ઉપયોગ વેબસાઈટની રચનાને ઝડપી અને કાર્યક્ષમ બનાવે છે.

CSSના ગેરફિયદા (Disadvantages of CSS)

જુદાં-જુદાં બ્રાઉઝર માટે CSSની સુસંગતતા બદલાતી રહે છે. આનો અર્થ એ થયો કે, સ્ટાઇલશીટની કેટલીક સુવિધાઓને દરેક બ્રાઉઝર સમર્થન આપતું નથી અને ઉપયોગકર્તાની અપેક્ષા અનુસાર તે શૈલીને દર્શાવી શકતું નથી. પરંતુ હવે, બ્રાઉઝરની અધ્યતન આવૃત્તિઓ વધુ પ્રમાણભૂત બની છે અને સુસંગતતાનો મુદ્દો ક્ષીણ થયેલો છે.

જાવાસ્ક્રિપ્ટ (JavaScript)

મૂળભૂત રીતે વેબપેજમાં દેખાવ (appearance)નું નિયંત્રણ કરવા માટે HTMLનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. HTMLમાં બનાવવામાં આવેલા વેબપેજ સ્થિત (Static) છે અને બ્રાઉઝર રેન્ડર કરે પછી તેને બદલી શકતાં નથી. બીજી તરફ, ઈન્ટરનેટના વિકાસ સાથે લોકો વધુ સારું સંવાદન અને દર્શનીય આલેખનની અપેક્ષા રાખતા થયા. પરંતુ HTML માત્ર અપરિવર્તનશીલ વેબપેજ આપી શકે છે. આમ, વેબ માટેની નવી પ્રોગ્રામિંગ ભાષામાં વધુ સંવાદની જરૂર ઊભી થઈ. તેથી નેટસ્કેપે જાવાસ્ક્રિપ્ટનો વિકાસ કર્યો. જાવાસ્ક્રિપ્ટ એ વેબપેજમાં પ્રોગ્રામિંગનું પાસું ઉમેરવાની સુવિધા આપતી સ્ક્રિપ્ટિંગ ભાષા છે.

સ્ક્રિપ્ટિંગ ભાષા સરળ અને હળવી પ્રોગ્રામિંગ ભાષા છે, જેમાં ‘સી’ કે ‘જાવા’ ભાષા જેવાં અધ્યતન કાર્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોતો નથી. વેબસાઈટના આલેખનમાં સુધારો કરવા તથા ફોર્મની યથાર્થતા ચકાસવા માટે વેબપેજમાં જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે HTML પાનામાં સંવાદન ઉમેરે છે. અને તેને HTML કોડમાં પ્રત્યક્ષ રૂપે ઉમેરવામાં આવે છે. હાલમાં મોઝિલા ફિયરફિઝસ, કોમ, સફારી અને ઈન્ટરનેટ એક્સપ્લોરર જેવાં તમામ વેબબ્રાઉઝર જાવાસ્ક્રિપ્ટને સમર્થન આપે છે. જાવાસ્ક્રિપ્ટના ઉપયોગ પછી વેબપેજ અપરિવર્તનશીલ રહેતું નથી, પરંતુ ઉપયોગકર્તા સાથેના સંવાદન, બ્રાઉઝરનું નિયંત્રણ અને HTML વિગતોની ગતિશીલ (dynamic) રજૂઆત માટેના કોડનો સમાવેશ કરી શકે છે.

ક્ર્યોઝરની મદદથી ફોર્મ કેવી રીતે બનાવી શકાય તે આપણે જોયું. જ્યારે ઉપયોગકર્તા ફોર્મમાં વિગતો ઉમેરે ત્યારે, તે કેટલાંક મહત્વનાં ફિલ્ડને ખાલી છોડી દે અથવા ફિલ્ડમાં વિગતો ખોટા સ્વરૂપમાં ઉમેરે તેવું પણ બને. આવા કિસ્સામાં કેટલીક યથાર્થતા પૂરી પાડવી જરૂરી બને છે. યથાર્થતા ઉપયોગકર્તાને ભૂલ કરતા અટકાવે છે. જ્યારે ઉપયોગકર્તા ખોટી વિગત ઉમેરે અથવા ફિલ્ડને ખાલી છોડી દે ત્યારે ભૂલનો સંદેશ દર્શાવવો જોઈએ અને ફોર્મને સબમિટ થતાં રોકવું જોઈએ.

હાલમાં, જાવાસ્ક્રિપ્ટના સૌથી સામાન્ય વિનિયોગ કલાયન્ટ બાજુની સ્ક્રિપ્ટ છે, જે વેબબ્રાઉઝરમાં ચલાવવામાં આવે છે. HTML ફોર્મમાં ઉમેરેલી વિગતોને સર્વર તરફ મોકલવામાં આવે તે પહેલાં કલાયન્ટ બાજુ તેની યથાર્થતા ચકાસવા માટે જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ કરી સામાન્ય રીતે ફોર્મમાં નીચેની બાબતો તપાસવામાં આવે છે :

- ઉપયોગકર્તાએ કોઈ જરૂરી ફિલ્ડ ખાલી છોડી દીધું છે ?
- ઉપયોગકર્તાએ યોગ્ય ઈ-મેઈલ સરનામું દાખલ કર્યું છે ?

- બે ફિલ્ડની વિગતો સમાન છે કે નહીં ?
- ઉપયોગકર્તાએ યોગ્ય તારીખ દાખલ કરી છે ?
- ઉપયોગકર્તાએ આંકડાકીય ફિલ્ડમાં લખાણ ઉમેર્યું છે ? ઉદાહરણ તરીકે, જથ્થા (quantity) માટેના ફિલ્ડમાં આંકડાકીય વિગતને બદલે ઉપયોગકર્તા શાન્દિક વિગત દાખલ કરે.

ફોર્મની યથાર્થતા કેવી રીતે ચકાસવી, તેનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડ કેવી રીતે લખવો તે શીખીએ.

જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડનો અમલ HTML વેબપેજમાં જ કરવામાં આવે છે. આમ, જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડને વેબપેજમાં સીધા જ એક સ્વતંત્ર વિભાગ સ્વરૂપે મૂકી શકાય છે. HTML પાનામાં <script>...</script> ટેગનો ઉપયોગ કરી જાવાસ્ક્રિપ્ટનો કોડ ઉમેરવામાં આવે છે. <script> અને </script> ટેગની વચ્ચે આવેલી લીટીઓ જાવાસ્ક્રિપ્ટનો કોડ ધરાવે છે. યાદ રાખો કે, જાવાસ્ક્રિપ્ટ એ 'કેસ-સેન્સિટિવ' ભાષા છે.

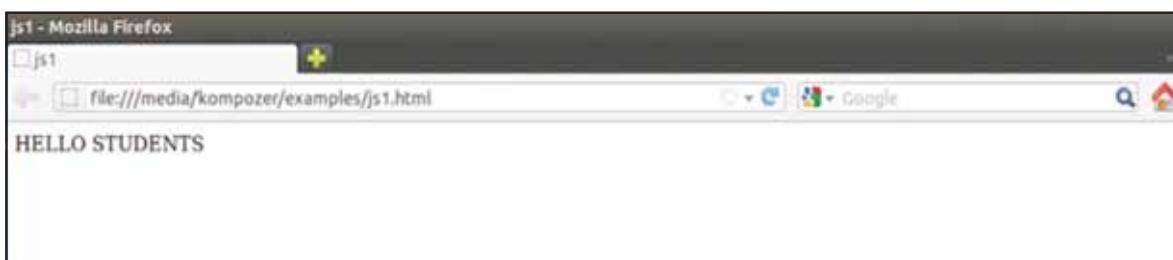
જાવાસ્ક્રિપ્ટને HTMLના <body> અથવા <head> વિભાગમાં સમાવવામાં આવે છે, પરંતુ કોડને <head> ટેગમાં ઉમેરવામાં આવે તે વધુ ધીયનીય છે. <script> ટેગબ્રાઉઝરને તેની વચ્ચે રહેલાં તમામ લખાણોને એક રિસ્ક્રિપ્ટ તરીકે અર્થધટન કરવાનો નિર્દશ કરે છે. કમ્પોઝિટના સોર્સવ્યૂનો ઉપયોગ કરી એક સરળ જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડ લખીએ. આકૃતિ 2.13 જાવાસ્ક્રિપ્ટ સાથેનો સોર્સવ્યૂ દર્શાવે છે. ફાઈલનો સંગ્રહ કરી તેને વેબબ્રાઉઝરમાં ખોલો.

```
1. <!DOCTYPE html PUBLIC "-//W3C//DTD HTML 4.01//EN" "http://www.w3.org/TR/html4/strict.dtd">
2. <html>
3.   <head>
4.     <meta content="text/html; charset=ISO-8859-1"
5.     http-equiv="content-type">
6.     <title>jst1</title>
7.     <script>
8.       document.write("HELLO STUDENTS");
9.     </script>
10.    </head>
11.    <body>
12.      <br>
13.    </body>
14.  </html>
```

આકૃતિ 2.13 : સોર્સવ્યૂમાં જાવાસ્ક્રિપ્ટ

અહીં જોઈ શકાય છે કે, <script> ટેગમાં માત્ર એક વિધાન "document.write("HELLO STUDENTS")" લખવામાં આવ્યું છે. અહીં write એક પ્રક્રિયા (method) છે, જે document ઓફ્જેક્ટનો એક ભાગ છે. જે લખાણ દર્શાવવાનું હોય, તેને document.write() પ્રક્રિયાના ચલ તરીકે આપવામાં આવે છે.

આકૃતિ 2.13માં વિધાનના અંતમાં આપવામાં આવેલું અર્ધવિરામ ચિહ્ન (semicolon) જાવાસ્ક્રિપ્ટમાં વૈકલ્પિક છે. અર્ધવિરામ ચિહ્નનો ઉપયોગ સમાપ્તિ (termination) ને બદલે અલગતા (separation) માટે થાય છે. તેથી જો દરેક વિધાન નવી લીટીમાં લખવામાં આવે, તો અર્ધવિરામ મૂકવાની જરૂર નથી. આપણા ઉદાહરણમાં document.write વિધાન પછીનું અર્ધવિરામ કાઢી નાખવામાં આવશે તોપણ પરિણામ સમાન રહેશે. આમ છતાં, અર્ધવિરામનો ઉપયોગ એક સારી પ્રોગ્રામિંગ પ્રથા છે. આકૃતિ 2.14માં કોડના પરિણામને બ્રાઉઝરમાં દર્શાવ્યું છે.

આકૃતિ 2.14 : બ્રાઉઝરમાં પરિણામ

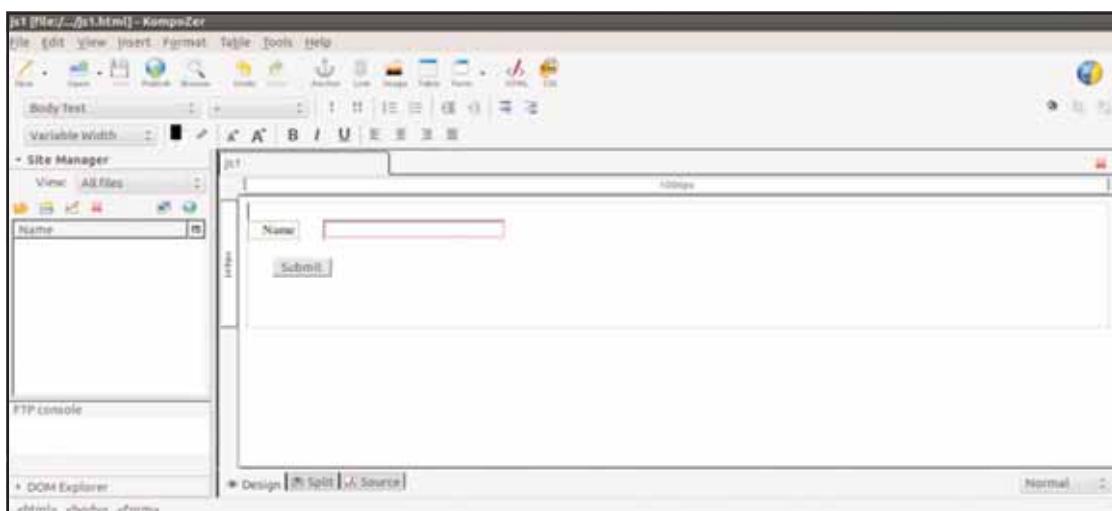
નોંધ : જાવાસ્ક્રિપ્ટ વિધાનોને બ્લોક સ્વરૂપે એકત્રિત કરી શકાય છે. બ્લોકની શરૂઆત અને અંત છગડિયા કોંસ ({ }) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

હવે, ફોર્મની યથાર્થતા માટેની સરળ જાવાસ્ક્રિપ્ટ લખવાનું શીખીએ. પ્રથમ, આપણે બે ફિલ્ડ સાથેનું એક સરળ ફોર્મ બનાવીએ : name ફિલ્ડ અને submit બટન.

ફોર્મની યથાર્થતા માટે, જો ઉપયોગકર્તા name ફિલ્ડને ખાલી રાખી submit બટન પર ક્લિક કરે, તો ઉપયોગકર્તા સમક્ષ નામ ઉમેરવા માટેનો સંદેશ પ્રદર્શિત થવો જોઈએ. આ ડિયા માટે નીચે જગ્ઘાવેલ પગલાંને અનુસરો :

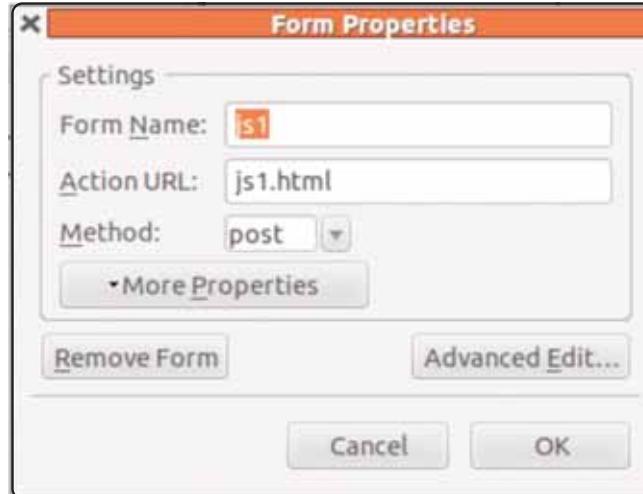
- નવી ફાઈલ બનાવી તેનો સંગ્રહ કરો. આ ઉદાહરણમાં આપણે ફાઈલને js1.html નામ આપ્યો સંગ્રહ કર્યો છે.
- **Form → Define Form** વિકલ્પનો ઉપયોગ કરી નવા ફોર્મની રચના કરો. ફોર્મને નામ આપો. આપણા ઉદાહરણમાં ફોર્મને js1 નામ આપ્યું છે. આકૃતિ 2.15માં દર્શાવ્યા મુજબ નામ માટેનું એક લેબલ અને એક ઈનપુટ ટેક્સ્ટફિલ્ડ ઉમેરો. એક સબમિટ બટન પણ ઉમેરો.

નોંધ : ફોર્મ બનાવતી વખતે આપવામાં આવેલ ફોર્મ, ઈનપુટ ફિલ્ડ અને કોઈ પણ અન્ય ફિલ્ડનાં નામ સરળ અને યાદ રહે તેવાં હોવાં જોઈએ, કારણકે સ્ક્રિપ્ટમાં વારેવાર તેનો સંદર્ભ આપવાની જરૂર પડશે.

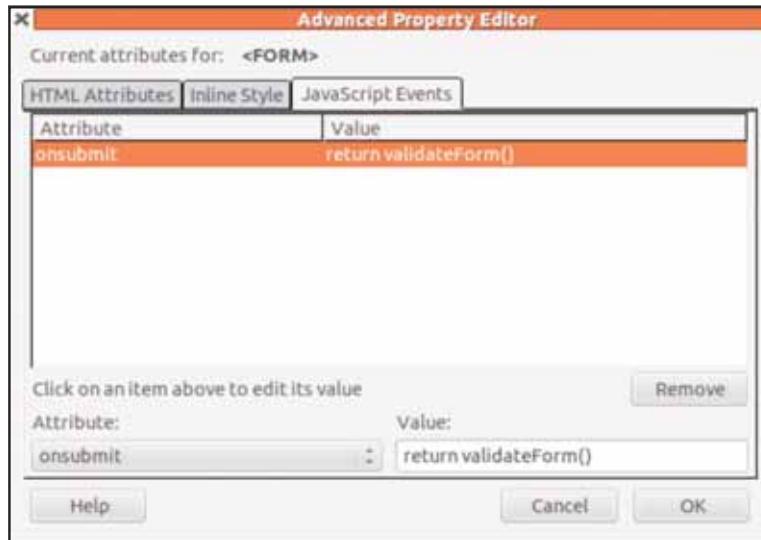
આકૃતિ 2.15 : નમૂનારૂપ ફોર્મ

- **Form → Define Form** પસંદ કરો. તેથી આકૃતિ 2.16માં દર્શાવવામાં આવેલ Form Properties ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે.

આકૃતિ 2.16 : Form Properties ડાયલોગબોક્સ

- Advanced Edit બટન પર ક્લિક કરો. તેનાથી આકૃતિ 2.17માં દર્શાવેલ Advanced Property Editor ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. JavaScript Events વિભાગ પસંદ કરો. આકૃતિ 2.17માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે Attribute વિકલ્યમાં "onsubmit" વિકલ્ય પસંદ કરો અને Valueમાં "return validateForm()" લખો. OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 2.17 : Advanced Property Editor ડાયલોગબોક્સ

- હવે, સોર્સવું ખોલો. આકૃતિ 2.18માં દર્શાવ્યા મુજબ <head> ટેગની અંદર સ્કિપ્ટ ઉમેરો.

```
<!DOCTYPE html PUBLIC "-//W3C//DTD HTML 4.01//EN "http://www.w3.org/TR/html4/strict.dtd">
<meta content="text/html; charset=iso-8859-1"
http-equiv="content-type">
<title>jsl</title>
<script>
function validateForm()
{
var x=document.jsl.name.value;

if (x==null || x=="")
{
    alert("Please enter the Name");
    document.jsl.name.focus();
    return false;
}

</script>
</head>
<body>
<form onsubmit="return validateForm()" method="post" action="jsl.html">
name*><br>
<label>&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp Name </label>&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp
&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp<input name="name"><br>
<br>
<label>&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp Pincode</label>&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp<input
name="pincode"><br>
<br>
&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp&ampnbsp<input name="submit" value="Submit">
type="submit"><br>
<br>
<br>
<br>
</form>
<br>
<br>
</body>
</html>
```

આકૃતિ 2.18 : સોર્સવ્યુમાં જવાસ્ક્રિપ્ટ

આકૃતિ 2.8માં દર્શાવેલ સ્ક્રિપ્ટમાં નીચેના ઘટકો વાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યા છે :

- validateForm() વિધેય
- x ચલ
- if શરતી વિધાન
- alert() આંતરપ્રસ્થાપિત વિધેય
- document ઓજ્ઝેક્ટ
- focus પદ્ધતિ

હવે, દરેક ઘટકની સંકેપમાં ચર્ચા કરીએ.

ValidateForm વિધેય (Function ValidateForm())

નિશ્ચિત ક્રિયને પાર પાડતા પુનઃઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા કોડના બ્લોકને વિધેય (અથવા રૂટિન) કહે છે. વિધેયને function કી-વર્ડ વડે વાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે અને કોડના બ્લોકને છગડિયા કૌંસ " { } "માં લખવામાં આવે છે. અહીં validateForm() એક વિધેય છે.

જાવાસ્ક્રિપ્ટ alert() જેવાં કેટલાંક આંતરપ્રસ્થાપિત વિધેય પૂરાં પાડે છે. alert() વિધેય લખાડ સ્વીકારે છે અને તેને એલાઈ બોક્સમાં દર્શાવે છે.

ઉદાહરણ તરીકે,

```
function hello()  
{  
    alert("Hello Students");  
}
```

જ્યારે "hello()" વિધેય બોલાવવામાં આવે (called), ત્યારે Hello Students સંદેશ સાથેનું એલાઈ બોક્સ દર્શાવવામાં આવશે.

વિધેયનો અમલ કોઈ ઘટના (event) દ્વારા અથવા સોર્સકોડમાંથી બોલાવવામાં આવે (called) ત્યારે કરવામાં આવે છે. વિધેયને સોર્સકોડમાં કોઈ પણ સ્થાનેથી બોલાવી શકાય છે. HTML કોડના head કે body વિભાગમાં વિધેયને વાખ્યાયિત કરી શકાય છે. વિધેયને તેનાં નામથી બોલાવવામાં આવે છે. તે કૌંસમાં આપેલી ડિમતો સ્વીકારી શકે છે. આ ડિમતો વિધેયને પ્રાચયલ (parameter) તરીકે મોકલવામાં આવે છે. વિધેય ડિમત પરત કરે, તેવું પણ આપણે ક્યારેક ઈચ્છતા હોઈએ. return વિધાનની મદદથી આ શક્ય બને છે. return વિધાનનો ઉપયોગ વિધેયનો અમલ અટકાવી કોઈ નિશ્ચિત ડિમત પરત કરે છે.

આપણા ઉદાહરણમાં validateForm() વિધેયને સબમિટ બટન પર ક્લિક આપવાથી ઉદ્ભબતી ઘટના દ્વારા બોલાવવામાં (call) આવે છે. આમ, જ્યારે ઉપયોગકર્તા સબમિટ બટન પર ક્લિક કરશે, જેને ઘટના (event) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, ત્યારે વિધેયને બોલાવી તેમાં આવેલાં વિધાનોનો અમલ કરવામાં આવશે. વિધેય ખોટી (false) ડિમત પરત કરશે.

ઘટના (Events)

ઉપયોગકર્તા દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રક્રિયાનો પ્રતિભાવ આપે તેવા સંવાદિત વેબપેજની રચના કરવા માટે જાવાસ્ક્રિપ્ટ ઉપયોગી છે. ઉપયોગકર્તા અને વેબપેજ વચ્ચેના સંવાદન દ્વારા ઘટના (Event) ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શરૂઆતમાં કહીએ તો, જ્યારે ઉપયોગકર્તા કંઈ પણ કાર્ય કરે, ત્યારે ઘટના ઉદ્ભવે છે. કોષ્ટક 2.1માં જાવાસ્ક્રિપ્ટ ઘટનાઓની યાદી આપવામાં આવી છે.

ઘટના	સમજૂતી
abort	ચિત્ર દર્શાવવાનું રદ કરવામાં આવે, ત્યારે
blur	રેઓફિઝિયો-અટન જેવું કોઈ ઘટક નિષ્ઠિય બને, ત્યારે
click	ઉપયોગકર્તા ફોર્મના કોઈ ઘટક પર ક્લિક કરે, ત્યારે
change	ઉપયોગકર્તા દ્વારા ફોર્મના ફિલ્ડની કિમત બદલવામાં આવે, ત્યારે
error	દસ્તાવેજ કે ચિત્ર દર્શાવતી વખતે ક્ષતિ ઉદ્ભબે, ત્યારે
focus	બટન જેવો કોઈ ઘટક સક્રિય બને, ત્યારે
load	દસ્તાવેજ કે ચિત્ર દર્શાવવામાં આવે, ત્યારે
mouseout	માઉસનું પોઇન્ટર ઘટક પરથી દૂર કરવામાં આવે, ત્યારે
mouseover	માઉસનું પોઇન્ટર ઘટક પર લાવવામાં આવે, ત્યારે
reset	ફોર્મના ફિલ્ડને પૂર્વનિર્ધારિત કિમતો સાથે રીસેટ કરવામાં આવે, ત્યારે
select	ઉપયોગકર્તા ફોર્મનું ફિલ્ડ પસંદ કરે, ત્યારે
submit	ઉપયોગકર્તા ફોર્મ સબમિટ કરે, ત્યારે
unload	ઉપયોગકર્તા પાનું છોડી હે, ત્યારે

કોષ્ટક 2.1 : જાવાસ્ક્રિપ્ટ ઘટનાઓ

જ્યારે કોઈ ઘટના ઉદ્ભબે છે ત્યારે આપેલ સ્થિતિ અનુસાર એક નિશ્ચિત જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડનો અમલ કરવામાં આવે છે. આ જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડને ઘટના-સંચાલક (event handler) કહે છે. ઈવેન્ટ હેન્ડલરનું નામ ઘટનાનાં નામ જેવું જ રાખવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ‘ક્લિક’ ઘટના માટે ઈવેન્ટ હેન્ડલરનું નામ onclick() છે. એ જ રીતે ‘સબમિટ’ ઘટના માટે onsubmit() ઈવેન્ટ હેન્ડલરનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

આપણા ઉદાહરણમાં ઉપયોગકર્તા સબમિટ બટન પર ક્લિક કરે ત્યારે, એટલે કે સબમિટ ઘટના વખતે ફોર્મની ધ્યાર્થીતા ચકાસવાની જરૂર છે. આ માટે આપણો onsubmit ઈવેન્ટ હેન્ડલરનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. આફૂતિ 2.18માં onsubmit() ઈવેન્ટ હેન્ડલર ઉમેરવામાં આવ્યું છે. આ ઈવેન્ટ હેન્ડલર validateForm વિધેયને બોલાવશે. 'name' ફિલ્ડમાં કોઈ કિમત છે કે તે ખાલી (null) છે તેના આધારે True કે False પરત કરશે.

ચલ (Variable)

આપણા ઉદાહરણમાં, validateForm() વિધેયમાં નીચેનું વિધાન લખ્યું છે :

```
var x=document.js1.name.value
```

અહીં આપણો x નામનો ચલ ઘોષિત કર્યો છે. ચલ એ વિગતોનો સંગ્રહ કરતો સંગ્રહક છે. યાદ રાખો કે, જાવાસ્ક્રિપ્ટમાં ચલ પણ કેસ-સેન્સિટિવ છે. માટે ચલ "x" અને ચલ "X" સમાન નથી. ચલમાં અંકો, સ્ટ્રિંગ કે લખાણનો સંગ્રહ કરી શકાય છે. જાવાસ્ક્રિપ્ટમાં var કી-વર્ડનો ઉપયોગ કરી ચલની ઘોષણા કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે,

```

var x=3;
var y="Hello";
var z="Hello Students";

```

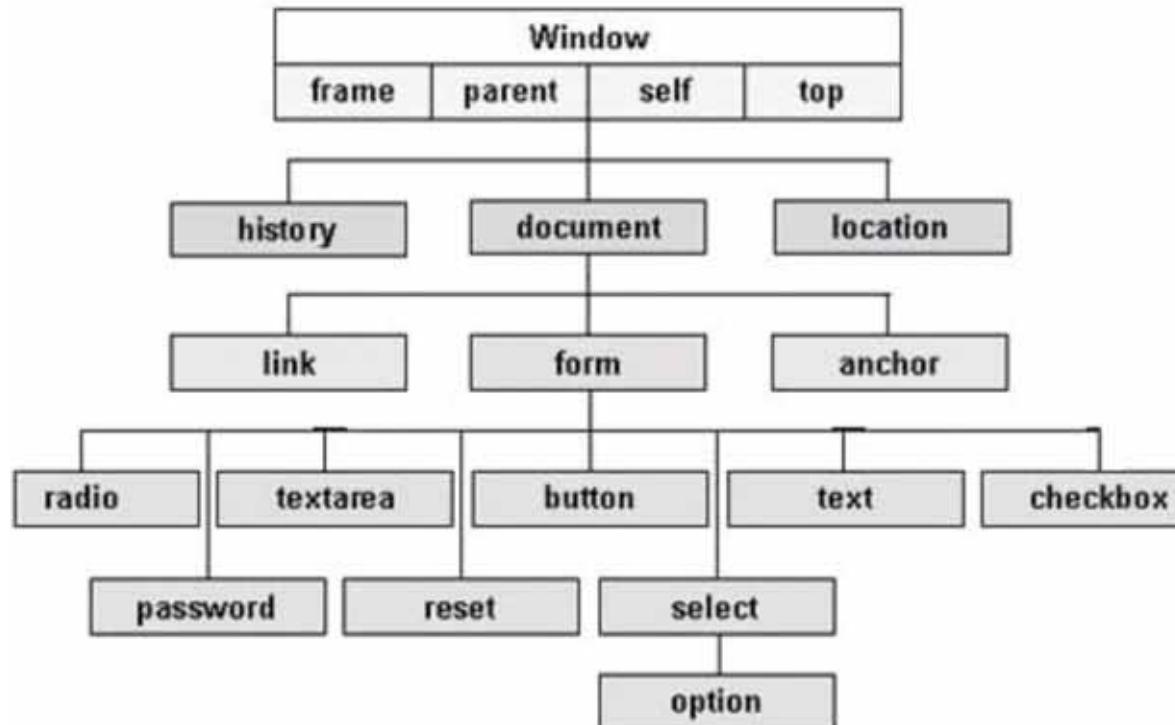
If વિધાન (If Statement)

તમે શરતી વિધાન if થી સુપરિચિત છો જ. પ્રોગ્રામનો પ્રવાહ બદલવા માટે શરતી વિધાન if નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કોઈ નિશ્ચિત શરતની યથાર્થતા તપાસવા માટે if વિધાન પદાવલીનું મૂલ્યાંકન કરે છે. જો શરત સાચી હોય, તો પ્રોગ્રામ if વિધાનના બ્લોકમાં પ્રવેશી તેમાં આવેલાં વિધાનોનો અમલ કરે છે. આપણા ઉદાહરણમાં x ચલની કિમત ખાલી (null) છે કે નહીં તે ચકાસવા માટે if વિધાનનો ઉપયોગ કર્યો છે. જો ચલ xની કિમત ખાલી હશે, તો if બ્લોકનો અમલ કરવામાં આવશે.

ડોક્યુમેન્ટ ઓફ્જેક્ટ મોડેલ (Document Object Model) - document.js1.name.value

કેટલીક વાર, વેબબાઉઝરના નિયંત્રણ માટે જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે તમારે વેબપેજને બદલવાની કે તેમાં આવેલા ઘટકોનું નિયંત્રણ કરવાની જરૂર છે. વેબ બ્રાઉઝરની વિન્ડો કે વેબપેજના નિયંત્રણ માટે બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટ મોડેલ (Browser Object Model - BOM)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

તમામ બ્રાઉઝરને જુદા જુદા વિભાગોમાં અથવા ઘટકોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે, જેને જાવાસ્ક્રિપ્ટ દ્વારા ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આ વિભાગોને બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટ મોડેલ અથવા BOM તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આકૃતિ 2.19માં દર્શાવ્યા મુજબ આ બ્રાઉઝરના પદાનુકમમાં સૌથી ઉપર વિન્ડો ઓફ્જેક્ટ હોય છે.

આકૃતિ 2.19 : બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટનો પદાનુકમ

અહીં ટૂલબાર, મેનુ, સ્ટેટ્સબાર, વેબપેજ અને અન્ય ઘણા ઘટકો સાથેનો સમગ્ર બ્રાઉઝરનો પદાનુકમ ૨જૂ કરેલો છે. બ્રાઉઝરમાં દેખાતી વિન્ડો કે તેમાં આવેલા ઘટકોને બદલવા માટે બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટ મોડેલમાં આવેલા ગુણધર્મો (properties) અને પદ્ધતિઓ (methods)-નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટ મોડેલમાં ઓફ્જેક્ટ બનાવવાની જરૂર પડતી નથી; પરંતુ જ્યારે બ્રાઉઝર વેબપેજ દર્શાવે, ત્યારે તેની રચના આપોઆપ થતી હોય છે.

બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટ મોડેલમાં સૌથી ઉપરના સતરનો ઓફ્જેક્ટ Window છે. Window ઓફ્જેક્ટ બ્રાઉઝરની વિન્ડો અથવા તેમાં આવેલી સ્વતંત્ર ફેમને રજૂ કરે છે. તેની રચના બ્રાઉઝર દ્વારા આપોખાપ કરવામાં આવે છે. Window ઓફ્જેક્ટ વૈશ્વિક (global) ઓફ્જેક્ટ ગણાય છે. કારણકે, મોડેલના અન્ય તમામ બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટનો તેની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, Window ઓફ્જેક્ટમાં document ઓફ્જેક્ટનો સમાવેશ થાય છે. Window ઓફ્જેક્ટની પદ્ધતિઓ (methods) અને ગુણધર્મો (properties) દ્વારા વેબબ્રાઉઝરની વિન્ડોને નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે, જ્યારે document ઓફ્જેક્ટની પદ્ધતિઓ (methods) અને ગુણધર્મો (properties) દ્વારા વેબપેજને નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે.

બ્રાઉઝર ઓફ્જેક્ટ મોડેલમાં સૌથી અગત્યનો ઓફ્જેક્ટ document ઓફ્જેક્ટ છે. બ્રાઉઝરમાં વેબપેજ રજૂ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વેબપેજના અન્ય તમામ ઘટકો જેવા કે, ફોર્મ, ચિત્રો, લિંક અને અન્ય ઘટકો document ઓફ્જેક્ટની અંદર સમાવવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, <form> ઘટક દ્વારા રચવામાં આવેલો form ઓફ્જેક્ટ જાવાસ્ક્રિપ્ટ દ્વારા document ઓફ્જેક્ટની અંદર રજૂ કરવામાં આવે છે. document ઓફ્જેક્ટમાં form ઓફ્જેક્ટનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેવી જ રીતે form ઓફ્જેક્ટમાં element ઓફ્જેક્ટને સમાવવામાં આવ્યો છે. ફોર્મના દરેક ઘટકનો સંદર્ભ મેળવવા element ઓફ્જેક્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. element ઓફ્જેક્ટ તરીકે રેઝિયો-બટન, ટેક્સ્ટબોક્સ, ચેકબોક્સ કે અન્ય કોઈ પણ ઘટક હોઈ શકે છે.

focus પદ્ધતિ (focus Method)

સ્ક્રિપ્ટમાં focus નામની પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ફોર્મના નિશ્ચિત ઘટક પર નિયંત્રણ લઈ જવા તેને લાગુ પાડવામાં આવે છે. આમ, ઉપયોગકર્તા એલર્ટ સંદેશ મેળવે પછી, focus પદ્ધતિની મદદથી ઘટકની અંદર કર્સર ગોઠવવામાં આવે છે અને તે નિશ્ચિત ઘટક પ્રકાશિત (highlighted) બને છે. અહીં નિયંત્રણને name ઘટક પર લઈ જવામાં આવ્યું છે. હવે, ફાઈલને બ્રાઉઝરમાં ખોલીએ. આકૃતિ 2.20માં પરિણામ દર્શાવ્યું છે.

આકૃતિ 2.20 : બ્રાઉઝરમાં પરિણામ

name ફિલ્ડને ખાલી રાખી submit બટન પર ક્લિક કરો. આકૃતિ 2.21માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એક એલર્ટ સંદેશ રજૂ કરવામાં આવશે.

આકૃતિ 2.21 : ખાલી name ફિલ્ડ માટેનો એલર્ટ સંદેશ

alertનો સંદેશ એ સોર્સવ્યૂમાં લખવામાં આવેલ સ્ક્રિપ્ટનું પરિણામ છે. આ એવી યથાર્થતા છે, જે ફોર્મને જાવાસ્ક્રિપ્ટ દ્વારા

પૂરી પાડવામાં આવી છે, આમ, અનેક ફિલ્ડ ધરાવતા ફોર્મમાં કોઈ પણ ફિલ્ડ ખાલી રાખવામાં આવે, તો તેને ચકાસવા માટે યથાર્થતા ઉમેરી શકાય છે.

ઈન્ટરનેટ પર ફોર્મ ભરતી વખતે તમે કેટલાંક ફિલ્ડને લાલ રંગની ફૂદળી "*" સાથે દર્શાવેલાં જરૂર જોયાં હશે. તે ઉપયોગકર્તાને નિર્દેશ કરે છે કે આ ફિલ્ડ ફરજિયાત છે અને તેને ખાલી છોડવાં જોઈએ નહીં. જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ કરી આ પ્રકારનાં ફિલ્ડની વિગતો તપાસી શકાય છે તથા ઉપયોગકર્તા સમક્ષ એલર્ટ સંદેશ દર્શાવી શકાય છે.

હવે, ફોર્મમાં Pincode નામનું અન્ય ફિલ્ડ ઉમેરીએ. આ ફિલ્ડ પર નીચે જણાવેલ યથાર્થતા લાગુ પાડવામાં આવશે :

- ઉપયોગકર્તા આ ફિલ્ડને ખાલી છોડી શકો નહીં.
- માત્ર અંક માન્ય હશે. (અક્ષર માન્ય રાખવામાં આવશે નહીં).
- પિનકોડ છ અંકોનો હોવો જોઈએ.

જો કોઈ પણ યથાર્થતાનો ભંગ કરવામાં આવશે તો ઉપયોગકર્તા સમક્ષ એલર્ટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે. આ યથાર્થતા ઉમેરવા નીચે જણાવેલ પગલાંને અનુસરો :

- આ જ ફોર્મમાં પિનકોડ માટેનું એક લેબલ અને ઈનપુટ ફિલ્ડ ઉમેરો.
- આફૂતિ 2.22માં દર્શાવેલ સ્ક્રિપ્ટ સોર્સબ્યૂમાં ઉમેરો.

```
<script>
function validateForm()
{
    var x=document.js1.name.value;
    var y=document.js1.pincode.value;
    if(x==null || x=="")
    {
        alert("Please enter the Name");
        document.js1.name.focus();
        return false;
    }

    if(y=="" || isNaN(y) || y.length>6 || y.length<6)
    {
        alert("Please enter the Pincode properly");
        document.js1.pincode.focus();
        return false;
    }
}
</script>
```

આફૂતિ 2.22 : નામ અને પિનકોડની યથાર્થતા ચકાસવા માટેની જાવાસ્ક્રિપ્ટ

સ્ક્રિપ્ટમાં જોઈ શકાય છે તે મુજબ, `y` નામનો અન્ય એક ચલ ઘોષિત કરવામાં આવે છે. `y` ચલમાં પિનકોડ ફિલ્ડની કિમત સમાવવામાં આવી છે. `if` શરતમાં, `isNaN()` નામના વિધેયનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ વિધેયને સમજીએ.

isNaN()

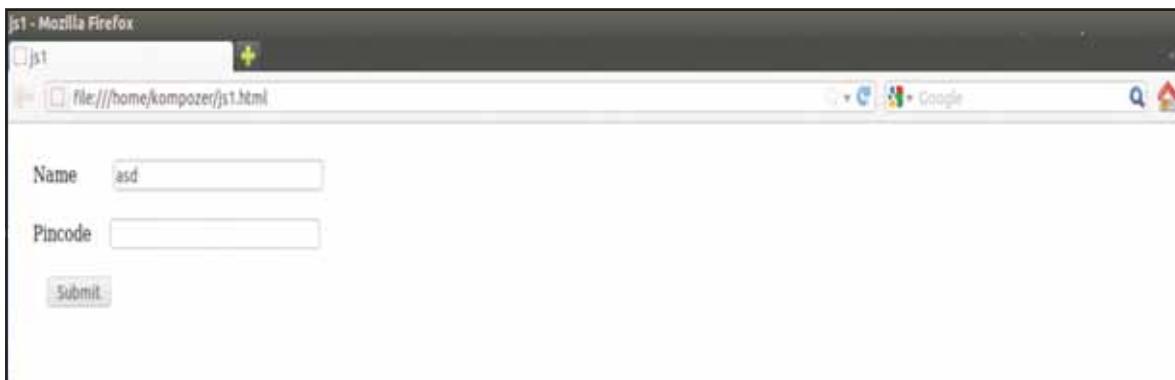
અંકડાકીય કિમતો સાથે કાર્ય કરવા માટે જાવાસ્ક્રિપ્ટ આંતરપ્રસ્થપિત વિધેયોનો ઉપયોગ કરે છે. `isNaN()` એ સામાન્ય રીતે સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતું આંકડાકીય વિધેય છે. `NaN` એટલે "Not a Number" આપેલ કિમત આંકડાકીય પ્રકારની ન હોય, તો તે `true` પરત કરે છે તથા કિમત આંકડાકીય હોય, તો તે `false` પરત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે,

`isNaN(123)` વિધેય `false` પરત કરશે, કારણકે "123" એ સંખ્યા છે.

`isNaN("hello")` વિધેય `true` પરત કરશે, કારણકે "hello" એ સંખ્યા નથી.

આમ, `if` વિધાનનો ઉપયોગ કરી તપાસી શકાયું છે કે `y` ખાલી, અંક ન હોય તેવી અથવા છ અંકોની ન હોય તેવી કિમત હોવી જોઈએ. જો આમાંથી એક પણ શરતનો ભંગ થશે, તો ઉપયોગકર્તા સમક્ષ એલર્ટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે.

બ્રાઉઝરમાં ફાઈલ ખોલો. આકૃતિ 2.23માં દર્શાવ્યા મુજબનું પરિણામ જોવા મળશે. `name` ફિલ્ડમાં નામ ઉમેરો. (`name` ફિલ્ડને ખાલી છોડશો નહીં, નહીં તો તેના માટેનો એલર્ટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે.)

આકૃતિ 2.23 : બ્રાઉઝરમાં પરિણામ

`Pincode` ફિલ્ડને ખાલી રાખી `Submit` બટન પર ક્લિક કરો. આકૃતિ 2.24માં દર્શાવ્યા મુજબનો એલર્ટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે.

આકૃતિ 2.24 : ખાલી ફિલ્ડ માટેનો એલર્ટ સંદેશ

હવે, Pincode ફિલ્ડમાં થોડા અક્ષર કે છ અંકોથી વધુ કોઈ અંકડાકીય સંખ્યા ઉમેરો. આમ કરવાથી આકૃતિ 2.24માં દર્શાવેલ આ જ પ્રકારનો એલટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે.

અહીં, Pincode ફિલ્ડમાં ત્રણે યથાર્થતા માટે આપણે એક્સમાન એલટ સંદેશ દર્શાવીએ છીએ. જો યથાર્થતા પ્રમાણે યોગ્ય એલટ સંદેશ દર્શાવવા ઈચ્છતા હોઈએ, તો સ્ક્રિપ્ટમાં સુધારા કરવાની જરૂર પડશે. ઉદાહરણમાં ત્રણે યથાર્થતા માટે એક જ િફ શરતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે એલટ સંદેશ દર્શાવે છે. યથાર્થતા મુજબ એલટ સંદેશ દર્શાવવા માટે, ત્રણ િફ શરતો ઉમેરવી પડે. ત્રણ િફ શરતો સાથેની સ્ક્રિપ્ટ આકૃતિ 2.25માં દર્શાવી છે.

```
<script>
function validateForm()
{
    var x=document.js1.name.value;
    var y=document.js1.pincode.value;
    if (x==null || x=="")
    {
        alert("Please enter the Name");
        document.js1.name.focus();
        return false;
    }
    if (y=="")
    {
        alert("please enter the pincode properly");
        document.js1.pincode.focus();
        return false;
    }
    if(isNaN(y))
    {
        alert("please enter a number");
        document.js1.pincode.focus();
        return false;
    }
    if(y.length>6 || y.length<6)
    {
        alert("please enter a six digits");
        document.js1.pincode.focus();
        return false;
    }
}
</script>
```

આકૃતિ 2.25 : યોગ્ય સંદેશ દર્શાવવા માટેનો જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડ

ફાઈલને બ્રાઉઝરમાં ખોલો. Pincode ફિલ્ડમાં કેટલાક અક્ષરો ઉમેરીને સબમિટ બટન પર ક્લિક કરો. આકૃતિ 2.26માં દર્શાવ્યા મુજબ એલટ સંદેશ રજૂ કરવામાં આવશે.

આકૃતિ 2.26 : અંકડાકીય લખાડા તપાસવા માટેનો એલટ સંદેશ

Pincode फ़िल्डमां 6 अंकोથी નानી સंખ્યા ઉમેરો અને સબમિટ બટન પર ક્લિક કરો. આકૃતિ 2.27માં દર્શાવ્યા મુજબનો એલર્ટ સંદેશ રજૂ કરવામાં આવશે.

આકૃતિ 2.27 : લંબાઈ તપાસવા માટેનો એલર્ટ સંદેશ

વેબપેજમાં સંવાદન ઉમેરવા માટે જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ આપણે શીખ્યા. હવે, પ્રકરણ-1માં બનાવવામાં આવેલા નોંધણી માટેના ફોર્મ (Registration Form)માં જાવાસ્ક્રિપ્ટ ઉમેરીએ.

યથાર્થતા લાગુ પાડવા માટે ફોર્મમાં નીચેની યાદીમાં જણાવેલ સરળ ફેરફાર કરીશું :

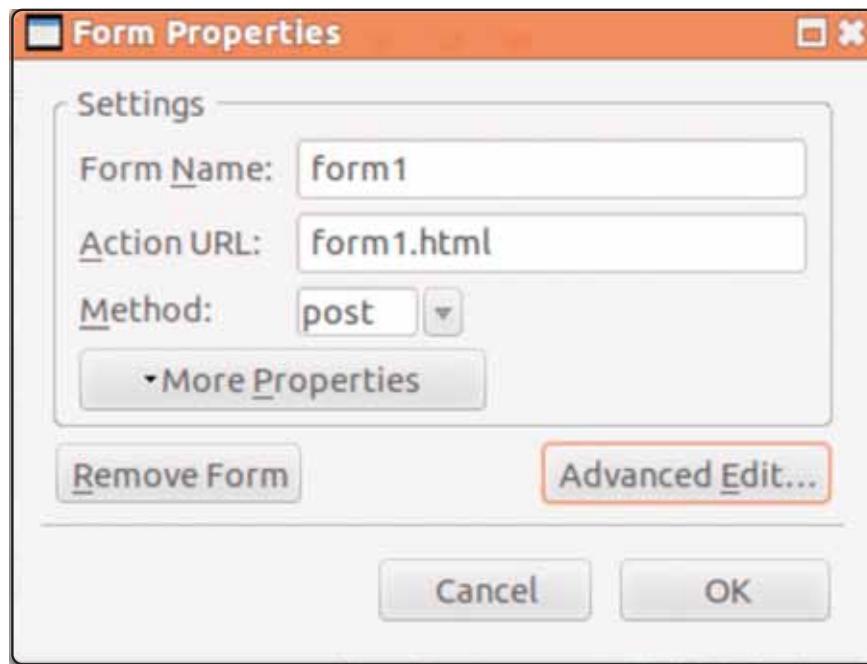
- Gender અને Hobby ફિલ્ડ શરૂઆતમાં પસંદ થયેલાં નહીં હોય.
- Address ફિલ્ડમાં શરૂઆતની કોઈ કિમત નહીં હોય.
- City ફિલ્ડમાં "choose the city" વિકલ્પ હશે, જેની કિમત -1 છે. અન્ય તમામ શહેરો, જેવાં કે Ahmedabad, Rajkot અને Suratને અનુકૂલે 1, 2 અને 3 કિમતો હશે.

ઉપર્યુક્ત ફેરફારો કરવા માટે, ફોર્મ ખોલી તેમાં સંબંધિત ફિલ્ડ પસંદ કરો. **Form → Form Field** વિકલ્પ પસંદ કરો. આમ કરવાથી જે-તે ફિલ્ડમાં ફેરફાર કરવા માટે તેના ગુણવર્ધી દર્શાવવામાં આવશે. ફેરફાર કર્યા બાદ ફોર્મ આકૃતિ 2.28માં આપેલ ફોર્મ જેવું દેખાશે.

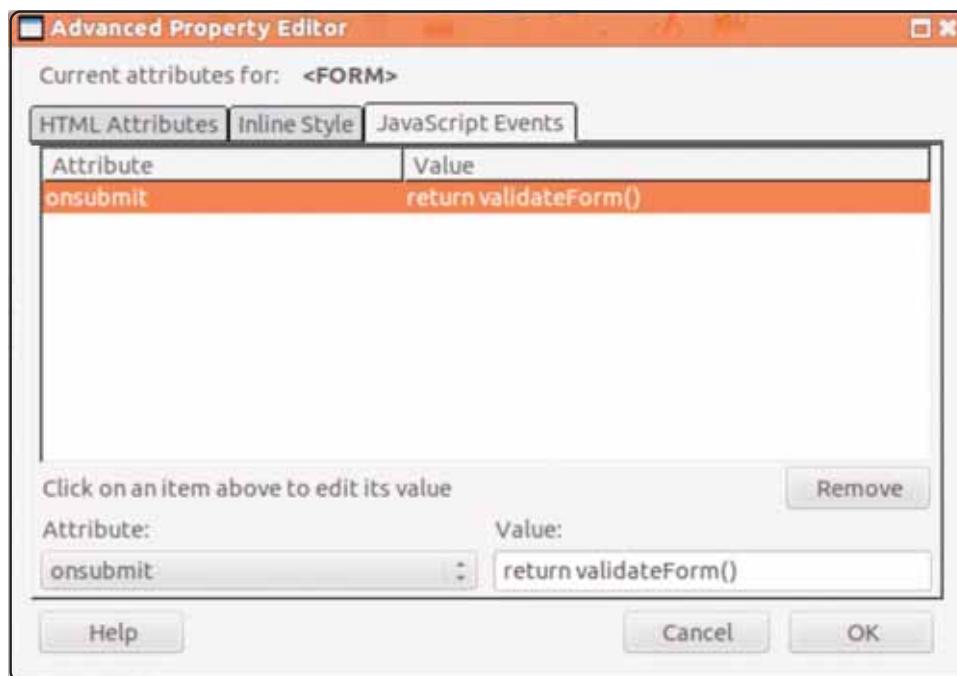
આકૃતિ 2.28 : ફેરફાર કર્યા બાદ નોંધણી માટેનું ફોર્મ

- **Form → Define Form** વિકલ્પ પસંદ કરો. વૈકલ્પિક રીતે, ફોર્મમાં રાઈટ કરીને Properties વિકલ્પ પસંદ કરી શકાય. તે આકૃતિ 2.29માં દર્શાવેલ Form Properties ડાયલોગબોક્સ રજૂ કરશે.

આકૃતિ 2.29 : Form Properties ડાયલોગબોક્સ

- Advanced Edit બટન પર ક્લિક કરો. આમ કરવાથી આકૃતિ 2.30માં આપેલ Advanced Property Editor ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. JavaScript Events વિભાગ પસંદ કરો. Attribute વિકલ્પમાં "onsubmit" અને Value વિકલ્પમાં "return validateForm()" ઉમેરો. OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 2.30 : Advanced Property Editor ડાયલોગબોક્સ

- આકૃતિ 2.31માં દર્શાવેલ સ્ક્રિપ્ટ HTMLના <head> વિભાગમાં ઉમેરો.

```

<script>
function validateForm()
{
var x=document.form1.firstname.value;
var y=document.form1.middlename.value;
var z=document.form1.lname.value;
var r=document.form1.address.value;
if(x==null || x=="")
{
alert("Please enter the first name properly");
document.form1.firstname.focus();
return false;
}

if(y==""||y==null)
{
alert("Please enter the middle name properly");
document.form1.middlename.focus();
return false;
}
if(z==""||z==null)
{
alert("Please enter a last name properly");
document.form1.lname.focus();
return false;
}
if(r=="")
{
alert("Please enter address");
document.form1.address.focus();
return false;
}
if(( document.form1.gender[0].checked == false ) && ( document.form1.gender[1].checked == false ))
{
alert ( "Please choose your Gender: Male or Female" );
document.form1.gender[0].focus();
return false;
}
if((document.form1.hobby[0].checked == false) && (document.form1.hobby[1].checked == false ) && (document.form1.hobby[2].checked == false))
{
alert ( "Please choose a hobby" );
document.form1.hobby[0].focus();
return false;
}
if( document.form1.city.value == "-1" )
{
alert( "Please provide your city!" );
document.form1.city.focus();
return false;
}
}
</script>

```

આકૃતિ 2.31 : જવાસ્ક્રિપ્ટની યથાર્થતા

સ્ક્રિપ્ટમાં દર્શાવ્યા મુજબ x, y, z અને r એમ ચાર ચલ ઘોષિત કરવામાં આવ્યા છે.

var x=document.form1.firstname.value વિધાનમાં form1 એ ફોર્મના નામનો સંદર્ભ આપે છે, firstname પદ ઘટકને આપેલ નામનો સંદર્ભ આપે છે. ("first name" ઇનપુટ ફિલ્ડને આપવામાં આવેલ નામ). આમ,

- x ચલમાં first nameની કિમતનો સંગ્રહ કરવામાં આવશે.
- y ચલમાં middle nameની કિમતનો સંગ્રહ કરવામાં આવશે.
- z ચલમાં last nameની કિમતનો સંગ્રહ કરવામાં આવશે.
- r ચલમાં addressની કિમતનો સંગ્રહ કરવામાં આવશે.

સ્ક્રિપ્ટમાં, if શરતનો ઉપયોગ કરી,

- first name ખાલી છે કે નહીં તે ચલ x દ્વારા ચકાસવામાં આવશે.
- middle name ખાલી છે કે નહીં તે ચલ y દ્વારા ચકાસવામાં આવશે.
- last name ખાલી છે કે નહીં તે ચલ z દ્વારા ચકાસવામાં આવશે.
- address ખાલી છે કે નહીં તે ચલ r દ્વારા ચકાસવામાં આવશે.

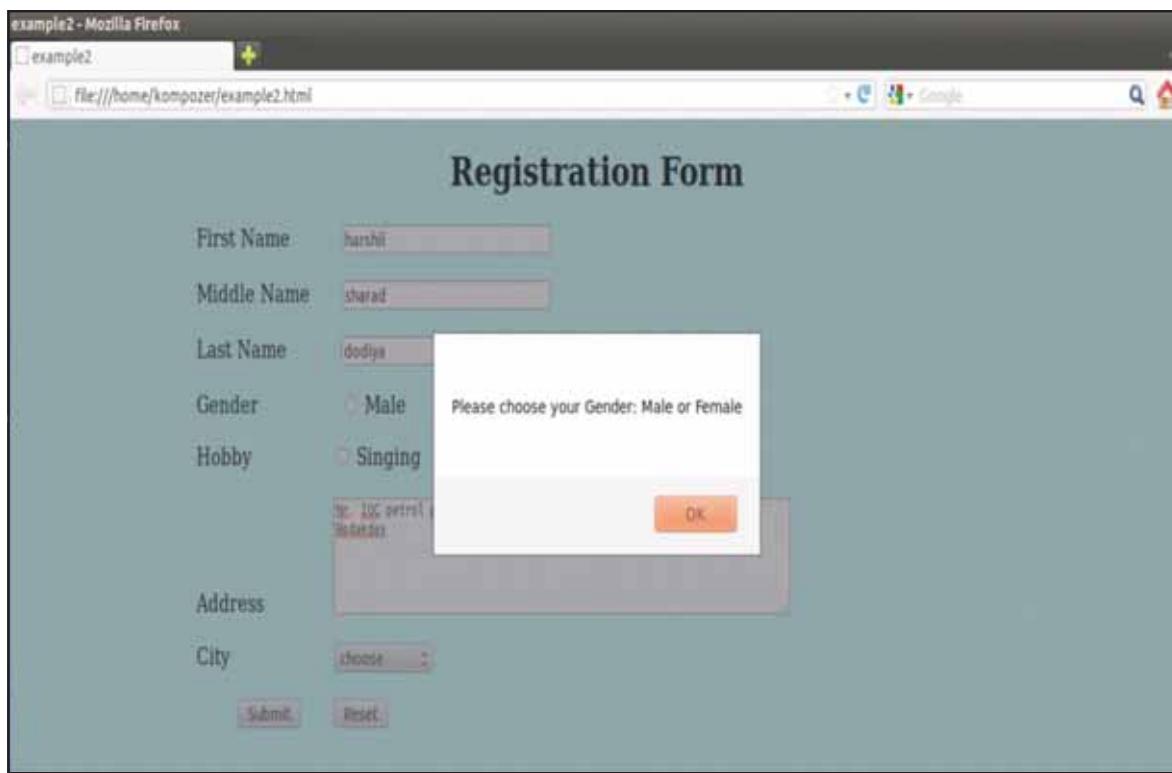
જાતિ (gender) ફિલ્ડ માટેનાં રેઝિયો-બટનને "gender" નામ દ્વારા જૂથમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. gender બે ઘટક ધરાવતો એરે છે. document.form1.gender[0].checkedનો ઉપયોગ કરી gender એરેના પ્રથમ ઘટકની ચકાસણી if વિધાન દ્વારા કરવામાં આવે છે તથા document.form1.gender[1].checkedનો ઉપયોગ કરી if વિધાન દ્વારા એરેના બીજા ઘટકની ચકાસણી કરવામાં આવે છે. જો આ બન્નેનું પરિણામ false ભાગે તો ઉપયોગકર્તાએ કોઈ વિકલ્પ પસંદ કરેલ નથી. આથી એલર્ટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે અને રેઝિયો-બટન પર નિયંત્રણ (focus) લઈ જવામાં આવશે.

આવી જ રીતે, શોખ ફિલ્ડ માટેનાં ચેકબોક્સને hobby નામ દ્વારા જૂથમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. hobby ગ્રાન્ડ ઘટક ધરાવતો એરે છે. જેવી રીતે if શરત દ્વારા gender ફિલ્ડની કિમત તપાસવામાં આવી, તેવી જ રીતે hobby ફિલ્ડની કિમત ચકાસવામાં આવશે. અને જો તમામ ત્રણ ઘટક false દર્શાવે, તો ઉપયોગકર્તાએ કોઈ વિકલ્પ પસંદ કર્યો નથી. તેથી, ઉપયોગકર્તા સમક્ષ શોખ પસંદ કરવા અંગેનો એલર્ટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે અને ચેકબોક્સ પર નિયંત્રણ (focus) લઈ જવામાં આવશે.

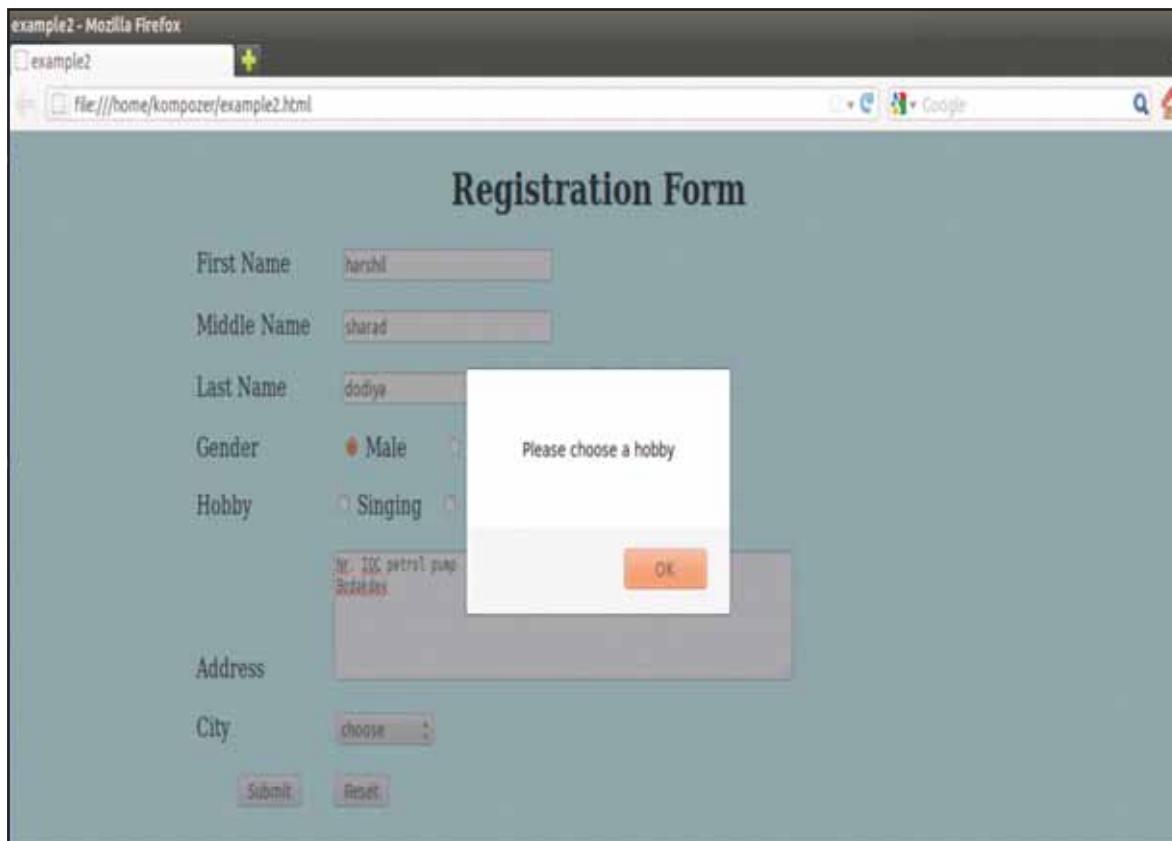
શહેર માટેના ફિલ્ડ માટે -1 કિમત તપાસવામાં આવશે. (નોંધ : -1 કિમત "choose the city" માટે રાખવામાં આવી છે.), તે દર્શાવે છે કે ઉપયોગકર્તા દ્વારા એક પણ કિમત પસંદ કરવામાં આવી નથી. ત્યારે ઉપયોગકર્તા સમક્ષ એલર્ટ સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે. ફિલ્ડ ખાલી છોડવાથી મળતા કેટલાક એલર્ટ સંદેશાઓ આકૃતિ 2.32થી 2.35માં દર્શાવ્યા છે.

આકૃતિ 2.32 : middle name ફિલ્ડ ખાલી છોડવામાં આવે ત્યારે મળતા એલર્ટ સંદેશ

આકૃતિ 2.33 : gender ફિલ્ડ ખાલી છોડવામાં આવે ત્યારે મળતા એલર્ટ સંદેશ

આકૃતિ 2.34 : hobby ફિલ્ડ ખાલી છોડવામાં આવે ત્યારે મળતા એલર્ટ સંદેશ

તમામ ફિલ્ડની કુમતો ઉમેર્યા પછી ફોર્મનો અંતિમ દેખાવ આકૃતિ 2.35માં દર્શાવ્યો છે.

The screenshot shows a registration form titled "Registration Form". The form fields include:

- First Name: harshil
- Middle Name: sharad
- Last Name: dodiya
- Gender: Male (radio button selected)
- Hobby: Singing (radio button selected)
- Address: Rt. 100 petrol pump
- City: ahmedabad

At the bottom are "Submit" and "Reset" buttons.

આકૃતિ 2.35 : અંતિમ ફોર્મ

ફોર્મની યથાર્થતા માટે તથા વેબપેજને વધુ સંવાદિત બનાવવા માટે આપણે જાવાસ્ક્રિપ્ટનો અભ્યાસ કર્યો.

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે કેસ્કેડિંગ સ્ટાઇલશીટ અને જાવાસ્ક્રિપ્ટ વિશે અભ્યાસ કર્યો. વેબસાઈટના દર્શનીય ઘટકો માટેની શૈલી સ્પષ્ટ કરવા CSSનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેની મદદથી દસ્તાવેજની માહિતીને તેના દેખાવ સંબંધી વિગતોથી અલગ રાખવામાં આવે છે. આપણે CSSના ફાયદા અને ગેરફાયદા વિશે ચર્ચા કરી. વેબપેજમાં તાર્કિક પાસું ઉમેરવા માટે જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્ક્રિપ્ટિંગ ભાષા એક સરળ, હળવી પ્રોગ્રામ્બિંગ ભાષા છે, જેમાં અધ્યતન પ્રોગ્રામ્બિંગ કાર્યનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી. વેબપેજની રૂપરેખા સુધારવા તથા ફોર્મની યથાર્થતા ચકાસવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે HTML પાનામાં સંવાદન ઉમેરે છે તથા તેને પ્રત્યક્ષ રીતે HTML કોડમાં ઉમેરવામાં આવે છે. HTML પાનામાં જાવાસ્ક્રિપ્ટ ઉમેરવા માટે <script>... </script> ટેગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

- કેસ્કેડિંગ સ્ટાઇલશીટનો ઉદેશ જણાવો.
- વેબપેજમાં શૈલી અને તેમાં આવેલ વિગતોને શા માટે અલગ રાખવી જોઈએ ?
- CSSની વાક્યરચના સમજાવો.
- CSSના ફાયદાઓ જણાવો.
- CSSના ગેરફાયદાઓ જણાવો.
- HTML પાનામાં જાવાસ્ક્રિપ્ટનો ઉપયોગ શા માટે કરવામાં આવે છે ?

(10) નીચેનામાંથી કઈ નિશાની દ્વારા જાવાસ્ક્રિપ્ટ બ્લોકની શરૂઆત અને અંત દર્શાવવામાં આવે છે ?

(11) નિશ્ચિત કાર્ય કરવા માટે પુનઃઉપયોગમાં લઈ શકાય તે પ્રકારના ઘટકને શું કહે છે ?

- (a) Array
 - (b) Code
 - (c) Program
 - (d) Function

(12) નીચેનામાંથી ક્યા વિધાનનો ઉપયોગ વિધેયમાં કિંમત પરત કરવા માટે થાય છે ?

- (a) return
 - (b) function
 - (c) select
 - (d) send

(13) ઉપયોગકર્તા અને વેબપેજ વચ્ચેના સંવાદનથી શું બને છે ?

(14) નીચેનામાંથી કોણે ઘટના કહી શકાય નહીં ?

- (a) Abort
 - (b) Mouseover
 - (c) Set
 - (d) Load

(15) વિગતોનો સંગ્રહ કરવા માટેના સંગ્રહકને શું કહે છે ?

(16) BOM એટલે શું ?

(17) બ્રાઉઝર ઓફિચિયલ મોડેલમાં સૌથી ઉપરના સ્તરે રહેલ ઓફિચિયલ કયો છે ?

- (a) Window
 - (b) Document
 - (c) Page
 - (d) Location

(18) NaN એટલે શું ?

પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ નિયમોના ઉપયોગ દ્વારા H1 ટેગ માટે CSSની રચના કરી તેને લખાણ પર લાગુ કરો :
 - Font : Times New Roman
 - Color : Red
 - Case : Lowercase
 - Fontstyle : Italic
 - Alignment : Centre
 - Text decoration : Underline
 - Background color : Light Grey
 - Border : Dotted
2. આપેલ ઘટકો સાથેનું ફોર્મ બનાવો : name, email address, phone number અને submit button. તેમાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબ યથાર્થતા ઉમેરો :
 - ફિલ ખાલી ન હોવાં જોઈએ.
 - ફોન માટેના ફિલમાં માત્ર અંક માન્ય છે.
 - ફોનનંબર દસ અંકોનો હોવો જોઈએ.
3. વિદ્યાર્થીની અંગત વિગતો ઉમેરવા માટેના પ્રકરણ-1માં બનાવવામાં આવેલ ફોર્મમાં યથાર્થતા ઉમેરો.
4. પ્રતિસાદ (feedback) માટેના પ્રકરણ-1માં બનાવવામાં આવેલ ફોર્મમાં યથાર્થતા ઉમેરો.

કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી સરળ વેબસાઈટની રચના

3

આધુનિક યુગમાં કોઈ પણ વ્યવસાયમાં વેબસાઈટ ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તે વિશ્વક્ષાએ વ્યવસાયની રજૂઆતમાં મદદરૂપ બને છે. વ્યવસાયના વિકાસમાં, ઉત્પાદનના વેચાણમાં અને ગ્રાહકોને બહોળી સંખ્યામાં આકર્ષવામાં તે મદદરૂપ બને છે. તેથી જે, વેબસાઈટની રચના શ્રેષ્ઠ તકનિક દ્વારા કરવામાં આવી હોય તે જરૂરી છે, જેથી સંસ્થા મહત્તમ સંખ્યામાં મુલાકાતીઓ મેળવી શકે અને ઉચ્ચતમ નફો રણી શકે.

વેબસાઈટ એ વિશિષ્ટ હેતુ માટે પરસ્પર જોડાયેલાં વેબપેજનો સમૂહ છે. સંવાદિત (interactive), ઉપયોગકર્તા માટે સરળ (user friendly) તથા ચોક્કસ (accurate) અને ઉપયોગી માહિતી ધરાવતી વેબસાઈટ બનાવવી એ પડકારજનક કાર્ય છે. વેબસાઈટની રચના એવી હોવી જોઈએ, જેથી ઉપયોગકર્તાને તે માહિતીપ્રદ લાગે તથા ઉપયોગકર્તા વારંવાર તેની મુલાકાત લે. જો સાઈટ વ્યાવસાયિક હોય, તો તે ગ્રાહકોની સંખ્યામાં વધારો કરે. વેબસાઈટની રચના કરતી વખતે પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે, તો આ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકે. આ પ્રકરણમાં વેબસાઈટનું આયોજન કરવા માટે ધ્યાનમાં રાખવાના સામાન્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આપણે કમ્પોઝર (KompoZer) પ્રોગ્રામની મદદથી વેબસાઈટ બનાવી તેને ઇન્ટરનેટ પર પ્રકાશિત (publish) કરીશું.

વેબસાઈટનું આયોજન (Planning for the Website)

સારી વેબસાઈટનો વિકાસ એ કોઈ પણ અન્ય યોજના જેવી જે એક યોજના છે અને તેના માટે વિસ્તૃત આયોજન જરૂરી છે. આયોજન જેટલું બહેતર હશે, વેબસાઈટની ઉપયોગિતાના સંદર્ભે સફળતાની તક પણ તેટલી જ વધુ રહેશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વેબસાઈટ બનાવવા માટેનું ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકાશે. સારી વેબસાઈટ બનાવવા માટે આયોજનની પ્રક્રિયામાં ધ્યાનમાં રાખવા માટેના કેટલાક અગત્યના મુદ્દા નીચે દર્શાવ્યા છે :

હેતુ (Purpose)

વેબસાઈટનો હેતુ સ્પષ્ટપણે વ્યાખ્યાયિત થયેલો હોય તે જરૂરી છે. વેબસાઈટની રચના કરતાં પહેલાં તેની વ્યાખ્યા અને ધ્યેય સ્પષ્ટ હોવાં જરૂરી છે. યોગ્ય રીતે રચના પામેલી વેબસાઈટ સંસ્થાને મદદરૂપ બને છે. વેબસાઈટની રચનાનો હેતુ વ્યક્તિગ્રાની સમૂહને માહિતી પૂરી પાડવાનો, નવા ગ્રાહકોને આકર્ષવાનો કે ઉત્પાદનને ઓનલાઈન વેચવાનો હોઈ શકે. હેતુ નક્કી થયા પછી વેબસાઈટના વિષયવસ્તુ (content) અને રૂપરેખા (layout)ને યોગ્ય રીતે વિકસાવી શકાય.

પ્રેક્ષકગ્રાણ (Audience)

વેબસાઈટના રચનાત્મક વિભાગનું કાર્ય શરૂ કરતાં પહેલાં અપેક્ષિત ઉપયોગકર્તા અંગેની જાણકારી હોવી જરૂરી છે. વેબસાઈટમાં સામાન્ય અને વિસ્તૃત (detailed) એમ બને પ્રકારની માહિતી હોવી જોઈએ. તેમાં વિશિષ્ટ અને સરળ માહિતીનો સમાવેશ પણ થયો હોવો જોઈએ. માહિતીના વિવિધ પ્રકાર, વિસ્તાર અને વિશેષતાના વાપનો આધાર અપેક્ષિત પ્રેક્ષકોની રૂચિ પર રહેલો છે. વેબસાઈટ પ્રત્યેની ઉપયોગકર્તાની અપેક્ષાઓ જાણવી જરૂરી છે, કારણકે તે જાણકારી વેબસાઈટના યોગ્ય વિષયવસ્તુ અને રૂપરેખાના વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે અને વેબસાઈટ ઉપયોગી તથા સફળ હોવાની ખાતરી આપે છે.

એક વધુ ધ્યાન આપવા લાયક બાબત છે ઉપયોગકર્તાના ઇન્ટરનેટ જોડાણની ઝડપ. જો વેબસાઈટ પર વિશાળ ચિત્રાત્મક ફાઈલો રાખવામાં આવી હોય, તો તે ડાઉનલોડ થવામાં લાંબો સમય લે છે. કેટલીક વાર ઉપયોગકર્તા આવી વિશાળ ફાઈલોની રાહ જોવામાં અધીરો બની સાઈટ છોડી દે એવું પણ બને. માટે, વેબસાઈટમાં જરૂરી હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ ચિત્રો અને મલ્ટિમીડિયા ફાઈલનો સમાવેશ કરવામાં આવે તે ઈચ્છનીય છે.

વિષયવસ્તુ (Content)

વેબસાઈટમાં સંપૂર્ણ અને સુસંગત માહિતી હોવી અત્યંત જરૂરી છે. અસંગત માહિતીનો વધુ ઉપયોગ ઉપયોગકર્તાને નિરાશ બનાવી શકે છે, કારણકે તે સ્પષ્ટ વિગતો પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. વળી, જો પૂરી પાડવામાં આપેલી માહિતી અપૂર્ણ હોય, તો ઉપયોગકર્તા વેબસાઈટ છોડી દઈ શકે છે. યોગ્ય અને સુસંગત માહિતી મૂકવાથી ઉપયોગકર્તાને સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે તથા વેબસાઈટમાં તેનો રસ જળવાઈ રહે છે. વેબસાઈટના વિષયવસ્તુને સામાન્ય અને વિસ્તૃત વર્ગોમાં વહેંચવું જરૂરી છે.

સામાન્ય વિષયવસ્તુ ઉપયોગકર્તા સમક્ષ સાઈટ, સંસ્થા, ઉત્પાદન અને સેવાઓ તથા અન્ય વસ્તુઓનું વિહંગાવલોકન (overview) પૂરું પાડે છે. માહિતીની સંક્ષિપ્ત સમજૂતી ઉપયોગકર્તાની શોધમાં મદદરૂપ નીવડે છે. તે યોગ્ય અને સ્પષ્ટ વિગતોનો નિર્દેશ કરે છે તથા સાઈટમાં આવેલ અન્ય ઉપલબ્ધ વસ્તુઓ માટેની જાણકારી પૂરી પાડે છે.

વિસ્તૃત વિષયવસ્તુ ઉપયોગકર્તાને ઉત્પાદન અને સેવાઓ અંગેની વિસ્તૃત માહિતી પૂરી પાડે છે. વેબસાઈટની રૂપરેખા એવી હોવી જોઈએ કે ઉપયોગકર્તા તેને ઉપયોગી એવી વિશિષ્ટ માહિતી સરળતાથી મેળવી શકે.

લખાણના ફક્રા હંમેશાં યોગ્ય લંબાઈના રાખવા જોઈએ. વેબપેજ પર વિપુલ પ્રમાણમાં વિષયવસ્તુ દર્શાવવાનું હોય તો તેને લખાણના નાના નાના વિભાગોમાં વહેંચી નાખવું જોઈએ. આમ કરવાથી ઉપયોગકર્તા પોતાને જરૂરી માહિતી સરળતાથી મેળવી શકે છે. વેબસાઈટમાં નોવિગેશન (navigation) શક્ય એટલું સરળ હોવું જોઈએ. એક પાના પરથી અન્ય પાના પરનું સ્થાનાંતરણ સરળ હોવું જોઈએ, જેથી ઉપયોગકર્તાને ખબર પડે કે તે ક્યાં છે અને હોમપેજ પર કેવી રીતે પાછા ફરી શકાશે.

સામાન્ય અને વિશિષ્ટ એમ બંને પ્રકારની જરૂરી માહિતી સરળતાથી ઉપલબ્ધ બને, તો જ વેબસાઈટની રચનાનો ઉદ્દેશ્ય પાર પડે છે. સારા વિષયવસ્તુથી સભર વેબસાઈટ ઉદ્યોગ કે અન્ય સંસ્થા માટે એક કિંમતી સાધન બની રહે છે. અન્ય સાધનોની જેમ વેબસાઈટ પણ સંસ્થા માટે શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરી શકે છે.

માધ્યમ (Medium)

વધુ ને વધુ વ્યક્તિઓ હવે સ્માર્ટફોન અને ટેલ્ફોન દ્વારા ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી રહી છે. વેબસાઈટની રૂપરેખાનું કદ કમ્પ્યુટર, સ્માર્ટફોન અને ટેલ્ફોન જેવાં તમામ સાધનોને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. આ ઉપરાંત વેબસાઈટની રૂપરેખા તૈયાર કરતી વખતે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેને મોઝિલા ફાયરફોક્સ, કોમ, ઓપેરા અને ઈન્ટરનેટ એક્સ્પ્રોરર જેવાં તમામ પ્રયત્નિત વેબબ્રાઉઝરમાં યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં આવે.

કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી સરળ વેબસાઈટ બનાવવી (Creating a Simple Website Using KompoZer)

અગાઉના પ્રકારણમાં આપણે કમ્પોઝરની મદદથી વેબપેજની રચના તથા સંપાદન માટે જાવા સ્કિપ્ટના ઉપયોગ વિશે ચર્ચા કરી હતી. વેબસાઈટ બનાવવા માટે સામાન્ય રીતે ધ્યાનમાં લેવાતા મુદ્દાઓ પણ આપણે જોયા હતા. હવે આપણે કમ્પોઝરની મદદથી એક નાની ઈ-કોમર્સની વેબસાઈટ કેવી રીતે બનાવી શકાય, તેનો અભ્યાસ કરીશું.

આપણે "School Plaza" નામની એક સરળ ઈ-કોમર્સ વેબસાઈટની રચના કરીએ, જે શાળામાં જતા વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરતી હોય. આ વેબસાઈટ પર પુસ્તકો, સ્ટેશનરી, શાળાની બેગ, પાણીની બોટલ, નાસ્તાનો ડબ્બો, ફાઇલ, ફોલ્ડર અને તેના જેવી શાળાને સંબંધિત અન્ય વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હશે અને તેનો ઑર્ડર પણ આપી શકાશે. આપણે એક શૉપિંગ-કાર્ટની પણ રચના કરીશું, જે ખરીદવામાં આવેલી તમામ વસ્તુઓની યાદી અને કુલ રકમ દર્શાવશે. આપણે આપોજન કરેલી વેબસાઈટનું હોમપેજ અને શૉપિંગકાર્ટનો દેખાવ આકૃતિ 3.1 અને 3.2માં દર્શાવ્યો છે.

આકૃતિ 3.1 : વેબસાઈટનું હોમપેજ

The screenshot shows the billing page of the School Plaza website. The main title "School Plaza" and tagline are visible at the top. A "Welcome To Billing" message is centered on the page. To the left is a sidebar with categories: School Bags, Water Bottle, Lunch Box, Compass Box, Stationary, Files n Folders, and Books. On the right, there's a table titled "Welcome To Billing" showing the selected items and their details:

Description	Price	Quantity	Total
Girls pink bag	199	2	398
Boy's Blue bag	410	2	820
Total		4	1618

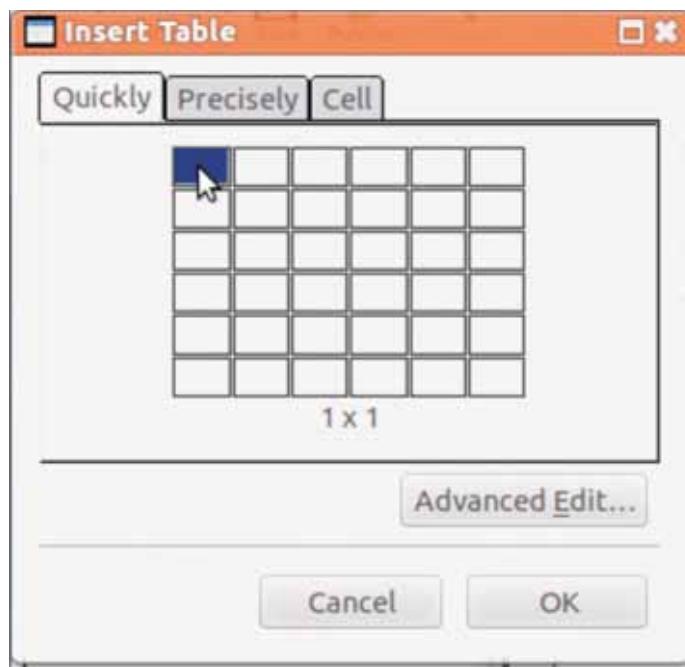
At the bottom right of the table, there's a button labeled "Proceed to Checkout".

આકૃતિ 3.2 : શોપિંગકાર્ડ

આપણે કમ્પ્યુટરની દ્વારા આ વેબસાઈટની રચના કરીએ. સૌપ્રથમ આપણે વેબસાઈટનું હોમપેજ બનાવીશું. જ્યારે ઉપયોગકર્તા વેબબ્રાઉઝરના એડ્રેસબારમાં URL સરનામું ઉમેરે, ત્યારે વેબસાઈટના ખોલવામાં આવતાં સૌપ્રથમ પાનાને હોમપેજ કહે છે. તમામ ઉપલબ્ધ વસ્તુઓના વર્ગ (Category)ની યાદી આપણી વેબસાઈટના હોમપેજમાં દર્શાવવી જોઈએ.

કોઈ પણ વર્ગ પર ક્લિક કરવાથી તે વર્ગમાં આવેલી વસ્તુઓ દર્શાવતું અન્ય વેબપેજ રજૂ કરવામાં આવશે. વેબસાઈટ બનાવવા માટે ટેમ્પલેટ (Template) નામે ઓળખાતી વિવિધ રૂપરેખાઓના નમૂના ઇન્ટરનેટ પર નિઃશુલ્ક ઉપલબ્ધ છે. આ ટેમ્પલેટ સરળતાથી ડાઉનલોડ કરી જરૂર મુજબ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

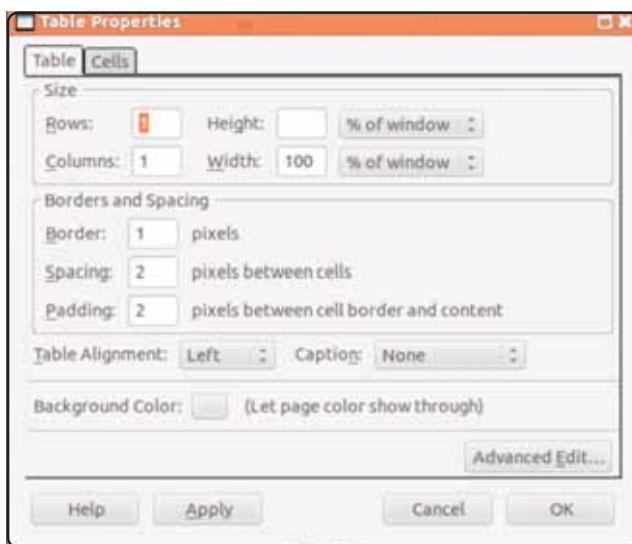
હોમપેજની રચના દ્વારા વેબસાઈટની શરૂઆત કરવા માટે કમ્પોઝિટ ખોલી નવું વેબપેજ બનાવો. વેબપેજમાં તમામ વિષયવસ્તુ અને ચિત્રોની ગોઠવણ કરવા માટે આકૃતિ 3.3માં દર્શાવ્યા મુજબ એક ખાનું (cell) ધરાવતું કોષ્ટક ઉમેરવું. કોષ્ટક ઉમેરવા માટે **Insert → Table** પસંદ કરો. એક સેલ ધરાવતું કોષ્ટક પસંદ કરી OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 3.3 : 1 × 1 કોષ્ટક ઉમેરવું

યોગ્ય શીર્ષક આપી વેબપેજનો સંગ્રહ કરો. શીર્ષક વેબબ્રાઉઝરના ટાઇટલબારમાં દર્શાવવામાં આવશે. અહીં, આપણે "School Plaza" શીર્ષક આપ્યું છે. "index.html" નામ આપી ફાઈલનો સંગ્રહ કરો. સામાન્ય રીતે હોમપેજને index.html નામ આપવામાં આવે છે. વેબસર્વર પર દરેક વેબસાઈટ ડિરેક્ટરીમાં બનાવવામાં આવે છે અને દરેક વેબપેજ એ વેબસર્વર પરની સ્વતંત્ર ફાઈલ છે. જ્યારે ઉપયોગકર્તા www.schoolplaza.com જેવું વેબસાઈટનું કોઈ URL બ્રાઉઝરમાં લાયે છે, ત્યારે તે ખોલવામાં આવનાર ફાઈલની સ્પષ્ટતા કરતો નથી, પરંતુ વેબસર્વરને થોડું વિષયવસ્તુ દર્શાવવા માટે એક પૂર્વનિર્ધારિત ફાઈલની જરૂર પડે છે. આ પૂર્વનિર્ધારિત ફાઈલનું નામ index.html છે. આમ, જ્યારે ફાઈલના નામ વગર URL ઉમેરવામાં આવે છે, ત્યારે સર્વર પૂર્વનિર્ધારિત ફાઈલને ધ્યાનમાં લઈ તેને આપોઆપ દર્શાવે છે.

હવે, આપણો ઉમેરેલા કોષ્ટકને બેકગ્રાઉન્ડ કલર આપીશું. કોષ્ટક પસંદ કરી ઉભાલ ક્લિક કરો. વૈકલ્પિક રૂપે કોષ્ટક પર રાઈટ ક્લિક કરી 'Table Cell Properties' વિકલ્પ પસંદ કરી શકાય. આમ કરવાથી આકૃતિ 3.4માં દર્શાવેલું Table Properties ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે.

આકૃતિ 3.4 : Table Properties ડાયલોગબોક્સ

અહીં 'Table' અને 'Cells' બે વિભાગ (Tab) જોવા મળશે, જેના દ્વારા ઉપયોગકર્તા કોષ્ટક કે સ્વતંત્ર સેલનાં વિવિધ પાસાંને નિયંત્રિત કરી શકશે. કોષ્ટકને સંબંધિત સેલ અહીં જોઈ શકશે. Table વિભાગમાં આવેલા વિકલ્પ નીચે દર્શાવ્યા છે :

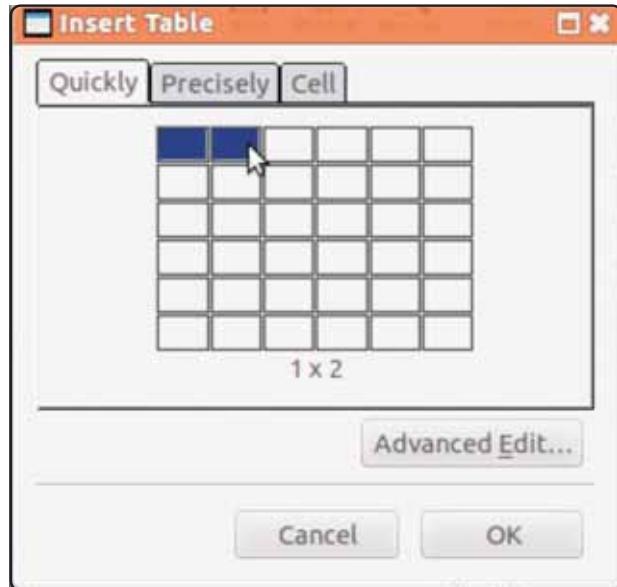
- 1. Size :** તે હરોળ (row) અને સંબં (column)-ની સંખ્યા તથા કોષ્ટકની ઊંચાઈ અને પહોળાઈ દર્શાવે છે. ઊંચાઈ અને પહોળાઈ પિક્સેલ અથવા વિન્ડોના ટકાના સ્વરૂપે હોઈ શકે.
- 2. Borders and Spacing :** કોષ્ટકને સીમારેખા (border) આપવાની હોય, તો તે માટેના વિકલ્પ અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. સેલ વચ્ચેની જગ્યા નિશ્ચિત કરવા માટે spacingનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સેલની ડિનારી અને તેમાં આવેલ લખાણ વચ્ચેની જગ્યા નિશ્ચિત કરવા paddingનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- 3. Table Alignment :** કોષ્ટકને ડાબી બાજુ, જમડી બાજુ કે વચ્ચે ગોઠવે છે.
- 4. Caption :** જરૂર જણાય, તો કોષ્ટકને શરીર્દક આપી શકાય છે.
- 5. Background Color :** કોષ્ટકના બેકગ્રાઉન્ડનો કલર દર્શાવે છે.

આકૃતિ 3.5માં દર્શાવ્યા મુજબ તમારી ઈચ્છા મુજબ બેકગ્રાઉન્ડ કલર પસંદ કરો.

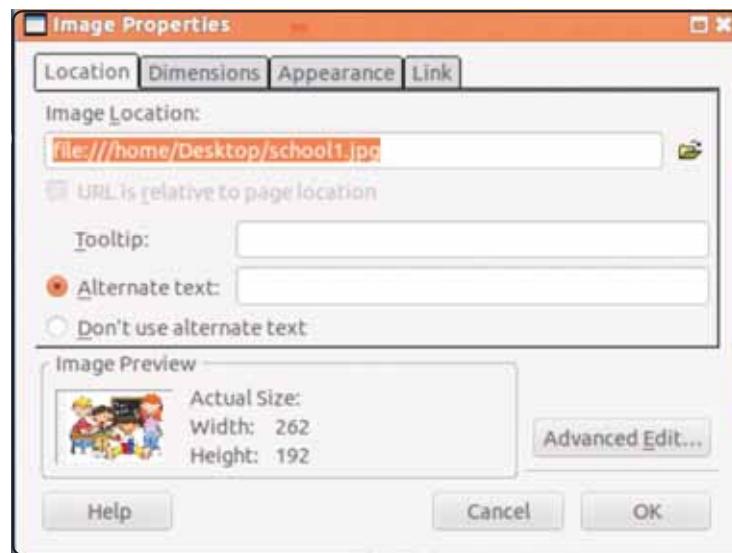
આકૃતિ 3.5 : Table Background Color ડાયલોગબોક્સ

હવે, "School Plaza" લખાણ અને તેને સંબંધિત ચિત્ર ઉમેરવા માટે એક હરોળ અને બે સંભાળ ધરાવતું અન્ય કોષ્ટક ઉમેરીએ. એક સંભાળ દર્શાવશે અને બીજામાં ચિત્ર દર્શાવવામાં આવશે. **Insert → Table** વિકલ્પ પસંદ કરો. આકૃતિ 3.6માં દર્શાવ્યા મુજબ 1×2 કોષ્ટક પસંદ કરો અને OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 3.6 : 1×2 કોષ્ટક ઉમેરવું

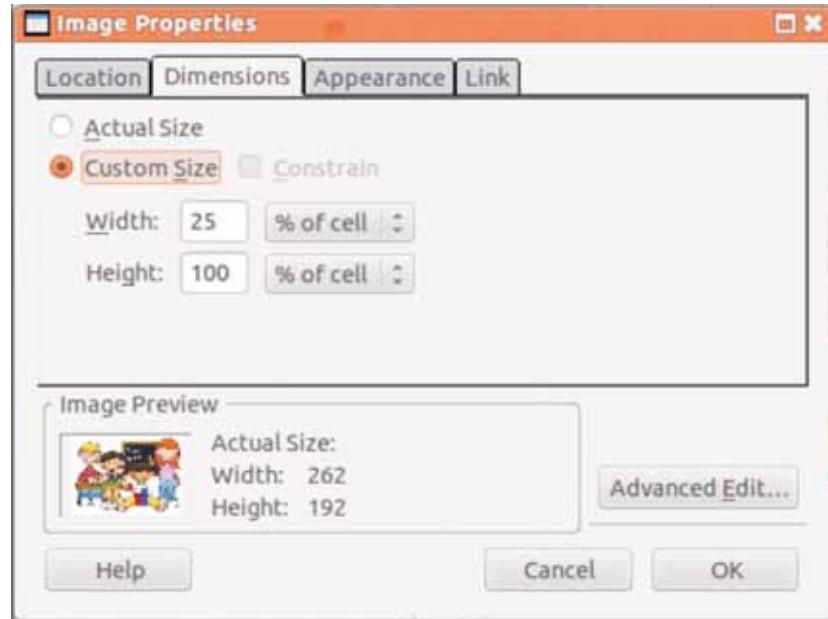
કોષ્ટકને બેકગ્રાઉન્ડ કલર આપો. હવે કોષ્ટકના ડાબી બાજુના સેલમાં લખાણ અને જમણી બાજુના સેલમાં ચિત્ર ઉમેરીએ. ચિત્ર ઉમેરવા માટે **Insert → Image** વિકલ્પ પસંદ કરો. વૈકલ્પિક રીતે, ટૂલબાર પર આવેલા ચિત્રના આઈકન પર ક્લિક પણ કરી શકાય. આમ કરવાથી આકૃતિ 3.7માં દર્શાવેલ ડાયલોગબોક્સ ખોલવામાં આવશે. ચિત્રનું સ્થાન શોધો. ઈન્પુટ બોક્સમાં વૈકલ્પિક લખાણ ઉમેરો અને જો વૈકલ્પિક લખાણ ઉમેરવા માંગતા ન હો, તો "Don't use alternate text" રેઝિયો બટન પસંદ કરો. ચિત્રને બ્રાઉઝરમાં દર્શાવી શકાય તેમ ન હોય, ત્યારે તેના સ્થાને આ વૈકલ્પિક લખાણ દર્શાવવામાં આવશે.

આકૃતિ 3.7 : Image Properties ડાયલોગબોક્સ

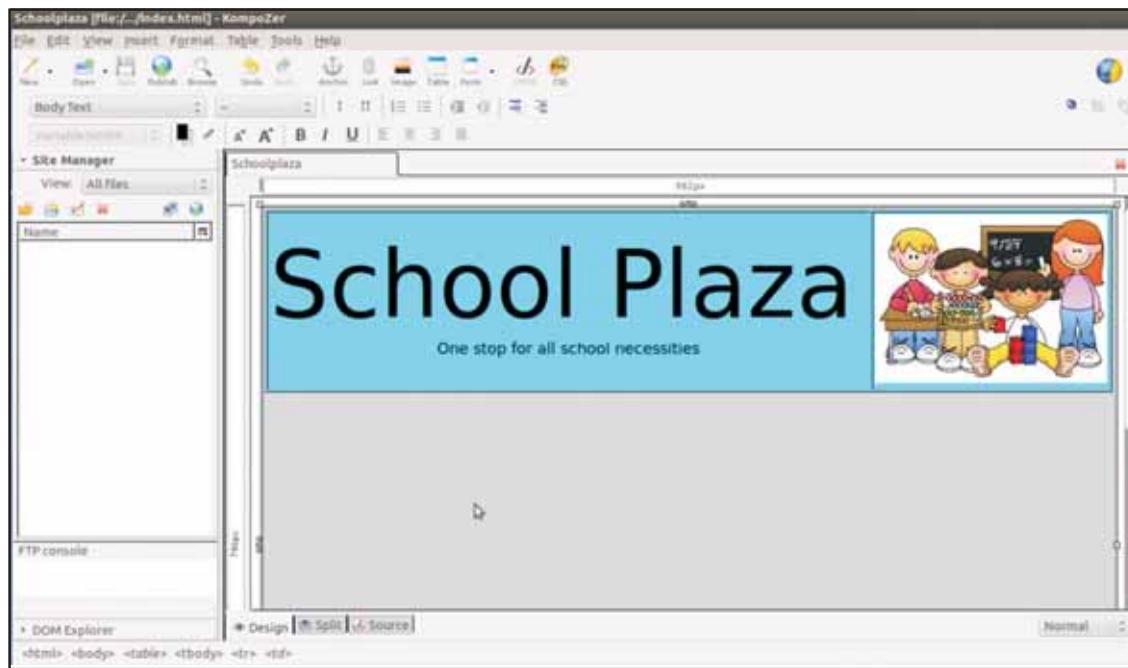
નોંધ : આપણે અહીં school1.jpg ચિત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની પસંદગીનું ચિત્ર બનાવી શકે છે અથવા અન્ય મનપસંદ ચિત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

હવે, Dimension વિભાગ પસંદ કરી તેમાં આવેલ Custom Size વિકલ્પ પસંદ કરો. ચિત્રને આખા સેલમાં દર્શાવવાનું હોવાથી આકૃતિ 3.8માં દર્શાવ્યા મુજબ ઉંચાઈ અને પહોળાઈ 100% રાખીશું. અન્ય સેલમાં આકૃતિ 3.9માં દર્શાવ્યા મુજબ લખાણ ઉમેરો.

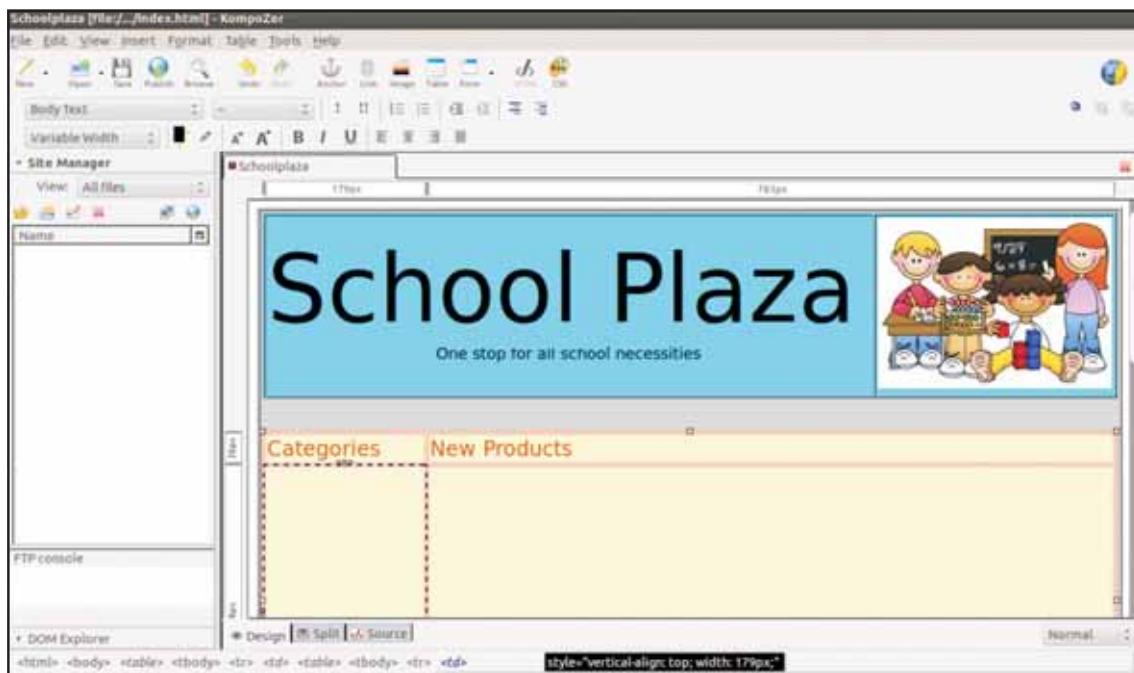
આકૃતિ 3.8 : Image Properties ડાયલોગબોક્સમાં Dimensions વિભાગ

આકૃતિ 3.9માં ઉમેરવામાં આવેલ લખાણ અને ચિત્ર દર્શાવ્યા છે.

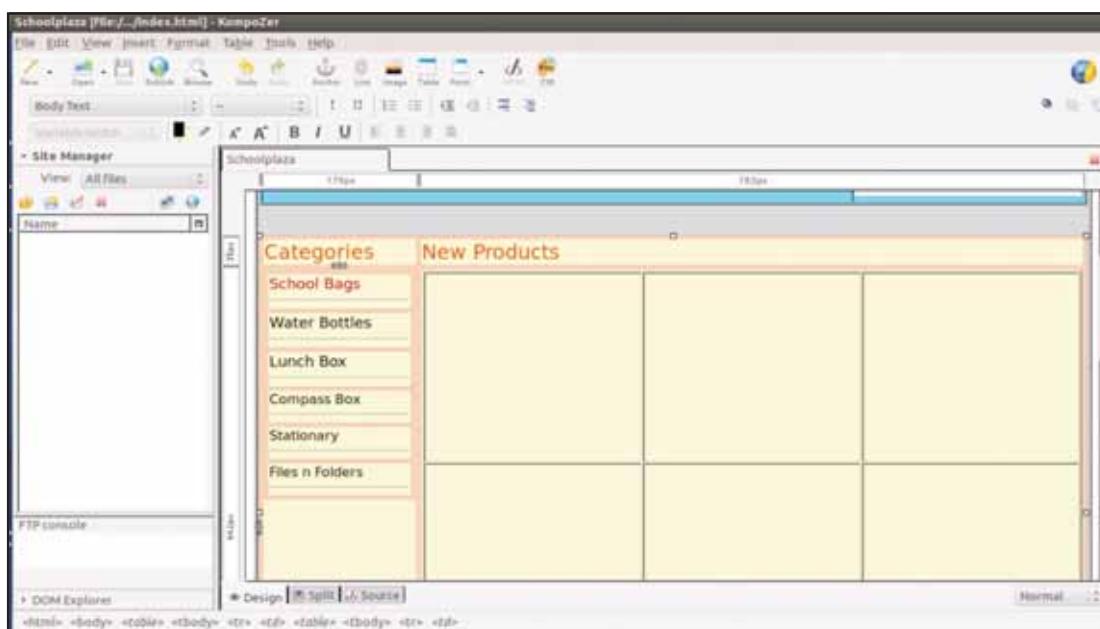
આકૃતિ 3.9 : ચિત્ર અને લખાણ સાથેનું કોષ્ટક

હવે, વર્ગો (Categories) અને નવાં ઉત્પાદનો (New Products) દર્શાવવા માટે 2 હરોળ અને 2 સ્તંભ ધરાવતું અન્ય કોષ્ટક ઉમેરીશું. પ્રથમ હરોળના સેલમાં "Categories" અને "New Products" લખાણ ટાઈપ કરો. **Format → Text color**નો ઉપયોગ કરી લખાણને યોગ્ય રંગ આપો. આકૃતિ 3.10માં લખાણ સાથેની હરોળ દર્શાવી છે.

આકૃતિ 3.10 : કોષ્ટકની હરોળમાં ઉમેરવામાં આવેલ લખાણ

ત્યાર પછી, બીજી હરોળમાં categoriesની નીચે એક સ્તંભ અને વધુ હરોળ સાથેનું એક અન્ય કોષ્ટક ઉમેરીશું. આ કોષ્ટકમાં સ્કૂલબેગ, પાણીની બોટલ અને અન્ય વસ્તુ માટેના દરેક વર્ગ એક-એક હરોળમાં ઉમેરીશું. લખાણને યોગ્ય રંગ આપો. અહીં વર્ગ છૂટા પાડવા માટે આપણે આડી લીટી પણ ઉમેરીશું. આડી લીટી ઉમેરવા માટે **Insert → Horizontal line** વિકલ્પનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી, વળોને એવી રીતે લિંક આપવામાં આવશે કે જે આપણને પસંદ કરેલ વર્ગના સંબંધિત પાના પર લઈ જશે. વર્ગ પરની લિંક આપણે પણીથી બનાવીશું. હવે આપણે નવા ઉત્પાદનના સેલની નીચે વસ્તુની છબી અને તેને સંબંધિત વિગતો ઉમેરવા કોષ્ટકની રચના કરીએ. પાનાંમાં દર્શાવવા હીથ્યતા હોઈએ તે વસ્તુ આધારિત કોષ્ટક ઉમેરો. અહીં આપણે 3 હરોળ અને 3 સ્તંભ સાથેનું કોષ્ટક ઉમેર્યું છે. વેબપેજમાં ઉમેરેલું કોષ્ટક આકૃતિ 3.11માં દર્શાવ્યું છે.

આકૃતિ 3.11 : વળોની યાદી દર્શાવતી સ્ક્રીન

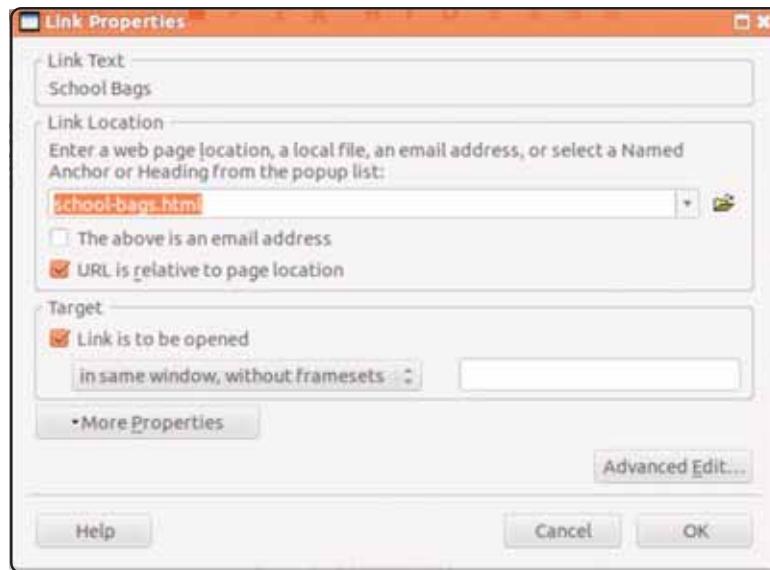
ત्यार बाए, पानाना नीचेना भागमાં "About school plaza", "Feedback", "Contact us" અને "Site map"-ની વિગતો માટे અન્ય એક કોષ्टક ઉમેરીશું. કોષ्टકની રચના કરી લખાણ ઉમેરો. આ લખાણ પણ લિંક બનશે.

આપણે લગભગ આખું હોમપેજ બનાવી લીધું છે. જ્યારે કોઈ પણ વર્ગ પર ક્લિક કરવામાં આવશે ત્યારે, પાનાંની ગોઠવણ સમાન રહેશે, પરંતુ તે વર્ગને અનુરૂપ ચિત્ર બદલાઈ જશે. આમ, હવે નવા વેબપેજની રચના કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ હોમપેજની જ એકથી વધુ નકલો કરી જરૂર મુજબ તેમાં ફેરફાર કરી શકશો.

Save As વિકલ્પ પસંદ કરી ફાઈલનો જુદા-જુદા નામથી સંગ્રહ કરો. અહીં ફાઈલનો સંગ્રહ waterbottles.html, school-bags.html અને lucnchbox.html નામ સાથે કરવામાં આવ્યો છે. હવે જ્યારે નિશ્ચિત કોઈ વર્ગના લિંક પર ક્લિક કરવામાં આવે, ત્યારે તેને સંબંધિત વેબપેજ ખૂલશે. તમે એ ધ્યાનમાં લીધું હશે કે બનાવેલાં તમામ વેબપેજને હોમપેજ જેવું જ શીર્ષક મળેલું છે. એક પછી એક વેબપેજ ખોલો અને **Format → Page Title** અને **Properties** વિકલ્પનો ઉપયોગ કરી દરેક વેબપેજનું શીર્ષક બદલો. હવે, દરેક વેબપેજ ખોલી તેના વર્ગને અનુરૂપ ચિત્રો ઉમેરો. હોમપેજમાં ચિત્ર ઉમેરવાની પદ્ધતિને અનુસરવાથી અન્ય તમામ વેબપેજમાં પણ ચિત્રો ઉમેરી શકશે.

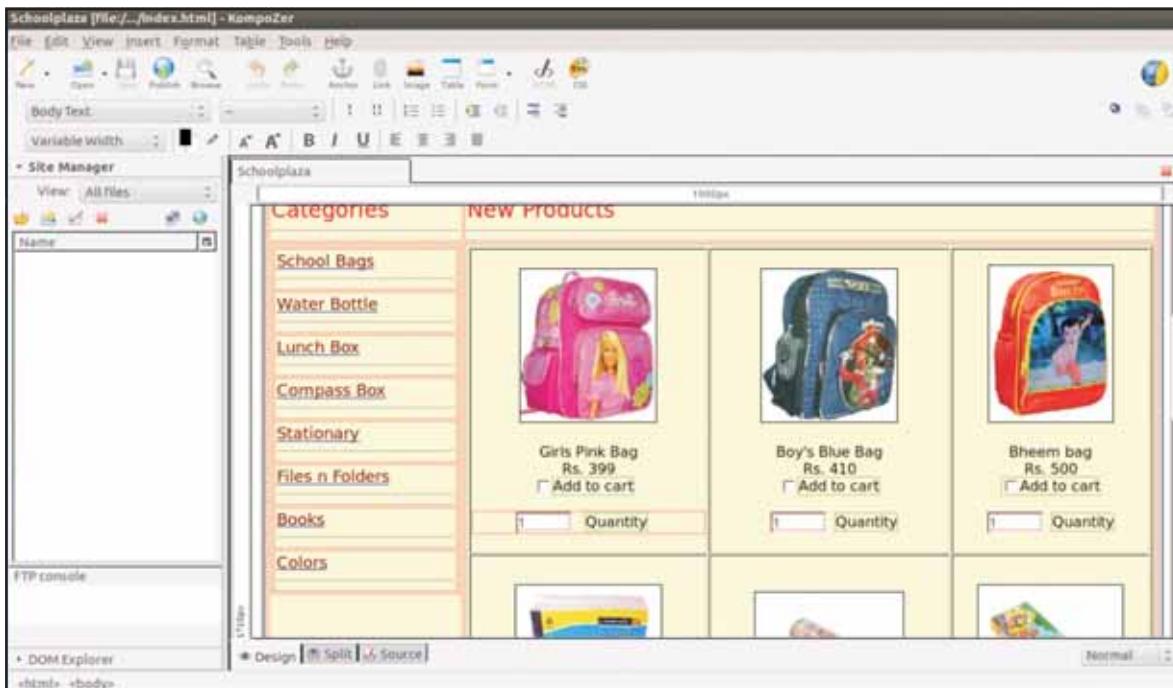
હોમપેજમાં વસ્તુઓનાં ચિત્ર અને તેની વિગતો ઉમેરતાં પહેલાં જુદા-જુદા વર્ગ માટે લિંકની રચના કરીએ. વર્ગનાં નામ પર ક્લિક કરવાથી તેને સંબંધિત વેબપેજ ખૂલશે.

index.html ફાઈલ ખોલો. લિંકની રચના કરવા માટે લખાણ (School-Bags) પસંદ કરો અને **Insert → Link** વિકલ્પ પસંદ કરો. તે આકૃતિ 3.12માં દર્શાવ્યા મુજબનું ડાયલોગબોક્સ રજૂ કરશે. Link Location વિકલ્પ હેઠળ, જે ફાઈલ ખોલવાની છે, તે દર્શાવો (school-bags.html). OK બટન પર ક્લિક કરો.

આકૃતિ 3.12 : Link Properties ડાયલોગબોક્સ

હવે, હોમપેજમાં નવા ઉત્પાદનોની વિગતો ઉમેરીએ. કોષ્ટકના દરેક સેલમાં વસ્તુનું ચિત્ર, વસ્તુનું નામ, કિંમત તથા Add to Cart ચેકબોક્સ અને વસ્તુના જથ્થા માટેનું ટેક્સ્ટબોક્સ ઉમેરીશું. અગાઉ ઉપયોગમાં લીધેલી પદ્ધતિ મુજબ ચિત્ર ઉમેરો. ઉત્પાદનનું નામ અને કિંમત ઉમેરો. હવે, ફોર્મફિલ્ડ દ્વારા એક ચેકબોક્સ ઉમેરો. ચેકબોક્સ માટે b1 નામની "id" HTML લાખણિકતા ઉમેરીશું, જેનો પછીથી જાવાસ્ક્રિપ્ટમાં ઉપયોગ કરવામાં આવશે. "Add to cart" નામનું લેબલ ઉમેરો. પછીથી, શરૂઆતની કિંમત 1 અને "q1" id સાથે ટેક્સ્ટબોક્સ ઉમેરો. "Quantity" લેબલ ઉમેરો. જ્યારે ઉપયોગકર્તા Add to Cart ચેકબોક્સ પસંદ કરશે, ત્યારે વસ્તુ અને તેના જથ્થાનો શોપિંગ કાર્ટમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે. ઉમેરવામાં આવેલ ઉત્પાદનોની વિગતો આકૃતિ 3.13માં દર્શાવી છે.

આકૃતિ 3.13 : ઉત્પાદન અંગેની વિગતો

નોંધ : આપણે બનાવેલ વર્ગ માટેનાં ચિત્રો વેબપેજમાં ઉમેરો. બાકીની વિશેષતાઓ સમાન રહેશે. અહીં અન્ય વેબપેજ દર્શાવવામાં આવ્યાં નથી.

પાનાંના નીચેના ભાગમાં "Purchase" બટન ઉમેરાશું, જે આપણાને બિલની વિગતોના વેબપેજ તરફ લઈ જશે. આ પાનું ખરીદવામાં આવેલ કુલ વસ્તુઓની સંખ્યા અને કુલ રકમ દર્શાવે છે. બટનની onclick ઘટના સમયે કોડ લિસ્ટિંગ 3.1માં દર્શાવેલ જાવાસ્ક્રિપ્ટ ઉમેરીએ. તે oncart() વિધેયનો અમલ કરશે અને ત્યાર પછી oncart() વિધેય બિલ માટેનું વેબપેજ દર્શાવશે.

```

<script>
function oncart()
{
var check=false;
var cookievalue="";

if(document.getElementById("b1").checked)
{
check=true;
var quantity=document.getElementById("q1").value;
var price = 399;
var total=(price*quantity);
cookievalue+=":Girls pink bag,"+ price + "," + quantity + "," + total;
}

if(document.getElementById("b2").checked)
{
}

```

```

check=true;
var quantity=document.getElementById("q2").value;
var price = 410;
var total=(price*quantity);
cookievalue+=":Boy's Blue bag,"+ price + "," + quantity + "," + total;
}

if(document.getElementById("b3").checked)
{
check=true;
var quantity=document.getElementById("q3").value;
var price=500;
var total=(500*quantity);
cookievalue+=":Bheem bag,"+ price + "," + quantity + "," + total;
}

if(document.getElementById("nb1").checked)
{
check=true;
var quantity=document.getElementById("q4").value;
var total=(50*quantity);
cookievalue+=":NoteBook (set of 3)," +total;
}

if(document.getElementById("cp1").checked)
{
check=true;
var quantity=document.getElementById("q5").value;
var total=(45*quantity);
cookievalue+=":Color pencils," +total;
}

if(document.getElementById("p1").checked)
{
check=true;
var quantity=document.getElementById("q6").value;
var total=(80*quantity);
cookievalue+=":Pencil Box," +total;
}

if(document.getElementById("l1").checked)
{

```

```

check=true;
var quantity=document.getElementById("q7").value;
var total=(110*quantity);
cookievalue+=":Angry Bird Lunch box,"+total;
}

if(document.getElementById("l2").checked)
{
check=true;
var quantity=document.getElementById("q8").value;
var total=(120*quantity);
cookievalue+=":cartoon lunch box,"+total;
}

if(document.getElementById("e1").checked)
{
check=true;
var quantity=document.getElementById("q9").value;
var total=(50*quantity);
cookievalue+=":Eraser (set of 4)," +total;
}

if(!check)
{
alert("No item selected");
}
else
{
document.cookie=cookievalue;
window.location="bill.html";
}
}
</script>

```

કોડલિસ્ટિંગ 3.1 : પર્યાર્થતા માટેની જવાઓક્સ

કોડલિસ્ટિંગ 3.1માં oncart() વિષેય દર્શાવ્યું છે. પ્રથમ if વિધાન ચકાસે છે કે item1 માટેનું ચેકબોક્સ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે કે નહીં. આ પહેલાં આપણે item1ના ચેકબોક્સને "b1" નામથી id આપ્યું છે. document.getElementById("b1").checked વિધાનનો ઉપયોગ કરી તપાસવામાં આવ્યું છે કે ઉપયોગકર્તાએ વસ્તુ પસંદ કરી છે કે નહીં. જો વસ્તુ પસંદ કરવામાં આવી હોય, તો તેનો જથ્થો ચલમાં સાચવી કુલ રકમની ગણતરી કરવામાં આવશે. અંતમાં, સ્ક્રિંગ સ્વરૂપે વસ્તુનું નામ, કિમત, જથ્થો અને કુલ રકમનો ચલમાં સંગ્રહ કરીશું. અહીં દરેક વિગતને અલ્યુવિરામ (,) દ્વારા છૂટી પાડવામાં આવી છે. દરેક ઉત્પાદનની વિગતોને વિસર્ગ (:) દ્વારા છૂટી પાડવામાં આવી છે. યાદીમાં આવેલ દરેક વસ્તુ માટે સ્ક્રિપ્ટને આગળ વધારવામાં આવે છે.

જો ઉપયોગકર્તાએ એક પણ વસ્તુ પસંદ કરી ન હોય અને purchase બટન પર ક્લિક કરવામાં આવે, તો "No item is selected" લખાણ સાથેનો સંદેશ દર્શાવવામાં આવશે. નહીં તો, વસ્તુને 'કૂકી' (cookie) તરીકે સંગ્રહવામાં આવશે. ઉપયોગકર્તાના કમ્પ્યુટરમાં સંગ્રહ કરવામાં આવતા ચલને 'કૂકી' કહે છે. તે માર્ગ યાદ રાખી મુલાકાતીના વધુ સારા અનુભવ માટે અથવા સાઈટની અંકડાવિષયક માહિતી માટે જરૂરી પસંદગીઓ, ખરીદી, વળતર અને અન્ય માહિતી પૂરી પાડે છે. જાવાસ્ક્રિપ્ટમાં document ઓજેક્ટના Cookies ગુણાધર્મ દ્વારા કૂકીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. કૂકીને વાંચી શકાય છે, રચી શકાય છે, સુધારી શકાય છે તથા ફૂર કરી શકાય છે.

જ્યારે ઉપયોગકર્તા Purchase બટન પર ક્લિક કરે છે, ત્યારે જાવાસ્ક્રિપ્ટ દ્વારા "bill.html" પાનું દર્શાવવામાં આવે છે. bill.html પાનામાં જાવાસ્ક્રિપ્ટ દ્વારા પસંદ કરેલ વસ્તુઓ માટે કુલ વસ્તુઓની સંખ્યા સાથે ચૂકવવાની કુલ રકમની ગણતરી કરવામાં આવે છે. કુલ રકમની ગણતરી કરવા માટેની જાવાસ્ક્રિપ્ટ કોડલિસ્ટિંગ 3.2માં દર્શાવી છે.

```
function myfun()
{
var cookiearr=new Array();
cookiearr=document.cookie.split(":");
document.writeln("<center><h1>Welcome To Billing</h1></center>");
document.write("<center><table border=3><thead><tr><th>Description</th><th>Price</th><th>Quantity</th><th>Total</th></tr></thead>");
var total2=0;
var total3=0;

for(var i=1;i<cookiearr.length;i++)
{
var cookiedata=cookiearr[i].split(",");
document.writeln("<tr><td>"+cookiedata[0]+"</td><td>"+cookiedata[1]+"</td><td>"+cookiedata[2]
+"</td><td>"+cookiedata[3)+"</td></tr>");

total2+=parseFloat(cookiedata[2]);
total3+=parseFloat(cookiedata[3]);
}
document.write("<tr><td>Total</td><td>"+"
+"</td><td>"+total2+"</td><td>"+total3+"</td></tr>");
document.write("</tbody></table></center>");
}
</script>
```

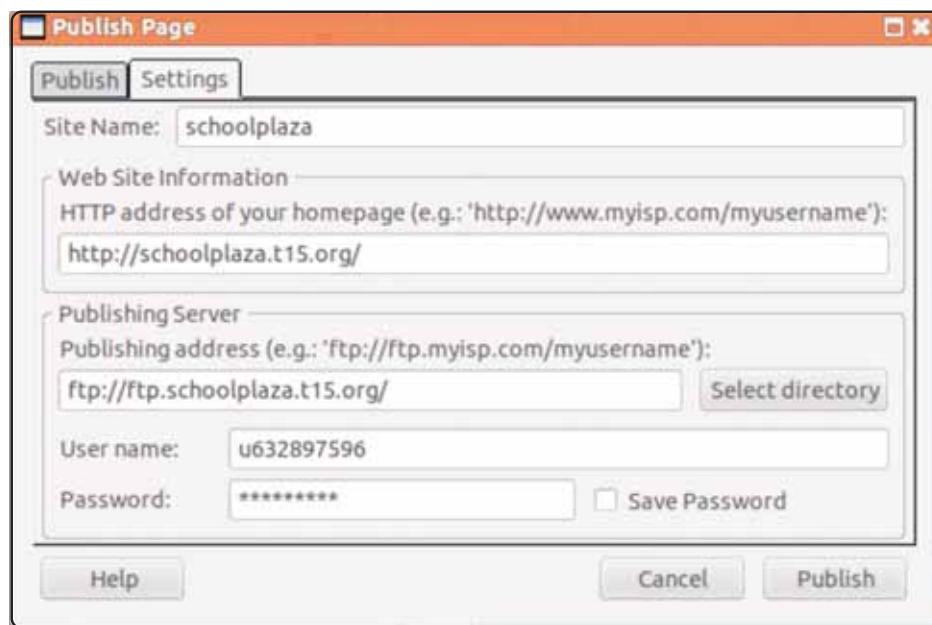
કોડલિસ્ટિંગ 3.2 : કુલ રકમ શોધવા માટેની જાવાસ્ક્રિપ્ટ

અંતમાં, ઉપયોગકર્તા બિલના વેબપેજ પર આવેલા Proceed to Checkout બટન પર ક્લિક કરશે. આ સમયે જો ઉપયોગકર્તાએ લોગ-ઇન કરેલું નહીં હોય, તો તેને તે વિશે પૂછવામાં આવશે અને જો ઉપયોગકર્તાની નોંધણી થયેલ ન હોય, તો તેને નવું ખાતું (account) બનાવવા માટે કહેવામાં આવશે. આ માટે આગળના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી તે મુજબ નોંધણી માટેનું ફોર્મ (Registration form) બનાવી શકાય છે. ત્યાર પછી સંસ્થાના માલિક દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ ચૂકવણીની વિગતો ઉમેરી શકાય. સામાન્ય રીતે, આ પ્રકારની વેબસાઈટના વ્યવસ્થાપન માટે ડેવાબેઝની ર્યાના કરવાની જરૂર પડે છે, જેમાં ઉત્પાદન, નોંધણી થયેલાં ઉપયોગકર્તાઓ, લોગ-ઇન નામ, પાસવર્ડ અને અન્ય સંબંધિત વિગતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય છે.

વेबसाईट प्रकाशित कરવી (Publishing a Website)

अत्यार सुधી આપણે કમ્પોઝરની મદદથી સરળ વેબસાઈટની રચના વિશે શીંગ્યા. હવે વેબસાઈટને કેવી રીતે પ્રદર્શિત (publish) કરવી તે જોઈએ. વેબસાઈટને પ્રદર્શિત કે પ્રકાશિત કરવી એટલે કે ઉપયોગકર્તા સાઈટનાં વેબપેજ, ચિત્રો અને સ્ટાઇલશીટનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે તેને વેબસર્વર પર ખસેડવી. આ પ્રક્રિયાને સામાન્ય રીતે ‘અપલોડિંગ’ (Uploading) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જો વેબસર્વર પર આપણું ખાતું હોય, તો વેબસાઈટને અપલોડ કરી શકાય છે. ઇન્ટરનેટની સેવા પૂરી પાડનાર સંસ્થા (Internet Service Provider - ISP) વેબસર્વર પર મર્યાદિત જગ્યા પૂરી પાડે છે. વ્યાવસાયિક રીતે હોસ્ટિંગ પૂરું પાડતી સંસ્થાઓ પાસેથી જગ્યા ખરીદી પણ શકાય છે. વૈકલ્પિક રીતે, વેબસાઈટને અપલોડ કરવા માટે ઘણા વેબહોસ્ટ (web host) છે, જે ઉપયોગકર્તાને મર્યાદિત જગ્યા નિઃશુલ્ક પૂરી પાડે છે. આ નિઃશુલ્ક જગ્યા મર્યાદિત સમયમર્યાદા માટે પણ હોઈ શકે છે. આપણે બનાવેલ વેબસાઈટના ઉદાહરણામાં આવી જ નિઃશુલ્ક જગ્યા પૂરી પાડતી સાઈટનો ઉપયોગ કરી વેબસાઈટ અપલોડ કરી છે. સાઈટને પ્રદર્શિત કરવા સિસ્ટમની ગોઠવણી માટે તે જગ્યાનાં સેટિંગ જાણવાં જરૂરી છે. index.html વેબપેજ ખોલો અને **File → Publish** વિકલ્પ પસંદ કરો. આકૃતિ 3.14 દર્શાવ્યા મુજબ Publish Page ડાયલોગબોક્સ ૨જુ કરવામાં આવશે.

આકૃતિ 3.14 : Publish Page ડાયલોગબોક્સ

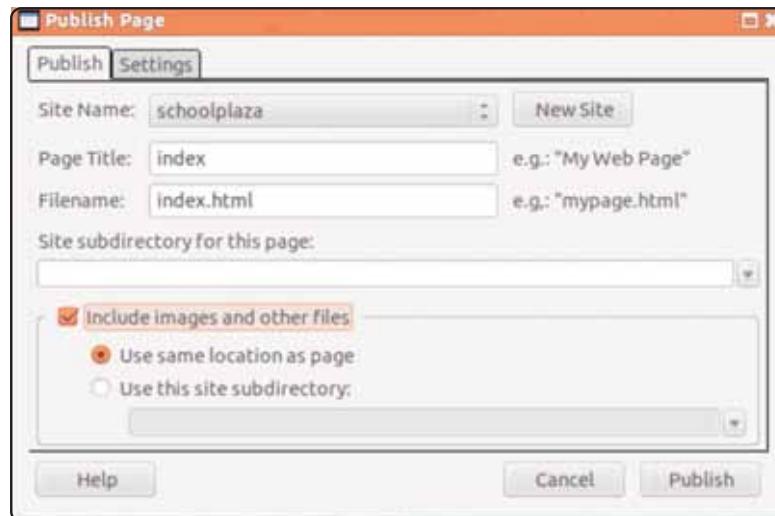
Publish Page ડાયલોગબોક્સમાં આપેલ ગોઠવણા વિભાગોમાં નીચેની વિગતો પૂરી પાડવામાં આવે છે :

1. Site name ફિલ્ડમાં વેબસાઈટનું નામ ઉમેરો. વેબસાઈટનો સંદર્ભ મેળવવા માટે આ નામનો ઉપયોગ કમ્પોઝર (KompoZer) દ્વારા માત્ર આંતરિક હેતુ માટે કરવામાં આવે છે.
2. Website informationમાં "HTTP address of your homepage" ફિલ્ડ વેબસાઈટનું પ્રત્યક્ષ સરનામું અથવા URL રજૂ કરે છે.
નોંધ : આપણે ઇન્ટરનેટ પર ડોમેઇનની નોંધણી કરાવી શકીએ છીએ. ઇન્ટરનેટ પર એવી ઘણી વેબસાઈટ ઉપલબ્ધ છે, જેની મદદથી આપણે ડોમેઇન નામની નોંધણી કરી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, સામાન્ય ખર્ચ ચૂકવી www.schoolplaza.com જેવું નામ મેળવી શકાય છે.
3. જગ્યા ખરીદવામાં આવી હોય તે ISP કે વેબહોસ્ટ દ્વારા વેબસાઈટ પ્રદર્શિત કરવા માટે વિગતો પૂરી પાડવામાં આવે છે. પ્રકાશન માટેનું સરનામું ટાઈપ કરો. જો FTP દ્વારા જોડાણ કરવામાં આવ્યું હોય, તો FTP સરનામું ટાઈપ કરો. આપણા કમ્પ્યુટર પરથી વેબહોસ્ટ પર ફાઈલોનાં સ્થાનાંતરણ માટે File Transfer Protocol (FTP)નો ઉપયોગ

કરવામાં આવે છે. અગાઉ ચર્ચા કરી તે મુજબ, આ પ્રક્રિયાને અપલોડિંગ કે પ્રકાશન (publishing) કહે છે. FTP યૂઝરનેમ અને પાસવર્ડ આપો.

નોંધ : વેબહોસ્ટ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી નિઃશુલ્ક જગ્યાની વિગતો આફ્ટિ 3.14માં દર્શાવી છે.

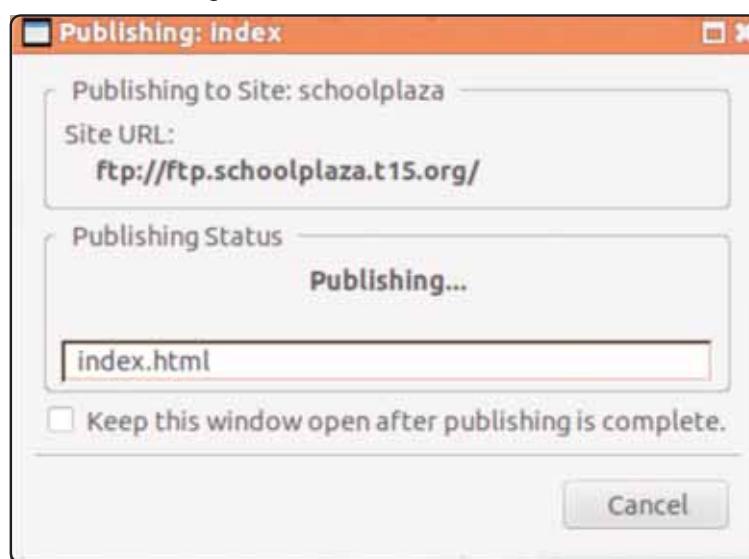
આફ્ટિ 3.14માં આવેલા Publish વિભાગ પર ક્લિક કરો. આમ કરવાથી આફ્ટિ 3.15માં દર્શાવેલ ડાયલોગબોક્સ રજૂ થશે.

આફ્ટિ 3.15 : Publish Page ડાયલોગબોક્સનો Publish વિભાગ

હવે, નીચે દર્શાવેલ પગલાંને અનુસરો :

1. જો પસંદ થયેલ ન હોય, તો ડ્રોપડાઉન મેનુમાંથી સાઈટનું નામ પસંદ કરો.
2. Page Title ઉમેરો, તે index.htmlના શીર્ષકનો સંદર્ભ આપે છે.
3. ફાઈલનું નામ આપો. અહીં index.html ફાઈલ ખૂલેલી હોવાને કારણે તે આપોઆપ ફાઈલનું નામ લઈ લેશે.
4. જો વેબપેજ સાઈટની પેટા ડિરેક્ટરીમાં હોવું જરૂરી હોય, તો તેને "Site subdirectory" ફિલ્ડમાં ઉમેરો. કેટલીક હોસ્ટ સંસ્થાઓની એ જરૂરિયાત હોય છે કે વેબપેજને public_html જેવી સ્વતંત્ર ડિરેક્ટરીમાં રાખવામાં આવે.
5. ચિત્રો માટેની ડિરેક્ટરી નિશ્ચિત કરો. સામાન્ય રીતે ચિત્રોને તે જ ડિરેક્ટરીમાં રાખવામાં આવે છે.
6. Publish બટન પર ક્લિક કરો. આફ્ટિ 3.16માં દર્શાવેલ Publishing ડાયલોગબોક્સ રજૂ કરવામાં આવશે.

આફ્ટિ 3.16 : Publishing ડાયલોગબોક્સ

હવે કમ્પોઝર (KompoZer) ફાઈલોને અપલોડ કરશે અને અંતમાં Pop-up સંદેશ પ્રદર્શિત કરશે. અપલોડિંગ થઈ ગયા બાદ, બ્રાઉઝરમાં URL ટાઇપ કરી વેબસાઈટને તપાસી લો.

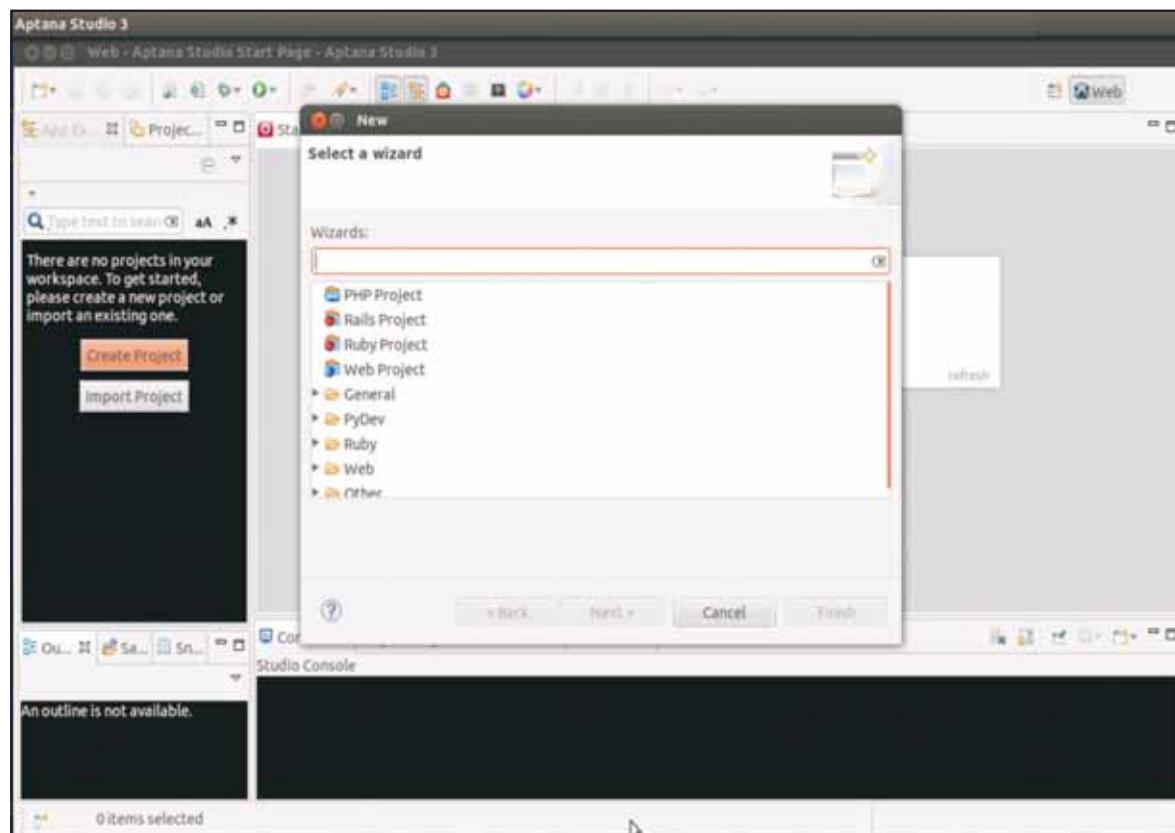
વેબવિકાસ માટેનાં અન્ય ઓપનસોર્સ ટૂલ્સ (Other Open Source Web Development Tools)

કમ્પોઝરની મદદથી વેબસાઈટની રચના કેટલી સરળતાપૂર્વક કરી શકાય, તેનો આપણો અભ્યાસ કર્યો. આપણો અગાઉ જોયું તે મુજબ કમ્પોઝર એ વેબવિકાસ માટેનું એક નિઃશુલ્ક અને ઓપનસોર્સ IDE છે. કમ્પોઝરની જેમ જ વેબવિકાસ માટેનાં ઘણાં નિઃશુલ્ક ટૂલ્સ ઈન્ટરનેટ પર ઉપલબ્ધ છે.

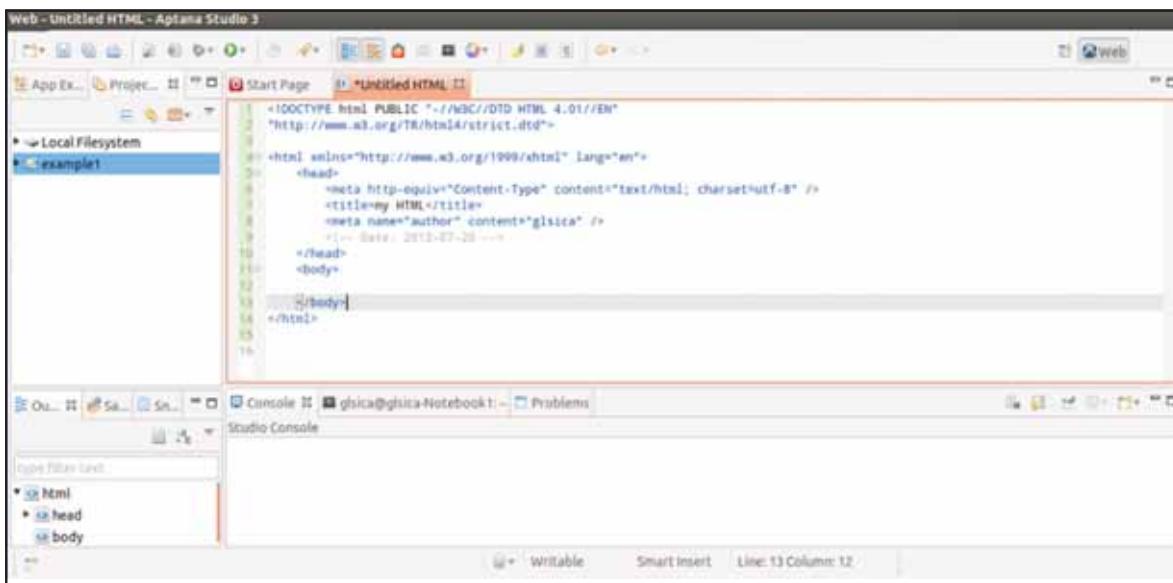
નેટ પર સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય અને વેબ ડેવલપર દ્વારા વેબસાઈટના વિકાસ માટે સરળતાથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં કેટલાંક ઓપનસોર્સ ટૂલ્સ વિશે ચર્ચા કરીએ.

આપણા સ્ટુડિયો (Aptana Studio)

વેબવિનિયોગ બનાવવા માટે આપણા સ્ટુડિયો એક સક્ષમ ઓપનસોર્સ IDE (Integrated Development Environment) છે. તે HTML, CSS, JavaScript, Ruby, Rails, PHP, Python અને અન્ય ઘણી ભાષાઓને સમર્થન આપતું એક સંપૂર્ણ વેબવિકાસ માટેનું વાતાવરણ પૂરું પાડે છે. તે વિપુલ સંખ્યામાં વધારાના ખલગ-ઈન સાથે આપવામાં આવે છે. આપણા સ્ટુડિયો 2.0.5 (જે આપણા સ્ટુડિયો 2 પણ કહેવાય છે)નો ઉપયોગ HTML, CSS અને JavaScriptની મદદથી વેબવિનિયોગોના વિકાસ માટે થાય છે. www.aptana.com વેબસાઈટ પરથી તે સરળતાથી ડાઉનલોડ કરી શકાય છે. આપણા સ્ટુડિયોનો ડેફાલ આકૃતિ 3.1.7માં દર્શાવ્યો છે. આકૃતિમાં દર્શાવ્યા મુજબ તેની મદદથી PHP, Rails, Ruby કે Webમાં પ્રોજેક્ટ બનાવી શકાય છે. આ ઈન્ટરફેસમાં લખેલ HTML કોડ આકૃતિ 3.18માં દર્શાવેલ છે.

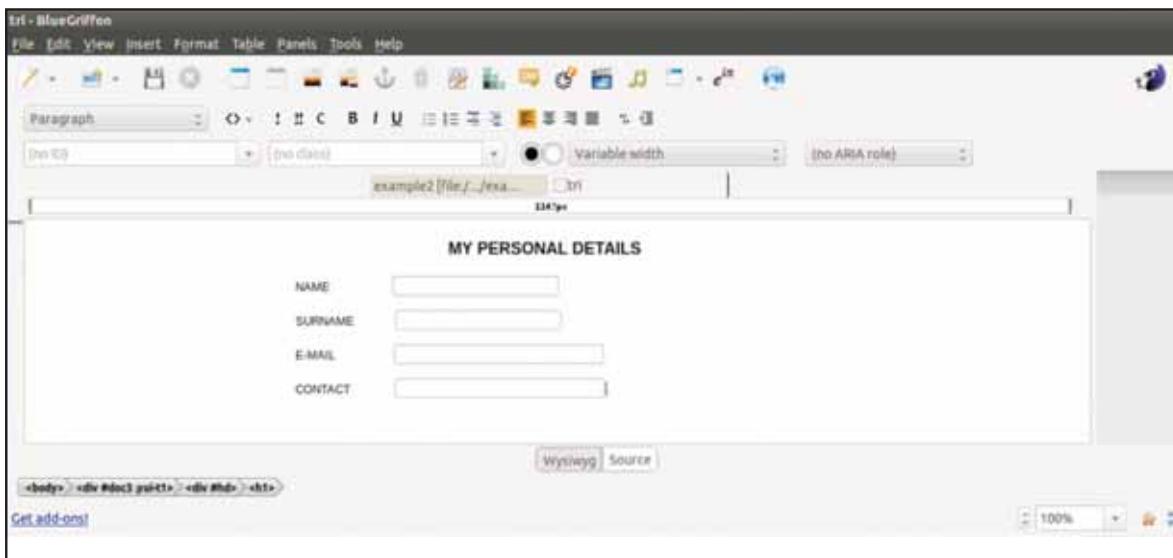
આકૃતિ 3.17 : આપણા સ્ટુડિયોમાં પ્રોજેક્ટ બનાવવો

આકૃતિ 3.18 : આપણા સ્ટુડિયોનો ઇન્ટરફેસ

બ્લૂગ્રિફ્ફન (BlueGriffon)

બ્લૂગ્રિફ્ફન એક અન્ય ઓપનસોર્સ WYSIWYG પ્રકારનું HTML એડિટર છે. તેને www.bluegriffon.org પરથી સરળતાથી ડાઉનલોડ કરી શકાય છે. તે અંગ્રેજી, ડય, જર્મન, ચાઈનીઝ અને અન્ય ધણી ભાષાઓનું સમર્થન કરે છે. વેબ-ધારાધોરણના ગાહન તક્કનિકી જ્ઞાનના અભિવમાં પણ આકર્ષક વેબસાઈટની રચના કરી શકાય, તેવું સરળ ઇન્ટરફેસ પૂરી પાડતો એક સાહજિક વિનિયોગ છે. બ્લૂગ્રિફ્ફનની આવૃત્તિ 1.6.2નો ઇન્ટરફેસ આકૃતિ 3.19માં દર્શાવ્યો છે. તેમાં ટૂલ્સનો ઉપયોગ કરી સરળ ફોર્મની રચના કરવામાં આવી છે.

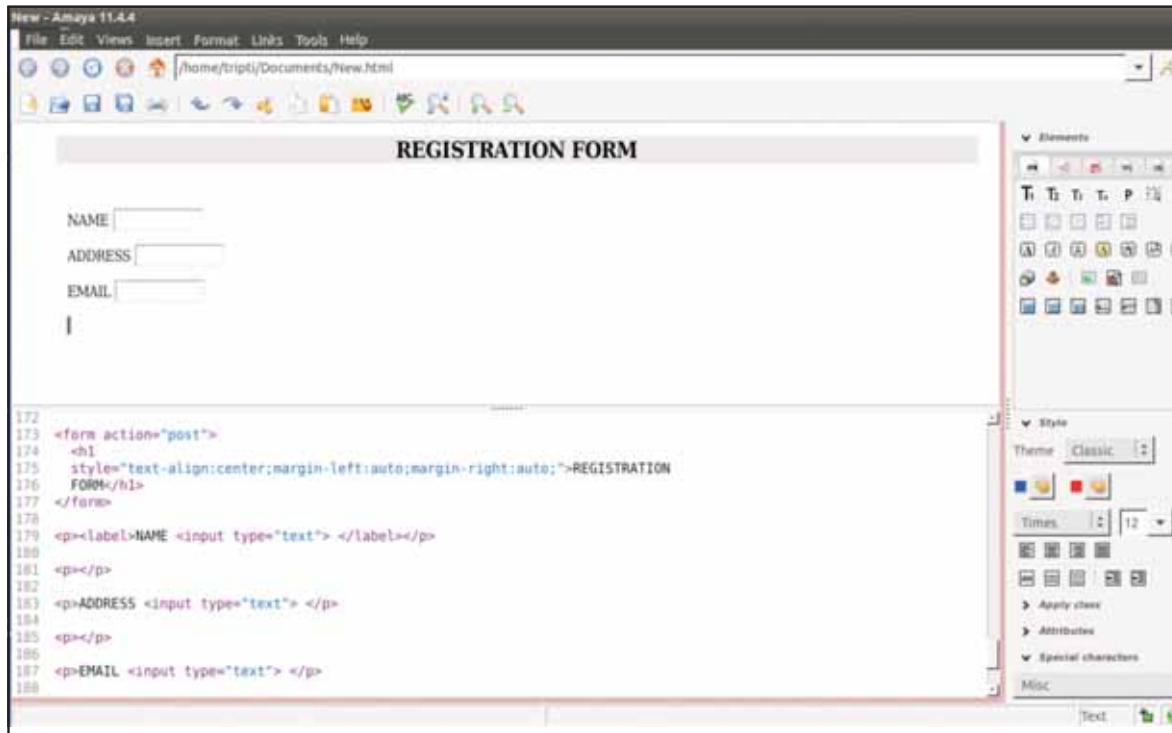

આકૃતિ 3.19 : બ્લૂગ્રિફ્ફનનો ઉપયોગ કરી વેબપેજની રચના

આમાયા (Amaya)

World Wide Web Consortium (W3C) દ્વારા વિકસિત આમાયા એક અન્ય નિઃશુલ્ક, ઓપનસોર્સ WYSIWYG પ્રકારનું વેબ-એડિટર છે. તેની શરૂઆત HTML/CSS અડિટર તરીકે કરવામાં આવી હતી અને હવે તે ધણી

XML-આધારિત સિસ્ટમ માટેના એડિટર તરીકે વિકાસ પામ્યું છે. www.w3.org/Amaya પરથી તેને સરળતાથી ડાઉનલોડ કરી શકાય છે. આકૃતિ 3.20માં આમાયા દ્વારા રચિત વેબપેજ દર્શાવ્યું છે. વેબપેજની નીચે જ તેના સોર્સને પણ જોઈ શકાય છે.

આકૃતિ 3.20 : આમાયાનો ઉપયોગ કરી રચવામાં આવેલું વેબપેજ

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે કમ્પોઝિની મદદથી સરળ વેબસાઈટની રચના વિશે ચર્ચા કરી. વેબસાઈટ બનાવ્યા પછી તેને ઇન્ટરનેટ પર અપલોડ કરવી જરૂરી છે. વેબસાઈટને પ્રદર્શિત કરવી એટલે તેનાં પાનાં, ચિત્રો અને સ્ટાઇલશીટને વેબસર્વર પર ખેડેડવાં, જેથી ઉપયોગકર્તા તેનો ઉપયોગ કરી શકે. આ પ્રક્રિયા ‘અપલોડિંગ’ તરીકે ઓળખાય છે. વેબસર્વર પર ખાતું (account) હોય, તો વેબસાઈટને અપલોડ કરી શકાય છે. ઇન્ટરનેટની સેવા પૂરી પાડનાર સંસ્થા (Internet Service Providers - ISP) વેબસર્વર પર મર્યાદિત જગ્યા પૂરી પાડે છે. વ્યાવસાયિક હોસ્ટિંગ સંસ્થાઓ પાસેથી જગ્યા ખરીદી પણ શકાય છે. આપણે Aptana studio, BlueGriffon અને Amaya જેવાં જુદાં-જુદાં નિઃશુલ્ક, ઓપનસોર્સ વેબવિકાસ માટે ઉપલબ્ધ IDE વિશે પણ ચર્ચા કરી.

સ્વાધ્યાય

- યવસાયમાં વેબસાઈટ શા માટે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે ?
- સારી વેબસાઈટના આયોજનની પ્રક્રિયામાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવા મુદ્દાઓની યાદી બનાવો.

- 3.** વેબસાઈટ બનાવવા માટેનો હેતુ શા માટે સ્પષ્ટપણે વ્યાખ્યાયિત થયેલ હોવો જોઈએ ?
- 4.** વેબસાઈટની રચના કરતી વખતે અપેક્ષિત પ્રેક્ષકગાળ વિશેનું જ્ઞાન કઈ રીતે મદદરૂપ બને છે ?
- 5.** વેબસાઈટની રચના વખતે ક્યા વિષયવસ્તુનો સમાવેશ કરવો જોઈએ ?
- 6.** વેબસાઈટના હોમપેજને શા માટે index.html નામ આપવું જોઈએ ?
- 7.** કોષ્ટકની લાક્ષણીકતાઓ ગોઠવવા માટે ક્યા વિકલ્પ ઉપલબ્ધ છે ?
- 8.** કૂકી એટલે શું ?
- 9.** વેબસાઈટનું પ્રકાશન (publishing) એટલે શું ?
- 10.** વેબવિકાસ માટે ઉપલબ્ધ કેટલાંક ઓપનસોર્સ ટૂલ્સનાં નામ આપો.
- 11.** આપેલ વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો :
- (1) વ્યવસાયને આગળ વધારવા, ઉત્પાદન વેચવા અને વિશાળ પ્રમાણમાં ગ્રાહકોને આકર્ષવા માટે નીચેનામાંથી શું મદદરૂપ બને છે ?
- (a) વેબસાઈટ (b) વેબપેજ (c) ફોર્મ (d) CSS
- (2) વેબસાઈટની વિકાસપ્રક્રિયામાં નીચેનામાંથી ક્યો મુદ્દો અગત્યનો નથી ?
- (a) હેતુ (b) પ્રેક્ષકગાળ (c) વિષયવસ્તુ (d) નિવેશ
- (3) વેબસાઈટમાં કેવી માહિતી હોવી જોઈએ ?
- (a) સંપૂર્ણ, સંબંધિત (b) સંપૂર્ણ, અસંબંધિત
- (c) અપૂર્ણ, અસંબંધિત (d) અપૂર્ણ, સંબંધિત
- (4) નીચેનામાંથી ક્યા પ્રકારની વિષયવસ્તુ વેબસાઈટ, સંસ્થા, ઉત્પાદન, સેવા અને અન્ય વસ્તુઓનું વિહંગાવલોકન પૂરું પાડે છે ?
- (a) વિસ્તૃત (b) લાંબી (c) સામાન્ય (d) ઢૂકી
- (5) વેબપેજના આંતરજોડાણને શું કહે છે ?
- (a) વેબપેજ (b) ફોર્મ (c) કમ્પોઝર (d) વેબસાઈટ
- (6) બ્રાઉઝરના એડ્રેસબારમાં URL ઉમેરવામાં આવે, ત્યારે ખોલવામાં આવતા પ્રથમ પાનાંને શું કહે છે ?
- (a) હોમપેજ (b) અંતિમ પેજ (c) વેબપેજ (d) પ્રથમ પેજ
- (7) વેબસાઈટના હોમપેજને ક્યું નામ આપી સંગ્રહ કરવો જોઈએ ?
- (a) first.html (b) index.html (c) home.html (d) one.html

(8) ઉપયોગકર્તાના કમ્પ્યુટરમાં સંગ્રહ કરવામાં આવતા ચલને શું કહે છે ?

(a) Integer (b) HTML (c) Cookie (d) Java

(9) FTPનું પૂરું નામ શું છે ?

(a) File Truncate Protocol (b) File Transfer Process
(c) Fine Tune Protocol (d) File Transfer Protocol

પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય

1. કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી તમારી શાળાની વેબસાઈટ બનાવો.
2. કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી ‘ગરવી ગુજરાત’ વિષય પર વેબસાઈટ બનાવો.
3. કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી ‘ગુજરાત ટૂરિઝમ’ વિષય પર વેબસાઈટ બનાવો.
4. કમ્પોઝરનો ઉપયોગ કરી રમકડાંની દુકાન માટે ઈ-કોમર્સની વેબસાઈટ બનાવો.

ઇ-કોમર્સનો પરિચય

4

આપણે માહિતીના યુગમાં જીવી રહ્યા છીએ. રેલ્વેની, ટેલિવિજન, વર્તમાનપત્ર અને ઇન્ટરનેટ જેવા સોત પરથી માહિતી ઉપલબ્ધ થતી હોય છે. ઇન્ટરનેટ અને મોબાઈલ સાધનોએ માહિતીનો ઉપયોગ કરવાની આપડાઈ રીતો બદલી નાખી છે. લોકોએ દિવસના લગભગ દરેક કલાકે ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. પહેલાંની વેબસાઈટનો મુખ્ય ઉપયોગ ઉત્પાદન અને સંસ્થા અંગેની માહિતીના પ્રસારણ માટે થતો. જેમકે, શૈક્ષણિક સંસ્થાની વેબસાઈટ વિવિધ પાઠ્યકમ, પાઠ્યકમનું વિષયવસ્તુ તથા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો અંગેની માહિતી પૂરી પાડે છે. એ જ રીતે વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ તેમના ઉત્પાદનો, ઉત્પાદનની વિશેષતાઓ, તેમના પુરવઠાકાર (supplier), ઔર્ડર આપવાની રીત વગેરે માહિતી પૂરી પાડે છે.

છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં ટેલિકોમ્યુનિકેશન માળખાં તથા સોફ્ટવેર તક્નિકમાં થયેલા ધરખમ વિકાસને કારણે ઇન્ટરનેટ વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ જેટલું જ વ્યક્તિગત રીતે પણ ઘણું લોકપ્રિય બન્યું છે. આજકાલ ઇન્ટરનેટે વ્યવસાયના સંચાલનની પદ્ધતિમાં કાંતિકારી ફેરફારો કર્યા છે. બિલની ચુકવણી, બેન્કને લગતાં કાર્યો અને ખરીદી જેવા વિવિધ હેતુઓ માટે લોકો ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરતા થયા છે. ઉત્પાદનનું માર્કેટિંગ અને વેચાણ, સૂચિપત્રો દર્શાવવા, શેરની લેવેચ અને ગ્રાહક-સેવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ માટે વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે, જેને ઇ-કોમર્સ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઇન્ટરનેટ જેવા ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમનો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદનનું ખરીદવેચાણ, સેવા અને માહિતી પૂરી પાડવાના કાર્યને પણ ઇ-કોમર્સ તરીકે વ્યાખ્યાપિત કરી શકાય. ઇ-કોમર્સ એ સંસ્થાઓ, વેપારીઓ અને ગ્રાહકોને તેમના ખર્ચમાં રાહત આપી માલ અને સેવાની ગુણવત્તા વધારવામાં સહાયભૂત થનારી આધુનિક પદ્ધતિ છે. વિતરણની ઝડપમાં પણ તે વધારો કરે છે. તે લોકોને સમય અને અંતરના અવરોધથી ઉગારી વૈશ્વિક બજાર અને વ્યાવસાયિક તકોનો લાભ લેવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે.

વેબસાઈટ દ્વારા ઉત્પાદનનું વેચાણ એ વિશ્વભરમાં સૌથી ઝડપી પ્રગતિ કરી રહેલ વેપારની પદ્ધતિ છે. પુસ્તકો, ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો, મોટરકાર, પ્રવાસન યોજનાઓ (holiday packages) અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં ઉત્પાદનો અને સેવાઓનો વ્યાપાર ઓનલાઈન થાય છે. ધાર્યા વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓએ તેમની ઇ-કોમર્સ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ માટેની વેબસાઈટ સ્થાપિત કરી છે. ઇ-કોમર્સ આખા વિશ્વને એક વૈશ્વિક સ્થાન બનાવી દીધું છે, જ્યાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ સ્થળેથી કંઈ પણ ખરીદી શકે છે.

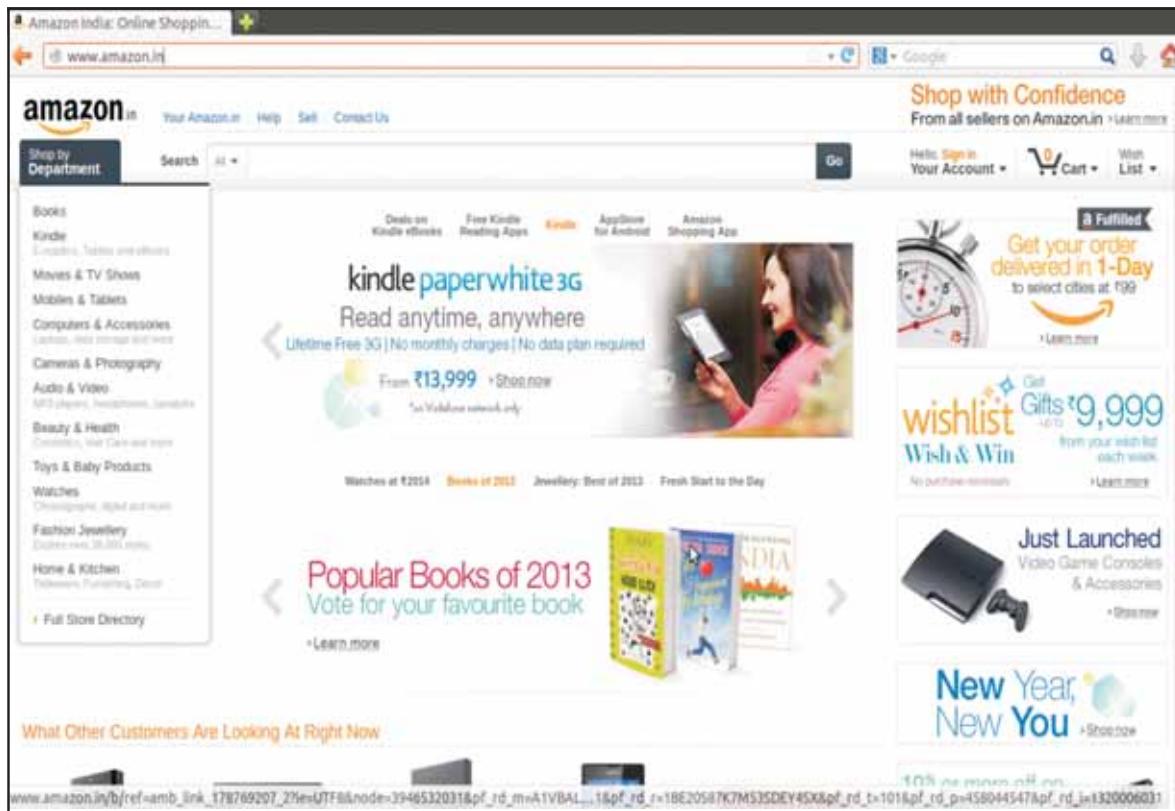
ઇ-કોમર્સના વિનિયોગ (Applications of E-commerce)

આજકાલ જે વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં ઇ-કોમર્સનો બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમાં માલનો વેપાર એટલે કે, માર્કેટિંગ અને વેચાણ, માલની હરાજી તથા બેંકિંગ અને વીમા જેવી નાણાકીય પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓની ટૂંકમાં ચર્ચા કરીએ. ઇ-કોમર્સ અહીં ચર્ચા કરવામાં આવેલ પ્રવૃત્તિઓ પૂરતું જ મર્યાદિત નથી, પરંતુ વ્યવસાય અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા અન્ય વિકાસશીલ વિસ્તારોમાં પણ વિસ્તર્યું છે.

ઇન્ટરનેટ પર પુસ્તકની દુકાન (Internet Bookshops)

ઇન્ટરનેટ પર ઇ-કોમર્સનો આ સૌપ્રથમ વિનિયોગ હતો. ગ્રાહકો ઇન્ટરનેટ પર પુસ્તકો ખરીદવાનું પસંદ કરે છે, કારણ કે પુસ્તકોને ભૌતિક રીતે તપાસવાની જરૂર પડતી નથી અને તેનું સરળતાથી વર્ઝિન કરી શકાય છે. પુસ્તકોને ગ્રાહકો સુધી ક્ષતિરહિત કે અધ્ય ક્ષતિસહિત સરળતાપૂર્વક પહોંચાડી શકાય છે. ઓનલાઈન પુસ્તક-વિકેતાને પુસ્તકોની વર્ગીકૃત

યાદી, મુખ્યપૂર્ણનાં ચિત્ર, પુસ્તકનું વર્ણન, પાનાંની ફુલ સંખ્યા, પુસ્તકની કિંમત, વળતર અને ગ્રાહકોના પ્રતિભાવ દર્શાવવા સારી વેબસાઈટની જરૂર પડે છે. પુસ્તકનાં શીર્ષક, લેખકનાં નામ કે પ્રકાશકનાં નામ દ્વારા પુસ્તકને શોધી શકાય છે. પુસ્તકોનો ઓનલાઈન વિકેતા ગ્રાહકોની અભિરુચિની નોંધ રાખે છે અને તેમનો રસ જળવાઈ રહે તે માટે તેમને નવાં પુસ્તકોની જાડાકારી આપતા રહે છે. ઓનલાઈન પુસ્તકોની દુકાનોમાંથી પ્રથમ એવી www.amazon.comનું હોમપેજ આકૃતિ 4.1માં દર્શાવ્યું છે.

આકૃતિ 4.1 : પુસ્તકની ઓનલાઈન દુકાન

પુસ્તકોની વિશાળ ઓનલાઈન દુકાન ધરાવતી કેટલીક વેબસાઈટ નીચે દર્શાવી છે :

- www.amazon.com
- shopping.indiatimes.com
- www.buybooksindia.com
- www.bookshopofindia.com

ઇલેક્ટ્રોનિક વર્તમાનપત્ર (Electronic newspaper)

ઇન્ટરનેટ પર ડિજિટલ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ વર્તમાનપત્રને ઇલેક્ટ્રોનિક વર્તમાનપત્ર કે ઇ-ન્યૂઝેપેપર (E-newspaper) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મુદ્રિત વર્તમાનપત્ર કે ટેલેવિઝન અને રેડિયો દ્વારા પ્રસારિત કરવામાં આવતા સમાચારો કરતાં તે વધુ લાભદાયી છે. વિશ્વસ્તરે થતી ઘટનાઓના તત્કાલ સમાચાર તે આપી શકે છે. ડિજિટલ તકનિકની સહાયથી દર્શકની અભિરુચિને અનુરૂપ બ્રાઉઝરની સંરચના દ્વારા સમાચારોને પ્રદર્શિત કરી શકાય છે. અને મુત્રણ-પ્રક્રિયામાંથી મુક્તિ મેળવી શકાય છે, જે કિંમત ઘટાડવામાં મદદરૂપ બને છે. મોટા ભાગનાં પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાનપત્રો હવે વાચકોને ઇ-વર્તમાનપત્ર પૂરાં પાડે છે. આકૃતિ 4.2માં વોંશિંગન-પોસ્ટના ઇ-વર્તમાનપત્રનું હોમપેજ દર્શાવ્યું છે.

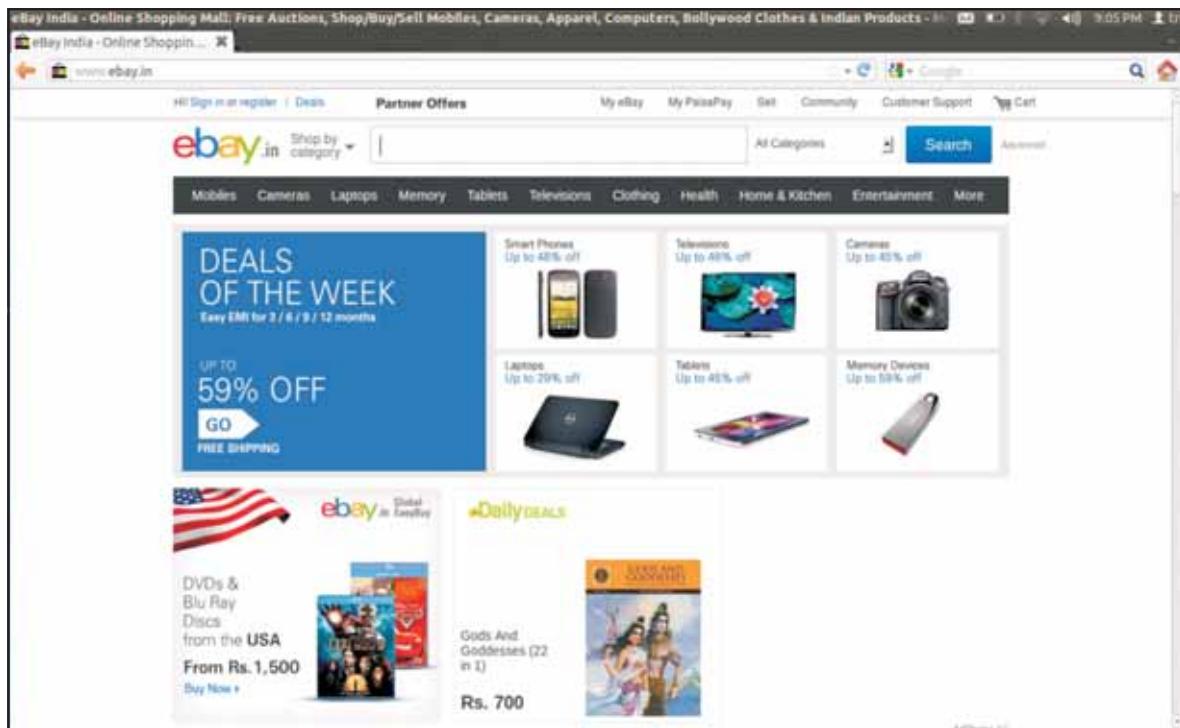
આકૃતિ 4.2 : ઈ-વર્તમાનપત્ર

ઓનલાઈન હરાજી (Online Auctions)

હરાજી ખરીદ અને વેચાણની એવી પ્રક્રિયા છે જે ગ્રાહકને ઉત્પાદનની બોલી બોલવાની તક આપી, ઉચ્ચ બોલી બોલનારને વસ્તુ ખરીદવાની સુવિધા પ્રદાન કરે છે. પરંપરાગત હરાજીમાં મર્યાદિત લોકો ભાગ લે છે. હવે હરાજીની આ પ્રક્રિયાને ઈ-કોમર્સ તકનિકની મદદથી અમલમાં મૂકી શકાય છે, જે લોકોને ઇન્ટરનેટ પર બોલી બોલવાની સુવિધા આપે છે. તેને ઓનલાઈન હરાજી (Online Auction) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. માલની જીવંત હરાજી પૂરી પાડતી ઘણી વેબસાઈટ ઉપલબ્ધ છે. આ વેબસાઈટ વેચનાર અને બોલી લગાવનાર બંનેને આધાર પૂરો પાડે છે. જ્યારે તમે આ પ્રકારની સાઈટ પર વસ્તુ મૂકો છો, ત્યારે તમે 'વેચનાર' છો. આ જ સમયે તમે અન્ય વેચનાર દ્વારા સાઈટ પર મૂકેલા ઉત્પાદન માટે બોલી લગાવી શકો છો, તો હવે તમે 'બોલી લગાવનાર' છો.

હરાજીની ઓનલાઈન સાઈટ પર વસ્તુ વેચવા માટે પ્રથમ તમારે તે સાઈટ પર નોંધણી કરવાની જરૂરી છે. તમે વેચેલી કે બોલી લગાવેલી વસ્તુનું સંધાન (track) મેળવવા, સ્વીકૃત બોલીને શોધવા અને વેચનાર તથા બોલી લગાવનારના પ્રતિસાદનો ટેટાબેઝ બનાવવા નોંધણી જરૂરી બને છે. વેચાણ પહેલાં સભ્યોએ પોતાની મૂળભૂત સંપર્ક-માહિતી પણ પૂરી પાડવી જરૂરી છે. ત્યાર પછી, તેઓ હરાજી માટે મૂકવા માગતા હોય તે વસ્તુ માટે સાઈટ પર આપેલી સૂચનાઓને કમાનુસાર અનુસરે તે જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે વિકેતા વસ્તુના ડિજિટલ ચિત્ર સહિતની ટૂંકી માહિતી પ્રસ્તુત કરે છે.

હરાજી માટે વેબસાઈટ પર માલ પ્રદર્શિત કરવાથી વ્યક્તિ તેની સારી ડિમ્બત ઉપજાવી શકે છે અને અપેક્ષિત ડિમ્બત સુધી હરાજી પહોંચી જાય કે સમયમર્યાદા પૂરી થાય, ત્યારે વસ્તુ મહત્વમાં બોલી લગાવનારને મોકલવામાં આવે છે. બોલી બોલનારને ચુકવણીના વિવિધ વિકલ્પ પણ પૂરા પાડવામાં આવે છે. વિકેતા તેના ઉત્પાદન માટે શ્રેષ્ઠ ડિમ્બત મેળવી શકે છે તથા બોલી બોલનાર પોતાની પસંદગીનું ઉત્પાદન ઓછા સમયમાં મેળવી શકે છે. આકૃતિ 4.3માં ઓનલાઈન હરાજીની સાઈટ www.ebay.comનું હોમપેજ દર્શાવ્યું છે.

આકૃતિ 4.3 : ઑનલાઈન હરાજ માટેની સાઈટ

ઓનલાઈન હરાજ માટેની કેટલીક પ્રચલિત વેબસાઈટની યાદી નીચે આપવામાં આવી છે :

- www.ebay.com
- www.onlineauction.com
- www.mybids.in
- www.ubid.com

માર્કટિંગ અને વેચાણ (Marketing and Selling)

હાલમાં ઘણી સંસ્થાઓ તેમના ઉત્પાદનના પ્રચાર અને સેવાના વ્યવસાયનું સંચાલન વેબસાઈટ દ્વારા કરે છે. વધુ સારા માર્કટિંગ માટે તેઓ તેમના ઉત્પાદનની સૂચિ (catalogue) ઇન્ટરનેટ પર ઓનલાઈન પૂરી પાડે છે. સૂચિ જુદી જુદી શ્રેણીઓમાં સચિત્ર તો ક્યારેક વીડિયો દ્વારા ઉત્પાદનનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ અને વિશેષતાઓ દર્શાવે છે. ગ્રાહક સૂચિને જોઈ શકે છે તથા પોતાની પસંદગીના ઉત્પાદનને શોપિંગકાર્ટ (shopping cart)માં ઉમેરે છે. ઓનલાઈન શોપિંગકાર્ટ એ દુકાનમાં આપવામાં આવેલ મૂળભૂત શોપિંગકાર્ટ જેવું જ હોય છે. સ્થાનિક દુકાનમાં ગ્રાહક ઉત્પાદનને પસંદ કરી શોપિંગકાર્ટમાં મૂક્તો હોય છે. આ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ ગ્રાહક દ્વારા ખરીદવામાં આવેલ તમામ ઉત્પાદનોનું શોપિંગકાર્ટમાંથી બિલ બનાવવામાં આવે છે. આવી જ રીતે, ગ્રાહક ઓનલાઈન શોપિંગકાર્ટમાં ઉત્પાદન ઉમેરી શકે છે, પસંદ કરેલ ઉત્પાદનને જોઈ શકે છે, તેમાં જરૂરી ફેરફારો કરી શકે છે કે ઉમેરી શકે છે અને અંતમાં ચેકઆઉટ (checkout) સમયે ઉત્પાદનનો ઓર્ડર આપી શકે છે. ઉપયોગકર્તાએ વસ્તુ મેળવવા માટે પોતાના સ્થળની વિગતો (shipping detail) આપવી જરૂરી છે. ખરીદીના બિલની ચુકવણી પણ ઇન્ટરનેટ દ્વારા કરી શકાય છે.

આજે ઇન્ટરનેટ પરથી કરિયાણું, રમકડાં, કમ્પ્યુટરનાં સાધનો, મોબાઇલ અને અન્ય ઘણાં ઉત્પાદનો ખરીદી શકાય છે. કેટલીક વેબસાઈટ હવાઈ ટિકિટ સાથે પર્યટન-યોજનાઓ પૂરી પાડે છે. હવાઈ કે રેલવે-ટિકિટ હવે સરળતાથી ઓનલાઈન ખરીદી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતીય રેલવેની વેબસાઈટ www.irctc.co.in વિવિધ ટ્રેન અંગેની માહિતી પૂરી પાડે છે તથા ટિકિટની ઓનલાઈન નોંધણી અને ચુકવણી પણ થઈ શકે છે. ટિકિટની નોંધણી થઈ ગયા બાદ તેની ઈ-કોપી (E-copy) ગ્રાહકના ઈ-મેઇલ પર તથા તેના મોબાઇલમાં SMS દ્વારા મોકલવામાં આવે છે. રેલવે-ટિકિટની ઓનલાઈન નોંધણી આકૃતિ 4.4માં દર્શાવી છે.

The screenshot shows the Indian Rail Enquiry System (IRIS) interface. On the left, there's a search form for "Place My Journey" with fields for From Station (Ahmedabad), To Station (Delhi), Journey Date (15-03-2013), Train Type (Select), and Journey Class (1A, 2A, 3A, 4A, 5A). Below this are sections for Train Types (RAILWAYS, CARGO RAIL, OTHERS) and From Stations (Ahmedabad) and To Stations (Delhi). The main right section is titled "Train Between Stations" and displays a table of train results. The table has columns for Train No., Train Name, From, Departure, To, Arrival, Dist (Km), Travel Time, and a day-of-the-week column (M, T, W, T, F, S, S). A legend at the bottom explains the colors: light blue for trains running from specified source station, light green for trains running to specified destination station.

Train No.	Train Name	From	Departure	To	Arrival	Dist (Km)	Travel Time	M	T	W	T	F	S	S	Class
23002	SULTANPUR EXP	ADI	06:05	DLU	23:40	932	17:45	N	Y	Y	Y	Y	Y	Y	1A,2A,3A,5A
23006	HARDWAH MAIL	ADI	09:05	DLU	05:06	957	19:00	N	Y	N	N	N	N	Y	1A,2A,3A
13401	JAMJAM EXPRESS	ADI	11:30	NDLS	04:30	938	18:00	N	Y	N	N	N	N	Y	1A,2A,3A
13402	JAMJAM J RAJEX	ADI	17:45	NDLS	07:30	934	32:45	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	1A,2A,3A
23429	ASHRAM EXPRESS	ADI	19:30	DLU	02:20	934	16:40	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	1A,2A,3A,5A
23430	DIE GARIBRATH	ADI	20:40	DHE	02:20	961	16:30	N	Y	Y	N	Y	N	Y	3A
14002	ALA HAZRAT EXP	ADI	20:20	DLU	04:30	933	18:20	N	Y	N	Y	N	N	Y	1A,2A,3A

આકૃતિ 4.4 : રેલવે-ટિકિટની ઑનલાઈન નોંધણીની સુવિધા

માર્કટિંગ અને વેચાણ માટેની કેટલીક અન્ય પ્રચલિત સાઈટની યાદી આ મુજબ છે :

- www.homeshop18.com
- www.flipkart.com
- www.myntra.com
- www.makemytrip.com

ઑનલાઈન બિલિંગ (Online Billing)

ઑનલાઈન બિલિંગમાં સંસ્થાઓ પોતાના બિલ ઈ-મેઇલ દ્વારા મોકલે છે. બિલ મેળવ્યા બાદ ગ્રાહક સંસ્થાની વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરી કેટિકાર્ડ કે નેટબોંકિંગની સુવિધા દ્વારા ઑનલાઈન ચુકવણી કરી શકે છે. જે સંસ્થાઓ બહોળી સંખ્યાના તેમના ગ્રાહકોને સમયાંતરે બિલ મોકલતી હોય, તે આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, BSNL તેના ગ્રાહકોને ઑનલાઈન બિલ મોકલે છે અને તેના ગ્રાહકો ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી ઓનલાઈન ચુકવણી પણ કરી શકે છે.

માહિતીસેવા (Information Services)

ઘણી સંસ્થાઓ પોતાના કર્મચારીઓ કે સભ્યોને અધતન માહિતી પૂરી પાડવા માટે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે. તેમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ થાય છે, જે પરીક્ષાનાં પરિણામ, પ્રવેશફોર્મ, પરીક્ષાનો કાર્યક્રમ, બેઠક-વ્યવસ્થા અને અગત્યની સૂચનાઓ ઈન્ટરનેટ દ્વારા પૂરી પાડે છે. વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પણ સ્થળેથી પોતાનું પરિણામ જાણી શકે છે. સંસ્થાઓ કે બેન્કો દ્વારા ગ્રાહકોને મોકલવામાં આવતી સૂચનાઓ અને સમરાપત્રો (reminders) માહિતીસેવાનાં અન્ય ઉદાહરણ છે.

અનેક સંસ્થાઓ વેબસાઈટ પર વિવિધ ફોર્મ પૂરાં પાડે છે, જેને ગ્રાહક સરળતાથી ડાઉનલોડ કરી ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. ઑનલાઈન ફોર્મ ભરાવીને સંસ્થાઓ પોતાના ગ્રાહકોની માહિતી કે વિગતો પણ મેળવી શકે છે.

સહાયસેવાઓ (Support Services)

છેલ્લા દાયકામાં થયેલા વિશાળ તક્કનિકી ફેરફારોને કારણે સહાયસેવાઓનું મહત્વ વધવા પામ્યું છે. આજે સરળતમ ઈલેક્ટ્રોનિક ઉત્પાદનમાં પણ જ્યારે કાંતિ ઉદ્ભબે, ત્યારે તેના નિવારણ અને જાળવણી માટે વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને તક્કનિકી ક્ષમતાની

જરૂર પડે છે. ઉત્પાદનના વેચાણ પદ્ધી સંસ્થા ગ્રાહકોને ઓનલાઈન સહાય પૂરી પાડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઈલેક્ટ્રોનિક ઉત્પાદનનું વેચાણ કરતી સંસ્થા તેના ગ્રાહકોને ફરિયાદની ઓનલાઈન નોંધણી કરવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે, જે ત્યાર પદ્ધી સહાયક ઈજનેરને મોકલવામાં આવે છે. ગ્રાહકો ઓનલાઈન મૂકેલી ફરિયાદની સ્થિતિ પણ જાણી શકે છે. સોફ્ટવેર સંસ્થાઓ સોફ્ટવેરનાં સ્થાપન, સંરચના કે ઉપયોગ સંબંધી કોઈ પણ મુશ્કેલી સંદર્ભે ઓનલાઈન સહાય પૂરી પાડે છે. સોફ્ટવેર-વિકેતા પોતાના લાઈસન્સ-ધારક ગ્રાહકોને સોફ્ટવેરના અધ્યતન સુધારા (updates) ડાઉનલોડ કરવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે. હાઇવેર-વિકેતા તેમનાં સાધનો માટે સોફ્ટવેર-ડાઉનલોડ પૂર્ણ પાડે છે. આ ડાઉનલોડ કરતી તેના ઉત્પાદનના પ્રકાર અને મોટેલ પરંદ કરી ડાઉનલોડ કરી શકે છે.

નેટબેંકિંગ (Net Banking)

આધુનિક યુગમાં નેટબેંકિંગ કે ઈલેક્ટ્રોનિક બેંકિંગ ઘણું પ્રચલિત થઈ રહ્યું છે. ક્યારેક એવું પણ બને કે કોઈક કારણસર ગ્રાહક બેંકમાં ગયા વિના તાત્કાલિક ચુકવણી કરવા ઈચ્છા હોય કે તેના ખાતાની સિલક જાણવા ઈચ્છા હોય. આના ઉકેલ માટે ઓનલાઈન બેંકિંગ મદદરૂપ બની શકે છે. ઈન્ટરનેટ દ્વારા બેંકના વ્યવહારોનો અમલ કરવાની પ્રક્રિયાને ઓનલાઈન બેંકિંગ કહે છે. આજે મોટા ભાગની પ્રતિષ્ઠિત બેંકોએ પોતાના ગ્રાહકોને ઓનલાઈન બેંકિંગની સુવિધા પૂરી પાડવાનું શરૂ કર્યું છે. ઓનલાઈન બેંકિંગની મદદથી ગ્રાહકોને નીચે જાણાવેલ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે :

- કોઈ પણ સમયે ખાતાની સિલકની જાણકારી
- એક ખાતામાંથી અન્ય ખાતામાં રકમની લેવડાઉન
- કોઈ પણ આવક કે જાવક માટેનાં પત્રક (statement)
- નાણાકીય વ્યવહારની સ્થિતિ વિશે જાણકારી
- બેંકમાં ગયા વગર ટેલિફોન, ઈલેક્ટ્રોનિક અને અન્ય બિલની ચુકવણી

ગ્રાહકોને ઓનલાઈન સેવાઓ માટે પાસવર્ડ આપવામાં આવે છે, જેના દ્વારા કમ્પ્યુટર કે મોબાઇલની મદદથી તે બેંકની સાઈટ પર લોગ-ઇન કરી બેંક સાથેની તમામ પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે છે. આકૃતિ 4.5માં સેટે બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની વેબસાઈટનું હોમપેજ દર્શાવ્યું છે. આ માટે www.onlinesbi.com એ URLનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આકૃતિ 4.5 : ઓનલાઈન બેંકિંગ સુવિધા

આજે મોટા ભાગની બેંકો ઓનલાઈન બેંકિંગ પૂરું પાડે છે; તેમાંની કેટલીક બેંકોની વેબસાઈટ નીચે આપેલ છે :

- www.centralbankofindia.co.in
- www.bankofbaroda.co.in
- www.iob.in
- www.pnbbindia.in
- www.denabank.co.in

પરંપરાગત વ્યવસાય વિરુદ્ધ ઈ-કોમર્સ (Traditional Commerce Vs. E-commerce)

ઇન્ટરનેટના વિકાસને કારણે ઈ-કોમર્સનો ઉપયોગ વધવાથી પરંપરાગત વ્યવસાયોની સ્પર્ધામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. પરંપરાગત વ્યવસાયમાં સંસ્થાએ કોઈ એક જ ઉદ્યોગ સાથે અને તે પણ સીમિત ભૌગોલિક વિસ્તારમાં જ સ્પર્ધા કરવાની રહે છે. ઘણા ડિસ્સાઓમાં વ્યાવસાયિક પ્રક્રિયાઓમાં પરંપરાગત પ્રવૃત્તિઓનો ઉપયોગ ખૂબ જ અસરકારક હોય છે અને તેને ટેકનોલોજી દ્વારા વધુ સારો બનાવી શકતો નથી. જે ઉત્પાદનોને ગ્રાહક સ્પર્શ કરીને, સુધીને કે તપાસીને લેવા ઈચ્છાઓ હોય, તેનું ઈ-કોમર્સની મદદથી વેચાણ કરવું મુશ્કેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ખરીદદારો નાશવંત ખાદ્યપદાર્થો, કિમતી ઘરેણાં અને ઉચ્ચ બનાવનાં કપડાં ઓનલાઈન ખરીદતા અયકશે, કારણે આ વસ્તુઓને ખરીદાનું પહેલાં બરાબર તપાસી શકશે નહીં. પરંપરાગત વ્યવસાયમાં છૂટક વ્યાપારીઓ તેમના વર્ષોના અનુભવ પરથી દુકાનની એવી રૂપરેખા અમલમાં મૂકે છે, જે ગ્રાહકને પોતાની વસ્તુ ખરીદવા માટે અનુકૂળતા પૂરી પાડે. ઉત્પાદનોની ગોઠવણા, દુકાનની રૂપરેખા અને ડિઝાઇનને જ વ્યાપાર કરે છે. વ્યાપારીઓમાં ગ્રાહકની જરૂરિયાતોને પારખી શકવાનું કૌશલ્ય હોય છે અને તેઓ જરૂરિયાત અનુસાર ઉત્પાદનો અને સેવાઓ શોધી કાઢે છે. પરંતુ વ્યાપારની આ કળા ઇન્ટરનેટ પર અમલમાં મૂકવી મુશ્કેલ છે. પરંપરાગત વ્યાપારની થોડી સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે :

- નિશ્ચિત સમયગાળા દરમિયાન અથવા વ્યવસાયના કલાકો દરમિયાન વ્યાપાર કરવામાં આવે છે.
- હરીફો સમક્ષ માહિતી વહેંચવી પડતી નથી.
- વેચાણ અધિકારી, વેચાણ વહીવટકાર અને તેવી અન્ય વ્યક્તિઓની નિમણૂંક.
- જગ્યાનું ભાડું, માલની ખરીદી, જાહેરાત, માલ-યાદી (inventory), માલ મોકલવાની વ્યવસ્થા વગેરે.

જોકે, આધુનિક યુગની ગતિશીલતાને જોતાં આ પરંપરાગત નિયમો તોડવા ઘણા જરૂરી બને છે. ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી દુનિયાભરમાં વ્યવસાય કરી શકાય તે માટેના નવા માર્ગ અપનાવવા જરૂરી છે. ઈ-કોમર્સની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે દર્શાવી છે :

- ઉત્પાદની જાહેરાત ઈલેક્ટ્રોનિક સંસાધનો દ્વારા થાય છે.
- ઉત્પાદની સૂચિ અને ઉપલબ્ધ યોજનાઓ વિષે ગ્રાહકને જાણકારી આપી શકાય છે.
- ચુકવણીની ઈ-પેમેન્ટ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. તદ્વારાંત માલ મેળવતી વખતે કરાતી ચુકવણીની પદ્ધતિનો વિકલ્ય પણ ઉપલબ્ધ હોય છે.
- ગ્રાહકને થોડા દિવસમાં માલ પહોંચાડવામાં આવે છે.
- વ્યવહારનો સરેરાશ ખર્ચ ઘટે છે.
- સંપૂર્ણ વ્યવહાર પૂરો કરવા માટેનો સમય ઘટે છે.

ભારતમાં ઈ-કોમર્સ (E-commerce in India)

ભારતમાં ઇન્ટરનેટના વપરાશકાર ઉત્તરોત્તર વધતી રહ્યા છે. ઈ-કોમર્સની વૃદ્ધિ પણ નોંધપાત્ર રીતે અનુભવાઈ રહી છે અને લોકોની વ્યવહાર કરવાની પદ્ધતિ સફળતાપૂર્વક બદલાઈ રહી છે. ભારતીય ઓનલાઈન ખરીદદારો માટે ઉચ્ચકાશનાં સાધનોથી લઈને જૂનાં (second hand) પુસ્તકો સુધીની તમામ વસ્તુઓ હવે એક બટન ક્લિક કરવાથી મેળવી શકાય તે રીતે ઉપલબ્ધ છે. લાખો લોકો માટે તે નવી ક્ષિતિજો અને તક ખોલી આપે છે.

ઉત્પાદન અને સેવાની વિવિધતા ઈન્ટરનેટ પરની ઓનલાઈન ખરીદીને આકર્ષક અને અનુકૂળ બનાવે છે. ઈન્ટરનેટ ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પણ પહોંચી ચૂક્કું હોવાથી ત્યાંના લોકોની જીવનપદ્ધતિ, વપરાશની ગુણવત્તા અને જથ્થો તથા વિચારધારામાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું છે.

ભારતમાં ઈ-કોમર્સની વૃદ્ધિમાં ઘણાં પરિબળો ભાગ ભજવે છે. તેમાંના કેટલાંક મુખ્ય પરિબળો નીચે આપ્યાં છે :

- ઈન્ટરનેટનું જોડાણ, બ્રોડબેન્ડ અને ત્રીજી પેઢી (third generation - 3G)ની સેવાઓ, લેપટોપ, સ્માર્ટફોન, ટેલેવિઝન અને ડોંગલ જેવી તકનિકી સરળતામાં થયેલી વૃદ્ધિ.
- મોબાઇલ સાધનોના ઉપયોગમાં થયેલો વધારો.
- વધુ વ્યાપક ઉત્પાદનોના વિસ્તારની ઉપલબ્ધતા.
- પરંપરાગત ખરીદી માટે વ્યસ્ત જીવન, વાહન-વ્યવહારની ગીયતા અને સમયનો અભાવ.
- મધ્યસ્થીઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતા છૂટક વેચાણમાં થતા માલસંગ્રહ અને સ્થાયી મિલકતમાં ઘટાડે થવાથી પરંપરાગત પદ્ધતિ કરતા ઓછી કિમતે વેચાણ.
- ઓનલાઈન વર્ગીકૃત સાઈટના ઉપયોગમાં થયેલા વધારાને કારણે વધુ ને વધુ ગ્રાહકો દ્વારા જૂના માલનું ખરીદ-વેચાણ.
- eBay, Flipkart, Snapdealને તેના જેવી અનેક સાઈટ સાથે ઓનલાઈન માર્કેટ-જગ્યાનો થયેલો વિકાસ.

અન્ય દેશોની તુલનામાં ભારતમાં ઈ-કોમર્સનો પ્રવેશ અપેક્ષાકૃત મોડો થયો હોવા છતાં, તેમાં નવા પ્રવેશોની વિપુલ સંખ્યાને કારણે હવે તેનો અભૂતપૂર્વ ગતિથી વિકાસ થઈ રહ્યો છે. Flipkart, eBay India, Snapdeal, Amazon India, Myntra, Domino, PayTM, Jabong અને તેના જેવી અનેક ઓનલાઈન દુકાનો ભારતમાં પ્રથમિત બની રહી છે.

છૂટક વેપારીઓએ માલ ખરીદી વખતે તત્કાલ ચુકવણીની સુવિધા (cash-on-delivery) પણ શરૂ કરી છે, તે ભારતમાં ચુકવણી માટેની સૌથી વધુ લોકપ્રિય પદ્ધતિ છે. લગભગ 80 % ભારતીય ઈ-કોમર્સ વ્યવસાય માલ મેળવતી વખતે તત્કાલ ચુકવણીની સુવિધાનો ઉપયોગ કરે છે. જોકે, ઓનલાઈન છૂટક વેપારીની દસ્તિએ જોતાં આ એક ખર્ચળ દરખાસ્ત છે, કારણકે જ્યાં સુધી માલ મોકલવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેમણે વેચાણ માટેનાં નાણાંની જોગવાઈ કરી રાખવી પડે છે. ગ્રાહક માટે તત્કાલ ચુકવણીની સુવિધાથી માલનો અસ્વીકાર કરવાનું સરળ બને છે.

ઉદ્યોગ-નિષ્ણાતો ભારતમાં ઈ-કોમર્સ ઉદ્યોગના સંભવિત ભવિષ્ય માટે ઘણા આશાવાદી છે. તેમાં ઘણા પડકારોનો સામનો કરવાનો છે, પરંતુ સુનિયોજિત અને પૂર્વનિશ્ચિત યોજનાઓ દ્વારા ભારતમાં ઈ-કોમર્સ સરળતાપૂર્વક વિકાસ સાધશે, તેમ માનવામાં આવે છે.

ઈ-કોમર્સના ફાયદા (Advantages of E-commerce)

ઈન્ટરનેટના વિકાસને લીધે સંસ્થાઓ પોતાના વ્યવસાયના પ્રસાર માટે અનેક નવીન અને આકર્ષક યોજનાઓ શોધી રહી છે. આજે એવી સંફળ સંસ્થા શોધવી મુશ્કેલ છે, જે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ માટે કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરતી ન હોય. ઈ-કોમર્સ ગ્રાહકોને સસ્તા ભાવે માલની ઉપલબ્ધતા, વિશાળ પસંદગી અને સમયના બચાવ જેવા અનેક લાભ પૂરા પાડે છે. વધુ જરૂરી બ્રોડબેન્ડ સેવાઓ અને નવા વિનિયોગોની ઉપલબ્ધતાથી આવનારા વર્ષોમાં ઈ-કોમર્સના વેચાણમાં વધારો થશે. ઈ-કોમર્સના કેટલાક ફાયદા નીચે જણાવ્યા છે :

● અવિરત સમય (24x7) માટેની વ્યાપારવ્યવસ્થા (Conduct Business 24x7)

ઈ-કોમર્સની મદદથી કોઈ પણ સમયે અને સ્થળે વ્યવસાય કરી શકાય છે. વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓને સમયનું કોઈ બંધન રહેતું નથી. દિવસમાં કોઈ પણ સમયે ગ્રાહક ઉત્પાદન ખરીદી શકે છે અને કોઈ પણ સમયે ઓર્ડર પણ સ્વીકારવામાં આવે છે.

● ઓછો ખર્ચ (Lower Cost)

ઇન્ટરનેટના વ્યવસાયિક ઉપયોગથી માર્કેટિંગ, વહેંચણી, ફોન, ટપાલ, છાપકામ અને તેના જેવી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં થતો ખર્ચ ઘટે છે. સ્થાનિક વ્યવસાયમાં કરતા મૂડીરોકાળની તુલનામાં ઈ-કોર્મર્સનું મૂડીરોકાળ અલ્પતમ હોય છે. ઇન્ટરનેટ દ્વારા કરવામાં આવતા વ્યવસાય કરતાં સ્થાનિક વ્યવસાય/દુકાન શરૂ કરવાનો ખર્ચ ઘણો વધુ આવે છે. ઉત્પાદનનાં વેચાણ માટે વિતરકો કે અન્ય મધ્યસ્થીઓની ગેરહાજરીથી ગ્રાહકોને ઓછા ખર્ચ ઉત્પાદનની વિશાળ શ્રેષ્ઠી મેળવવાનો લાભ મળે છે.

● સરહદ કે બૌંગોલિક મર્યાદાનો અભાવ (No Boundaries or Geographical Limitations)

સ્થાનિક દુકાનની સીમા નિશ્ચિત ક્ષેત્ર સુધી વિસ્તરેલી હોય છે. ઈ-કોર્મર્સની મદદથી વ્યવસાયને તત્કાલ અસંખ્ય ગ્રાહકો સુધી પહોંચાડી શકાય છે. પરંપરાગત માર્કેટિંગની કોઈ પણ યોજના દ્વારા આ શક્ય નથી. નવા બજારની રચના સહિત સંભવિત ખરીદદારો સુધી સરળતાથી પહોંચી શકવાની ક્ષમતા તે ધરાવે છે. વ્યવસાયની વેબસાઈટ બનાવી તેને ઇન્ટરનેટ પર અપલોડ કરવાથી વૈન્યિક વિસ્તાર સુધી પહોંચવું સરળ બને છે.

● ઉત્ત્તે અને વધુ સારી ગ્રાહકસેવા (Improved and Better Customer Service)

ગ્રાહક સાથે પ્રત્યક્ષ સંવાદ શક્ય હોવાને કારણે ઉત્પાદનની કિંમત, જથ્થા, વિશેષતાઓ અને અન્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ સરળતાથી મેળવી શકાય છે, જે વધુ સારી ગ્રાહક સેવા પૂરી પાડે છે. જે સંસ્થાઓ અન્ય સંસ્થાઓ સાથે મળીને વ્યવસાય કરે છે, તેમના માટે ઓનલાઈન ગ્રાહકસેવા ઉમેરવી એ એક સ્પર્ધાત્મક લાભ છે. ઓનલાઈન ગ્રાહકસેવાને ગ્રાહક વધુ પસંદ કરે છે. ઈ-કોર્મર્સ વધુ સારી અને ત્વરિત ગ્રાહકસેવા પૂરી પાડે છે. ઇન્ટરનેટ પર માહિતીનો પ્રસાર ઘણી સરળતાથી થઈ શકે છે. વ્યાપારી તેના નવા ઉત્પાદની જાગ ગ્રાહકને ઈ-મેઈલ દ્વારા કરી શકે છે અને ઉત્પાદન સંબંધી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ પણ લાવી શકે છે.

● જૂથકાર્ય (Teamwork)

ઇ-કોર્મર્સની મદદથી એકાધિક સંસ્થાઓ સાથે મળી કાર્ય કરી શકે છે. આનું એક ઉદાહરણ ઈ-મેઈલ છે, જેની મદદથી લોકો માહિતીનો વિનિમય કરે છે. તેના દ્વારા વિતરકો, વ્યાપારીઓ, ધ્યાકીય ભાગીદારો અને ગ્રાહકો સાથેના સંસ્થાના સંવાદની પદ્ધતિમાં સુધારો થયો છે. વધુ સંવાદ વધુ સારું પરિણામ આપે છે.

● પરિવહનના સમય અને ખર્ચમાં ઘટાડો (Eliminate Travel Time and Cost)

ઈન્ષ્રિચિત દુકાન સુધી પહોંચવા માટે ગ્રાહકે અહીં લાંબું અંતર કાપવાનું રહેતું નથી. ઈ-કોર્મર્સની મદદથી આ દુકાનની મુલાકાત માઉસની કેટલીક ક્લિક કરવાથી લઈ શકાય છે.

● ઝડપ (Speed)

પરંપરાગત પદ્ધતિઓની તુલનામાં ઈ-કોર્મર્સ વ્યવસાય ઘણો ઝડપી છે. ઓનલાઈન વ્યવહારોને કારણે સંચારમાં થતો સમયનો વ્યય નાભૂદ થાય છે, જે વ્યવસાયની ઝડપ નોંધપાત્ર રીતે વધારે છે. વ્યવસાયિક સંસ્થાઓ વિતરકને ખરીદીના ઓર્ડર ઓનલાઈન બનાવીને મોકલી શકે છે, જે સમયનો વ્યય અટકવે છે. વિતરકો તત્કાલ ઓર્ડર મેળવી તેના પર કાર્ય શરૂ કરી શકે છે, આથી ઓર્ડર મોકલવાનો સમય પણ બચે છે. ઇન્ટરનેટ પર આપવામાં આપેલ માહિતીને આવારનવાર બદલી શકાય છે. આ સુવિધાની મદદથી સંસ્થાનાં ઉત્પાદનો કે સેવામાં થતા ફેરફાર વિશે ગ્રાહકને જાણકારી આપી શકાય છે.

ઇ-કોર્મર્સ સમાજને નીચે જણાવેલ લાભ પણ પૂરા પાડે છે :

- ધર, કાર્યાલય કે કોઈ પણ સ્થળેથી ખરીદી.
- ઉત્પાદની ખરીદી માટે પરિવહન ઓછું થતું હોવાથી યાતાયાત અને પ્રદૂષણમાં ઘટાડો.
- આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ.
- ડિસ્ટન્સલર્નિંગ અને અત્યાસ.

ઈ-કોમર્સની મર્યાદાઓ (Limitations of E-commerce)

ઈ-કોમર્સના ફાયદાઓની યાદી બજાવી શકાય તેમ હોવા છતાં તેમાં કેટલીક મર્યાદાઓ અને ગેરફાયદા પણ રહેલાં છે. જોકે, સમયાંતરે ઘણી મર્યાદાઓ લુખ થતી જાય છે. ઈ-કોમર્સની કેટલીક મર્યાદાઓ નીચે દર્શાવી છે :

● પરિવર્તનનો પ્રતિકાર (Resistance to Change)

વ્યવસાયિક સંસ્થાઓને પરંપરાગત વ્યવસાયમાંથી ઈ-કોમર્સ વ્યવસાય તરફ અભિમુખ થવું પડે છે, જેમાં તેમને ઘણો પ્રતિકાર સહન કરવો પડે છે. લોકોને પણ વ્યવસાયના કાગળરહિત અને પ્રત્યક્ષ ન હોય તેવા વ્યવહારોની આદત પાડવી પડે છે.

● પ્રારંભિક ખર્ચ (Initial Cost)

ઈ-કોમર્સની નવી તક્ફિની માટે નોંધપાત્ર પ્રારંભિક મૂડીરોકાણ જરૂરી છે, જે સંસ્થાની મૂળભૂત વ્યવસાયિક પદ્ધતિઓ બદલી નાંબે છે. હાર્ડવેર અને સોફ્ટવેરની તક્ફિની મૂડીરોકાણ જરૂરી બને છે. ઈ-કોમર્સની મદદથી કરવામાં આવતા વ્યવસાયને સમજવા માટે કર્મચારીઓને તાલીમની પણ જરૂર પડે છે.

● સુરક્ષા (Security)

ઈ-કોમર્સમાં મૂળભૂત રીતે ધ્યાન પર લેવા જેવી બાબત સુરક્ષાની છે. સંસ્થા કે વ્યક્તિની સંબંધિત માહિતીનું જ્યારે ઈન્ટરનેટ પર પ્રસારણ થતું હોય, ત્યારે અનધિકૃત ઉપયોગથી તેમનું રક્ષાણ કરવું જરૂરી બને છે. ઈન્ટરનેટ વૈશ્વિક ઉપયોગ પૂરો પાડે છે. પરંતુ સંસ્થાઓએ દૂષિત (malicious) ઉપયોગ કે અક્સમાતે થતા દુરુષ્યોગ સામે પોતાની માહિતીને સુરક્ષા પૂરી પાડવી જોઈએ.

● ગોપનીયતા (Privacy)

ગ્રાહકીની ગોપનીયતા એ ઘણો ગંભીર મુદ્દો છે. દુરુષ્યોગ થવાના જ્યાનને કારણે ગ્રાહક પોતાની અંગત માહિતી ઈન્ટરનેટ પર દર્શાવતા અચકાય છે. કેટલીક સંસ્થાઓ અન્ય માર્કેટિંગ સંસ્થાઓને તેમના તેટાબેળ્ની માહિતી વેચે છે, જેનો દુરુષ્યોગ કરી ગ્રાહકોને બિનજરૂરી (spam) મેઇલ મોકલવામાં આવે છે. હેકર પણ ઈન્ટરનેટ પરથી માહિતીને આંતરીને તેનો દુરુષ્યોગ કરી શકે છે. કેરિટકર્ની છેતરપિંડી ગ્રાહકને આર્થિક નુકસાન પહોંચાડે છે. આમ, હેકર, વાઈરસ, વિગતોનું સ્થાનાંતરણ અને વ્યવહારનાં જોખમો સામે ઈ-કોમર્સને સુરક્ષા પૂરી પાડવી જરૂરી બને છે.

● વિશ્વાસનો અભાવ (Lack of Trust)

કેટલીક વાર, ઉત્પાદન ન પહોંચાડવાની છેતરપિંડી, ઉત્પાદન અંગેની બ્રામક રજૂઆત, ચુકવણીની સુરક્ષાનો અભાવ વગેરે કારણોસર ગ્રાહકોમાં ઈ-કોમર્સ પ્રયોગ વિશ્વાસનો અભાવ જોવા મળે છે. તદુપરાંત ઑનલાઈન ખરીદીમાં ક્ષતિગ્રસ્ત માલને પરત કરવાનું પણ મુશ્કેલ છે. પરત કરેલ માલનો વહનખર્ચ કોણ ભોગવશે, વેપારી કિંમત પરત કરશે કે નહીં અને ઉત્પાદન તેના મૂળ સ્વોત સુધી પરત થશે કે નહીં જેવા પ્રક્રિયા સામાન્ય રીતે અહીં ઉદ્ભવતા હોય છે.

● ઉત્પાદનને પહોંચાડવાનો સમય (Time for Delivery of Products)

સ્થાનિક દુકાનમાં આપણે ઉત્પાદનની ખરીદી કરી તેને સાથે લઈ જઈ શકીએ છીએ. ઈ-કોમર્સનો ઉપયોગ કરી આપણે એવાં ઉત્પાદનો ખરીદાનું હોઈએ છીએ કે સ્થાનિક રીતે ઉપલબ્ધ નથી હોતાં. એનો અર્થ એ થાય કે ઉત્પાદનને મોકલવામાં સમય લાગશે અને ખર્ચ થશે. દૂરના સ્થળેથી ઉત્પાદનનો ઓર્ડર આપવામાં આવ્યો હોય, તો તેને મોકલવાનો ખર્ચ વધારે ચુકવવો પડે છે.

- ફળ, શાકભાજ અને અન્ય નાશવંત ઉત્પાદનો ઓનલાઈન ખરીદવા માટે પસંદ કરવામાં આવતાં નથી. ઓનલાઈન દુકાનો ઉત્પાદનને સ્પર્શવાની, ધારણ કરવાની કે પ્રત્યક્ષ અનુભવવાની સુવિધા આપી શકે નહીં. માટે વસ્તો અને ઘરેલું શાયરચીલાં જેવાં ઉત્પાદનોનું ઓનલાઈન વેચાણ યુક્તિપૂર્વક કરવું પડે છે.
- ઈ-કોમર્સમાં ચુકવણી માટે મોટે ભાગે કેરિટકર્નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કેરિટકર્ડ દ્વારા ઓનલાઈન તદ્દન નાના કે બહુ મોટા નાણાકીય વ્યવહારો પસંદ કરવામાં આવતા નથી. નાની સંસ્થાઓને પોતાનો ઓનલાઈન વ્યવસાય

સ્થાપિત કરવામાં સમયાંતરે કરવા પડતા સુધારાઓ (updates) મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. ઈ-કોર્મર્સ ઈન્ટરનેટ પર આધારિત છે અને ઈન્ટરનેટના જોડાણમાં થતો અવરોધ વ્યવસાય માટે જોખમી બની રહે છે.

ઈ-કોર્મર્સની વ્યાવસાયિક પ્રત્િકૃતિઓ (E-commerce Business Models)

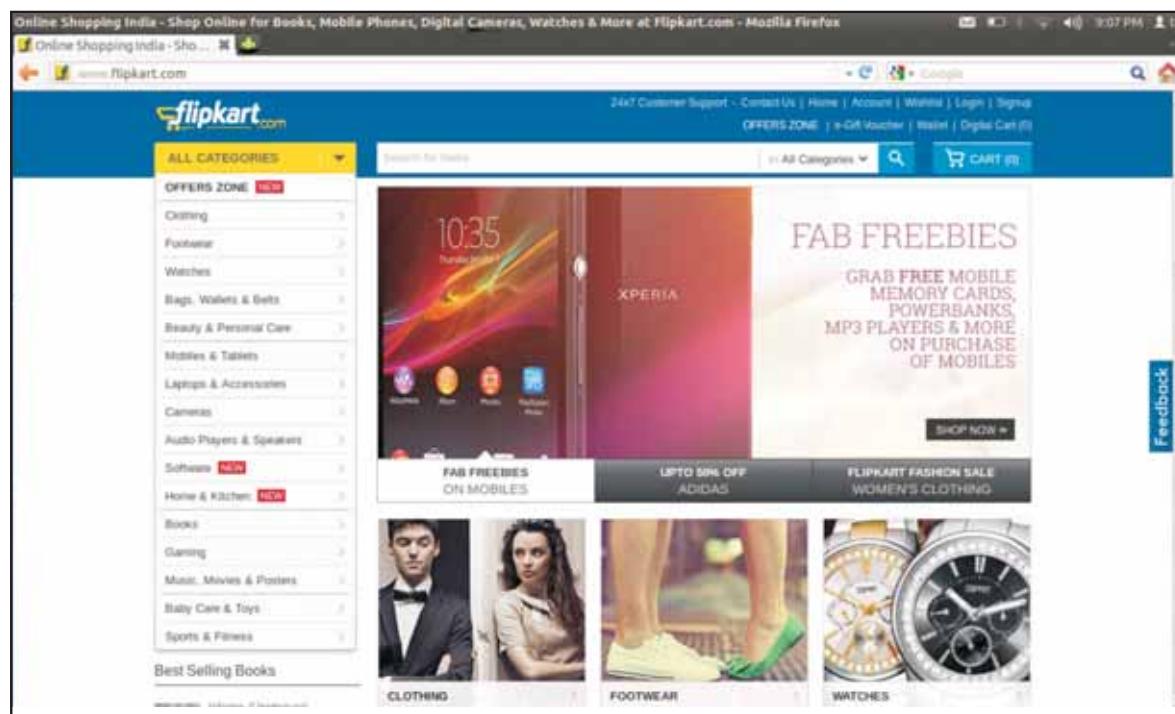
ઈ-કોર્મર્સમાં સમાવિષ્ટ પક્ષ અને તેના દ્વારા પૂરી પાઠવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓ તથા સેવાઓને આધારે ઈ-કોર્મર્સની વ્યાવસાયિક પ્રત્િકૃતિઓની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. ઈ-કોર્મર્સમાં અનેક વ્યાવસાયિક પ્રત્િકૃતિઓ સૂચિત કરવામાં આવી છે, પરંતુ નીચે આપવામાં આવેલી પ્રત્િકૃતિઓ સૌથી વધુ પ્રચલિત છે. સામાન્ય રીતે આ માટેનું વર્ગીકરણ ‘કોણ કોને માલ વેચે છે’, તેના પર આધારિત હોય છે.

- વ્યવસાયીથી ગ્રાહક (Business to Consumer - B2C)
- વ્યાવસાયીથી વ્યવસાયી (Business to Business - B2B)
- ગ્રાહકથી ગ્રાહક (Consumer to Consumer - C2C)
- ગ્રાહકથી વ્યવસાયી (Consumer to Business - C2B)

હવે, દરેકની વિસ્તૃત સમજૂતી મેળવીએ.

વ્યવસાયીથી ગ્રાહક (Business to Consumer)

ઈન્ટરનેટ દ્વારા વેબસાઈટના ઉપયોગથી જે વ્યાવસાયિકો કે સંસ્થાઓ ગ્રાહકોને તેમનાં ઉત્પાદનો કે સેવાઓનું વેચાડા કરે છે, તેમના માટે ‘વ્યવસાયીથી ગ્રાહક’ પ્રત્િકૃતિનો સંદર્ભ આપી શકાય. ગ્રાહકો કોઈ પણ સ્થળેથી કોઈ પણ સમયે ઉત્પાદન કે સેવાઓ પસંદ કરી તેનો ઓર્ડર આપી શકે છે. વેચનાર પોતાના ઉત્પાદનનું વેચાડા મધ્યરથી વિના સીધું જ ખરીદારને કરી શકે છે, જ્યાં ખરીદાર એક સ્વતંત્ર ગ્રાહક છે. ઈન્ટરનેટ પર આ પ્રત્િકૃતિ સૌથી વધુ જોવા મળે છે. ઉત્પાદન સરળતાથી અને ઝડપથી ખરીદી શકતાં હોવાને કારણે આજકાલ તે ગ્રાહકોમાં વધુ પ્રચલિત છે. વસ્તુના છૂટક વેચાણ ઉપરાંત B2Cમાં ઑનલાઈન બેંકિંગ, મકાનની લે-વેચ, પરિવહન-સુવિધાઓ અને તેના જેવી અન્ય અનેક સેવાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. amazon.com, rediff.com, fabmart.com, flipkart.com વગેરે B2C વેબસાઈટનાં કેટલાંક ઉદાહરણ છે. આકૃતિ 4.6માં Flipkart વેબસાઈટનું હોમપેજ દર્શાવ્યું છે. વિવિધ પ્રકારની વસ્તુ ખરીદવા માટે આ ઘણી પ્રચલિત વેબસાઈટ છે.

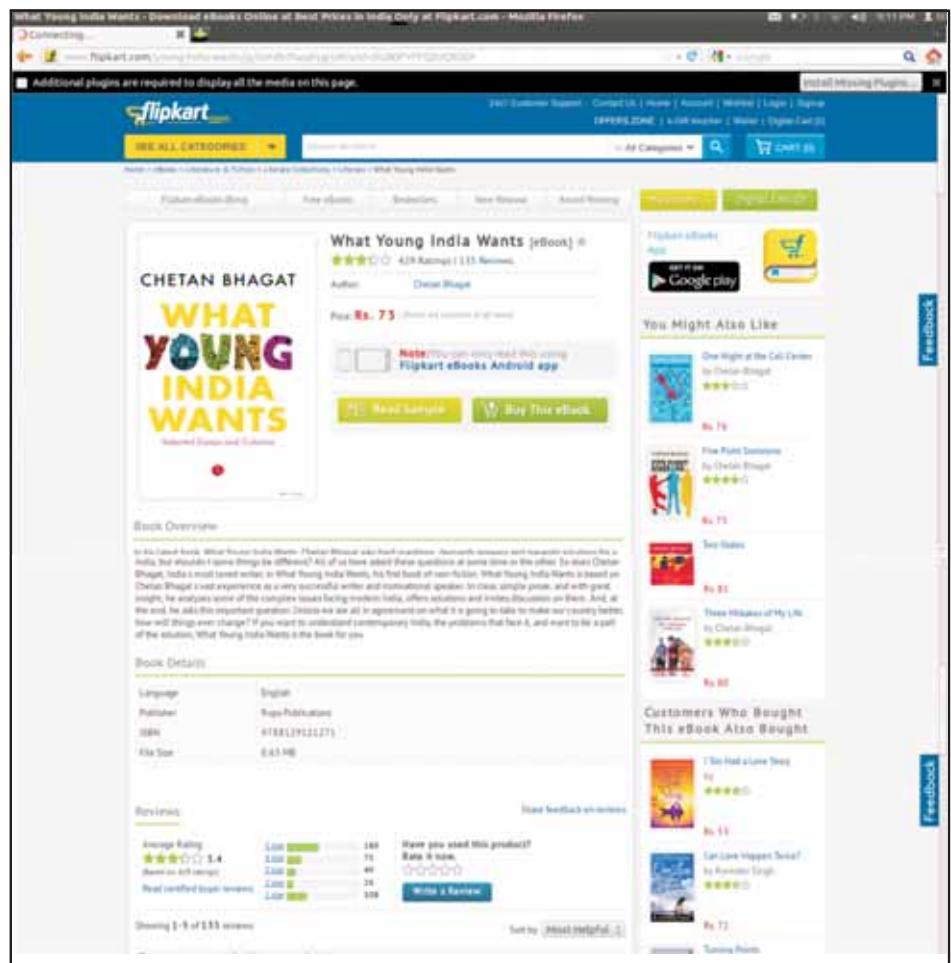
આકૃતિ 4.6 : Flipkartનું હોમપેજ

આકૃતિ 4.6માં દર્શાવ્યા મુજબ વિન્ડોની ડાબી બાજુ ઉત્પાદનોને વગ્ફિક્ટ સ્વરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. તમારી ઈચ્છા મુજબનો વર્ગ પસંદ કરો. આકૃતિ 4.7માં દર્શાવ્યા મુજબ અહીં eBooks વર્ગ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. તે તમામ ઈ-બુક્સને સૂચિ (category) દ્વારા પ્રદર્શિત કરે છે.

The screenshot shows the Flipkart eBooks section. At the top, there's a navigation bar with links like 'SEE ALL CATEGORIES', 'Customer Support', 'OFFERS ZONE', and a 'CART (0)' button. Below the navigation, there are tabs for 'Flipkart eBooks (Best)', 'Free eBooks', 'Bestsellers', 'New Release', 'Award Winning', 'Hindi eBooks', and 'Digital Cards (0)'. A sidebar on the left lists 'Categories' such as Literature & Fiction, Academic and Professional, Biographies & Autobiographies, Teens, Religion & Spirituality, Children, Business, Investing and Management, History and Politics, Families and Relationships, Self-Help, and 'See More...'. Another sidebar lists 'Specialty Stores' like Popular Authors, Weekly Top Charts, Short Stories, and Special Discounts. A 'Feedback' button is located on the right side of the page. The main content area features sections for 'Popular Fiction' (with books like 'The God of Small Things' by Arundhati Roy, 'Best Kept Secret' by Jeffrey Archer, 'What Young India Wants' by Chetan Bhagat, and 'The Old Man and the Sea' by Ernest Hemingway), 'Popular Non Fiction' (with books like 'Logical Reasoning -- CAT' by Arun Sharma, 'The Art of My Life' by Yousuf Singh, 'The Bodybuilding Guide to Your Best Body' by Kim Garner, and 'General Knowledge -- GK for Competitive Exams' by Harshita Pandey), 'Hindi eBooks' (with books like 'Sava Set Gairho A...', 'Birbal Ki Chatkari', 'Chankya Neeti', and 'Snowwhite Aur Sa...'), and 'Newly Added' (with books like 'Amar Akash', 'BIG', 'IAN JACK', and 'MANUSCRIPT OF ADAM'). Each book listing includes the title, author, language (English or Hindi), rating (e.g., ★★★★☆), and price (e.g., Rs. 126, Rs. 155, Rs. 75, Rs. 81).

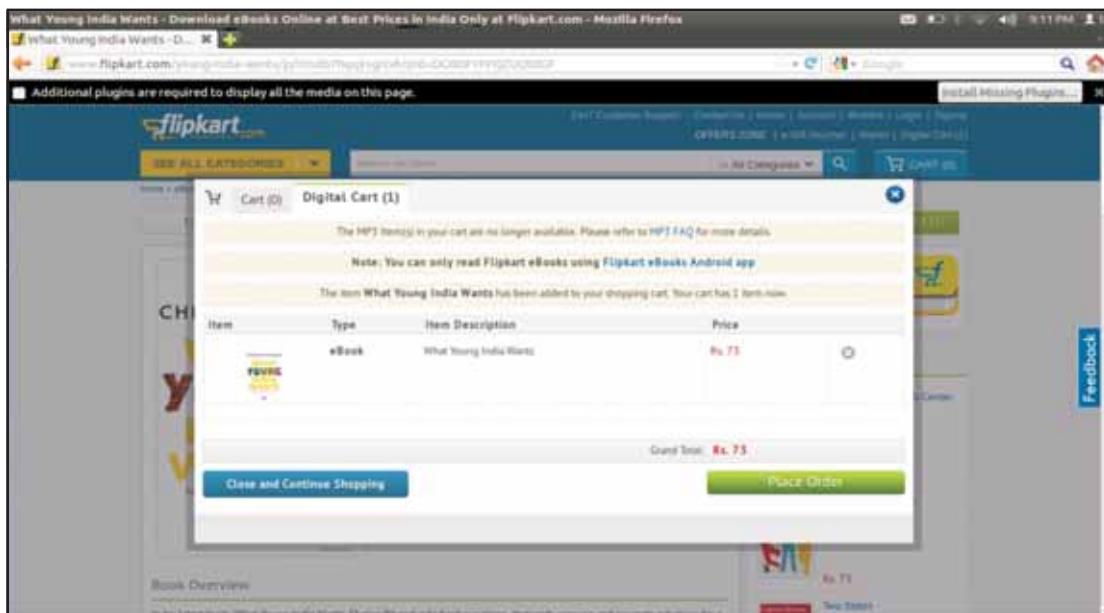
આકૃતિ 4.7 : Flipkart.comમાં eBooks માટેનો વર્ગ પસંદ કરવો

જ્યારે કોઈ પણ ઈ-બુક પર ક્લિક કરવામાં આવે છે, ત્યારે આકૃતિ 4.8માં દર્શાવ્યા મુજબ લેખકનું નામ, કિંમત, વાચકોના રેટિંગ, પુસ્તકના પ્રતિભાવ, પ્રકાશકનું નામ અને ISBN અંક અંગેની વિગતો રજૂ કરવામાં આવે છે. વિન્ડોના સૌથી ઉપરના ભાગમાં આપેલ સર્ચ-ટૂલનો ઉપયોગ કરી વિવિધ વર્ગોમાંથી નિશ્ચિત પુસ્તકને શોધી શકાય છે.

આકૃતિ 4.8 : ઈ-બુકની પસંદગી

"Buy this eBook" બટન પર ક્લિક કરવાથી તેને આકૃતિ 4.9માં દર્શાવ્યા મુજબ શોપિંગકાર્ટમાં ઉમેરવામાં આવશે.

આકૃતિ 4.9 : પસંદ કરેલી ઈ-બુક દર્શાવતું શોપિંગકાર્ટ

આવી જ રીતે, તમે અનેક વર્ગમાંથી તમારી પસંદગીની ગમે તેટલી વસ્તુઓ પસંદ કરી શોપિંગકાર્ટમાં ઉમેરી શકો છો, શોપિંગકાર્ટમાં આપેલ ઉત્પાદન કાઢી નાંખી શકાય છે તથા તેનો જથ્થો પણ બદલી શકાય છે.

ઓર્ડરની પુષ્ટિ કરવા માટે આફૂતિ 4.9માં દર્શાવ્યા મુજબ 'Place Order' બટન પર ક્લિક કરો. આમ કરવાથી ગ્રાહકને અંતિમ સ્ક્રિન પર લઈ જવામાં આવશે અને જો લોગ-ઇન કરેલું ન હોય, તો તે માટે પૂછવામાં આવશે. અહીં બિલિંગ માટેનું સરનામું, ઓર્ડરનો સારાંશ અને ચુકવણીનો વિકલ્પ પૂરો પાડવામાં આવશે. એકવાર આ તમામ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ જાય પછી ખરીદ-ઓર્ડર તૈયાર કરવામાં આવે છે અને ગ્રાહકે આપેલ સરનામાં પર ઈ-બુક મોકલી આપવામાં આવે છે. હાલમાં 'માલ મેળવ્યા બાદ ચુકવણી'નો વિકલ્પ પણ પૂરો પાડવામાં આવે છે, જેના દ્વારા ગ્રાહક ખરીદેલું ઉત્પાદન પોતાના સરનામા પર મેળવ્યા બાદ ચુકવણી કરે છે.

યવસાયીથી યવસાયી (Business to Business)

જુદા જુદા યવસાયીઓ વચ્ચે થતી ઈ-કોમર્સની પ્રવૃત્તિઓને 'યવસાયીથી યવસાયી' પ્રતિકૃતિનો સંદર્ભ આપવામાં આવે છે. B2Bમાં વેચનાર અને ખરીદનાર બને યવસાયી છે. તે પુરવઠાકાર (suppliers), વિતરક (distributors) કે અન્ય મધ્યસ્થી (agent) સાથે ઈ-સંબંધ (e-relationship)ની સ્થાપના કરે છે. સામેલ થયેલા યવસાયીઓ વચ્ચે વધુ પારદર્શિતાને કારણે વધુ કાર્યક્ષમતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, સંગ્રહક, વિતરક અને જથ્થાબંધ વેપારી સાથે ઉત્પાદક સોદો કરે છે. B2Bનો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદક વિતરક સાથે માલના જથ્થામાં થતા ઘટાડ વિશે તત્કાલ સંવાદ કરી શકે છે તથા વિતરક તેનો ત્વરિત પ્રત્યુત્તર આપી શકે છે.

સંસ્થાઓ તેમની સામાન્ય વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે પુરવઠાકારનું યવસ્થાપન, માલના જથ્થાની યાદીનું યવસ્થાપન, ચુકવણીનું યવસ્થાપન વગેરેની કાર્યક્ષમતામાં B2Bની મદદથી વધારો કરી શકે છે. તે ટેલિમાર્કેટિંગ (telemarketing)ના યવસ્થાપન, પુરવઠા-સંકળ (supply chain), માલની પ્રાપ્તિ, નિયમિત સમયે માલ પહોંચાડવો, ઔનલાઈન સેવા વગેરે માટે અસરકારક માધ્યમ છે. commodity.com અને tradeindia.com વેબસાઈટ B2Bનાં ઉદાહરણ છે.

ગ્રાહકથી ગ્રાહક (Consumer to Consumer)

ગ્રાહકો વચ્ચે થતી ઈ-કોમર્સની પ્રવૃત્તિના યવહારોને 'ગ્રાહકથી ગ્રાહક' પ્રતિકૃતિનો સંદર્ભ આપવામાં આવે છે. કોઈ પણ ગ્રાહિત પક્ષની સંડોવણી વગર ઔનલાઈન હરાજુ અને જહેરાત દ્વારા તે ગ્રાહકોને પરસ્પર સોદા કરવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે. C2C વેબસાઈટ પર ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગકર્તા વેચનાર કે ખરીદનાર બની શકે છે. C2C પ્રતિકૃતિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ હરાજુની સાઈટ છે. જો આપણે કોઈ ઉત્પાદન વેચવું હોય, તો તેને હરાજુની સાઈટ પર યાદી સ્વરૂપે મૂકી શકીએ છીએ અને અન્ય વ્યક્તિઓ તેની બોલી લગાવે છે. eBay.com, OLX.com અને Quikr.com એ C2C વેબસાઈટનાં ઉદાહરણ છે.

ગ્રાહકથી યવસાયી (Consumer to Business)

જ્યારે ગ્રાહક દ્વારા ઉત્પાદન કે સેવાની કિંમત નક્કી કરવામાં આવે, ત્યારે ગ્રાહકથી યવસાયી પ્રતિકૃતિ અવળી હરાજુને સમાવતી પદ્ધતિ છે. આ પ્રકારના ઈ-કોમર્સમાં ગ્રાહકને પરવરી શકે તે રીતે અથવા તો નિશ્ચિત ઉત્પાદન કે સેવા માટે તેઓ ચુકવવા ઈચ્છતા હોય તે કિંમતથી વ્યાપક શ્રેણીમાં ઉત્પાદન અને સેવાની પસંદગી મળે છે. સંસ્થાઓ ગ્રાહકને ઉત્પાદન કે સેવા આપવા માટે બોલી લગાવે છે. આ પદ્ધતિ ભાવતાલના સમયમાં ઘટાડો કરવામાં મદદરૂપ બને છે તથા ગ્રાહક અને સંસ્થા બંનેની લવચિકતા (flexibility) માં વધારો કરે છે. ખરીદીની સામાન્ય પ્રક્રિયાને ઉલટાવવા માટે C2B ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યાં ગ્રાહક દ્વારા ચુકવણી નક્કી કરવામાં આવે છે અને સંસ્થા નક્કી કરે છે કે તે સ્વીકારવું કે નહીં. bidstall.com અને JeetLe.in એ C2B પ્રકારની વેબસાઈટનાં ઉદાહરણ છે.

ઈ-કોમર્સની યવસાયી પ્રતિકૃતિઓમાં કેટલીક અન્ય વિવિધતા પણ છે. જો આપણે સરકારને એક સ્વાયત્ત અસ્તિત્વ માની લઈએ, તો તે સંદર્ભ નીચે જણાવેલ પ્રતિકૃતિઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે :

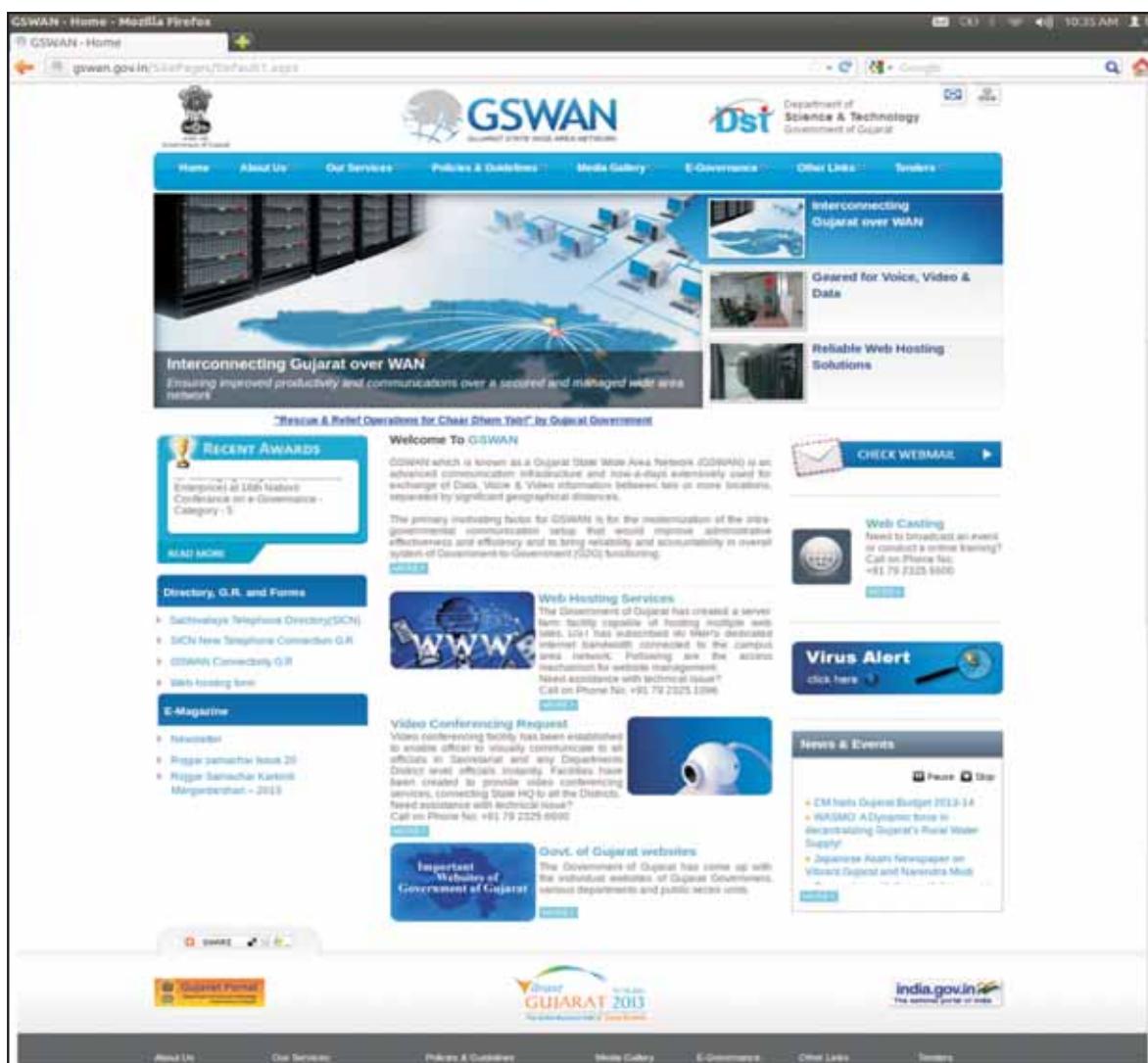
- સરકારથી યવસાયી (Government to Business - G2B)
- સરકારથી નાગરિક (Government to Citizen - G2C)
- સરકારથી સરકાર (Government to Government - G2G)

સરકારથી વ્યવસાયી (Government to Business)

સરકારી વેબસાઈટના વિશાળ નેટવર્કનો ઉપયોગ કરી સરકાર દ્વારા વ્યવસાયી સંસ્થાઓને પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ અને માહિતીને સરકારથી વ્યવસાયી (G2B)ના સંદર્ભે જોવામાં આવે છે. વ્યવસાયી આ વેબસાઈટ પરથી સંસ્થાઓ સંબંધિત માહિતી જેવી કે, વ્યવસાયનીતિ, વ્યવસાય શરૂ કરવાની મંજૂરી, વ્યવસાયના સુયોજન (setup) માટેની જરૂરિયાતો અને અન્ય વિવરણો વગેરે મેળવી શકે છે. અહીં સરકારી કાર્યાલયોને લગતાં વિવિધ ફોર્મ ભરીને રજૂ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતીય સરકારના કરવેરા વિભાગની વેબસાઈટ www.incometaxindia.gov.in છે, જેમાં કરવેરાને લગતા તમામ નિયમો, વિવિધ ફોર્મ અને કરવેરાનાં ઓનલાઈન રિટર્ન ભરવા માટેની સુવિધા આપવામાં આવી છે. આ વ્યવસાયી પ્રતિકૃતિ ઈ-ગવર્નન્સની એક પહેલ છે.

સરકારથી નાગરિક (Government to Citizen)

સરકારથી નાગરિક (G2C) પણ ઈ-ગવર્નન્સનો એક ભાગ છે. આ વ્યવસાયી પ્રતિકૃતિનો હેતુ સ્વતંત્ર નાગરિકને સારી અને અસરકારક સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે. આ વેબસાઈટ જુદાં-જુદાં સરકારી ખાતાંઓ, વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓ, તથા નાગરિકોને ઉપયોગી અનેક પ્રકારના અરજ્યપત્રકો વગેરેની માહિતી પૂરી પાડે છે. આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે ગુજરાત સરકારે Gujarat State Wide Area Network (GSWAN) નામનું પોતાનું નેટવર્ક વિકસિત કર્યું છે, જે www.gswan.gov.in પર ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ છે. આકૃતિ 4.10 GSWANનું હોમપેજ દર્શાવે છે.

આકૃતિ 4.10 : GSWAN વેબસાઈટનું હોમપેજ

સરકારથી સરકાર (Government to Government)

એક સરકારી સંસ્થા, એજન્સી કે વિભાગ અન્ય સરકારી સંસ્થા, એજન્સી કે વિભાગ સાથે વાણિજ્યરહિત (non-commercial) સંદેશાવ્યવહાર કરે, તો તેને સરકારથી સરકાર (G2G) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. IT ખર્ચને ઘટાડવા, પ્રક્રિયાઓને સુનિયોજિત બનાવવા અને કાર્યાલયોને વધુ અસરકારક બનાવવા આ માહિતીનું વિવરણ મદદરૂપ બને છે.

ઉપર વિવેચિત તમામ ઈ-કોમર્સ પ્રતિકૃતિઓમાં B2C અને B2B વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી પ્રતિકૃતિઓ છે. આ બંને પ્રતિકૃતિમાં મુખ્ય તફાવત 'ગ્રાહક' અંગે છે. B2B પ્રતિકૃતિમાં ગ્રાહક એક સંસ્થા છે, જ્યારે B2C પ્રતિકૃતિમાં ગ્રાહક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે.

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે ઈ-કોમર્સ, તેના ફાયદા અને ગેરફાયદા, ઈ-કોમર્સના વિનિયોગો અને તેની વ્યવસાય પ્રતિકૃતિઓ વિશે ચર્ચા કરી. વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ માટે કરવામાં આવતા ઈન્ટરનેટના ઉપયોગને ઈ-કોમર્સ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. ઈ-કોમર્સનો ઉપયોગ માર્કટિંગ અને વેચાણ, ઉત્પાદનની ખરીદી, ઑનલાઈન વર્તમાનપત્ર, માહિતી સેવાઓ, સહાયસેવાઓ, નેટબેંકિંગ અને તેને સમકક્ષ અન્ય અનેક પ્રવૃત્તિઓ માટે કરવામાં આવે છે. ઈ-કોમર્સની વ્યવસાય-પ્રતિકૃતિનું વર્ગીકરણ તેમાં સમાવિષ્ટ પક્ષો અને તેના દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ કે સેવાના પ્રકારના આધારે કરવામાં આવે છે. આપણે વ્યવસાયીથી ગ્રાહક (B2C), વ્યવસાયીથી વ્યવસાયી (B2B), ગ્રાહકથી ગ્રાહક (C2C), ગ્રાહકથી વ્યવસાયી (C2B) તેમજ સરકારથી વ્યવસાયી (G2B) જેવી પ્રતિકૃતિઓનો અભ્યાસ કર્યો.

સ્વાધ્યાય

1. ઈ-કોમર્સને વ્યાખ્યાયિત કરો. ઈ-કોમર્સના વિનિયોગની યાદી બનાવો.
2. ઑનલાઈન હરાજ એટલે શું ?
3. ઈલેક્ટ્રોનિક વર્તમાનપત્ર એટલે શું ? આ પ્રકારની વેબસાઈટની વિશેષતાઓની યાદી બનાવો.
4. પુસ્તકોની ઑનલાઈન દુકાનોની યાદી બનાવો અને કોઈ પણ એકની વિશેષતાઓ વિશે ચર્ચા કરો.
5. નેટબેંકિંગ એટલે શું ? ઑનલાઈન બેંકિંગ માટેની કેટલીક વેબસાઈટનાં નામ આપો.
6. પરંપરાગત વ્યવસાય અને ઈ-કોમર્સ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
7. ઈ-કોમર્સના ફાયદા જણાવો.
8. નીચે આપેલ ઈ-કોમર્સની વ્યવસાય પ્રતિકૃતિઓ વિશે માહિતી આપો. દરેકનાં ઉદાહરણ પણ આપો :
 - (1) વ્યવસાયીથી ગ્રાહક (Business to Consumer - B2C)
 - (2) વ્યવસાયીથી વ્યવસાયી (Business to Business - B2B)
 - (3) ગ્રાહકથી ગ્રાહક (Consumer to Consumer - C2C)
 - (4) ગ્રાહકથી વ્યવસાયી (Consumer to Business - C2B)
 - (5) સરકારથી વ્યવસાયી (Government to Business - G2B)
9. આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો :
 - (1) નીચેનાંમાંથી પુસ્તકોની ઑનલાઈન દુકાનનું ઉદાહરણ કયું છે ?
 - (a) Amazon
 - (b) irctc
 - (c) Gmail
 - (d) yahoo

(10) જુદા-જુદા વ્યવસાયી ભાગીદારો વચ્ચે કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓને ઈ-કોમર્સની કઈ પ્રતિકૂતિ કહેવામાં આવે છે ?

- (a) સરકારથી વ્યવસાયી (Government to Business - G2B)
- (b) ગ્રાહકથી વ્યવસાયી (Consumer to Business - C2B)
- (c) વ્યવસાયીથી વ્યવસાયી (Business to Business - B2B)
- (d) વ્યવસાયીથી ગ્રાહક (Business to Consumer - B2C)

(11) નીચેનામાંથી ક્યું ઉદાહરણ C2C પ્રતિકૂતિનું છે ?

- (a) હરાજુ માટેની સાઈટ
- (b) ઈ-વર્તમાનપત્ર
- (c) ઓનલાઈન ખરીદી
- (d) માહિતીસેવા

(12) ગ્રાહકો વચ્ચે કરવામાં આવ્યા હોય, તેવા વ્યવહારોને સમાવતી પ્રવૃત્તિને ઈ-કોમર્સની કઈ વ્યવસાય પ્રતિકૂતિ કહે છે ?

- (a) સરકારથી વ્યવસાયી (Government to Business - G2B)
- (b) ગ્રાહકથી ગ્રાહક (Consumer to Consumer - C2C)
- (c) વ્યવસાયીથી વ્યવસાયી (Business to Business - B2B)
- (d) વ્યવસાયીથી ગ્રાહક (Business to Consumer - B2C)

(13) નીચેનામાંથી કઈ ઈ-કોમર્સ પ્રતિકૂતિમાં અવળી હરાજનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, કે જેમાં ગ્રાહક દ્વારા ઉત્પાદન કે સેવાની ડિમ્ન્ટ નક્કી કરવામાં આવે છે ?

- (a) ગ્રાહકથી વ્યવસાયી (Consumer to Business - C2B)
- (b) વ્યવસાયીથી વ્યવસાયી (Business to Business - B2B)
- (c) ગ્રાહકથી ગ્રાહક (Consumer to Consumer - C2C)
- (d) સરકારથી વ્યવસાયી (Government to Business - G2B)

(14) નીચેનામાંથી કઈ ઈ-કોમર્સની પ્રતિકૂતિ ઈ-ગવર્નન્સનો એક ભાગ છે ?

- (a) વ્યવસાયીથી વ્યવસાયી (Business to Business - B2B)
- (b) ગ્રાહકથી વ્યવસાયી (Consumer to Business - C2B)
- (c) ગ્રાહકથી ગ્રાહક (Consumer to Consumer - C2C)
- (d) સરકારથી વ્યવસાયી (Government to Business - G2B)

(15) નીચેનામાંથી કઈ ઈ-કોમર્સ પ્રતિકૂતિ દ્વારા એક સરકારી એજન્સી, સંસ્થા કે વિભાગ અન્ય સરકારી એજન્સી, સંસ્થા કે વિભાગ સાથે વાણિજ્યરહિત સંદેશાવહાર કરે છે ?

- (a) વ્યવસાયીથી વ્યવસાયી (Business to Business - B2B)
- (b) ગ્રાહકથી વ્યવસાયી (Consumer to Business - C2B)
- (c) સરકારથી સરકાર (Government to Government - G2G)
- (d) ગ્રાહકથી ગ્રાહક (Consumer to Consumer - C2C)

એમ-કોમર્સનો પરિચય

5

મોબાઇલ કોમર્સ (Mobile Commerce)ને એમ-કોમર્સ (M-commerce) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે મોબાઇલ ફોન, પર્સનલ ડિજિટલ આસિસ્ટન્ટ (Personal Digital Assistant - PDAs), સ્માર્ટફોન, ટેલ્ફોન, પામટોપ કે તેના જેવા કોઈ પણ મોબાઇલ સાધન દ્વારા ઇન્ટરનેટની મદદથી માલ કે સેવાના ખરીદ કે વેચાણને રજૂ કરે છે.

એમ-કોમર્સ ઉપયોગકર્તાને લવચિકતા (flexibility) અને સાર્વત્રિકતા (ubiquity)ના લાભ પૂરા પાડે છે. મોબાઇલ ફોનના ઉપયોગથી ગ્રાહક કમ્પ્યુટરના ટર્મિનલ પાસે કે દુકાનમાં પ્રત્યક્ષ હાજર ન હોવા છતાં વ્યાવસાયિક વ્યવહાર કરી શકે છે. આને લગતાં ઉપકરણો ઉપયોગકર્તા જ્યાં જાય ત્યાં તેની પાસે જ હોય છે, જે કોઈ પણ સ્થળેથી ઇન્ટરનેટના ઉપયોગને શક્ય બનાવે છે. પરિવહન વખતે તે વાત્તવિક સમયના વ્યવહારની સુવિધા આપે છે. સ્માર્ટફોન અને ટેલ્ફોનની લોકપ્રિયતા દિન-પ્રતિદિન થતી વૃદ્ધિને કારણે વધુ ને વધુ ઉપયોગકર્તાઓ એમ-કોમર્સ તરફ વળે છે. એમ-કોમર્સના કેટલાંક ઉદાહરણ આ મુજબ છે :

- હવાઈ ટિકિટની ખરીદી
- ચલચિત્રની ટિકિટની ખરીદી
- રેસ્ટોરન્ટનું બુકિંગ અને આરક્ષણ
- હોટલનું બુકિંગ અને આરક્ષણ
- શેરબજારનું પૃથક્કરણ

બેન્ક અને તેના જેવી અન્ય વાણિજ્યિક સંસ્થાઓ પોતાના વ્યવસાયને સુરક્ષિત રાખવા એમ-કોમર્સનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ કરી રહી છે. તેઓ પોતાના ગ્રાહકને મોબાઇલ ફોન દ્વારા ખાતાની સિલક જાડવા, શેરબજારની વધ્ઘટ જોવા અને તેમાં ખરીદ-વેચાણ કરવા માટેની સુવિધા આપે છે. આ સેવાને મોબાઇલ-બેંકિંગ (Mobile Banking) અથવા એમ-બેંકિંગ (M-Banking) કહે છે. મોબાઇલ ઉપકરણો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી શેરબજારને લગતી સેવાઓ પણ હવે પ્રચલિત બની રહી છે અને તેને મોબાઇલ બ્રોકરેજ (Mobile Brokerage) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મોબાઇલ સંબંધિત સેવાઓની માંગણી સાથે સમાચાર-માહિતી, રમતગમત, મનોરંજન, ખરીદી અને આરક્ષણ અંગેની માહિતી જેવાં ક્ષેત્રો પણ વિસ્તાર પામ્યાં છે.

એમ-કોમર્સના લાભ (Benefits of M-Commerce)

મોબાઇલના ઉપયોગમાં ઉત્તોતર વૃદ્ધિ થઈ રહી છે અને તે હવે માત્ર પ્રત્યાયન-વ્યવહાર એટલે કે પરસ્પર વાત કરવા પૂર્તો મર્યાદિત રહ્યો નથી. મોબાઇલ સંસ્થાઓ નવી સુવિધાઓ ધરાવતા સ્માર્ટફોન સાથે આવી રહી છે, જેના દ્વારા ગ્રાહકને સરળતા, લવચિકતા અને સુરક્ષા એકસાથે પૂરી પાડવામાં આવે છે. સહજ ઉપલબ્ધતા અને ગતિશીલતાને કારણે એમ-કોમર્સ આજકાલ વધુ પ્રચલિત થઈ રહ્યું છે. વેબવિકાસ કરતી સંસ્થાઓ પણ મોબાઇલ ઉપકરણો પર વેબસાઈટ યોગ્ય રીતે દર્શાવી શકાય તે માટે સર્કિયતા દાખવી રહ્યા છે.

એમ-કોમર્સ વાયરલેસ નેટવર્ક અને ઇન્ટરનેટનું એવું સંચાલન છે, જેને હસ્તગત ઉપકરણ દ્વારા સતત પાસે રાખી શકાય છે. ઇન્ટરનેટ અને ઈ-કોમર્સના ફાયદા એમ-કોમર્સ દ્વારા પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. એમ-કોમર્સના કેટલાક લાભ નીચેની યાદીમાં દર્શાવ્યા છે :

- એમ-કોમર્સ ઉપયોગકર્તાને અનુકૂલન પૂર્ણ પાડે છે. મોબાઇલ ઉપકરણ પરની કેટલીક ક્લિક દ્વારા ઉપયોગકર્તા પરિવહનના સમય દરમિયાન પણ ખરીદી, બુકિંગ અને મીડિયા ફાઈલ ડાઉનલોડ કરવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે છે.

- મોબાઈલ સાધન દ્વારા ઉપયોગકર્તાનો પરોક્ષ રીતે કોઈ પણ સમયે ને સ્થાને સંપર્ક કરી શકાય છે.
- વ્યવહારખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે.
- વિકેતાને ઓર્ડર આપવામાં ઓછો સમય લાગે છે. તદ્વારાંત ઉપયોગકર્તા પાસે આ માટે PC કે લેપટોપ હોવું જરૂરી નથી.
- વ્યાવસાયિક પ્રક્રિયાઓ સુવ્યવસ્થિત બને છે.
- વૈશ્વિક સંપર્ક શક્ય બને છે.
- વ્યવસાય નિરંતર એટલે કે 24*7 સમયે ચલાવી શકાય છે.
- કોઈ પણ મોબાઈલ ઉપકરણ દ્વારા માહિતીનો ઉપયોગ કરી શકવાની લવચિકતા પૂરી પાડે છે.
- અંગત કમ્પ્યુટરના ઉપયોગની જેમ જ મોબાઈલ સાધનના ઉપયોગ દ્વારા પણ ચુકવણી કરી શકાય છે.
- સમયાધારિત જટિલ (time critical) અને સંકટકાળીન માહિતી મોકલવા ઉપયોગી છે.
- હસ્તગત ઉપકરણનું ભૌતિક સ્થાન સરળતાથી શોધી શકાય છે. સ્થાન આધારિત વિનિયોગોના ઉદ્ભબથી ઉપયોગકર્તા સુસંગત માહિતી મેળવી શકે છે. આ પ્રકરણમાં આગળ આપણે સ્થાન આધારિત વિનિયોગો વિશે ચર્ચા કરીશું.
- મોબાઈલ ઉપકરણ પર વિવિધ ચેતવણીઓ (Customized alerts) સરળતાથી મેળવી શકાય છે.
- વર્તમાન યુગમાં તત્કાલ જોડાણ અને વધુ ઝડપી 3G સેવાઓની ઉપલબ્ધિએ એમ-કોમર્સને વધુ પ્રથમિત બનાવ્યું છે.
- ઉપયોગકર્તા સુધી માહિતી સમયસર પહોંચાડી શકાય છે. હવાઈ કે ટ્રેનની અનુસૂચિ, વિલંબ કે રદ કર્યાની માહિતી ઉપયોગકર્તાને તેના મોબાઈલ ઉપકરણ પર વાસ્તવિક સમયે પૂરી પાડી શકાય છે.

એમ-કોમર્સની મર્યાદાઓ (Limitations of M-commerce)

એમ-કોમર્સના લાભની યાદી લાંબી હોવા છતાં તેની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ છે, જે નીચે દર્શાવેલી છે :

- હાલમાં ઉપલબ્ધ હસ્તગત (handheld) સાધનો સ્કીનનું મર્યાદિત કદ ધરાવે છે. વળી, તે ફાઈલના પ્રકાર અને તેઠાના સ્થાનાંતરમાં પણ મર્યાદિત છે. ઘણીવાર વીડિયો દર્શાવવા પણ મુશ્કેલ બને છે.
- અંગત કમ્પ્યુટરની સરખામણીમાં ઉપયોગકર્તા માટેનો ઇન્ટરફેસ ઓછો અનુકૂળ હોય છે.
- મોબાઈલ ઉપકરણો પાસે કમ્પ્યુટિંગ ક્ષમતા, મેમરી અને સંગ્રહક્ષમતા મર્યાદિત હોય છે.
- એમ-કોમર્સ વાયરલેસ નેટવર્ક પર ચાલે છે, જે વાયરયુક્ત નેટવર્કની તુલનામાં ઓછું સુરક્ષિત છે.
- તે મર્યાદિત બેન્ડવિદ્ધ (ગતિ) ધરાવે છે.
- મોબાઈલ અને વાયરલેસ બ્રોડબેંડ માળખાંને સ્થાપિત કરવાનો ખર્ચ વધુ હોય છે.

એમ-કોમર્સના વિનિયોગ (Applications of M-Commerce)

એમ-કોમર્સના વિનિયોગ ઝડપથી વૃદ્ધિ પામી રહ્યા છે. તેના ઉપયોગ અહીં ચર્ચવામાં વિસ્તારો પૂરતાં મર્યાદિત નથી. નિકટના ભવિષ્યમાં વધુ ને વધુ વિનિયોગોનો વિકાસ થવાનો છે. એમ-કોમર્સના કેટલાક વિનિયોગ વિશે ચર્ચા કરીએ.

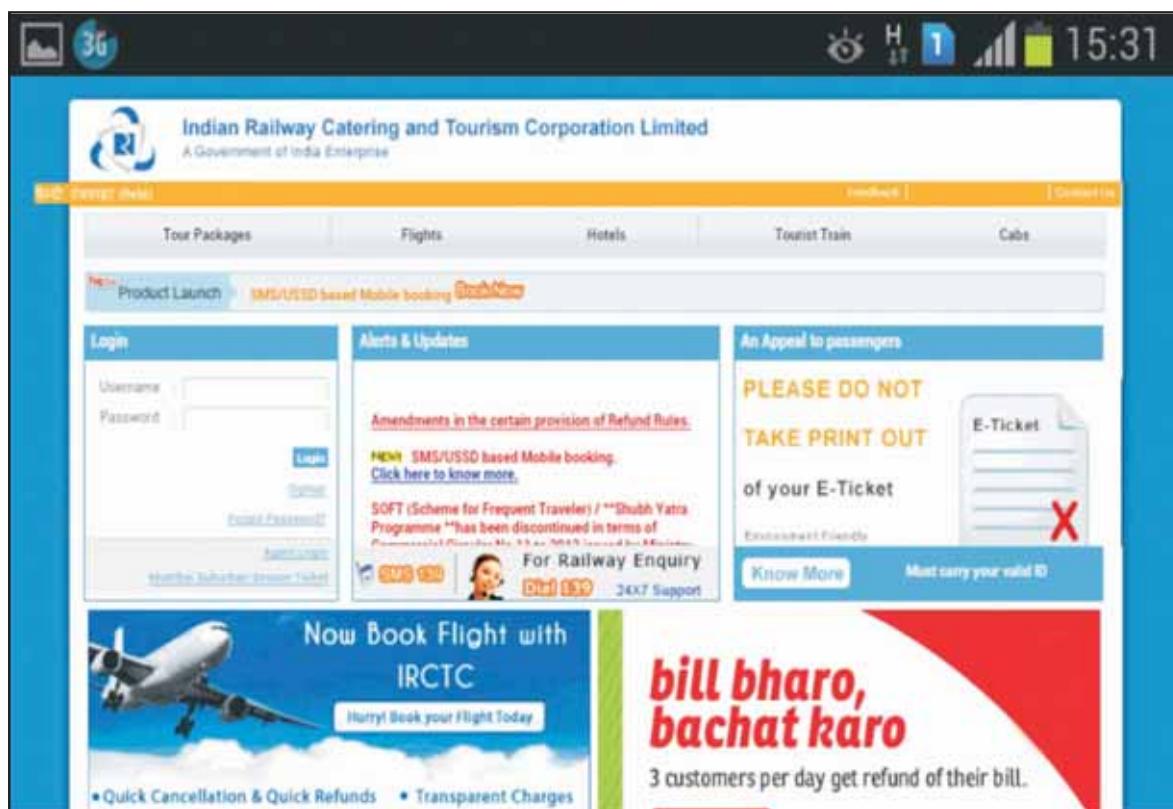
મોબાઇલ માર્કેટિંગ અને વિજ્ઞાપન (Mobile Marketing and Advertising)

હવે સંસ્થાઓ માર્કેટિંગથી વિજ્ઞાપન સુધીની સેવાઓના વિસ્તાર માટે એમ-ડોમર્સનો ઉપયોગ કરે છે. સંસ્થાઓ દ્વારા વિશાળ સંખ્યામાં પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચવા માટે મોબાઇલ વિજ્ઞાપનનો માર્ગ સૌથી વધુ પ્રયત્નિત બન્યો છે. મોટા ભાગના પોર્ટલ માટે ઇન્ટરનેટ પર વિજ્ઞાપન એ આવકનો એક મોટો સોત બની રહ્યો છે. ઘણા છૂટક વેપારીઓ સ્થાન આધ્યારિત મોબાઇલ વિજ્ઞાપનનો વિકલ્પ પૂરો પાડે છે, જેના દ્વારા ગ્રાહકો સુધી પહોંચી વેચાણ વધારી શકાય છે. આમ, મોબાઇલ ઉપકરણ પર મૂક્વામાં આવેલ વિજ્ઞાપન અંગત જરૂરિયાત અને ચોકસાઈ સ્થાન પર આધ્યારિત હોઈ શકે છે. ઉપયોગકર્તાના વર્તમાન સ્થાન પાસે આપવામાં આવતા વિવિધ વળતર અને યોજનાઓ અંગે તેને વાકેફ કરી શકાય છે.

મોબાઇલ પર ટિકિટ (Mobile Ticketing)

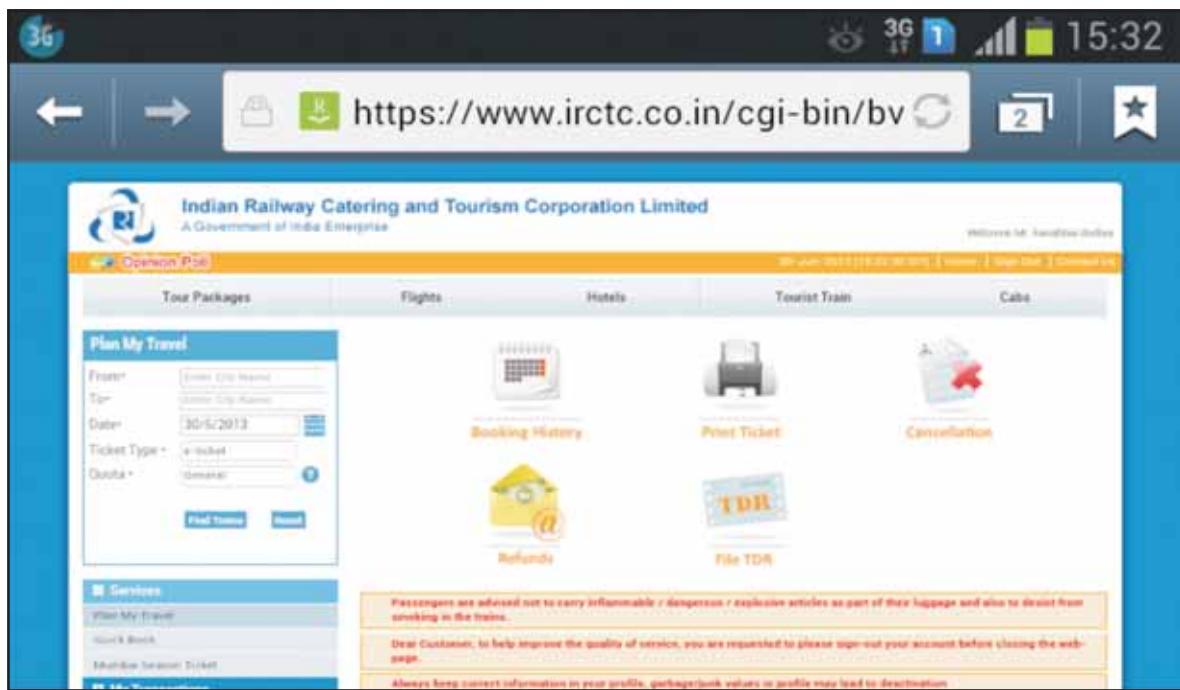
ઉપયોગકર્તા મોબાઇલનો ઉપયોગ કરી સરળતાથી હવાઈ, રેલવે કે ચલચિત્રની ટિકિટ ખરીદી શકે છે. ઉપયોગકર્તાના મોબાઇલ ઉપકરણ પર આ ટિકિટ મોકલવામાં આવે છે. ઉપયોગકર્તા જરૂરી સ્થાન પર પોતાના મોબાઇલ ઉપકરણમાં આ ટિકિટને રજૂ કરી શકે છે. વિનિયોગનો ઉપયોગ કરીને અથવા હવાઈ યાત્રાના એજન્ટનો પોર્ટલનો ઉપયોગ કરીને મોબાઇલ ફોન દ્વારા ટિકિટ સરળતાથી રદ પણ કરાવી શકાય છે. તે અવરંજવર કે પાર્કિંગના કષ્ટમાંથી મુક્તિ અપાવે છે, કારણકે ઉપયોગકર્તાએ ટિકિટ ખરીદવા જેન્ટે સ્થળે જવાની જરૂર રહેતી નથી.

આકૃતિ 5.1 Indian Railway Catering And Tourism Corporation limited (IRCTC)નું લોગ-ઈન પાનું દર્શાવે છે.

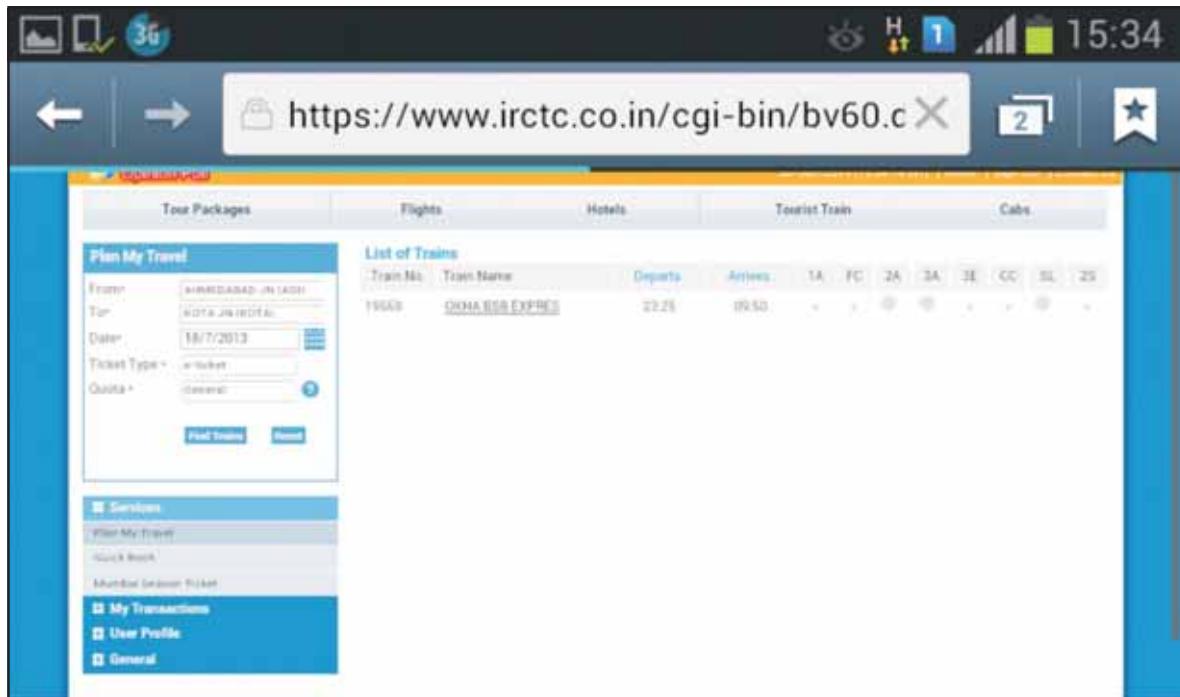
આકૃતિ 5.1 : IRCTCનું લોગ-ઈન પાનું

આપણે મોબાઇલ સાધનનો ઉપયોગ કરી ઓનલાઈન ટિકિટની નોંધકી કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. યૂઝરનેમ અને પાસવર્ડ પૂરાં પાડ્યા બાદ (નોંધ : ઉપયોગકર્તા પાસે પહેલેથી ખાતું છે) ઉપયોગકર્તા આકૃતિ 5.2માં દર્શાવ્યા મુજબ મૂળ સ્થાન (source) અને ગંતવ્ય (destination)નાં નામ, મુસાફરીની તારીખ, ટિકિટનો પ્રકાર અને નિયત હિસ્સા (quota) અંગેની તેની યોજના દાખલ કરી શકે છે.

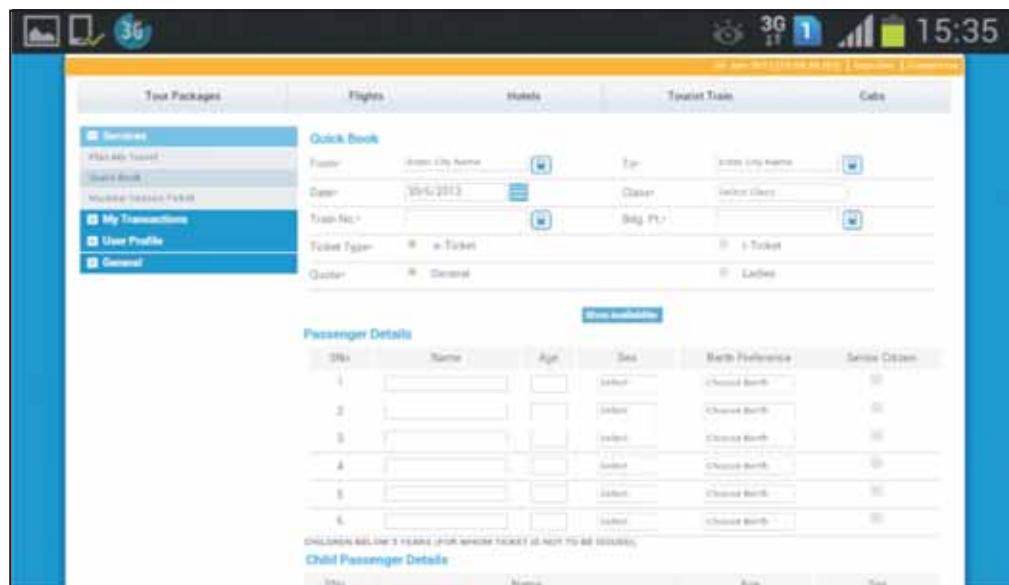
આકૃતિ 5.2 : મુસાફરીની વિગતો

જ્યારે ઉપયોગકર્તા Find Trains બટન પર ક્લિક કરે, ત્યારે તેની જરૂરિયાત મુજબની તારીખે ઉપલબ્ધ ટ્રેનની યાદી આકૃતિ 5.3માં દર્શાવ્યા મુજબ ૨જૂ કરવામાં આવે છે.

આકૃતિ 5.3 : ઉપલબ્ધ ટ્રેનની યાદી સાથે મુસાફરીની વિગતો

ઉપયોગકર્તા ટ્રેનમાં નામ પર ક્લિક કરી વધુ વિગતો મેળવી શકે છે. આકૃતિ 5.3માં આપણાને માત્ર એક ટ્રેનનું નામ જોવા મળી શકે છે, પરંતુ એથી વધુ ટ્રેનની યાદી મેળવવી પણ શક્ય છે. ત્યાર પછી, આકૃતિ 5.4માં દર્શાવ્યા મુજબ ટિકિટની નોંધણી દરમિયાન મુસાફર પોતાની વિગતો પૂરી પાડી શકે છે.

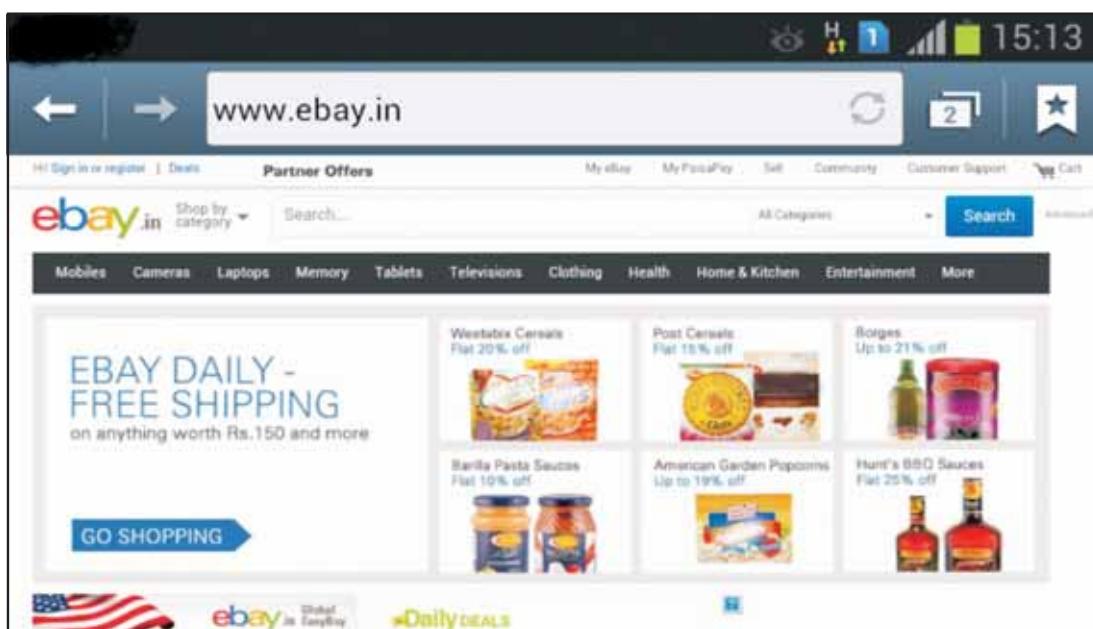

આકૃતિ 5.4 : ઇટિકિની નોંધણી માટે મુસાફરની વિગતો ઉમેરવી

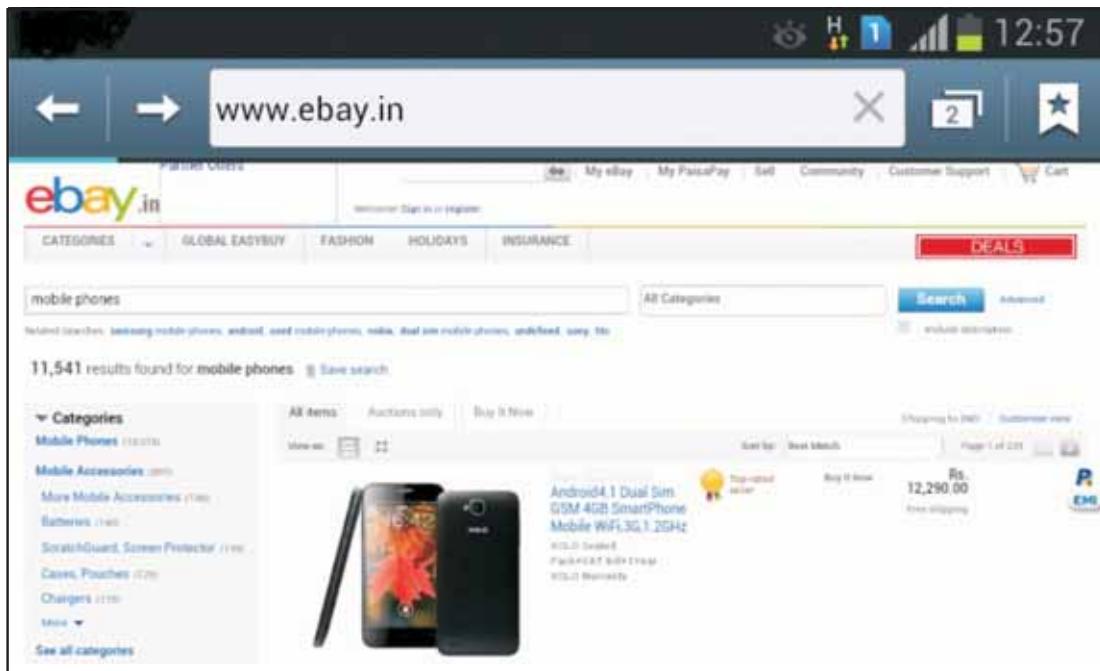
નોંધણી થયા બાદ ઉપયોગકર્તાને IRCTC તરફથી ઈ-ટિકિનો સંદેશ મોકલવામાં આવે છે, જે મુસાફરી દરમિયાન ૨જૂ કરી શકાય છે. તમે જોઈ શકો છો કે, કમ્પ્યુટર સાથે જોડાયા વિના કે રેલવે-સ્ટેશને પ્રત્યક્ષ હાજરી આઓયા વિના ઉપયોગકર્તા કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ સમયે મોબાઇલ ઉપકરણની મદદથી આ સેવાનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

મોબાઇલ હરાજુ (Mobile Auctions)

હાલના સમયમાં હરાજુની સાઈટ ઘણી પ્રચલિત થઈ રહી છે. મોબાઇલ ઉપકરણ હરાજુની આવી સાઈટનો સંપર્ક સાધવામાં મદદરૂપ બને છે. ઉપયોગકર્તા હરતાં-ફરતાં પણ આ સાઈટનો ઉપયોગ કરી શકે છે, બોલી લગાવી શકે છે, બોલી પર સતત દેખરેખ રાખી શકે છે અને આ પ્રક્રિયામાં યોગ્ય રીતે સમયસર સક્રિય રહી શકે છે. હરાજુ માટેની અનેક વેબસાઈટોએ વાયરલેસ નેટવર્ક દ્વારા મોબાઇલ ઉપકરણનો ઉપયોગ કરી શકાય તે પ્રકારના ગેટવે અને ઈન્ટરફેસની રચના કરી છે. મોબાઇલ ઉપકરણ પર હરાજુ માટેની ઈ-બે સાઈટનું દર્શય આકૃતિ 5.5 અને 5.6માં દર્શાવ્યું છે. ઉપયોગકર્તા મોબાઇલ ઉપકરણ વડે અહીં ઉત્પાદન માટે બોલી લગાવી શકે છે.

આકૃતિ 5.5 : ઈ-બેનું હોમપેજ

આકૃતિ 5.6 : ઉત્પાદન માટે બોલી લગાવવી

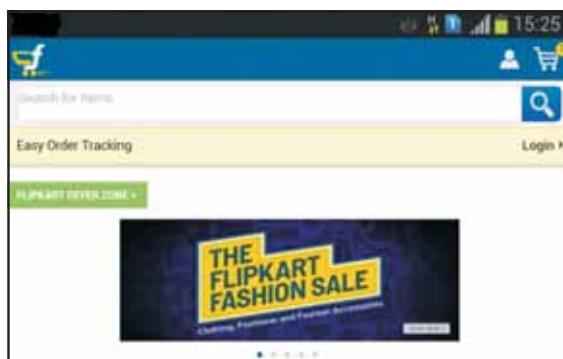
મોબાઈલ દ્વારા મનોરંજન (Mobile Entertainment)

મોબાઈલ સાધનોનો વ્યાપક ઉપયોગ ઓડિયો સાંભળવા, વીડિયો જોવા અને રમતો રમવા માટે કરવામાં આવે છે. મોબાઈલના ઉપયોગકર્તાઓ મનોરંજનની ઑનલાઈન લાઈફ્શેરીમાં સંખ્ય થઈ શકે છે, જ્યાં તેઓ ગીતો, વીડિયો કે રમતોને શોધી પોતાના સંગ્રહમાં સરળતાથી ડાઉનલોડ કરી અનુકૂળતા મુજબ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વિપુલ સંખ્યાના મોબાઈલ ધારકોને ડાઉનલોડ આધારિત ચુકવણી, કાર્યક્રમ આધારિત ચુકવણી કે લવાજમ આધારિત સેવાઓ પૂરી પાડી શકાય છે. અને તેમણે આ સેવાઓ માટે ચુકવણી કરવા તૈયાર રહેવું પડે છે.

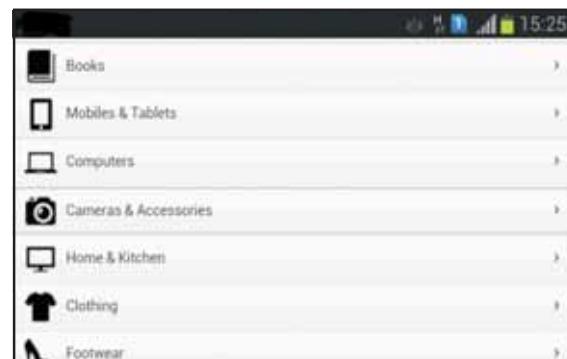
મોબાઈલ દ્વારા ખરીદી (Mobile Purchase)

મોબાઈલ દ્વારા ખરીદીની પ્રક્રિયા ગ્રાહકને કોઈ પણ સમયે ને સ્થળે ઑનલાઈન ખરીદીની સુવિધા પૂરી પાડે છે. ગ્રાહકો ઉત્પાદનની જાણકારી મેળવી ચુકવણીની સુરક્ષિત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી ખરીદીનો ઓર્ડર આપી શકે છે. છૂટક વેપારી ગ્રાહકને લોભિત સૂચિને બદલે તેને જોઈતાં ઉત્પાદનોની યાદી સીધી જ તેના મોબાઈલ પર મોકલી શકે છે. આ જ રીતે ગ્રાહક છૂટક વેપારીની ઈ-કોમર્સ સાઈટની મોબાઈલ આવૃત્તિની મુલાકાત લઈ શકે છે. છૂટક વેપારીઓ ગ્રાહકનો સંપર્ક સાથી તેમને સ્થાનિક દુકાનો પર મળતા વળતર વિશેની જાણકારી પૂરી પાડી શકે છે.

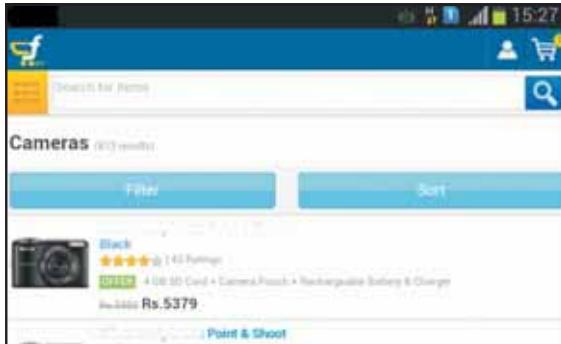
આકૃતિ 5.7(a)માં મોબાઈલ ઉપકરણ પર જોવા મળતું ફ્લિપકાર્ટનું હોમપેજ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. મોબાઈલ દ્વારા થતી ખરીદી સંદર્ભે ઉત્પાદનના વિભાગની પસંદગી, ઉત્પાદન અંગેની માહિતી, ઓર્ડર-પ્રક્રિયા અને વિગતો આકૃતિ 5.7 (bથી f)માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

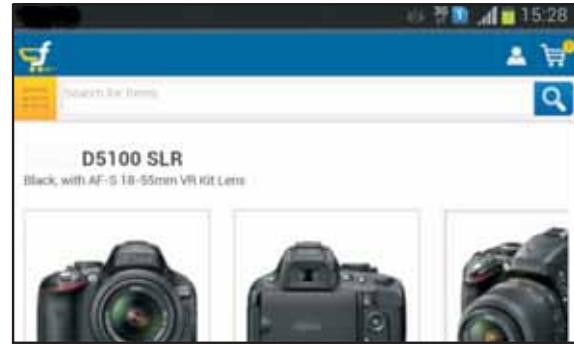
આકૃતિ 5.7(a) : ફ્લિપકાર્ટનું હોમપેજ

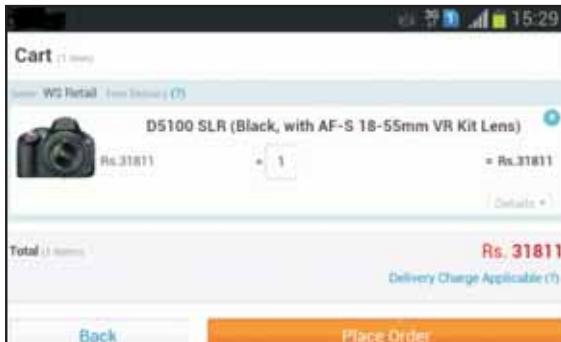
આકૃતિ 5.7(b) : વિભાગની પસંદગી

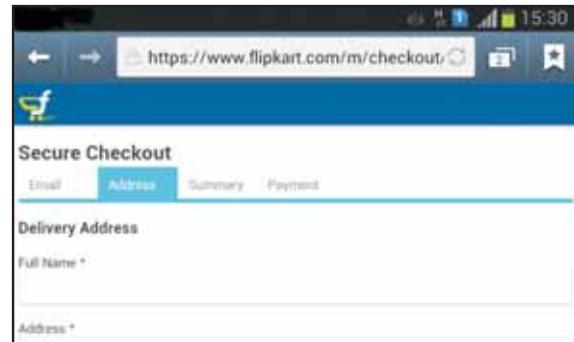
આકૃતિ 5.7(c) : વિભાગના ઉત્પાદનો

આકૃતિ 5.7(d) : ઉત્પાદની પસંદગી

આકૃતિ 5.7(e) : ઓર્ડર-પ્રક્રિયા

આકૃતિ 5.7(f) : ગ્રાહક સંબંધિત વિગતો

મોબાઈલ દ્વારા નાણાકીય સેવાઓ (Mobile Financial Services)

આજકાલ, ધારી પ્રતિષ્ઠિત બેન્કો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ એમ-કોર્સનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ તેમના ગ્રાહકોને મોબાઈલ ફોન કે અન્ય મોબાઈલ સાધનો દ્વારા તેમનાં ખાતાની જાણકારી, શેરનું ખરીદ-વેચાણ, દેવાં-માફી વગેરે જેવી સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે. યુનિયન બેન્ક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી મોબાઈલ-સેવા આકૃતિ 5.8માં દર્શાવી છે. એન્ડરોઇડ માર્કેટમાંથી ગ્રાહક "umobile" નામની એપ્લિકેશન ડાઉનલોડ કરી શકે છે. નોંધાણી થઈ ગયા બાદ, આકૃતિ 5.9માં દર્શાવ્યા મુજબ ગ્રાહક તેના મોબાઈલ સાધન પર બેન્ક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી સેવાઓ મેળવી શકે છે. મુજબ મેનુમાં વિવિધ વિકલ્પો આકૃતિ 5.10માં જોઈ શકાય છે. ગ્રાહક તેની ખાતાકીય સિલક તપાસી શકે છે, અન્ય બેન્કનાં ખાતાનું રકમનું હસ્તાંતરણ કરી શકે છે, ચેકબુક મેળવવા માટે વિનંતી કરી શકે છે અને આ સિવાય પણ અન્ય પ્રકારની અનેક સેવાઓ પોતાના મોબાઈલ ઉપકરણ દ્વારા મેળવી શકે છે.

આકૃતિ 5.8 : મોબાઈલ દ્વારા નાણાકીય સેવાઓ

આકૃતિ 5.9 : પાસવર્ડની સહાયથી લોગ-ઈન

આકૃતિ 5.10 : વિવિધ સેવાઓની યાદી

મોબાઈલ દ્વારા માહિતીસેવા (Mobile Information Services)

અંગત કમ્પ્યુટરની જેમ જ મોબાઈલધારકોને વિપુલ પ્રમાણમાં માહિતીને લગતી સેવાઓ પૂરી પાડી શકાય છે. આમાં સમાવિષ્ટ છે :

- સમાચારસેવા
- શેરબજીરની વિગતો
- ખેલકૂદન્-સમાચાર
- નાણાકીય નોંધ
- યાતાયાતની માહિતી

સ્થળ અને શોધસેવા (Location and Search Service)

મોબાઈલ કોર્મર્સના ઉપયોગ સમયે ઉપયોગકર્તાના મોબાઈલ ફોનનું સ્થાન એક અગત્યની માહિતી બની રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મર્યાદિત કિંમતમાં અને ચોક્કસ વિશિષ્ટતાઓ સાથે ઉપલબ્ધ સ્માર્ટફોનને ખરીદવા માંગતા ઉપયોગકર્તાને તેની નજીકની દુકાનનું સ્થાન જાણવામાં રસ હશે કે જ્યાંથી તે પોતાની અપેક્ષા મુજબનું ઉત્પાદન મેળવી શકે. સ્થાન અને શોધની સેવા ઉપયોગકર્તાને તેના વર્તમાન સ્થાનથી શહેરની નિકટવર્તી દુકાનોની માહિતી મળે એ જરૂરી છે. ઉપયોગકર્તાના મોબાઈલના સ્થાન અંગેની જાણકારી વ્યાપારીને સ્થાનિક નકશા, સ્થાનિક રજૂઆતો, સ્થાનિક હવામાન, વ્યક્તિ અંગેની ખબર અને દેખરેખ જેવી સ્થળ આધારિત સેવાઓ પૂરી પાડવાની સુવિધા આપે છે. મોબાઈલ સાધનોની મદદથી કોઈ નિશ્ચિત જગ્યા, સિનેમાગૃહ, ભોજનાલય, દવાખાનું કે અન્ય સુવિધાઓ માટેની માહિતી મેળવી શકાય છે. L-commerce નામથી ઓળખાતી સ્થળ આધારિત શોધ વિશે અભ્યાસ કરીએ.

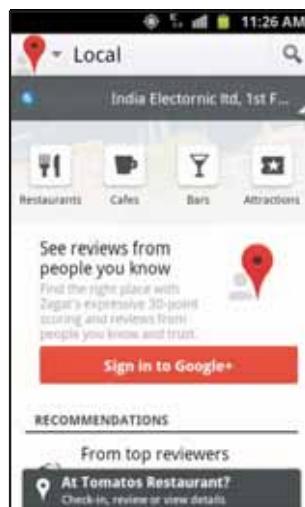
એલ-કોર્મર્સ (L-Commerce)

PDA, સેલ્ફુલર ફોન અને પોકેટ પીસી જેવા વધુ ને વધુ વાયરલેસ સાધનોએ એમ-કોર્મર્સની વૃદ્ધિ માટે નોંધપાત્ર તરીકે ઊભી કરી છે. ગ્રાહક કે વિકેતાની ઉત્પાદન તથા સેવા સંબંધી બધી જ આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે મોબાઈલ કોર્મર્સ સક્ષમ સાબિત થયું છે. આમ છતાં, ટેટલીક વિશિષ્ટ સ્થિતિઓમાં ગ્રાહક અને વિકેતાઓનું નિશ્ચિત સ્થાન વ્યવહાર માટે મહત્વનું હોય છે. આજકાલ સ્થાન આધારિત ઘણા વિનિયોગો અને સેવાઓ આપવામાં આવે છે. આ વિનિયોગો સેવા કે ઉત્પાદનને પહોંચાડવા માટે ઉપયોગકર્તાના સ્થાનની દેખરેખ રાખે છે. વ્યાવસાયિક હેતુ માટે સ્થાનની માહિતી પૂરી પાડતી તક્કનિકના ઉપયોગને એલ-કોર્મર્સ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મોબાઈલ ઉપકરણના ભૌતિક સ્થાનને આધારે તક્કનિક વિનિયોગના ઉપર્યુક્ત ક્ષેત્રનું નિર્ધારણ કરે છે. અને તેના દ્વારા ઉપયોગકર્તા સ્થળવિશેષને લોગ-ઈન કરી શકે છે, અન્ય વ્યક્તિનું સ્થાન જાણી શકે છે અને બેન્ક કે ભોજનાલય જેવાં સ્થળ શોધી શકે છે. આ તક્કનિક GPS, સેલ્ફુલર અને Wi-Fi સ્નોટ તરફથી મળતા સિંગલ પર કાર્ય કરે છે. મોબાઈલ ઉપકરણોની સ્થિતિ નક્કી કરવા માટેની સૌથી વધુ ચોક્કસ પદ્ધતિ જ્લોબલ પોઝિશનિંગ સિસ્ટમ (Global Positioning

System - GPS) છે. તે સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યામ સેટેલાઈટ ટ્રેકિંગ પદ્ધતિ પર આધારિત છે, જ્યાં પૃથ્વીની આસપાસ પરિભ્રમણ કરતા ગ્રાસ ઉપગ્રહોના સમૂહ દ્વારા GPS સિઝનલ દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલાં સિઝનલના છેદબિંદુનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે 500 મીટરના ઘેરાવામાં ઉપકરણનું સ્થાન નક્કી કરે છે. આને ટ્રિકોણીય (Triangulation) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. GPS સિઝનલ અલ્ય કે અવરુદ્ધ હોય, તો મોબાઇલ ઉપકરણ સેલ ટાવર અને Wi-Fi હોટ સ્પોટ તરફથી મળતા સિઝનલનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ સિઝનલ સ્વયં સ્થાનને પ્રસારિત કરી શકતા નથી, પરંતુ સ્માર્ટફોન સંસ્થાઓ પોતાના ટેટાબેઝમાં સંગૃહીત સ્થોત્રનો ઉપયોગ કરી આ સ્થાનની જાણકારી આપે છે.

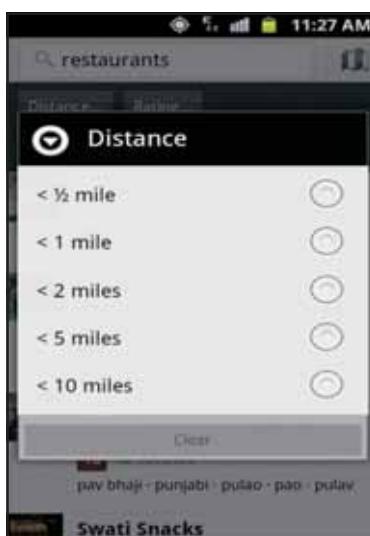
GPS દ્વારા મોબાઇલ સાધનનો ઉપયોગ કરી ઉપયોગકર્તાના સ્થાનની જાણકારી મેળવવા માટેનો વિનિયોગ આકૃતિ 5.11માં દર્શાવ્યો છે. (નોંધ : આ માટે સાધન પર GPSનું સમર્થન હોવું જરૂરી છે.) આકૃતિ 5.11માં મોબાઇલ સાધન પર દર્શાવવામાં આવેલું વિશાળન પણ સ્થાનઆધારિત છે. આકૃતિમાં ઉપયોગકર્તાનું વર્તમાન મોબાઇલ સ્થાન સી.જી.રોડ, અમદાવાદ છે. જો ઉપયોગકર્તા તેના સ્થાનથી નજીક આવેલા ભોજનાલય શોધવા ઈચ્છા હોય, તો તે આકૃતિ 5.12માં દર્શાવ્યા મુજબનો વિકલ્ય પસંદ કરશે. આમ કરવાથી તેના સ્થાનની નજીક આવેલ ભોજનાલયની યાદી દર્શાવવામાં આવશે. ઉપયોગકર્તા આ શોધ માટે નિશ્ચિત અંતરની સ્પષ્ટતા પણ કરી શકે છે, જે આકૃતિ 5.13માં દર્શાવ્યું છે. આમ કરવાથી આકૃતિ 5.14માં દર્શાવ્યા મુજબ શોધના પરિણામને વધુ ફિલ્ટર કરીને રજૂ કરી શકાય છે.

આકૃતિ 5.11 : સ્થાન આધારિત વિનિયોગ

આકૃતિ 5.12 : ઉપયોગકર્તાના સ્થાનને અનુરૂપ નજીકના ભોજનાલયની શોધ

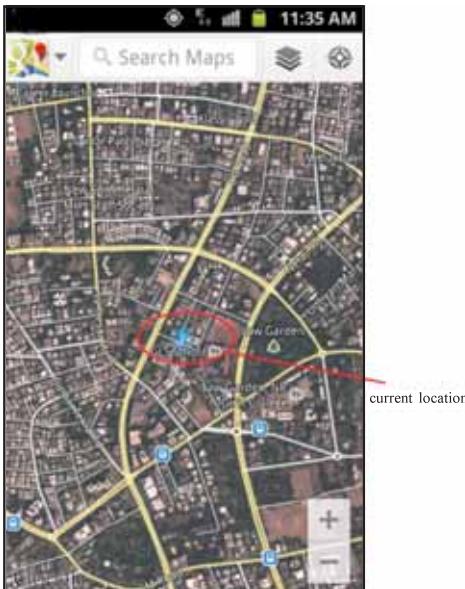

આકૃતિ 5.13 : શોધપરિણામને ચાળવું

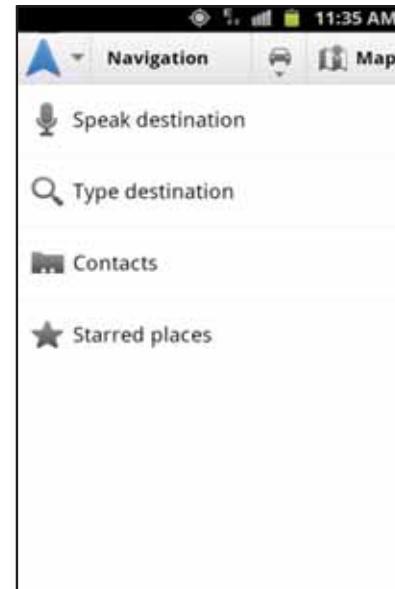

આકૃતિ 5.14 : ફિલ્ટર કર્યા પછીનું શોધપરિણામ

હવે, સ્થાન આધારિત સેવાઓના એક અન્ય ઉદાહરણની ચર્ચા કરીએ. જેમાં આપણે ગંતવ્યસ્થાન સુધીનો માર્ગ શોધવા માટે નકશાનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપયોગકર્તાને ગંતવ્યસ્થાન સુધી પહોંચવું છે પરંતુ તેનો માર્ગ તે જાણતો નથી. આકૃતિ 5.15માં દર્શાવ્યા મુજબ નકશાના ઉપયોગ દ્વારા સ્થાન આધારિત સેવાઓ ઉપયોગકર્તાનું વર્તમાન સ્થાન શોધી શકે છે, જેને ભૂરા રંગના નિર્દેશક દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. હવે આકૃતિ 5.16માં દર્શાવ્યા મુજબ આપણે ગંતવ્યસ્થાનનું નામ ટાઈપ કરીને તેનો નિર્દેશ કરી શકીએ છીએ.

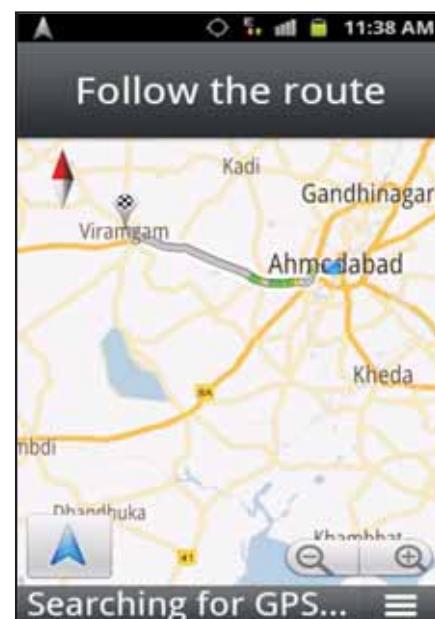
આકૃતિ 5.15 : ઉપયોગકર્તાનું સ્થાન શોધવા માટે નકશાનો ઉપયોગ

આકૃતિ 5.16 : ગંતવ્યસ્થાન ઉમેરવા માટેના વિકલ્પો

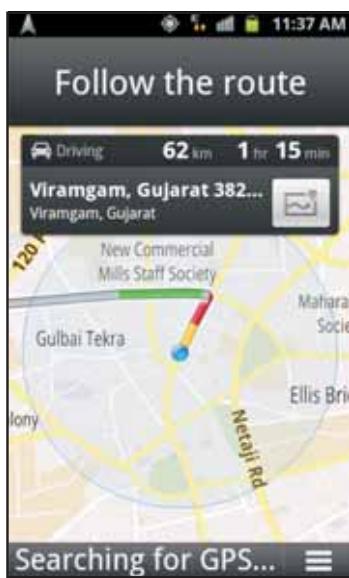

આકૃતિ 5.17 : ગંતવ્યસ્થાન નક્કી કરવું

આકૃતિ 5.18 : ગંતવ્યસ્થાન સુધીનો માર્ગ

આકૃતિ 5.17માં દર્શાવ્યા મુજબ ગંતવ્યસ્થાન તરીકે 'વીરમગામ' પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. આકૃતિ 5.18માં આપેલ નકશો સોતસ્થાનથી ગંતવ્યસ્થાન સુધીનો માર્ગ દર્શાવે છે.

આકૃતિ 5.19 : ગંતવ્યસ્થાન સુધી પહોંચવા માટેનું અંતર અને સંભવિત સમય

આકૃતિ 5.19માં ગંતવ્યસ્થાને પહોંચવા માટેનું અંતર અને અંદાજિત સમય પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આકૃતિ 5.20માં દર્શાવ્યા મુજબ ગંતવ્યસ્થાન સુધી પહોંચવા માટેની મદદ પણ મેળવી શકાય છે સ્થાન આધારિત સેવાઓ ગ્રાહકને જરૂરિયાત અનુસાર વધુ ઝડપી અને નિશ્ચિત સેવાઓ માટે અનુકૂલન અને અવસર પૂરાં પડે છે. સ્થાન આધારિત કેટલીક સેવાઓનાં ઉદાહરણ નીચે દર્શાવ્યાં છે :

- માહિતી અથવા નિર્દેશન-સેવાઓ (Information or directory services) : કિયાશીલ ‘યલોપેજ’ ઉપયોગકર્તાને આપોઆપ નજીકના ભોજનાલય, પાર્કિંગ-સુવિધા, યાતાયાતની માહિતી વગેરેથી માહિતગાર કરે છે.
- અનુસંધાન-સેવા (Tracking services) : અકસ્માતની શોધખોળ, મિત્રના ભૌગોલિક સ્થાનની શોધ, ખોવાયેલી મોટરકારની શોધ, વાલી દ્વારા પોતાનાં બાળકોની શોધ વગેરે.
- સંકટકાળ-સેવાઓ (Emergency services) : સંકટ સમયે આરોગ્યલક્ષી અને એમ્બ્યુલન્સ સેવા, શોધ અને ભચાવ-કામગીરી, માર્ગ અકસ્માતોમાં સહાય, પોલીસ, સંરક્ષણ અને અભિનશામક સહાય.
- વિજ્ઞાપન દ્વારા પ્રોત્સાહન (Advertising promotion) : લક્ષ્યવેધી વિજ્ઞાપનો, પ્રોત્સાહક સંદેશાઓ, દુકાનમાં ગ્રાહકની ઓળખાણ.
- નકશા (Mapping) : વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાનના નકશાઓની રચના.
- નોવિગેશન (Navigation) : એક સ્થળથી અન્ય સ્થળ સુધીનું દિશાસૂચન

ઈ-કોમર્સ અને એમ-કોમર્સમાં સુરક્ષાની સમસ્યાઓ (Security Issues in E-commerce & M-commerce)

ઇન્ટરનેટ એવું સાર્વજનિક નેટવર્ક છે, જેમાં હજારોની સંખ્યામાં અંગત કમ્પ્યુટર નેટવર્ક પરસ્પર સંલગ્ન હોય છે. આ અંગત નેટવર્ક ક્યારેક સાર્વજનિક નેટવર્ક પર સુરક્ષારહિત બની જતું હોય છે. વ્યવસાય માટે ઇન્ટરનેટ સારી તકો પૂરી પડે છે, પણ અનુકૂળતાઓ સાથે હેમેશાં નવાં જોખમો આવતાં હોય છે. ઇન્ટરનેટ પર સ્થાનાંતરિત થતી મહત્વની વિગતો કે માહિતીનો દુરૂપયોગ થઈ શકે તેની ઉચાપત થઈ શકે કે તેને વિકૃત કે નાણ કરી દેવામાં પણ આવે. ઉદાહરણ તરીકે, ઈ-કોમર્સ વેબસાઈટ દ્વારા ઓનલાઈન ખરીદી કરતી વખતે ગ્રાહકે કેરિટકર્ડનો નંબર અને અંગત માહિતી પૂરી પાડવી પડે છે. આ માહિતી વ્યાપારીના સર્વર પર મોકલવામાં આવે છે. વ્યાપારીનું સર્વર આ માહિતી પેમેન્ટ ગેટ-વે દ્વારા કાર્ડ આપનાર બેન્કને ખરાઈ માટે મોકલી આપે છે. આ તમામ વ્યવહારો ઇન્ટરનેટ જેવાં સાર્વજનિક નેટવર્ક પર કરવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનધિકૃત ઉપયોગકર્તા કેરિટકર્ડનો નંબર જાણી લઈને ભવિષ્યમાં તેનો

આકૃતિ 5.20 : વાહનચાલકને માર્ગદર્શન

દુરૂપયોગ કરી શકે છે. તદ્વારાંત, ઓર્ડરની માહિતીને અધવચ્ચે બદલી નાંખવામાં આવે તેવી પણ સંભાવના છે. ગ્રાહકે 10 વસ્તુઓનો ઓર્ડર આપ્યો હોય, પરંતુ કોઈક કારણોસર વિકેતાને 100 વસ્તુઓનો ઓર્ડર મળે, તો તે 100 વસ્તુઓની કિંમત ચૂકવવા માંગણી કરશે. કોઈક ઘૂસણખોર દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણેથી પોતાના કમ્પ્યુટર દ્વારા માહિતી ચોરી લઈ શકે છે અને તેમાં ફેરફાર પણ કરી શકે છે. તે પોતાની અંગત ઓળખ છુપાવી નવા પ્રોગ્રામની રેચના દ્વારા દૂરસ્થ કમ્પ્યુટર પર જંગાળ સર્જ શકે છે અને અતિખાબ સ્થિતિમાં કમ્પ્યુટરને સ્થળિત પણ કરી શકે છે.

ઈ-કોમર્સ/એમ-કોમર્સની સાઈટ પર ગ્રાહકની અંગત માહિતી, તેમની બેન્ક અંગેની માહિતી અને તેના જેવી અનેક મહત્વપૂર્ણ માહિતીઓ મૂકવામાં આવે છે, માટે સંસ્થાઓએ આવી તમામ પ્રકારની છેતરપિંડીથી સચેત રહેવું જરૂરી છે. ઈ-કોમર્સમાં ચૂકવણી માટે ઑનલાઇન બેંકિંગ, ઇલેક્ટ્રોનિક વ્યવહાર, કેરિટકાર્ડ અને ડેબિટકાર્ડો ઉપયોગ થતો હોવાથી, ઈ-કોમર્સ/એમ-કોમર્સ વેબસાઈટમાં સુરક્ષા અંગેની વધુ સમસ્યા જોવા મળે છે. અન્ય વેબસાઈટ કરતા આ પ્રકારની વેબસાઈટ છેતરપિંડીનો વધુ ભોગ બને છે. આમ, ઈન્ટરનેટ પર વિગતોની સુરક્ષાનું વિશેષ મહત્વ છે. ઈ-કોમર્સ/એમ-કોમર્સની સુરક્ષા નીચે દર્શાવેલ ચાર અગત્યના મુદ્દા અનુસાર હોવી જરૂરી છે :

- ગુપ્તતા (Confidentiality)

અનધિકૃત ઉપયોગકર્તા વાંચી ન શકે તે માટે અહીં માહિતીની ગુપ્તતાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે સાંકેતિકરણ (cryptography) દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેમાં તમામ સંદેશાઓ સાંકેતિક લાખાળમાં પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. અને યોગ્ય કી (key)નો ઉપયોગ કરી સંદેશને મૂળ રૂપમાં ફેરવા પછી માત્ર પ્રાપ્તકર્તા જ તે વાંચી શકે છે. આ પ્રક્રિયા અંગત વિગતોને બાબ્ય આકમણથી સુરક્ષિત રાખે છે અને ખાતરી આપે છે કે સંદેશ ગંતવ્યસ્થાને પહોંચતા સુધીમાં જાહેર થયેલ નથી કે અન્ય કોઈને તેની જાણ થયેલ નથી. કેરિટકાર્ડના નંબર જેવી ખાનગી વિગતોની સુરક્ષામાં આ પ્રક્રિયા મદદરૂપ બને છે.

- અખંડિતતા (Integrity)

તે ખાતરી આપે છે કે પ્રસારણ દરમિયાન માહિતી આકસ્મિક રીતે કે દ્વેષપૂર્વક બદલવામાં આવી નથી કે તેની સાથે કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. પ્રાપ્તકર્તા એ જ સંદેશ મેળવે છે, જે પ્રેષક દ્વારા મોકલવામાં આવ્યો હતો. જો પ્રસારણ દરમિયાન સંદેશ બદલાયો હોય, તો તે શોધી શકાવો જોઈએ. આમ કરવાથી ઓર્ડરના જથ્થામાં થતા ફેરફારની ક્ષતિ દૂર કરી શકાય છે, જે પછીથી ચુકવણીની ક્ષતિને પણ રોકે છે.

- અધિકૃતતા (Authorization)

તે ખાતરી આપે છે કે માત્ર અધિકૃત ઉપયોગકર્તાને સિસ્ટમના ઉપયોગની અનુમતિ આપવામાં આવી છે. અધિકૃતતા મેળવવા માટે લોગ-ઈન અને પાસવર્ડ એક માર્ગ છે.

- અસ્વીકાર (Non-repudiation)

સંદેશ મોકલનાર વ્યક્તિ સંદેશ મોકલ્યાનો ઈનકાર કરી શકે નહીં, તેની અહીં ખાતરી આપવામાં આવે છે. મોકલનારે ખરેખર સંદેશો મોકલ્યો હોય, તો તેના અસ્વીકારને અટકાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો ગ્રાહક ખરીદ-ઓર્ડર મોકલ્યા છતાં કોઈ કારણસર તેનો ઈનકાર કરે તો સાબિત થઈ શકે છે કે ગ્રાહકે તે સંદેશ મોકલ્યો છે. સામાન્ય રીતે ડિજિટલ સહી (digital signatures) અથવા વિશ્વસનીય ત્રાહિત પક્ષ (Trusted Third Party - TTP) દ્વારા તેને પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે.

ઇન્ટરનેટ સુરક્ષાનાં ભયસ્થાનો (Internet Security Threats)

ઇન્ટરનેટ પર સામાન્ય રીતે જે ધમકીઓનો સામનો કરવો પડે છે, તે નીચે મુજબ છે :

- દૂષિત કોડ (Malicious code)

આપણા કમ્પ્યુટર કે સિસ્ટમને નુકસાન પહોંચાડતા કોઈને દૂષિત કોડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દૂષિત કોડ જાતે જ સક્રિય બને છે અથવા ઉપયોગકર્તા કોઈ સ્થાને ક્લિક કરે અથવા તો ઈ-મેઈલનું જોડાણ (attachment) ખોલે, ત્યારે કોઈ વાઈરસની જેમ તે કાર્ય કરે છે અને માહિતી ચોરી લે છે અથવા તો ફાઈલને નાણ કરી વધુ નુકસાન પણ પહોંચાડી શકે છે.

• સ્નિફિંગ (Sniffing)

સ્નિફર એવો પ્રોગ્રામ છે જે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી કમ્પ્યુટર કે રાઉટર દ્વારા પ્રેષકથી પ્રાપ્તકર્તા સુધી પ્રસારિત થતી માહિતીની નોંધ કરે છે. સ્નિફર-પ્રોગ્રામનો ઉપયોગ ટેલીફોન વાયરને જોડીને વાર્તાલાપની નોંધ કરવા સમાન છે. સ્નિફર-પ્રોગ્રામ ઈ-મેઈલ સંદેશ, ઉપયોગકર્તાનું લોગ-ઇન, પાસવર્ડ અને કેરિટકાર્ડ નંબર વાંચી શકે છે.

• સેવાના અસ્વીકાર સ્વરૂપે આકમણ (Denial of Service Attack)

આ એક એવું આકમણ છે જેના દ્વારા મશીન કે નેટવર્ક બંધ થઈ જાય છે અને તેના ઉપયોગકર્તાઓ માટે તે નિરુપયોગી બની જાય છે. હુમલાખોર ઉપયોગકર્તાના કમ્પ્યુટર અને તેના નેટવર્કજોડાણને કે સાઈટને લક્ષ્ય બનાવી ઉપયોગકર્તાને ઈ-મેઈલ, વેબસાઈટ અને અસરગ્રસ્ત કમ્પ્યુટર પર રહેલી બેંકિંગ કે અન્ય સેવાઓ પૂરી પાડતાં ઔનલાઈન ખાતાંઓનો ઉપયોગ કરતાં અટકાવે છે. ઉપયોગકર્તાને હજારો સંદેશ મોકલવામાં આવે છે, જે નેટવર્ક પર યાતાયાતની મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે.

• સાયબર જંગાલિયાત (Cyber Vandalism)

સાયબર જંગાલિયાત એ હ્યાત વેબસાઈટ પર કરવામાં આવતી ઈલેક્ટ્રોનિક ભાંગફોડિયા પ્રવૃત્તિ છે. આકમણકાર વેબસાઈટની મૂળભૂત વિગતોને પોતાની વિગતો સાથે બદલી નાંબે છે. તે અખંડિતતા ઉત્તંઘનનું ઉદાહરણ છે. તે મિલકતનો નાશ અથવા કોઈની તસવીર પર કરવામાં આવતા દૂષિત ફેરફારોનું ઈલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપ છે. આજકાલ સાયબર જંગાલિયાતના અનેક કિરસા બને છે, જેમાં વ્યાવસાયિક વિગતોને અરુચિકર સામગ્રી સાથે બદલવામાં આવે છે.

• છેતરપિંડી (Spoofing)

છેતરપિંડી અથવા છિચવેશીપણું (masquerading) એટલે અન્ય વ્યક્તિ હોવાનો સ્વાંગ ભરવો અથવા અન્યની વેબસાઈટનો પોતાની અધિકૃત વેબસાઈટ ગણાવવી. આ તકનિકમાં હુમલાખોર ત્રાહિત વ્યક્તિ કે વેબસાઈટની ઓળખ ધારણ કરી વ્યવહાર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, હુમલાખોર www.gswan.co.in નામની નકલી વેબસાઈટ બનાવી શકે છે અને તેના IP સરનામાને મૂળ વેબસાઈટના IP સરનામા સાથે બદલી નાંબે છે. આમ, મૂળ સાઈટની મુલાકાત લેવા ઈચ્છતા તમામ ઉપયોગકર્તાઓ નકલી વેબસાઈટ તરફ જાય છે.

સુરક્ષાના ઉપાયો (Security Measures)

સુરક્ષા સામેની જુદી-જુદી ધમકીઓને પહોંચી વળવા ધણા ઉપાયો યોજવામાં આવે છે. તેમાંના કેટલાકની ચર્ચા કરીએ.

• એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર (Antivirus Software)

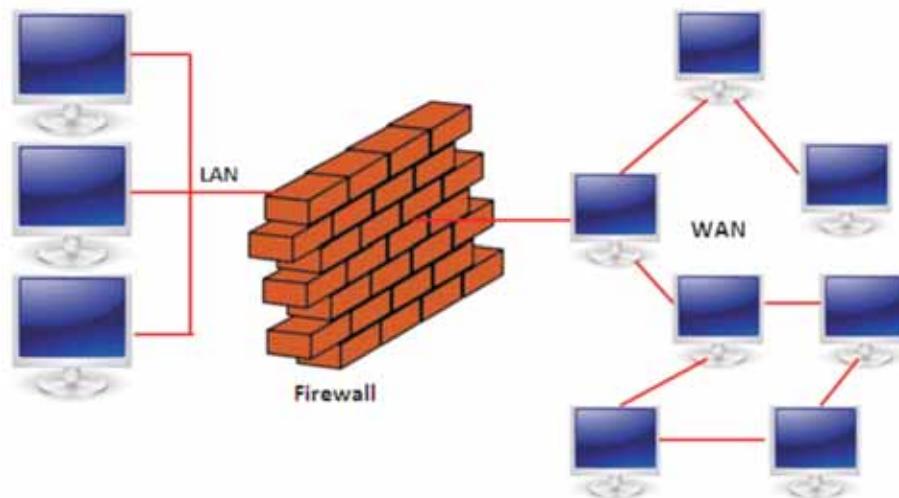
એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર એ એવો કમ્પ્યુટર-પ્રોગ્રામ છે, જે અસરગ્રસ્ત સિસ્ટમમાં આવેલ વાઈરસ, વોર્મ અને ટ્રોજન હોર્સ જેવા દૂષિત કોડને શોધે છે, અટકાવે છે અને દૂર કરવા જરૂરી પગલાં લે છે. કમ્પ્યુટરની સુરક્ષા માટે સારું એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર જરૂરી છે. એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર વગરની સિસ્ટમ ઈન્ટરનેટ પર બાહુ અલ્ય સમયમાં દૂષિત કોડનું સરળ લક્ષ્ય બની જાય છે. દૂષિત કોડને કારણે તેને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ કે નુકસાનમાંથી પસાર થવું પડે છે. દૂષિત કોડનો આ ચેપ વિચિત્ર ધ્વનિ કે પોપ-અપ વિન્ડો ઉત્પન્ન કરવી અને અન્ય ત્રાસજન્ય કાર્યો કરવા જેવા સામાન્ય પણ હોઈ શકે છે. તે ફાઈલોને નાફ કરી શકે છે, સિસ્ટમને ધીમી પાડી દે છે અથવા હડ્વેરને નુકસાન કરી આખી કમ્પ્યુટર સિસ્ટમનો નાશ પણ કરી શકે છે. એક વાર વાઈરસથી સિસ્ટમ અસરગ્રસ્ત બને પછી સિસ્ટમ સાથે જોડાયેલા અન્ય પ્રોગ્રામ અને ફાઈલોમાં પણ તે પ્રસરે છે. વાઈરસ માત્ર પોતાની પ્રતિકૂતિ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય કરતા નથી, પરંતુ ઉપયોગકર્તા દ્વારા સંપર્કસૂચિમાં રહેલી અન્ય વ્યક્તિઓની વિગતોને પણ તે પ્રભાવિત

કરે છે. સિસ્ટમ પર હુમલો થવાનો સૌથી સરળ માર્ગ ઈ-મેઈલ સાથે મોકલવામાં આવતા ઈ-મેઈલનાં દૂષિત જોડાણો (attachments)નો છે. આ જોડાણો ઈ-મેઈલ સાથે જોડી શકાય તેવા ચિત્રો, વીડિયો, ધ્વનિ કે અન્ય પ્રકારનાં હોઈ શકે છે. ઈન્ટરનેટ પરથી કરવામાં આવતા ડાઉનલોડ દ્વારા પણ વાઈરસનો ચેપ ફેલાઈ શકે છે.

સિસ્ટમને થતું નુકસાન રોકવા માટે એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર ડાઉનલોડ થયેલ વિગતો સહિત આખી કમ્પ્યુટર સિસ્ટમને વાઈરસની હાજરી શોધવા માટે તપાસે છે. આજકાલ, ઈન્ટરનેટના ઉપયોગ માટે મોબાઈલ ઉપકરણો પણ પ્રચલિત થવાને કારણે તેના માટે પણ એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર ઉપલબ્ધ છે. બજારમાં અનેક પ્રકારનાં એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર ઉપલબ્ધ છે. એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર કમ્પ્યુટરમાં સ્થાપિત કરવું અને તેને નિયમિત રીતે અધ્યતન (update) બનાવતા રહેવું અત્યંત જરૂરી છે.

- **ફાયરવોલ (Firewall)**

પોતાની વેબસાઈટ ધરાવતી સંસ્થાઓએ સંસ્થાની અંદર અને બહાર બંનેની નેટવર્ક-સેવાઓ પર નિયંત્રણ રાખવું પડે છે. સંસ્થાના નેટવર્ક અને બહારની દુનિયા વચ્ચે સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી નેટવર્કની સુરક્ષા-સીમાને ફાયરવોલ કહે છે. આફ્ટરિ 5.21માં દર્શાવ્યા મુજબ ફાયરવોલ એ સંસ્થાના સ્થાનિક નેટવર્ક અને બહારની દુનિયા વચ્ચેના યાતાયાત પર નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ રાખવા માટે મૂકવામાં આવેલું એક સાધન (કમ્પ્યુટર અથવા રાઉટર) છે. અનધિકૃત વ્યક્તિઓને સંસ્થાની ઈ-ડોમેન્સ વેબસાઈટના માળખાથી દૂર રાખવા એ ફાયરવોલનો પ્રાથમિક હેતુ છે. તે ખતરી આપે છે કે સંસ્થાની અતિ મહત્વની વિગતો સલામત રીતે સચ્ચાયેલી છે અને અનધિકૃત વ્યક્તિ તેનો દુરૂપયોગ કરી શકશે નહિએ.

આફ્ટરિ 5.21 : સ્થાનિક અને સાર્વજનિક નેટવર્ક વચ્ચે આપેલી ફાયરવોલ

ફાયરવોલ સ્થાનિક નેટવર્કને નીચેનાં જોખમો સામે સુરક્ષા આપે છે :

- ઈ-મેઈલ સેવા જે કેટલીક વાર મુશ્કેલી ઊભી કરે છે.
- સ્થાનિક નેટવર્કમાં અનપેક્ષિત ચિત્રો, વીડિયો જેવી વિગતોનો પ્રવેશ રોકવો.
- સ્થાનિક નેટવર્કનો અનધિકૃત વ્યક્તિ દ્વારા ઉપયોગ અટકાવવો.
- સંસ્થાના નેટવર્કમાંથી બહાર જતી અનધિકૃત વિગતો કે માહિતી રોકવી.
- બહારની દુનિયામાંથી સ્થાનિક નેટવર્કમાં થતા યાતાયાતને અટકાવવો.
- કોઈ પણ પ્રકારના નેટવર્ક આકમણ સામે સુરક્ષા આપવી.

• ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ (Digital Certificate)

ઇલેક્ટ્રોનિક વ્યવહારમાં આપડી ઓળખાણ સાબિત કરવા માટે ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ કે ડિજિટલ IDનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમ વાસ્તવિક દુનિયામાં આપડી ઓળખ પૂરી પાડવા ગ્રાઈવિંગ લાઈસન્સ કે પાસપોર્ટની જરૂર હોય છે. તેવી જ રીતે ડિજિટલ સર્ટિફિકેટની મદદથી વ્યવસાયિક સંસ્થાઓ ઑનલાઈન સેવાઓ અને ભિત્રોને ખાતરી કરાવી શકાય છે કે આપડી પાસેથી તેમણે મેળવેલી માહિતી અધિકૃત છે. ધારકની ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે વિશ્વસનીય ગ્રાહિત પક્ષ (trusted third party) દ્વારા ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે. સર્ટિફિકેટ આપનાર ગ્રાહિત પક્ષને સર્ટિફિકેશન ઓથોરિટી (Certification Authority - CA) કહે છે. ડિજિટલ સર્ટિફિકેટમાં ધારકનું નામ, કમ, સમાન્તિ તારીખ, સંદેશને સાંકેતિક બનાવવા માટે ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ ધારકની પબ્લિક કી, ધારકની સહી તથા સર્ટિફિકેટ આપનાર અધિકૃત પક્ષની સહી હોય છે, જેના દ્વારા સર્ટિફિકેટની સત્યતા સાબિત થઈ શકે છે.

• સાંકેતીકરણ (Cryptography)

માહિતીને અવાચ્ય રૂપમાં ફેરવી સુરક્ષિત રાખવાની કળાને સાંકેતીકરણ (Cryptography) કહે છે. સાંકેતીકરણની પ્રક્રિયામાં સામાન્ય લખાણ કે સાદા લખાણ (plain text)ને સાંકેતિક અલ્ગોરિધમના ઉપયોગ દ્વારા ખાનગી કે ગુપ્ત લખાણ (cipher text)માં રૂપાંતરિત કરી અવાચ્ય બનાવવામાં આવે છે. સંદેશના સાંકેતીકરણ કે બિનસાંકેતીકરણ માટે ગુપ્ત કી (secret key)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે લખાણને અદ્રશ્ય બનાવતું નથી, પરંતુ લખાણને અન્ય એવા લખાણમાં પરિવર્તિત કરે છે, જે અર્થપૂર્ણ હોતું નથી. તેનો ઉદ્દેશ ઈન્ટરનેટ પર સંદેશના અધિકૃત પ્રાપ્તકર્તા સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓની માહિતીને અવાચ્ય રાખી ગુપ્તતાની જાળવણીનો છે. ઈન્ટરનેટ કે નેટવર્ક પર પ્રસારિત કરતાં પહેલાં સંદેશનું સાંકેતીકરણ (encryption) કરવામાં આવે છે. સાંકેતીકરણ દ્વારા પરિવર્તિત થયેલો ગુપ્ત સંદેશ પ્રાપ્તકર્તાને મળે, ત્યારે તેને મૂળ સ્વરૂપમાં લાવવો જરૂરી છે. આ માટે સાંકેતીકરણ (decryption)થી વિરુદ્ધ એવી બિનસાંકેતીકરણ (decryption)ની પ્રક્રિયાનો અમલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા અન્વયે ગુપ્ત લખાણને પુનઃ સાદા લખાણમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે. સાંકેતીકરણ માટેના અનેક અલ્ગોરિધમ બજારમાં ઉપલબ્ધ છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં એવા અનેક ડિસ્સા બન્યા છે, જેમાં પ્રસારિત થતી વિગતોને આંતરવામાં આવી હોય. ઈન્ટરનેટ, ઈ-કોર્મર્સ, મોબાઇલ ટેલિફોન, બ્લ્યુટૂથ સાધનો, બેન્કનાં ઓટોમેટિક ટેલર મશીન (Automatic Teller Machines - ATM) જેવા નેટવર્કમાં પ્રસારણ દરમિયાન વિગતોની સુરક્ષા માટે સાંકેતીકરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ધારો કે, ભિત્રને "HOW ARE YOU?" સંદેશ મોકલવાનો છે. સંદેશને સુરક્ષિત બનાવવા માટે સાંકેતિક ભાષામાં રૂપાંતરિત કરવો પડશે. સાંકેતીકરણનો ઉપયોગ કરી ગુપ્ત સંદેશ ભિત્રને મોકલવામાં આવશે. આ ઉદાહરણમાં સાંકેતીકરણની પ્રક્રિયા દરેક અક્ષરને તેના પછીના અક્ષર સાથે બદલીને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આનો અર્થ એ થયો કે, "A" એ "B" બનશે, "B" એ "C" બનશે અને તેવી રીતે તમામ અક્ષરોને બદલવામાં આવશે. તમે ભિત્રને એ પણ જાણ કરી હશે કે આ કોડને સાદા લખાણમાં ફેરવવા માટે "1થી ખસેડો" (shift by 1). આકૃતિ 5.22માં દર્શાવ્યા મુજબ સંદેશને ગુપ્ત ભાષામાં ફેરવવામાં આવશે.

H	O	W	A	R	E	Y	O	U	← Plain text
I	P	X	B	S	F	Z	P	V	← Cipher text

આકૃતિ 5.22 : કીની મદદથી સાંકેતીકરણ

જ્યારે તમારો ભિત્ર સંદેશ મેળવશે ત્યારે તેનું બિનસાંકેતીકરણ કરશે. અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રસારણ દરમિયાન સંદેશના નિરથક અક્ષરો જ જોઈ શકશે. અહીં રાખવામાં આવેલી કી સરળ છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તે ઘણી લાંબી હોય છે. ઈ-કોર્મર્સની સુરક્ષા માટે વિવિધ પ્રોટોકોલ પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. તેમાંના એક SSL પ્રોટોકોલને સમજાઓ.

• સિક્યુર સોકેટ લેયર (Secure Socket Layer - SSL)

આજકાલ દરેક ઉપયોગકર્તા જુદી-જુદી જાતની અનેક વિગતો ઈ-મેઈલ દ્વારા કેરિટકાર્ડ માટે મોકલતો હોય છે. ઉપયોગકર્તા

ઈછે છે કે સાર્વજનિક નેટવર્ક પર પ્રસારિત થતી વખતે આ વિગતો સુરક્ષિત રહે. ઈન્ટરનેટ પરના વેબ-યવહારોની સુરક્ષા માટે SSL પ્રોટોકોલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેની રચના નેટસ્કેપ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. ઈ-કોર્મર્સના વ્યવહાર કરી માહિતીનું સુરક્ષિત પ્રસારણ કરવામાં આવે છે. તે ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ દ્વારા વ્યાપારી કે દુકાનદારની અધિકૃતતા પ્રમાણિત કરે છે, જેથી ગ્રાહકને માન્ય માલિક સાથેના વ્યવહારની ખાતરી થાય છે. સાઈટ સુરક્ષિત છે કે નહિ તે તેમાં આવેલા લોગો દ્વારા જાણી શકાય છે. જો સાઈટને વેરિસાઇન (VeriSign) દ્વારા સુરક્ષિત કરવામાં આવી હોય તો સાઈટની લોગ ઈન સ્ક્રિન પર વેરિસાઇનનો લોગો જોવા મળે છે. તેના પર ક્લિક કરવાથી માલિક અંગેની માહિતી તથા સર્ટિફિકેટની માન્યતા જાણી શકાય છે. આ દર્શાવે છે કે સાઈટ સાથેનો વ્યવહાર સુરક્ષિત છે, વેબસાઈટનો માલિક માન્ય છે તથા તે સાઈટ વેરિસાઇન જેવી સત્તા દ્વારા પ્રમાણિત છે. સુરક્ષાનો અન્ય નિર્દેશ એ છે કે સુરક્ષિત જોડાણ ધરાવતી સાઈટનું સરનામું આકૃતિ 5.23માં દર્શાવ્યા મુજબ <http://> ને બદલે <https://> થી શરૂ થાય છે.

આકૃતિ 5.23 : <https://> ઉદાહરણ

ઈ-કોર્મર્સ અને એમ-કોર્મર્સમાં કાયદાકીય પ્રશ્નો (Legal Issues in E-commerce/M-commerce) :

વ્યવસાય માટે, વૈશ્વિક બજારના સંપર્ક માટે અને ઓનલાઈન ખરીદારીની સુવિધા માટેનો અવસર ઈ-કોર્મર્સ અને એમ-કોર્મર્સ પૂરો પાડે છે. તે વ્યાવસાયિક પ્રક્રિયામાં વૃદ્ધિની તકો પૂરી પાડે છે. જોકે, નવા કોઈ વ્યવસાયની જેમ ઈ-કોર્મર્સ અને એમ-કોર્મર્સમાં પણ કેટલાંક પ્રશ્નો અને જોખમો રહેલાં છે. બંનેમાં ઘણા કાયદાકીય પડકાર પણ રહેલા છે, કારણ કે રાષ્ટ્રીય સીમાને ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર તે વૈશ્વિક ઈન્ટરનેટ પર પ્રવૃત્ત બને છે. દરેક દેશના પોતાના કાયદા અને નિયમો હોય છે. અહીં બૌદ્ધિક મિલકતોના અધિકાર (intellectual property rights), સ્વાધિકાર (copyrights), અને ગુપ્તતા (privacy) તથા કેટલીક વાર પક્ષો વચ્ચેની તકરારને લગતા પડકાર જોવા મળે છે. આ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે કાયદાકીય માળખું જરૂરી છે. ઘણા દેશોએ ઈલેક્ટ્રોનિક કોર્મર્સ માટે તેમના કાયદાકીય માળખાની સ્થાપના કરી છે. ભારત સરકારે પણ IT કાયદા હેઠળ IT laws (Information technology laws)ની સ્થાપના કરી છે.

કાયદાકીય નીતિ અને નિયમોના પાલનથી ગ્રાહકને વિશ્વાસ બેસે છે કે તેની અંગત વિગતો ખાનગી રહેશે અને તેનો દુરુપયોગ થશે નહીં. જો તેનો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટે જવાબદાર પક્ષોને સજા પણ કરી શકાશે. આ પ્રકારની સુરક્ષા ઈ-કોર્મર્સ અને એમ-કોર્મર્સ માટે અનિવાર્ય છે, કારણકે તેના દ્વારા ગ્રાહક કેરિકાર્ડની વિગતો જેવી સંવેદનશીલ માહિતીઓ પૂરી પાડે છે. ઓનલાઈન વ્યવસાય કરતી સંસ્થાઓને તેમના લોગો કે કોપીરાઇટ જેવી ડિજિટલ માહિતીના દુરુપયોગ સામે કાયદાકીય સમર્થન પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ કાયદા અન્વયે બે પક્ષો વચ્ચે થયેલ તકરારનું પણ નિરાકરણ લાવી શકાય છે.

બૌદ્ધિક સંપત્તિની સુરક્ષા (Securing Intellectual Property)

બૌદ્ધિક સંપત્તિમાં પુસ્તકો, સોફ્ટવેર, સંગીત, વીડિયો, કોપીરાઇટ, ટ્રેડમાર્ક અને વેલપેજનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેને સંબંધિત કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરીએ.

- સ્વાધિકાર (Copyright)

સર્જકના મૂળભૂત કાર્ય પર તેની અનુમતિ વિના અન્ય વક્તિ અધિકાર ધરાવે કે પોતાના ઉપયોગમાં લે તેની સામે રક્ષણ આપતા અધિકારને સ્વાધિકાર (Copyright) કહે છે. પુસ્તકો, સોફ્ટવેર-પ્રોગ્રામ અને લખાણને તે લાગુ પાડવામાં આવે છે. સ્વાધિકારનો કાયદો બૌદ્ધિક સંપત્તિને અનેક રીતે સુરક્ષા પૂરી પાડે છે. સ્વાધિકાર સંપત્તિ મુક્તપણે ઉપયોગમાં લઈ શકતી નથી. ઈ-કોર્મર્સ કે એમ-કોર્મર્સમાં બૌદ્ધિક સંપત્તિની સુરક્ષાનું કાર્ય ઘણું કઠિન છે. ઉદાહરણ તરીકે, તમે

કોઈ સોફ્ટવેર ખરીદું હોય, તો તમને તેનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર છે, પરંતુ તેના વિતરણનો નહીં. વિતરણનો અધિકાર માત્ર સ્વાધિકારધારક (copyright holder) પાસે હોય છે. મોટા ભાગનાં વેબપેજ સ્વાધિકારની સુરક્ષા ધરાવતાં હોય છે. વેબપેજ પરથી વિગતોની નકલ કરવી એ પણ સ્વાધિકારના કાયદાનો ભંગ છે.

● ટ્રેડમાર્ક (Trademark)

આ એક નિર્ધારિત લોગો, ચિહ્ન, શબ્દ, નિશાની, શબ્દસમૂહ કે ચિત્ર છે, જેનો ઉપયોગ કોઈ વ્યક્તિગત કે સંસ્થા દ્વારા કોઈ ઉત્પાદન કે સેવાને બજારના અન્ય ઉત્પાદન કે સેવાથી અલગ પાડવા માટે કરવામાં આવે છે. ટ્રેડમાર્કને TM, SM અને ® નિશાની દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે.

● ડોમેઇન નામની તકરાર (Domain Name Disputes)

ડોમેઇન નામ માટેની સ્પર્ધા એ એક અન્ય કાયદાકીય મુદ્દો છે. પહેલાંના સમયમાં ડોમેઇન નામ વહેલા તે પહેલાનાં ધોરણે આપવામાં આવતાં હતાં. પણ લોકો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતાં ન હોય તેવાં નામની નોંધણી કરાવી લેવામાં આવતી. પછીથી આ ડોમેઇન નામ કોઈક સંસ્થાને ઘણી ઊંચી કિંમતે વેચી દેવામાં આવતું. આને સાયબર સ્ક્વોટિંગ (cyber squatting) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બીજી સમસ્યા નામ બદલવા માટેની છે. જેમાં કોઈ પ્રચલિત ડોમેઇન નામની જોડણીમાં ઈરાદાપૂર્વક સામાન્ય ફેરફાર કરી નોંધણી કરવામાં આવે છે. જેણે સામાન્ય રીતે URL ટાઈપ કરવામાં ટાઈપિંગની ભૂલ કરી હોય તેવા ગ્રાહક ગેરમાર્ગ દોરાઈ શકે છે.

બૌદ્ધિક સંપત્તિની સુરક્ષા (Protecting Intellectual Property)

બૌદ્ધિક સંપત્તિની સુરક્ષા માટે ઘણી નવી સુધારેલી પદ્ધતિઓનો સતત વિકાસ થઈ રહ્યો છે. તેમાંની કેટલીક પદ્ધતિઓની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે.

સ્ટેગનોગ્રાફી (Steganography)

એક માહિતીમાં અન્ય માહિતી સંતાપવાની કિયાને સ્ટેગનોગ્રાફી (Steganography) કહે છે. જો ફાઈલમાં આવેલી માહિતીને સુરક્ષિત બનાવવામાં ન આવે, તો તેને કોઈ પણ દૂષિત હેતુ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તેનું કાર્ય કમ્પ્યુટરમાં રહેલાં પણ ઉપયોગમાં લેવાયાં ન હોય તેવા ચિત્રો, ધ્વનિ કે લખાણ ધરાવતી ફાઈલને અદશ્ય માહિતી સાથે બદલવાનું છે. આ અદશ્ય માહિતી સાઢું લખાણ, ગુપ્ત લખાણ કે ચિત્ર પણ હોઈ શકે છે. સ્ટેગનોગ્રાફી માટે વિશિષ્ટ સોફ્ટવેર જરૂરી છે અને ઇન્ટરનેટ પરથી સરળતાથી ડાઉનલોડ થઈ શકે તેવી ફિલ્મ દોરાઈ આવૃત્તિઓ પણ ઉપલબ્ધ છે.

ડિજિટલ ઓળખચિહ્ન (Digital Watermarking)

વોટરમાર્ક એ ડિજિટલ ચિત્ર, ધ્વનિ કે વીડિયોમાં ઉમેરવામાં આવતો ડિજિટલ કોડ છે જે ફાઈલના સ્વાધિકાર (copyright)ની ઓળખ આપી શકે છે. તે માહિતીનો સંપૂર્ણપણે અદશ્ય સ્વરૂપે સંગ્રહ કરવાની સુવિધા આપે છે. શરૂઆતના સમયમાં કલાકારો ચિત્રની ઉપર પોછી દ્વારા સર્જનાત્મક નિશાની કરી સ્વાધિકારનો હક દાવો કરતા. પરંતુ ડિજિટલની દુનિયામાં કલાકારો ચિત્રની અંદર તેમનું નામ છિપાવી ઓળખચિહ્ન (watermark) બનાવી શકે છે. આમ, સર્જકની ઓળખાણ માટે વોટરમાર્ક અદશ્ય રીતે મદદરૂપ બને છે.

આ અભિગમને ડિજિટલ ઓડિયો અને વીડિયો જેવાં અન્ય માધ્યમોમાં પણ કિયાન્વિત કરી શકાય છે. હાલમાં ઇન્ટરનેટ પર ડિજિટલ ઓડિયોનું MP3 સ્વરૂપમાં અનપિકૃત વિતરણ એક મોટી સમસ્યા છે. ડિજિટલ ઓળખચિહ્ન દ્વારા ઓડિયોના વિતરણને નિયંત્રિત બનાવી શકાય છે. અને અસરકારક રીતે સ્વાધિકાર સુરક્ષા પૂરી પારી શકાય છે. તેથાસુરક્ષાના ક્ષેત્રમાં ઓળખચિહ્નનો ઉપયોગ પ્રમાણપત્ર અને અધિકૃતતા માટે પણ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, વ્યક્તિના ફોટો-ઓળખપત્ર પર 123456 સંખ્યા લખીને અને તેને ડિજિટલ વોટરમાર્ક ઓળખચિહ્ન રૂપે અદશ્ય રાખીને ફોટો ઓળખને સુરક્ષિત બનાવી શકાય છે. આમ, તસવીરમાં થયેલ ફેરફારને સરળતાથી શોધી શકાય છે.

ડિજિટલ ઓળખચિહ્ન દ્વારા દસ્તાવેજમાં માહિતીને લિંક પણ આપી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, સામાન્ય રીતે પાસપોર્ટધારક વ્યક્તિનું નામ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખાયેલું હોય છે. પરંતુ પાસપોર્ટની તસવીર સાથેના નામને ડિજિટલ ઓળખચિહ્નની મદદથી અદશ્ય બનાવી શકાય છે. જો કોઈએ પાસપોર્ટમાં ચેડાં કરી ફોટો બદલી નાખ્યો હોય, તો તે જાણવા માટે પાસપોર્ટને

સેન કરી ફોટો સાથેના અદૃશ્ય નામની ચકાસણી પણ કરી શકાય છે. GIMP જેવા ફોટો-એડિટર પ્રોગ્રામની મદદથી ચિત્રમાં દશ્યમાન વોટરમાર્ક ઉમેરી શકાય છે.

ઈ-કોર્મર્સ/એમ-કોર્મર્સમાં ચુકવણી (Payment in E-commerce/M-commerce)

ઈ-કોર્મર્સ અને એમ-કોર્મર્સમાં ચુકવણી એ સૌથી મહત્વનું પાસું છે. ચુકવણીની પરંપરાગત પદ્ધતિઓમાં રોકડ, ચેક કે કેટિકાર્ડ વડે થતી ચુકવણીઓનો સમાવેશ થાય છે. આજકાલ ઓનલાઈન કરવામાં આવતા વ્યવસાયોમાં ચુકવણીની ઈલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિ વધુ મહત્વની સાબિત થઈ રહી છે. કારણકે સંસ્થાઓ ગ્રાહકોને ઝડપી અને ઓછા ખર્ચે સેવા આપવાના જુદા-જુદા માર્ગ શોધતી હોય છે. ગ્રાહક અને વિકેતા વચ્ચે થયેલા ઓનલાઈન નાણાકીય વિનિમયને ઈલેક્ટ્રોનિક ચુકવણી કહે છે. આજકાલ બજારમાં ઈલેક્ટ્રોનિક ચુકવણીના અનેક વિકલ્પ ઉપલબ્ધ છે. ઈલેક્ટ્રોનિક ચુકવણી માટે નીચે જણાવેલ પ્રકાર ઉપયોગમાં લેવાય છે :

- ચુકવણી માટેનાં કાર્ડ (Payment Cards)

ચુકવણી માટેનાં કાર્ડમાં કેટિકાર્ડ, ડેબિટ કાર્ડ અને સ્માર્ટકાર્ડનો સમાવેશ કરી શકાય. સામાન્ય રીતે ગ્રાહક દ્વારા ખરીદી માટે ઉપયોગમાં લેવાતા તમામ પ્રકારનાં ખાસિસ્ટિકાર્ડ માટે ‘પેમેન્ટકાર્ડ’ (payment card) પદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

કેટિકાર્ડ (Credit Card)

ઇન્ટરનેટ પર ચુકવણી માટેની આ સૌથી વધુ પ્રચલિત અને વ્યાપક પ્રમાણમાં સ્વીકૃત પદ્ધતિ છે. ઈશ્યૂર્ંગ બેન્ક (issuing bank) નામે ઓળખાતી બેન્ક દ્વારા ગ્રાહકને કેટિકાર્ડ આપવામાં આવે છે. ઈશ્યૂર્ંગ બેન્ક કેટિકાર્ડના વ્યવસાયમાં સ્થાપિત અને નામાંકિત નાણાકીય સંસ્થાઓનાં કેટિકાર્ડ પૂરાં પાડે છે. MasterCard® અથવા Visa® તેનાં ઉદાહરણ છે. ગ્રાહકને વિરાણક્ષમતા અને આવકના સ્તર પર આધારિત વિરાણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. બિલિંગ સમયગાળા દરમિયાન ગ્રાહક તે વિરાણની મર્યાદામાં રહી ઈશ્યૂર્ંગ બેન્ક સાથે ખર્ચ કે ચુકવણી કરી શકે છે.

કેટિકાર્ડ બેન્કનાં ખાતાં સાથે સંલગ્ન હોવાથી ગ્રાહક જ્યારે તેનો ઉપયોગ ઓનલાઈન ચુકવણી માટે કરે ત્યારે વિકેતા પોતાના માલની ડિમત ઈશ્યૂર્ંગ બેન્ક પાસેથી વસૂલ કરે છે અને બેન્ક ગ્રાહકના હવે પછીના સ્ટેટમેન્ટમાં તે ડિમત બાદ કરીને બતાવે છે. ગ્રાહક બેન્કને ચુકવણી કરે છે. વેબસાઈટ દ્વારા કેટિકાર્ડથી ચુકવણી સ્વીકારવા માટે વ્યાપારી એક્વાયરિંગ બેન્ક (acquiring bank)ને નામે ઓળખાતી બેન્કમાં વ્યવસાયિક ખાતું ખોલાવે છે, જેથી તેને ઓનલાઈન અધિકૃતતા અને ચુકવણીની સેવા મળે છે. કાર્ડની સર્કિયતા, ખરીદી માટે અપાતા વિરાણની મર્યાદા અને બિલિંગની માહિતી જેવી વિગતોની ચકાસણીને ગ્રાહકની અધિકૃતતા (Authorization) કરેવામાં આવે છે. વેપારીઓ દ્વારા કેટિકાર્ડનો વ્યાપક પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે. અને તે વિકેતા તથા ગ્રાહકને વિશ્વસનીયતા પૂરી પાડે છે. આકૃતિ 5.24ાં કેટલાંક કેટિકાર્ડ દર્શાવ્યાં છે.

આકૃતિ 5.24 : કેટિકાર્ડનાં ઉદાહરણ

ઇન્ટરનેટ પર કરવામાં આવતા કેરિકાર્ડના વ્યવહારમાં ગ્રાહક વિકેતાની વેબસાઈટની મુલાકાત લે છે અને ખરીદી માટે માલ પસંદ કરે છે. ત્યાર બાદ કેરિકાર્ડને સંબંધિત તમામ માહિતી ઉમેરી આ માહિતી ઇલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી વ્યાપારીને મોકલી આપવામાં આવે છે. આ વ્યવહારમાં ચાર પક્ષ સમાવિષ્ટ થાય છે :

- કેરિકાર્ડથારક ગ્રાહક
- કેરિકાર્ડ સ્વીકારતો વિકેતા
- ઇશ્યૂંગ બેન્ક (Issuing Bank) : જે ગ્રાહકને કેરિકાર્ડ આપે છે અને વિકેતાને ચુકવણીની ખાતરી આપે છે. બેન્ક ગ્રાહક પાસેથી ચુકવણીની રકમ પ્રાપ્ત કરે છે.
- એકવાયરિંગ બેન્ક (Acquiring banks) : વિકેતા સાથે ખાતું સ્થાપિત કરતી નાણાકીય સંસ્થા, જે કેરિકાર્ડની યથાર્થતા ચકાસે છે અને ગ્રાહકની વિરાણમર્યાદાને આધારે વેચાણને અધિકૃત કરે છે.

ઓનલાઈન ચુકવણીમાં અન્ય બે પક્ષ ભાગ ભજવે છે : પેમેન્ટ ગેટ-વે (payment gateways) અને પેમેન્ટ પ્રોસેસર (payment processor). પે-પાલ (PayPal) જેવા ગ્રાહિત પક્ષો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાને પેમેન્ટ ગેટ-વે તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે અધિકૃતતા સ્થાપિત કરી ચુકવણી માટેના તમામ પક્ષોના નેટવર્કનું સુરક્ષિત સંકલન કરે છે. પ્રોસેસર્સ એવાં ડેટાસેન્ટર છે, જે કેરિકાર્ડના વ્યવહાર પૂરા કરે છે તથા વિકેતાને બંદોળની પતાવટ કરે છે. પેમેન્ટ ગેટ-વે દ્વારા વ્યાપારીની ઈ-કોમર્સ વેબસાઈટ સાથે જોડાયેલી હોય છે.

ઇન્ટરનેટ પર કેરિકાર્ડ દ્વારા થતી ઓનલાઈન ચુકવણી બે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે : અધિકૃતતા (Authorization) અને વ્યવહારકરાર (Settlement).

અધિકૃતતાની પ્રક્રિયા દરમિયાન નીચેનાં પગલાં લેવામાં આવે છે :

- ચકાસણી (checkout) સમયે ગ્રાહક કેરિકાર્ડની માહિતી સાથે વ્યવહારની તમામ વિગતો (જેવી કે, વસ્તુની વિગત, ખરીદ તારીખ વગેરે) ઈ-કોમર્સ વેબસાઈટને પૂરી પાડે છે, જે પેમેન્ટ ગેટ-વેને મોકલી આપવામાં આવે છે.
- પેમેન્ટ ગેટ-વે આ માહિતી પ્રોસેસરને મોકલે છે, જે માહિતીની ચકાસણી માટે ઇશ્યૂંગ બેન્કનો સંપર્ક કરે છે.
- ઇશ્યૂંગ બેન્ક ચકાસણી બાદ તેનું પરિણામ (વ્યવહારનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર) પેમેન્ટ ગેટ-વેને મોકલી આપે છે.
- જો વિકેતાને વ્યવહારને સ્વીકારે તો વ્યવહાર-કરાર (settlement) બને છે અને તે સમયે વ્યવહારની રકમ ગ્રાહકના ખાતામાંથી વિકેતાના ખાતામાં હસ્તાંતરિત કરવામાં આવે છે.

કરાર કે ચુકવણીની પ્રક્રિયા દરમિયાન નીચેનાં પગલાં લેવામાં આવે છે :

- વિકેતા તમામ વિગતો સાથેની વ્યવહારની વિનંતી પેમેન્ટ ગેટ-વેને મોકલે છે. જે ત્યાર પછી પ્રોસેસરને મોકલવામાં આવે છે.
- પ્રોસેસર ચુકવણીની વિગતો ગ્રાહકની ઈશ્યૂંગ બેન્કને મોકલી આપે છે. તે ચુકવણીની વિગતો એકવાયરિંગ બેન્કને પણ મોકલે છે, જ્યાં વિકેતાનું ખાતું છે.
- એકવાયરિંગ બેન્ક વિકેતાના ખાતામાં રકમ જમા કરે છે. ઈશ્યૂંગ બેન્ક તમામ ખર્ચ સાથેનું બિલ ગ્રાહકને મોકલે છે, જે તેણે સૂચિત સમયમર્યાદામાં ચુકવવાનું રહે છે.

ઓનલાઈન વ્યવહારોને સુરક્ષિત બનાવવા માટે મોટા ભાગની કેરિકાર્ડ સંસ્થાઓ સિક્યુર ઇલેક્ટ્રોનિક ટ્રાન્સફર (Secure Electronic Transfer - SET)નો ઉપયોગ કરે છે.

કેન્દ્રિકાર્ડના ફાયદા નીચે મુજબ છે :

- ગ્રાહકને મોટી રોકડ રકમ લઈને ફરવું પડતું નથી. ગ્રાહક માલ અને સેવા માટે ઓનલાઈન અને ઑફલાઈન બંને રીતે ચુકવણી કરી શકે છે.
- બેન્કના સ્ટેટમેન્ટની મદદથી ગ્રાહકની ખરીદીની નોંધ રાખી શકાય છે.
- બેન્કના ખાતામાં રોકડ ઉપલબ્ધ ન હોય તે છતાં ગ્રાહકને માલ ખરીદવાની સુવિધા મળે છે. મહિનાના અંતે તેઓ રોકડ ચુકવીને ખાતું સરબર કરે છે.

કેન્દ્રિકાર્ડની મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે :

- બહુ નાની કે બહુ મોટી ચુકવણીઓ માટે તે અધોગ્ય છે. સુરક્ષાની દસ્તિએ આ કાર્ડની એક મર્યાદા છે. ખૂબ જ મોટી રકમના વ્યવહારો માટે તેનો ઉપયોગ શક્ય નથી.
- ગ્રાહક કેન્દ્રિકાર્ડનો ઉપયોગ કરી પોતાની ક્ષમતાથી વધુ ખર્ચ કરવાની માનસિકતા ધરાવી શકે છે.
- કેન્દ્રિક ખોવાઈ કે ચોરાઈ જવાની શક્યતા રહે છે.

ટેબિટકાર્ડ (Debit Cards)

ટેબિટકાર્ડ દેખાવમાં કેન્દ્રિકાર્ડ જેવું લાગે છે, પરંતુ તેનું કાર્ય અલગ છે. ગ્રાહકના બેન્કખાતામાંથી સીધા જ વ્યાપારીને રકમનું હસ્તાંતરણ કરી શકાય તે પ્રકારનું આ કાર્ડ છે. ગ્રાહકના ખાતામાંથી રકમની તત્કાલ કપાત કરવામાં આવે છે. ટેબિટકાર્ડ ગ્રાહકને ખરીદીની મર્યાદામાં રાખે છે અને તેની ક્ષમતાથી વધુ ખરીદી કરવાની પરવાનગી આપતું નથી. ખરીદી માટે ટેબિટકાર્ડનો ઉપયોગ કરતી વખતે ગ્રાહકે હંમેશાં પોતાનાં ખાતાની સિલકનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. આફ્ટુનિ 5.25માં ટેબિટકાર્ડનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે.

આફ્ટુનિ 5.25 : ટેબિટકાર્ડનું ઉદાહરણ

સ્માર્ટકાર્ડ (Smart Cards)

સ્માર્ટકાર્ડ કેન્દ્રિકાર્ડ જેવું જ દેખાય છે, પરંતુ સપાટી પર માઈકોચિપ જડેલી હોવાથી તેનું કાર્ય અલગ પડે છે. ખાતાંઓની માહિતી, આરોગ્ય સંબંધિત વિમાની માહિતી, અંગત કી અને ઉપયોગકર્તાની અન્ય અંગત માહિતીનો સ્માર્ટકાર્ડમાં સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય કાર્ડ કરતા તે સો ગણી વધુ માહિતીનો સંગ્રહ કરી શકે છે. સ્માર્ટકાર્ડમાં સંગૃહીત માહિતી સાંકેતિક સ્વરૂપમાં હોવાથી તે કેન્દ્રિક કે ટેબિટકાર્ડથી વધુ સુરક્ષિત છે. ગ્રાહકો કાર્ડમાં રોકડ પણ ઉમેરી શકે છે અને ત્યાર પછી છૂટક વ્યાપારીની વેબસાઈટ કે દુકાન પર માલની ખરીદી તેની ચુકવણી માટે તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. છૂટક વ્યાપારીની દુકાન પર કાર્ડરીડર ઉપલબ્ધ હોય છે તથા તેને PC સાથે પણ જોરી શકાય છે. આ અનુકૂળતા સ્માર્ટકાર્ડને ઘણું ફાયદાકારક બનાવે છે. ડિજિટલ રોકડનો સંગ્રહ કરવા, દર્દીનો તબીબી અહેવાલ મેળવવા જેવા ઘણા હેતુઓ માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. યુ.એસ., યુરોપ, જાપાન અને એશિયાના કેટલાક ભાગમાં સ્માર્ટકાર્ડ ઘણાં પ્રચલિત છે.

સ્માર્ટકાર્ડમાં રહેલી માહિતી જોવા માટે તથા નવી માહિતી ઉમેરવા માટે કાર્ડરીડર જરૂરી છે. આ એક એવું નાનું ઉપકરણ છે જેમાં કાર્ડ દાખલ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તમે તમારા ફોનમાંથી ડોક્ટર પાસે જાઓ છો અને તમારી બીમારીનું પુનઃનિરીક્ષણ કરી દવાઓ સૂચવવા તેમને સ્માર્ટકાર્ડ આપો છો. તમારા વિગતો તમારા સ્માર્ટકાર્ડમાં દાખલ કરી દેવાય છે. એ પછી દવાની દુકાનમાં જઈ ફાર્માસિસ્ટને તમે તમારું સ્માર્ટકાર્ડ આપો છો. તેમાંથી તે ડોક્ટરની સૂચનાઓ વાંચી તમને નિયત દવાઓ આપી શકે છે. સ્માર્ટકાર્ડનો ઉપયોગ કરી ચુકવણી પણ કરી શકાય છે.

ચાર્જકાર્ડ (Charge Cards)

ચાર્જકાર્ડ પણ એક પ્રકારની ચુકવણીની પ્રક્રિયા છે, જેમાં ગ્રાહક કાર્ડ દ્વારા વિકેતાને ચુકવણી કરી શકે છે. કેરિટકાર્ડની તુલનામાં ચાર્જકાર્ડમાં વિચાણની કોઈ મર્યાદા હોતી નથી. કાર્ડ આપનાર સંસ્થાને ગ્રાહકે બિલિંગ સમયગાળાને અંતે પૂરેપૂરી રકમની ચુકવણી કરવાની હોય છે. જો આમ ન બને તો તેણે લેઇટ ફી ભરવી પડે છે.

નેટબેંકિંગ (Net-Banking)

નેટબેંકિંગ અથવા ઑનલાઈન બેંકિંગનો વિકલ્પ આજકાલ ધણો પ્રચલિત થઈ રહ્યો છે. તેમાં કોઈ પ્રકારના કાર્ડનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ સહિતનું બેન્કખાતું ધરાવતો ગ્રાહક તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ગ્રાહક આ ખાતાના ઉપયોગ દ્વારા ઑનલાઈન ખરીદી તેમજ ચુકવણી કરી શકે તે માટે બેન્ક દ્વારા તેને નેટબેંકિંગ પાસવર્ડ પૂર્ણ પાડવામાં આવે છે. ઈ-કોર્મર્સ/એમ-કોર્મર્સની અનેક વેબસાઈટ નેટબેંકિંગ દ્વારા ચુકવણીની સુવિધા પૂરી પાડે છે. વેબસાઈટ પર કાર્ડની વિગતો રજૂ કરવાને બદલે જે બેન્ક દ્વારા ચુકવણી કરવાની હોય તેનું નામ પૂછીવામાં આવે છે. આ વેબસાઈટ પર તમે ચુકવણીની પ્રક્રિયામાં આગળ વધો છો ત્યારે બેન્કનાં નામની પસંદગી પૂછીવામાં આવે છે. બેન્કની પસંદગી કર્યા બાદ સ્કીન પર તે બેન્કની વેબસાઈટ જોવા મળે છે. જ્યાં ખાતા-નંબર અને નેટબેંકિંગ પાસવર્ડ દ્વારા લોગ ઈન કરવાની જરૂર પડે છે. હવે તમે વ્યવહારની પ્રક્રિયા દ્વારા તમારા ખાતામાંથી વિકેતાનાં ખાતાંમાં રકમનું હસ્તાંતરણ કરી શકો છો.

ભારતીય રેલવે તેની વેબસાઈટ www.irctc.co.in પર ઑનલાઈન ટિકિટની નોંધણીની સુવિધા પૂરી પાડે છે. આ માટે ઉપયોગકર્તા સૌથી પહેલાં સાઈટ પર પોતાની નોંધણી (registration) કરાવી મુસાફરોની માહિતી સહિત મુસાફરીની વિગતો આપશે. એ પછી ચુકવણી માટે નેટબેંકિંગના વિકલ્પ દ્વારા બેન્કની પસંદગી કરી શકાય છે. અહીં તમારી બેન્કની લોગ-ઈન સ્કીન દર્શાવવામાં આવશે. અને ભારતીય રેલવેને ચુકવણી કરી ટિકિટ નોંધણીની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરી શકાશે. સફળતાપૂર્વક ચુકવણી કર્યા બાદ ઉપયોગકર્તા નોંધાયેલ મોબાઇલ નંબર પર irctc પરથી સંદેશ મેળવશે, જે મુસાફરી દરમિયાન ટિકિટની અવેજીમાં દર્શાવી શકાશે અથવા ટિકિટની ઈ-કોપી (E-copy) પણ મુદ્રિત કરી શકાશે. નેટબેંકિંગની ચુકવણી પદ્ધતિ કેરિટકાર્ડની તુલનામાં વધુ સુરક્ષિત માનવામાં આવે છે અને ભારતમાં લગભગ દરેક વ્યાપારી સંસ્થાઓ આ વિકલ્પ પૂર્ણ પાડે છે.

ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ-ટ્રાન્સફર (Electronic Fund Transfer)

એક બેન્કના ખાતામાંથી અન્ય બેન્કના ખાતામાં રકમ સ્થાનાંતરિત કરવાના કાર્યને ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ-ટ્રાન્સફર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કાગળના રૂપમાં ચેક કે પ્રત્યક્ષ ઉધરાણી કરતાં તે સુરક્ષિત, નિશ્ચિત, અસરકારક અને ઓછું ખર્ચાળ છે. દુનિયાની બેન્કોના પારસ્પરિક વ્યવહાર, ATMના ઉપયોગથી ટ્યૂશન ફીની ચુકવણી, કર્મચારીઓના પગાર તેમનાં ખાતાંમાં જમા કરવા, બેન્કખાતાની માસિક કપાત વગેરે EFTનાં ઉદાહરણ છે. ઑનલાઈન ચુકવણી માટે EFTની અસરકારકતામાં વધારો, સરળ નામાપદ્ધતિ અને વધુ સુરક્ષા EFTના લાભ છે. જોકે, ઈન્ટરનેટ દ્વારા બિલ મોકલતી અને મેળવતી સંસ્થાઓની સંખ્યા હજુ ઓછી છે.

● ઈ-વોલેટ (E-wallet)

જ્યારે તમે વેબ પરથી ખરીદી કરો છો, ત્યારે તમારું નામ, માલ મોકલવાનું સરનામું, બિલ મોકલવા માટેનું સરનામું, કેન્દ્રિકાર્ડની માહિતી સહિતનું એક ફોર્મ ભરવાનું રહે છે. એકાઉન્ટ આ કાર્ય યોગ્ય છે, પરંતુ દરેક સમયે ખરીદી કરતી વખતે આ કાર્ય કષ્ટસાધ્ય બની રહે છે. આ માટે, કેટલાક વ્યાપારીઓ ગ્રાહકે એક વાર ભરેલા ફોર્મની વિગતોના પુનઃઉપયોગ માટે તેને પોતાના સર્વર પર સંગ્રહ કરે છે. આ વ્યાપારીઓ ગ્રાહકને ઈ-વોલેટ સેવાઓ પૂરી પાડે છે, જેના દ્વારા ખરીદી કે ટિકિટ-નોંધણીનું કાર્ય વધુ સરળ બને છે. આજે ઘણી બેન્કો, કરિયાણાની ઓનલાઈન દુકાનો, ટેલિફોનસેવાઓ વગેરે ઈ-વોલેટ સેવાઓ પૂરી પાડે છે. વ્યાપારીઓને સુરક્ષિત રીતે ઓનલાઈન ચુકવણી માટેનાં ઇલેક્ટ્રોનિક કાર્ડને ઈ-વોલેટ કહે છે. તે કેન્દ્રિકાર્ડ કે ઉભિટકાર્ડની જેમજ કાર્ય કરે છે. ઈ-વોલેટ દ્વારા ચુકવણી કરતી વખતે ગ્રાહકે કેન્દ્રિક કે ઉભિટકાર્ડ નંબર પૂરો પાડવો જરૂરી નથી. આથી, કેન્દ્રિ/ઉભિટ કાર્ડની ગોપનીયતા નાણ થવાનું જોખમ રહેતું નથી.

ઉદાહરણ તરીકે, ઓનલાઈન નોંધણી સરળ બનાવવા માટે IRCTCએ ગ્રાહકો માટે ઈ-વોલેટ યોજના શરૂ કરી છે. ખાતું ધરવનાર ગ્રાહક IRCTCમાં અગાઉથી પૈસા જમા કરાવી શકે છે, જેનો ઉપયોગ ભવિષ્યમાં ટિકિટની ઓનલાઈન નોંધણી માટે ચુકવણીના વિકલ્પ તરીકે કરી શકાય છે. હાલમાં ઉપયોગકર્તાને ટિકિટની નોંધણી માટે કેન્દ્રિ/ઉભિટ-કાર્ડની જરૂર પડે છે. આ પ્રક્રિયામાં સમય લાગે છે તથા ગ્રાહકને ચુકવણી માટે બેન્કના સર્વર પર સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવે છે.

● રૂ-પે (RuPay)

Rupee અને Payment એવાં બે પદ પરથી RuPay પદ તારવવામાં આવ્યું છે. નેશનલ પેમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા (NPCI)એ શરૂ કરેલી કાર્ડ દ્વારા ચુકવણીની આ એક નવી રીત છે. આકૃતિ 5.26માં RuPay કાર્ડ દર્શાવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ કેન્દ્રિકાર્ડ અને ઉભિટકાર્ડની જેમ જ કરી શકાય છે.

આકૃતિ 5.26 : RuPay કાર્ડ

હાલમાં, સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાયેલા કાર્ડધારકો, વ્યાપારીઓ અને ઈશ્યૂર્ટ્ઝ બેન્કો માસ્ટરકાર્ડ અને વીસા સાથે જોડાણ કરી આપે તેવી કોઈ સ્થાનિક ભારતીય બેન્ક અસ્તિત્વમાં નથી. માસ્ટરકાર્ડ અને વીસાકાર્ડ ચુકવણીની દસ્તિએ વૈશ્વિક અગ્રણીઓ છે. આ પ્રકારના તમામ વ્યવહાર તેમના દ્વારા કરવામાં આવે છે. સ્થાનિક બેન્કો દ્વારા થતા કેન્દ્રિકાર્ડ કે ઉભિટકાર્ડના વ્યવહારોને દેશભાદર આવેલા નેટવર્ક દ્વારા આગળ વધારવામાં આવે છે. આ સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે તેઓ અતિરિક્ત ડિમિત વસૂલ કરે છે, જેથી બેન્કે તમામ ઉભિટ અને કેન્દ્રિકાર્ડ ચુકવણીઓ માટેનો ખર્ચ ભોગવવો પડે છે. RuPay ચુકવણી માટે અન્ય કાર્ડનો સ્થાનિક વિકલ્પ છે. RuPay કાર્ડના ઉપયોગ દ્વારા થતા તમામ વ્યવહારો પર ભારતમાં જ પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. વ્યવહારની પ્રક્રિયા સ્થાનિક સ્તરે થતી હોવાથી દરેક વ્યવહારની લેવડ-દેવડ અને કરારનો ખર્ચ ઘટાડી શકાય છે. આમ, ઓછું ખર્ચાળ હોવાને કારણે RuPay ગ્રાહક અને બેન્ક માટે લાભદારી છે.

સાયબર સુરક્ષા, તેના જોખમો અને ઉકેલ (Cyber Security, its Threats and Solutions) :

ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરતા બાળકોની સામેના જોખમો (Issues faced by children using Internet) :

હાલમાં આપણે ઈન્ટરનેટ આધારિત પ્રવૃત્તિઓનો બહોળો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ પ્રવૃત્તિઓને સાયબર પ્રવૃત્તિઓ કહે છે. સાયબર પ્રવૃત્તિઓ સાથે ઘણીવાર અજ્ઞાત જોખમો પણ આવે છે. મોટાભાગની સાયબર પ્રવૃત્તિઓ દરમ્યાન તેમાં સંકળામેલ બે પક્ષો એકબીજાને જાડતા હોતા નથી. ખાસ કરીને જ્યારે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરનાર વ્યક્તિ બાળક હોય ત્યારે વિશેષ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. આ અંગે ધ્યાનમાં રાખવા જેવા કેટલાક મુદ્દાઓમાં સાયબર બુલિંગ(Cyber Bullying), સાયબર ગ્રૂમિંગ (Cyber Grooming) અને ઓનલાઈન રમતો (Online Games)નો સમાવેશ થાય છે.

સાયબર બુલિંગ (Cyber Bullying) :

સાયબર બુલિંગ પદને બે શરૂદો દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું છે : સાયબર અને બુલિંગ. બુલિંગ(Bullying) એટલે જે પોતાનું રક્ષણ સરળતાથી કરી શકતી ન હોય તેવી ભોગ બનનાર વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહ દ્વારા સતત કરવામાં આવતા આકમક અને ઈરાદાપૂર્વકનાં કાર્યો. સાયબર બુલિંગ એ આભાસી સત્તામણીનો એક પ્રકાર છે. આ પ્રકારની સત્તામણી સ્માર્ટ ફોન, ટેલ્ફોન કે કમ્પ્યુટર જેવાં સાધનોની મદદથી અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે સોશિયલ મીડિયા, ચેટ રૂમ અને ગેમિંગ પ્લેટફોર્મ દ્વારા સાયબર બુલિંગનો ઉદ્ભબ થાય છે. લોકો આ માધ્યમો દ્વારા માહિતીની વહેંચણી કરતા હોય છે તથા અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે જોડતા હોય છે.

કેટલાક સામાન્ય પ્રકારના સાયબર બુલિંગ વિષે નીચે માહિતી આપવામાં આવી છે:

- ઓનલાઈન માધ્યમ દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવતાં જોખમો, એટલે કે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા પોતાને કે અન્ય વ્યક્તિને ઈજા પહોંચાડવી, ગેરકાયદેસર કાર્યો કરવાં અથવા કોઈ અન્ય વ્યક્તિને તેની અનિશ્ચાધતાં તેવાં કાર્યો કરવાં દબાશ કરવું.
- કોઈ વ્યક્તિ, સમુદ્દર કે સંસ્થા માટે અપમાનજનક, શરમજનક કે બીભત્સ હોય એ પ્રકારની નોંધ, તસ્વીરો કે વિડિયો મૂકવાં.
- કોઈ વ્યક્તિ, સમુદ્દર કે સંસ્થા માટે અપમાનજનક, શરમજનક કે બીભત્સ હોય એ પ્રકારના બનાવટી વેબપેજ બનાવવાં.
- ઓનલાઈન બનાવટી ઓળખ દ્વારા કોઈની અંગત માહિતી માંગવી કે વેબ પર મૂકવી.

ઓનલાઈન માધ્યમોના બહોળા વિસ્તારને કારણો આ પ્રકારની સ્થિતિથી બચવું મુશ્કેલ બન્યું છે. ઇતાં, નીચે જાણાવેલ પગલાનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલાક અંશો સાયબર બુલિંગને અટકાવી શકાય છે:

- હંમેશા તમારા મિન્નો, શિક્ષક અને કુટુંબ સાથે સાયબર બુલિંગ અંગે વાતચીત કરો.
- ઈન્ટરનેટ પર તમારી કઈ અંગત માહિતી મૂકવી યોગ્ય છે તે નક્કી કરો.
- અંગત બની રહેવા પ્રયત્ન કરો. પાસવર્ડ, તસ્વીરો અને અન્ય મહત્વની માહિતી માત્ર તમારી પાસે રહે છે તેની ખાતરી કરો.
- જ્યારે કોઈની સાથે ઓનલાઈન વાતચીત કરતા હો ત્યારે ગુસ્સે થઈ કદી જવાબ ન આપો અથવા એવા સંદેશ ન મૂકો જે તમને નુકસાનકર્તા હોય. આવા સમયે કોઈપણ કિયા કરતા પહેલાં હંમેશા થોડો સમય વીતવા ઠો.
- જો તમને લાગે કે તમે સાયબર બુલિંગના ભોગ બન્યા છો તો એ વ્યક્તિને ઉત્તર ન આપશો. તેને બ્લોક કરો અને કોઈને આ અંગે વાત કરો.
- સાયબર બુલિંગનાં પુરાવાઓનો તમારા કમ્પ્યુટરમાં સંગ્રહ કરો અથવા તેની પ્રિન્ટ લો જેથી જરૂર પડે તેને રજૂ કરી શકાય.
- તમારા પોતાના વિષે ગૂગલ કરો અને જુઓ કે તમે એવી કોઈ માહિતી જોઈ શકો છો કે જે ત્યાં હોવી જોઈએ.

સાયબર ગ્રૂમિંગ(Cyber Grooming) :

હાલના સમયમાં ઘડકાં બાળકો ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરતા હોવાને કારણે સાયબર ગ્રૂમિંગ (Cyber Grooming) નામથી ઓળખાતી એક નવી મુશ્કેલી ઉદ્ભબી છે. અહીં મોટાભાગે વયસ્ક વ્યક્તિ બાળકનો ઓનલાઈન મિત્ર બને છે અને બાળક સાથે તે લાગણીભર્યા સંબંધો બાંધવાનો પ્રયાસ કરે છે. સાયબર ગ્રૂમિંગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકનો વિશ્વાસ જીવાનો, ધનિષ્ઠતા કેળવવાનો અને બાળકની અંગત વિગતો જાણવાનો હોય છે અને મોટાભાગે આ વિગતોની પ્રકૃતિ જાતીય પ્રકારની હોય છે. ત્યાર પછી ગુનેગાર વારંવાર જાતીય વાતચીત કરે છે અને બાળકને ધમકી આપવા કે બ્લેકમેઇલ કરવા માટે તેની જાતીય તસવીરો કે વિદ્યોની માંગણી કરે છે.

ગુનેગાર મોટાભાગે બાળકની ઉમર, શોખ, શાળા, કુટુંબ વગેરે વિશેના સામાન્ય પ્રશ્નોથી વાતચીત શરૂ કરે છે અને ધીમે ધીમે આ પ્રશ્નોત્તરી જાતીય અનુભવ સુધી પહોંચે છે. જોકે, ઘણીવાર બાળક પોતે જ અજાણતા સાયબર ગ્રૂમિંગનો શિકાર બની જતું હોય છે જ્યારે એ એવી વેબસાઈટમાં જોડાય છે, જેમાં તેને તેની સંપર્ક-માહિતી કે ધનિષ્ઠ તસવીરોના બદલામાં પૈસા કે ભેટ આપવાનો લોભ આપવામાં આવે છે.

ઓનલાઈન ગેમિંગ(Online Gaming) :

હાથવગાં સાધનો પર સસ્તા ઈન્ટરનેટની ઉપલબ્ધિને કારણે બાળકોમાં ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ ઘણો વધ્યો છે. આનો એક ગેરફાયદો એ છે કે બાળકોમાં શારીરિક રમતોને બદલે આભાસી રમતો રમવાની કુટેવ કેળવાઈ છે. ઈન્ટરનેટ કે અન્ય ઉપલબ્ધ કમ્પ્યુટર નેટવર્ક દ્વારા આંશિક કે મૂળભૂત રીતે રમી શકતી રમતોને ઓનલાઈન રમત(Online Games) કહેવામાં આવે છે.

ઓનલાઈન રમતો એક ઉપયોગકર્તાથી વિશાળ વર્ગ ધરાવતા અનેક ઉપયોગકર્તાની શૈલી સુધી ઉપલબ્ધ છે. કેટલીક ઓનલાઈન રમતોમાં ફસ્ટ-પર્સન શૂટર્સ(First person shooters), વ્યૂહરચનાને લગતી રમતો(Strategy games), ભૂમિકા ભજવવા માટેની રમતો(Role-playing games) જેવી રમતોનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક ઓનલાઈન રમતો લખાણ-સ્વરૂપે દર્શાવતા સાદા વાતાવરણ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે તો કેટલીક રમતો જટિલ ચિત્રો અને આભાસી દરશ્યોનો ઉપયોગ કરે છે. જટિલ ચિત્રો અને આભાસી દરશ્યોનો સમાવેશ થતો હોય તેવી રમતો બાળકો ઉપરાંત જુદી-જુદી વયની વ્યક્તિઓ વચ્ચે ખૂબ પ્રચલિત થઈ છે. ઓનલાઈન રમતોની આ સંસ્કૃતિ કેટલીકવાર સાયબર બુલ્ઝિંગ, સાયબર ગ્રૂમિંગ કે હિંસાને પ્રોત્સાહન આપે છે. કેટલીકવાર રમત રમનાર જે-તે રમત માટે એટલા બધા વ્યસની બની જાય છે કે જેના કારણે સામાજિક કલંક ઉદ્ભબે છે.

ઈન્ટરનેટના ઉપયોગકર્તાએ હંમેશા એક સિદ્ધાંતનું પાલન કરવું જોઈએ કે ક્યારેય કોઈપણ અજાણી વ્યક્તિને પોતાના સોશિયલ મિડિયા કે યેટ-રૂમમાં પ્રવેશ આપવો નહિ. આમ કરવાથી આ પ્રકારની તકલીફોને ઘણો અંશે નિવારી શકાય છે.

ઈ-મેઇલ સિસ્ટમના ઉપયોગ સમયે ઉદ્ભવતા જોખમો (Common Threats while using an E-mail System) :

વ્યક્તિગત રીતે અને સંસ્થાઓ દ્વારા લગભગ રોજિંદા કાર્ય સ્વરૂપે હાલમાં ઈ-મેઇલ સિસ્ટમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં સામાન્ય રીતે બે ઘટકો આવેલા હોય છે : મેઇલ કલાયન્ટ અને મેઇલ સર્વર. લોકો સામાન્ય કે વિશેષ મેઇલ કલાયન્ટનો ઉપયોગ કરીને ઈ-મેઇલ વાંચે છે, લખે છે, મોકલે છે અને તેનો સંગ્રહ કરે છે. મેઇલ કલાયન્ટ અંતર્ગત નેટવર્ક માળખાનો ઉપયોગ કરીને ઈ-મેઇલને મેઇલ સર્વર સુધી પહોંચાડે છે. ત્યાર પછી મેઇલ સર્વર ઈ-મેઇલને આગળ પહોંચાડે છે તથા તેનો સંગ્રહ કરે છે. માટે ઈ-મેઇલ સિસ્ટમની કાર્યક્રમતા માટે તેમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા આ તમામ ઘટકો સુરક્ષિત રહે એ જરૂરી છે. મેઇલ કલાયન્ટ, મેઇલ સર્વર્સ તથા ઈ-મેઇલ સિસ્ટમ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં અન્ય સાધનો અને માળખાને સુરક્ષિત બનાવવા જરૂરી છે.

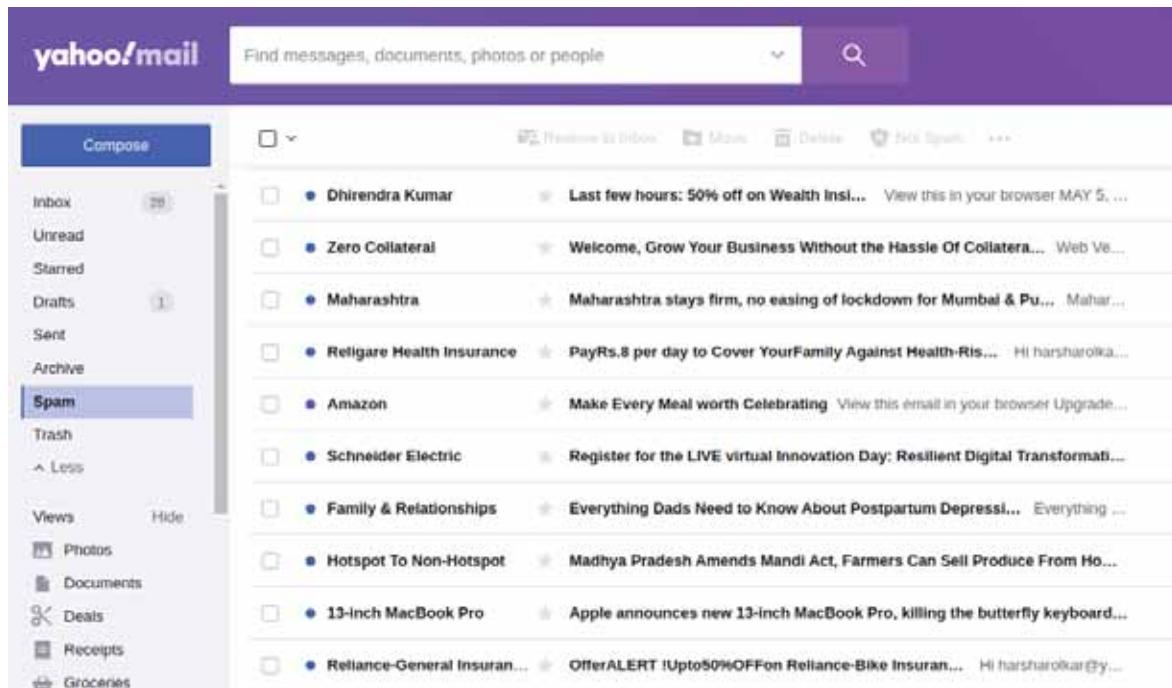
બાધ્ય દુનિયા કે સંસ્થા સાથે સંચારણ કરવા માટે ઈ-મેઇલ સિસ્ટમનો બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જે વિશ્વસનીય અથવા અવિશ્વસનીય હોઈ શકે છે. માટે હુમલાખોર તેનો ગેરલાભ લઈ ગુપ માહિતીનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, આઈ.ટી. સોટ મેળવવામાં વિક્ષેપ પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા તો સંસ્થા પર નિયંત્રણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઈ-મેઇલનો ઉપયોગ કરે ત્યારે લોકોને મલવેર, સ્પામ, ડિશિંગ, સોશિયલ એન્જિનિયરિંગ, સોતનો અનાધીકૃત ઉપયોગ અને માહિતી જાહેર કરી દેવા જેવાં જોખમોનો સામનો કરવો પડે છે. આ તમામ જોખમો વ્યક્તિને કેવી રીતે અસર કરે છે તે અંગેની વિસ્તૃત સમજૂતી મેળવીએ.

મલવેર(Malware) :

Malware એટલે “malicious software” જેમાં વાયરસ(Virus), વોર્મ(Worm), ટ્રોજન હોર્સ્(Trojan Horse) અને સ્પાયવેર(Spyware)નો સમાવેશ થાય છે. આ સોફ્ટવેર આઈ.ટી. માળખામાં પાયમાલી સર્જી મશીન પર નિયંત્રણ મેળવે છે, માહિતીનો દુરૂપયોગ કરે છે, પ્રવૃત્તિઓ પર ધ્યાન રાખે છે, માહિતીની નોંધ કરે છે અને અન્ય અનિચ્છિત કાર્યોનો અમલ કરે છે. હુમલાખોર ઈ-મેઈલ વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરીને સરળતાથી એક સિસ્ટમ પરથી અન્ય સિસ્ટમ પર મલવેર મોકલે છે. જોકે, હુમલાખોર દરવખતે સફણ થતા નથી પરંતુ જો સફણ થાય તો તે આપણા ઈ-મેઈલ એકાઉન્ટ, મશીન, વિગતો અને અન્ય સંવેદનશીલ માહિતી પર નિયંત્રણ મેળવી લે છે.

સ્પામ(Spam) :

જ્યારે તમે તમારું ઈ-મેઈલ એકાઉન્ટ ખોલો ત્યારે કેટલીકવાર તમારા ઈન-બોક્સમાં અજ્ઞાત વ્યક્તિઓ તરફથી મેળવેલા અનેક ઈ-મેઈલ તેમાં જોયા હશે. આવા વ્યાવસાયિક કે અવ્યાવસાયિક અવાંછિત ઈ-મેઈલને ‘સ્પામ’ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં યાદચિન્હ વ્યક્તિઓને અનિચ્છિત વ્યાવસાયિક ઈ-મેઈલ મોકલવાની કિયાને ‘સ્પામિંગ’ કહે છે. આ પ્રકારના સંદેશનો ઉદ્દેશ ઉપયોગકર્તાની ઉત્પાદકતામાં વિક્ષેપ પાડવાનો અને કેટલીકવાર ડિસ્કની જીવા, મેમરી અને પ્રોસેસર જેવા કમ્પ્યુટરના સ્થોત્રનો અતિશય ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. વધુમાં, મલવેરનો ફેલાવો કરવા માટેના સાધન તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હાલમાં મોટાભાગની ઈ-મેઈલ સિસ્ટમ સાથે અલગથી ‘સ્પામ’ નામનું ફોલ્ડર આપવામાં આવે છે અને તે આ પ્રકારના ઈ-મેઈલને સ્પામ તરીકે ચિહ્નિત કરે છે. આકૃતિમાં સ્પામ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવેલા ઈ-મેઈલની નમૂનારૂપ યાદી દર્શાવી છે.

આકૃતિ : 5.27 : નમૂનારૂપ સ્પામ મેઈલના શીર્ષક

फिशिंग(Phishing) :

फिशिंगना हुमलामां सामान्य रीते खोटी वेबसाईट, पानां के वेब लिंक द्वारा भ्रमणा उन्हीं करी व्यक्तिना ई-मेईलना प्रत्युतर द्वारा तेनी संवेदनशील माहिती उधारी पाइवामां आवे छे. उदाहरण तरीके, कोई व्यक्ति ऐवा संदेश साथेनो ई-मेईल मेणवी शके छे जेमां तेने कोई वेबसाईट पर रमत रभ्या बदल लाखो इपियानु ठनाम लाग्यानी माहिती आपवामां आवे छे. ठनामनी २५म भेणववा माटे ई-मेईल मेणवनारे कोईल लिंक पर क्लिक करीने पोतानी बेंकनी माहिती आपवानी होय छे. आ प्रकारना संदेशना विषय घणा आकर्षक राखवामां आवे छे अने स्पाम मेईल विषे जाग्नार व्यक्ति पषां अहीं फ्साई जाय छे. फिशिंग हुमला अने स्पाम सामान्य रीते शंकास्पद ई-मेईल सिस्टम द्वारा २४२ करवामां आवे छे.

सोशियल एन्जिनियरिंग(Social Engineering) :

सुरक्षा-शृंखलामां मानवने सौथी नबणी कडी मानवामां आवे छे. माझस दबाङ्ग सामे जूँकी जतो होय छे. सोशियल एन्जिनियरिंग द्वारा आ मानवीय निर्बणतानो लाभ लईने व्यक्ति के संस्थानी संवेदनशील माहितीने कबजे करी लेवामां आवे छे. अहीं, कम्प्यूटर सिस्टमने हेक करवाने बदले हुमलाखोर उपयोगकर्ता के संस्थानी संवेदनशील माहिती एकत्रित करे छे अथवा तो उपयोगकर्ता पासे हुमलो करी शकाय ऐवी प्रक्रियाओ करावे छे. ई-मेईल स्पूफिंग(E-mail spoofing) एक सामान्य सोशियल एन्जिनियरिंग हुमलो छे, जेमां कोई व्यक्ति के प्रोग्राम ई-मेईलमां खोटी विगतो दर्शावी, पोतानी मूळ ओणभ छुपावी अधिकृत उपयोगकर्ता होवानो सफणतापूर्वक दंब रथे छे. उदाहरण तरीके, कोई संस्थाना आई.टी. विभागने तेना CEO तरफ्थी एक संदेश मणे छे (अहीं हुमलाखोर CEOनी ओणभनो उपयोग करी रह्यो छे), जेमां दर्शाव्युं छे के CEO कोई महत्वना विनियोग माटेनो पासवर्ड भूली गया छे अने तेने रीसेट करवा ईच्छे छे.

सोतामो अनधिकृत उपयोग(Unauthorized access to resources) :

कोई हुसाणाखोर के आंतरिक व्यक्ति, ई-मेईल सेवानो एक साधन तरीके उपयोग करीने दुष्ट ईरादा साथे मेईल सर्वर पर सफणतापूर्वक हुमलो करे छे अने तेना सोतमां अनधिकृत प्रवेश मेणवे छे. एकवार मेईल सर्वर पर अनधिकृत प्रवेश मेणव्या बाद हुमलाखोर उपयोगकर्ताओना युझरनेम, पासवर्ड के अन्य महत्वनी माहिती मेणवी शके छे, जेना द्वारा हुमलाखोर त्यार पछी संस्थाना नेटवर्कमां आवेला अन्य कम्प्यूटर के तेना सोत मेणवी ले छे.

माहिती जाहेर थई जवी(Information Leak) :

लोको अनेक स्थगे जुदां-जुदां साधनोना द्वारा ई-मेईलनो उपयोग करे छे. ई-मेईल सेवानो उपयोग धर, कार्यालय, डेस्कटोप कम्प्यूटर, लेपटोप कम्प्यूटर के हाथवगां(handheld) साधनो द्वारा करी शकाय छे. आ रीते अनेक स्थानेथी ई-मेईलनो उपयोग करवानी प्रक्रिया क्यारेक अजाणतां माहिती जाहेर थई जवाना जोभमां परिणामे छे. जुदां-जुदां स्थगेथी ई-मेईलना उपयोग दरभ्यान अधिकृत उपयोगकर्ता पषां अजाणतां पोतानी मालिकीनी माहिती के अन्य संवेदनशील विगतो ई-मेईल द्वारा मोकले छे. आ समये जाहेर थई जती माहिती जे ते संस्था माटे मुश्केली उन्हीं करे छे अथवा तो कायदाकीय प्रक्रिया तरफ दोरी जाय छे.

आजे, ज्यारे सायबर प्रक्रियाओनो उपयोग अत्यंत वधी रह्यो छे त्यारे लोको ई-मेईलनो उपयोग बंध करी शकवाना नथी. माटे, संचारण माटे ई-मेईलना उपयोग दरभ्यान काणज लेवी अत्यंत जडरी बनी छे. नीये आपेल सामान्य मार्गादर्शिकामां दर्शावेल मुद्राओ द्वारा उपयोगकर्ता के संस्था ई-मेईलना उपयोग दरभ्यान सावचेती राखी शके छे.

मेईल सर्वर विनियोगने सुरक्षित बनावो(Secure the Mail Server Application) :

मेईल सर्वर धरावती संस्थाओं ए मेईल सर्वर विनियोगने शक्य एटला वधु सुरक्षित बनाववा जोઈअ. मेईल सर्वर पर उपयोगकर्तानी अधिकृतता, माहितीना उपयोग तथा सोत परना नियंत्रणने रोजिंदा पोराङ्गे तपासवा तथा अद्यतन बनाववा जोઈअ.

મેઈલ કલાયન્ટને સુરક્ષિત બનાવવા(Secure the Mail Client) :

ઈ-મેઈલના ઉપયોગકર્તાઓ (clients) ઘણાં થાને વહેંચાયેલા હોવાને કારણે મેઈલ કલાયન્ટની સુરક્ષા અંગેનું જોખમ મેઈલ સર્વર કરતા ઘણું વધુ રહે છે. મેઈલ કલાયન્ટ પરની સુરક્ષાની લાક્ષણિકતાઓને યોગ્ય રીતે રેખાંકિત કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી સંદેશને આપોઆપ ખૂલતા રોકવામાં આવે છે, જોડાણને વાયરસ માટે તપાસવામાં આવે છે તથા સ્પામ મેઈલને રોકવા માટેના ફિલ્ટર બનાવવામાં આવે છે. આપણે ઈ-મેઈલની અધિકૃતતા અને ઉપયોગની આપોઆપ થતી કિયાને અટકાવવી જોઈએ. ઈ-મેઈલ અંગેની કામગીરી પૂર્ણ થયા પછી ઈ-મેઈલ સેવામાંથી લોગ-આઉટ થઈ જવું એ હંમેશા શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે.

સંચારણે સુરક્ષિત બનાવવું (Secure the Transmission) :

મોટાભાગના મેઈલ કલાયન્ટ ઉપયોગકર્તાની અધિકૃતતા માટેની વિગતો અને ઈ-મેઈલ સંદેશા સાદા લખાણ સ્વરૂપે મોકલે છે. જ્યારે સાદા લખાણ સ્વરૂપે મોકલેલી વિગતો નેટવર્ક દ્વારા સંચારણ થતી હોય ત્યારે તેને આંતરી લેવી ઘણી સરળ છે. હુમલાખોર ઉપયોગકર્તાના એકાઉન્ટની વિગતો મેળવી શકે છે અને વધુમાં તે ઈ-મેઈલની વિગતો વાંચી પણ શકે છે. માટે ઉપયોગકર્તાની અધિકૃતતા અંગેની વિગતો તથા ઈ-મેઈલની માહિતીને સાંકેતિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત કરવી તે આનાથી બચવા માટેનો શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે.

મદદકર્તા હાર્ડવેર અને ઓપરેટિંગ વાતાવરણને સુરક્ષિત બનાવવું (Secure the supporting Hardware and Operating Environment) :

ઈ-મેઈલ સિસ્ટમના બે મુખ્ય ઘટકો ઈ-મેઈલ સર્વર અને કલાયન્ટ હોવા છતાં, તે બંને ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા નેટવર્ક, હાર્ડવેર અને સોફ્ટવેર પર આધારિત હોય છે. આ અતિરિક્ત ઘટકોની સુરક્ષાની ખાતરી કરી લેવાથી પણ ઈ-મેઈલ સિસ્ટમની વિશ્વસનીયતામાં વધારો થાય છે.

અવિશ્વસનીય સોત પરથી મેળવેલ ઈ-મેઈલ ખોલવા નહિ (Do not open any emails from untrusted sources) :

અજાણી વ્યક્તિ તરફથી મેળવેલા ઈ-મેઈલને ન ખોલવા એ હંમેશા સલાહભર્યું છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારના ઈ-મેઈલ સ્પામ હોય છે અથવા તો ફિલ્મિંગ માટે મોકલવામાં આવ્યા હોય છે. જો ક્યારેક સંપર્કમાં રહેલી વ્યક્તિ (મિત્ર કે કુટુંબીજન) તરફથી કોઈ શંકાસ્પદ સંદેશ મેળવવામાં આવે તો ફોન દ્વારા અંગત રીતે તે સંદેશની ખરાઈ કરી લેવી જોઈએ. અજાણ્યા વ્યક્તિને કદી ઈ-મેઈલ દ્વારા શંકાનો લાભ આપવો ન જોઈએ.

અનપેક્ષિત ઈ-મેઈલ સાથે આવેલા જોડાણને તપાસ્યા વગર કદી ખોલવાં નહિ (Never open unexpected attachments without scanning) :

કમ્પ્યુટર સિસ્ટમમાં મલવેર કે વાયરસના ફેલાવા માટે ઈ-મેઈલના જોડાણ મુખ્ય ગુનેગારની ભૂમિકા ભજવે છે. સુરક્ષા નિષ્ણાત ભલામણ કરે છે કે જ્ઞાત સોત પરથી આવેલા ઈ-મેઈલનાં જોડાણોને પણ કચારેય તપાસ્યા વગર ખોલવા જોઈએ નહિ.

મુશ્કેલ પાસવર્ડ પસંદ કર્યો (Choose a strong password) :

સામાન્ય રીતે લોકોને એવો સરળ પાસવર્ડ પસંદ કરવાની ટેવ હોય છે જેને તેઓ સહેલાઈથી યાદ રાખી શકે. જન્મ તારીખ કે પતિ/પત્રી/પત્રીનાનુભાગ જેવા સરળ અને નાના પાસવર્ડ રાખવાથી ઉપયોગકર્તાને જોખમ વધી જાય છે. સુરક્ષાની દ્રષ્ટિએ અક્ષરો, અંકો, નિશાનીઓ અને ચિહ્નો ધરાવતો લાંબો પાસવર્ડ સૌથી વધુ યોગ્ય છે. ઉપરાંત, સમયાંતરે નિયમિત રીતે પાસવર્ડ બદલવો પણ એટલો જ જરૂરી છે.

કેટલાક સુરક્ષાના પ્રશ્નો કે અન્ય પ્રાચલો આધારિત સંરચના દ્વારા મેઈલિંગ સિસ્ટમ પાસવર્ડ બદલવાની સુવિધા પ્રદાન કરે છે. એક સુરક્ષા-પ્રશ્ન પસંદ કરવો પણ સલાહભર્યું છે. અન્ય ઉકેલ તરીકે સામાન્ય પ્રશ્નોના ખોટા ઉત્તરોનો ઉપયોગ કરી શકાય. ઉપયોગકર્તાઓ દ્વિ-પરિબળ અધિકૃતતા (Two factor authentication) નો પણ ઉપયોગ કરી શકે જેને સામાન્ય રીતે 2FA તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જેમાં પાસવર્ડ અને પ્રશ્નોનો ઉત્તર લોગિન માટે ફરજિયાત બનાવવામાં આવે છે. આ સંરચના દ્વારા મૂળ વિગતો ઉપલબ્ધ થાય એ પહેલા દ્વિ-સ્તરીય સુરક્ષા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

અન્ટી-વાયરસ સોફ્ટવેરને અધ્યતન રાખો (Keep updated anti-virus software) :

નિઃશ્વાસ કે ખરીદી શકાય તેવા અન્ટી-વાયરસનો ઉપયોગ કરવો સલાહભર્યો છે. ઉપયોગકર્તાનાં તમામ જોખમો સામેના સંરક્ષણ માટે એકપણ અન્ટી-વાયરસ ખાતરી ન આપતું હોવા છતાં એન્ટી-વાયરસ નિશ્ચિત સ્તરની સુરક્ષા ચોક્કસ પૂરી પાડે છે.

સાર્વજનિક વાઈફાઈ દ્વારા ઈ-મેઇલ સેવાનો ઉપયોગ ન કરવો (Never access emails from public WiFi) :

સામાન્ય ઈન્ટરનેટના ઉપયોગ માટે સાર્વજનિક અને નિઃશુલ્ક વાઈફાઈનો ઉપયોગ એ સારો વિકલ્પ છે, પરંતુ તેના ઉપયોગ વડે અંગત કે સંસ્થાના ઈ-મેઇલ અને ઈ-કોમર્સના વ્યવહારો ક્યારેય ન કરવા જોઈએ. સાર્વજનિક વાઈફાઈ એ વિગતોનાં નિઃશુલ્ક સ્થાનાંતરણ માટે હુમલાખોર દ્વારા ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી જગ્યા છે.

તમારું મશીન રેહું ન મૂકુશો (Do not leave your machines open) :

લોકોને ઘણીવાર તેમના ઘરે કે કાર્યાલયમાં તેમના કમ્પ્યુટર (ટેસ્કટોપ/લેપટોપ)ને થોડી મિનિટો માટે ખૂલ્યું છોડી જવાની ટેવ હોય છે. આ સમયે કમ્પ્યુટર કે લેપટોપની સ્કીનને પાસવર્ડ વડે લોક કરીને જવું હ્યાંથી સારું છે. ઓછા સમય માટે મશીન પાસેથી દૂર જતી વખતે સ્કીનને લોક કરવાથી તે સુરક્ષાનો એક વધારાનું સ્તર પૂરું પાડે છે.

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે મોબાઈલ કોમર્સ વિશે ચર્ચા કરી. ઈન્ટરનેટના ઉપયોગ દ્વારા મોબાઈલ ફોન, પર્સનલ ઇજિટલ આસિસ્ટન્ટ (PDA), સ્માર્ટફોન, ટેબ્લેટ PC અને પામટોપ જેવાં વાયરલેસ સાધનોની મદદથી માલ અને સેવાના ખરીદ-વેચાણની પ્રક્રિયાને એમ-કોમર્સ કહે છે. એમ-કોમર્સના ફાયદાઓ અને મર્યાદાઓ વિશે પણ આપણે ચર્ચા કરી. મોબાઈલ ઉપયોગકર્તાઓની સંખ્યામાં દિન-પ્રતિદિન થતી વૃદ્ધિને કારણે એમ-કોમર્સ વિનિયોગ ઉત્તોતર પ્રયત્નિત બની રહ્યા છે. ઈ-કોમર્સના ભવિષ્ય માટે સ્થાન આધારિત વ્યાવસાયિક વિનિયોગો અને સેવાઓ તેના સૂચિતાર્થી સહિત અગ્રસર થઈ રહી છે. આ વિનિયોગ દ્વારા ઉત્પાદન કે સેવા પૂરી પાડવા માટે ઉપયોગકર્તાનું નિશ્ચિત સ્થાન શોધી કાઢવામાં આવે છે. આપણે વિવિધ પ્રકારના સુરક્ષાના મુદ્દા અને ભયસ્થાનો વિશે ચર્ચા કરી. ઈ-કોમર્સની સુરક્ષામાં અવરોધરૂપ ધમકીઓના નિવારણ માટે લઈ શકતાં પગલાં અંગેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી. ઈ-કોમર્સને લગતા કાયદાકીય મુદ્દાઓ પણ આપણે જોયા. ઈ-કોમર્સ દ્વારા પૂરાં પાડવામાં આવતાં કેટિકાર્ડ, ડેબિટકાર્ડ, સ્માર્ટકાર્ડ, રૂ-પે, નેટબેંકિંગ અને ઈ-વોલેટ જેવા ચુકવણીના વિવિધ વિકલ્પો વિશે પણ ચર્ચા કરવામાં આવી.

સ્વાધ્યાય

1. એમ-કોમર્સ એટલે શું ? એમ-કોમર્સનાં ઉદાહરણોની યાદી બનાવો.
2. એમ-કોમર્સ ઉપયોગકર્તાને શા માટે ઉપયોગી છે ?
3. એમ-કોમર્સના ફાયદાની યાદી બનાવો.
4. એમ-કોમર્સની મર્યાદાઓ કઈ છે ?
5. એમ-કોમર્સના વિનિયોગની યાદી બનાવો.
6. નીચેના એમ-કોમર્સ વિનિયોગો માટે વેબસાઈટનાં ઉદાહરણ આપો :
 - (1) મોબાઈલ દ્વારા ટિકિટની નોંધણી
 - (2) મોબાઈલ દ્વારા હરાજ
 - (3) મોબાઈલ દ્વારા ખરીદી
 - (4) મોબાઈલ દ્વારા માહિતી સેવા
 - (5) મોબાઈલ દ્વારા વાણિજ્યિક સેવા
7. એલ-કોમર્સ એટલે શું ?
8. GPS એટલે શું ? તે સાધનને કેવી રીતે શોધે છે ?
9. સ્થાનઆધારિત સેવાના વિનિયોગોની યાદી બનાવો.
10. ઈ-કોમર્સની સુરક્ષાનાં ચાર મહત્વના પાસાં ક્યાં છે ?

- 11.** ઇન્ટરનેટની સુરક્ષાનાં નીચે જણાવેલ જોખમો વિશે ખ્યાલ આપો :
 (1) દૂષિત કોડ (2) સિન્ફર (3) સેવામાં અવરોધરૂપ આકમણ
- 12.** સાયબર જંગલીપણું (vandalism) એટલે શું ?
- 13.** ‘સ્પૂફિંગ’ (spoofing) પછી સમજૂતી આપો.
- 14.** સુરક્ષા સામેની ધમકીઓ માટે લઈ શકાતાં પગલાંની યાદી બનાવો.
- 15.** રિજિટલ સર્ટિફિકેટમાં શેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે ?
- 16.** સાંકેતીકરણ એટલે શું ? સાંકેતીકરણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી "Gandhi Ashram" લખાણના દરેક અક્ષરને તેની પહેલાંના અક્ષર સાથે બદલી ગુપ્ત ભાષામાં ફેરવો.
- 17.** SSLનો ઉદ્દેશ શું છે ?
- 18.** બૌદ્ધિક સંપત્તિને સંબંધિત મુદ્દાઓની યાદી બનાવો.
- 19.** બૌદ્ધિક સંપત્તિની સુરક્ષા માટે જુદા-જુદા ક્યા માર્ગો ઉપલબ્ધ છે ?
- 20.** ઈલેક્ટ્રોનિક ચુકવણીની જુદી-જુદી પદ્ધતિઓની યાદી બનાવો.
- 21.** કેરિટકાર્ડના ફાયદા અને મર્યાદાઓની યાદી બનાવો.
- 22.** કેરિટકાર્ડથી સ્માર્ટકાર્ડ કેવી રીતે અલગ પડે છે ?
- 23.** ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડનું હસ્તાંતરણ (transfer) એટલે શું ?
- 24.** સાયબર બુલિંગ એટલે શું? તેને કેવી રીતે રોકી શકાય?
- 25.** ઈ-મેઈલનો ઉપયોગ કરતી વખતે તેમાં રહેલા જોખમોની યાદી બનાવી સમજાવો.
- 26.** નીચેનાં પદ સમજાવો.
 (a) સાયબર ગ્રૂમિંગ (b) ઓનલાઈન રમતો (c) મલવેર (d) ફિલ્ટરિંગ
- 27.** આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો :
 (1) ઇન્ટરનેટ ધરાવતા વાયરલેસ સાધનનો ઉપયોગ કરી માલ કે સેવાના ખરીદ-વેચાણને શું કહે છે ?
 (a) ઇન્ટરનેટ (b) એમ-કોર્મસ (c) એમ-બેંકિંગ (d) WWW
 (2) વ્યાવસાયિક હેતુ માટે સ્થાનની માહિતી પૂરી પાડતી તકનિકના ઉપયોગને શું કહે છે ?
 (a) ઈ-કોર્મસ (b) એમ-કોર્મસ (c) એલ-કોર્મસ (d) પરંપરાગત કોર્મસ
 (3) GPS એટલે શું ?
 (a) Global Positioning System (b) Global Postal System
 (c) Grand Positioning System (d) Google Positioning System
 (4) અનધિકૃત ઉપયોગકર્તા વાંચી ન શકે તે માટે માહિતીને ગુપ્ત રાખવાની પદ્ધતિને સુરક્ષાના ક્યા પ્રકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ?
 (a) ગુપ્તતા (Confidentiality) (b) અખંડિતતા (Integrity)
 (c) અસ્વીકાર (Non-repudiation) (d) અધિકૃતતા (Authorization)

- (5) વિતરણ દરમિયાન વિગતને અક્સમાતથી કે દૂષિત ઈરાદાઓથી બદલવામાં આવ્યા નથી કે તેની સાથે કોઈ ચેડાં કરવામાં આવ્યાં નથી – આને સુરક્ષાનો કયો પ્રકાર કહેવાય ?
- (a) ગુપ્તતા (b) અખંડિતતા (c) અસ્વીકાર (d) અધિકૃતતા
- (6) માત્ર અધિકૃત ઉપયોગકર્તાને જ સિસ્ટમના ઉપયોગની પરવાનગી આપવામાં આવે – તે સુરક્ષાનો કયો પ્રકાર દર્શાવે છે ?
- (a) અધિકૃતતા (b) ગુપ્તતા (c) અસ્વીકાર (d) અખંડિતતા
- (7) નીચેનામાંથી સુરક્ષાનો કયો પ્રકાર ખાતરી આપે છે કે સંદેશ મોકલનાર સંદેશ મોકલ્યાનો ઇનકાર કરી શકશે નહીં ?
- (a) અધિકૃતતા (b) ગુપ્તતા (c) અસ્વીકાર (d) અખંડિતતા
- (8) ઈન્ટરનેટ પર કમ્પ્યુટર કે રાઉટર દ્વારા પ્રેષકથી પ્રાપ્તકર્તા સુધી મોકલાતી માહિતીની નોંધ રાખતા પ્રોગ્રામને શું કહે છે ?
- (a) Sniffer (b) Denial of service attack
(c) Malicious code (d) Spoofing
- (9) ઉપયોગકર્તાના મશીન કે નેટવર્કને સ્થગિત કરી નાખી તેને નિરૂપયોગી બનાવી દેવાનું આકમણ નીચેનામાંથી ક્યા નામે એળખાય છે ?
- (a) Malicious code (b) Denial-of-Service
(c) Spoofing (d) Cyber vandalism
- (10) હ્યાત વેબસાઈટના પાનાને ઈલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી સુધારવાની પદ્ધતિને શું કહે છે ?
- (a) Cyber vandalism (b) Denial-of-Service
(c) Spoofing (d) Malicious code
- (11) કોઈની સમક્ષ તમે જે નથી તે સ્વરૂપે રજૂ થવું અથવા કોઈ નકલી વેબસાઈટને પ્રમાણભૂત વેબસાઈટ તરીકે રજૂ કરવી તેને શું કહેવાય છે ?
- (a) Cyber vandalism (b) Malicious code
(c) Denial-of-Service (d) Spoofing
- (12) વાયરસ, વોર્મ અને ટ્રોજનહોર્સ જેવા દૂષિત કોડને શોધી, અટકાવી અને દૂર કરવાની પ્રક્રિયા કરતા કમ્પ્યુટર-પ્રોગ્રામને શું કહે છે ?
- (a) એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર (b) ઇજિટલ સર્ટિફિકેટ
(c) ફાયરવોલ (d) કિપોગ્રાફી
- (13) એન્ક્રિપ્શન અલોરિધમનો ઉપયોગ કરી ‘સાદા લખાડા’ નામે ઓળખાતા મૂળ લખાડાને ‘ગુપ્ત લખાડા’ તરીકે ઓળખાતા અવાચ્ય લખાડામાં પરિવર્તિત કરવાની કિયાને શું કહે છે ?
- (a) ફાયરવોલ (b) એન્ક્રિપ્શન
(c) એન્ટિવાઈરસ સોફ્ટવેર (d) ઇજિટલ સર્ટિફિકેટ

- (14) ગુપ્ત લખાણને ફરી મૂળ લખાણમાં પરિવર્તિત કરવાની કિયાને શું કહે છે ?
 (a) ફાયરવોલ (b) ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ (c) ડિક્રિપ્શન (d) વાઈરસ
- (15) ઈન્ટરનેટ પર વેબવ્યવહારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે ક્યા પ્રોટોકોલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ?
 (a) TCP/IP (b) HTTP (c) Bluetooth (d) SSL
- (16) SSL પ્રોટોકોલની રૂચના કોણે કરી ?
 (a) Google (b) Netscape (c) Yahoo (d) Firefox
- (17) નીચેનામાંથી વેબસાઈટની કઈ શરૂઆત દર્શાવે છે કે સાઈટને SSL દ્વારા સુરક્ષિત કરવામાં આવેલી છે ?
 (a) http:// (b) ssl:// (c) https:// (d) http-ssl://
- (18) સર્જકના મૂળભૂત કાર્યનો ઉપયોગ અન્ય અનધિકૃત ઉપયોગકર્તા દ્વારા થતો અટકાવવા સર્જકને કઈ સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે છે ?
 (a) ટ્રેડમાર્ક (b) કોપીરાઇટ (c) ડિજિટલ વોટરમાર્કિંગ (d) સ્ટેગેનોગ્રાફી
- (19) ઉત્પાદન કે સેવાને બજારના અન્ય ઉત્પાદન કે સેવાથી અલગ રાખવા વ્યક્તિ કે સંસ્થા દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા નિશ્ચિત લોગો, શબ્દ, નિશાની, શૈલી કે શબ્દસમૂહ કે ચિત્રને શું કહે છે ?
 (a) ટ્રેડમાર્ક (b) કોપીરાઇટ (c) ડિજિટલ વોટરમાર્કિંગ (d) સ્ટેગેનોગ્રાફી
- (20) નીચેનામાંથી કઈ ટ્રેડમાર્કની નિશાની છે ?
 (a) TM, MT and © (b) TM, MS and ®
 (c) TM, SM and ® (d) TM, SM and ©
- (21) એક માહિતીમાં અન્ય માહિતી સંતાપવાની કિયાને શું કહે છે ?
 (a) Squatting (b) Steganography (c) Name changing (d) Copyright
- (22) ફાઈલની કોપીરાઇટ માહિતીને ઓળખવા માટે ચિત્ર, ઑડિયો કે વીડિયોમાં ઉમેરવામાં આવતા ડિજિટલ કોડને શું કહે છે ?
 (a) Image mark (b) Digital mark (c) Code mark (d) Watermark
- (23) ઉપયોગકર્તાને કેરિકાર્ડ તથા વેપારીને ચુકવણીની ખાતરી કોણ આપે છે ?
 (a) વેપારી (b) ઈશ્યુર્ટ્ઝ બેન્ક (c) એક્વાયરિંગ બેન્ક (d) ગ્રાહક
- (24) નીચેનામાંથી ચુકવણીના ક્યા કાર્ડની સપાટી પર માઈકોચિપ જડેલી હોય છે ?
 (a) સ્માર્ટકાર્ડ (b) ડેબિટકાર્ડ (c) કેરિકાર્ડ (d) ચાર્જકાર્ડ
- (25) નીચેનામાંથી ક્યા જોખમ દ્વારા ઓનલાઈન માધ્યમનો ઉપયોગ કરીને કોઈની ઉશ્કેરણી કરવામાં આવે છે અથવા તો તેને ઈજા પહોંચાવવામાં આવે છે ?
 (a) સાયબર બુલિંગ (b) સાયબર ગ્રૂમિંગ (c) ફિશિંગ (d) સ્પામ
- (26) નીચેનામાંથી શેના દ્વારા કોઈ વયસ્ક વ્યક્તિ બાળક સાથે મિત્રાચારી કરીને તેની સાથે ભાવનાત્મક જોડાણ રચે છે ?
 (a) સાયબર બુલિંગ (b) સાયબર ગ્રૂમિંગ
 (c) ફિશિંગ (d) સોશિયલ એન્જિનિયરિંગ

(27) નીચેનામાંથી શેમાં અવાંછિત હોય તેવા વ્યાવસાયિક કે અવ્યાવસાયિક ઈ-મેર્ચિલ મોકલવામાં આવે છે?

- (a) બુલિંગ (b) સ્પામ
(c) ફિલિંગ (d) ગ્રૂમિંગ

(28) ક્રી-લોગર નીચેનામાંથી શેનું ઉદાહરણ છે?

- (a) ફિલિંગ (b) મલવેર
(c) સ્પામ (d) માહિતી જાહેર થવી

(29) ઈ-મેર્ચિલનો ઉપયોગ કરતી વખતે નીચેનામાંથી કયા જોખમનો સામનો કરવો પડે છે?

- (a) સોશિયલ એન્જિનિયરિંગ (b) ફિલિંગ
(c) સ્પામ (d) આપેલ તમામ

ઓબ્જેક્ટ આધારિત ખ્યાલો

6

આપણે આજે ઇન્ટરનેટ, વેબસાઈટ અને વેબ આધારિત પ્રક્રિયાઓના યુગમાં છીએ કે જ્યાં વિનિયોગનો ઝડપી વિકાસ તેમજ સોર્સ કોડ (source code)નો પુન: ઉપયોગ ધારો અગત્યનો છે. સોફ્ટવેર સિસ્ટમનાં વિશ્લેષણ, ડિઝાઇન અને અમલીકરણમાં ઓબ્જેક્ટ (object) આધારિત પદ્ધતિ કે કિયા નોંધપાત્ર ભૂમિકા બજવે છે. ઓબ્જેક્ટ આધારિત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને બનાવવામાં આવેલા સોફ્ટવેર વધુ વિશ્વસનીય છે અને તેની જગતવણી, પુન:ઉપયોગ અને તેના વિકાસનું કાર્ય ખૂબ સરળ છે. આ પ્રકરણમાં ઓબ્જેક્ટ આધારિત ખ્યાલોની સામાન્ય સમજ આપેલી છે. જાવા પ્રોગ્રામિંગ ભાષાનો ઉપયોગ કરીને આ ખ્યાલોનું અમલીકરણ હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

પરિચય (Introduction)

ઓબ્જેક્ટ (object) આધારિત પ્રોગ્રામિંગની શરૂઆત 1960ના સમયગાળામાં થઈ અને 1980ના દાયકાની મધ્યથી નવા સોફ્ટવેર બનાવવામાં પ્રોગ્રામિંગની તે મુખ્ય પદ્ધતિ બની ગઈ. સોફ્ટવેર સિસ્ટમના અતિ ઝડપથી વધતા કદ અને જટિલતાનું નિયંત્રણ કરવા માટે તેમજ મોટી અને જટિલ સિસ્ટમને સમય સાથે સુધારવાના કાર્યને સરળ બનાવવાના એક માર્ગ તરીકે આ પદ્ધતિને વિકાસવામાં આવી હતી. કેટલીક પ્રચલિત પ્રોગ્રામિંગ ભાષાઓ જેવી કે C++, Java, C#, VB.net, ASP.net અને PHP ઓબ્જેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગને સમર્થન આપે છે.

પ્રોગ્રામિંગની રીતને આપણે બે પ્રકારમાં વહેંચી શકીએ, જેમકે પ્રક્રિયાગત પ્રોગ્રામિંગ (Structure/Procedural Programming) અને ઓબ્જેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ. પ્રક્રિયાગત પ્રોગ્રામિંગમાં આપણું કેન્દ્રબિંદુ તેટા ઉપરની કાર્યપ્રણાલી (functions) તેમજ પ્રક્રિયાઓ (procedures) લખવામાં કેન્દ્રિત રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પુસ્તકાલય વિનિયોગ સોફ્ટવેર માટે આપણે પુસ્તકાલયના વિનિયોગની બધી પ્રક્રિયા બાબત વિચારીશું અને આપણું ધ્યાન વિદ્યાર્થી-નોંધવણી, પુસ્તક-વિતરણ, પુસ્તક પરત કરવું અને દંડની ગણાતરી જેવા વિભાગો ઉપર કેન્દ્રિત રહેશે.

ઓબ્જેક્ટ આધારિત પદ્ધતિમાં આપણા કેન્દ્રબિંદુને ઓબ્જેક્ટ (object) હોય છે કે જે તેટા તેમજ કિયાત્મકતા (functionality) એમ બંને એકસાથે ધરાવે છે. પુસ્તકાલય વિનિયોગ બનાવવામાં આપણું ધ્યાન વિનિયોગમાં સમાવેશ વિવિધ ઓબ્જેક્ટ ઉપર કેન્દ્રિત હોય છે. અહીં આપણે વિદ્યાર્થી, પુસ્તક અને ગ્રંથાલય જેવા ઓબ્જેક્ટ વિચારી શકીએ. આવા ઓબ્જેક્ટ એકબીજા સાથે કઈ રીતે સંકળાયેલા છે (association) તે બાબત પણ વિચારવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, વિદ્યાર્થી પુસ્તકાલયમાં પુસ્તક પરત કરે છે.

ઓબ્જેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ભાષાઓની તાકાત (ક્ષમતા) પ્રોગ્રામરને વિભાગીય (modular), પુન:ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમજ તે પ્રોગ્રામનો વિકાસ કરી શકાય (extendable) તે પ્રકારનો પ્રોગ્રામનો કોડ લખવાનું સામર્થ્ય પૂર્ણ પાડે છે. આ ક્ષમતાને કારણે પ્રોગ્રામર હ્યાત મોઝ્યુલમાં ફેરફાર કરીને નવા પ્રોગ્રામની રૂચના કરી શકે છે. સોફ્ટવેરના અન્ય ભાગના કોડમાં ખલેલ પહોંચાડ્યા વગર મોઝ્યુલમાં ફેરફાર કરવા કે બદલવાની સમર્થતા વડે તે ભાષાઓને લવચિકતા બક્ષે છે. હ્યાત કોડનો ફરી ઉપયોગ તેમજ હ્યાત કેન્દ્રને સુધારીને ઉપયોગ કરીને સોફ્ટવેર બનાવવાની ઝડપ વધારી શકાય છે.

ઓબ્જેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ઓબ્જેક્ટને (object) પામાના એકમ તરીકે વાપરે છે. એકસરખા ઓબ્જેક્ટનું કલાસ (class)ના ખ્યાલ દ્વારા વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. કમ્પ્યુટરની જે ભાષાઓ ઓબ્જેક્ટના ચાર ચોક્કસ ગુણવર્માં (1) એબ્સ્ટ્રાક્શન (abstraction) (2) ઇનકોપ્યુલેશન (encapsulation) (3) પોલિમોર્ફિઝમ (polymorphism) અને (4) ઇનહેરેટન્સ (inheritance) પૂરા પાડે છે, તે ભાષા ઓબ્જેક્ટ આધારિત ભાષા તરીકે ઓળખાય છે.

ઓબ્જેક્ટ (Object)

વાસ્તવિક વિશ્વમાં ઓબ્જેક્ટ એ આ દુનિયા જે વસ્તુઓ વડે બનેલી છે, તે વસ્તુ છે. આમાંની કેટલીક વસ્તુઓ બ્યક્સી, કાર કે કોફીના ખ્યાલા જેવા કોઈ ભૌતિક સ્વરૂપમાં હ્યાતી ધરાવે છે. અન્ય વસ્તુઓ અમૂર્ત સ્વરૂપે (abstract) હોઈ શકે કે જેને સ્પર્શ ન કરી શકાય અથવા જોઈ ન શકાય, ઉદાહરણ તરીકે તારીખ અને સમય જેવા ખ્યાલો.

દરેક ઓબ્જેક્ટ (object)ની એક અન્ય ઓળખ હોય છે અને દરેક ઓબ્જેક્ટને એકબીજાથી અલગ ઓળખી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, દરેક બ્યક્સી નામ, શહેર, જાતિ, જન્મતારીખ અને વ્યવસાય જેવી લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. ઓબ્જેક્ટ આધારિત પરિભાષામાં આવાં લક્ષણો પ્રોપર્ટી (property) અથવા એટ્રિબ્યુટ (attribute) તરીકે ઓળખાય છે. (જેને આપણે

ગુણધર્મ કે સંબંધિત ગુણધર્મ પણ કહી શકીએ.) એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિથી અલગ પાડવા માટે આપણે તેની લાક્ષણિકતાની કિંમતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. ‘રામ’ અને ‘શ્યામ’ નામ બે અલગ-અલગ વ્યક્તિઓની ઓળખ આપે છે, પણ જ્યારે બે વ્યક્તિઓનાં નામ એક જ હોય, ત્યારે જન્મતારીખ જેવી અન્ય લાક્ષણિકતાની મદદથી આપણે તેમને અલગ પાડી શકીએ. આ રીતે ઓફ્જેક્ટને ઓળખવા માટે આપણે આ લાક્ષણિકતા (attribute)ની કિંમત વાપરીએ છીએ. આ કિંમતો સ્ટેટ (state) તરીકે ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત ઓફ્જેક્ટ સાથે બિહેવ્યર (behaviour) સંકળાયેલ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, વ્યક્તિ જન્મ લે છે, નામ મેળવે છે, સ્થાન બદલે છે. બિહેવ્યર મેથ્ડ (method) તરીકે પણ ઓળખાય છે. ઓફ્જેક્ટની કિંમત તેના બિહેવ્યરના કારણો બદલાઈ શકે છે. આ રીતે, વાસ્તવિક વિશ્વમાં કોઈ પણ વસ્તુ (ઓફ્જેક્ટ) તે કયા નામથી ઓળખાય છે (ઓળખ - identity), તે શું છે (તેની સ્થિતિ - state) અને તે શું કરે છે (behavior) તેના દ્વારા વર્ણવી શકાય છે.

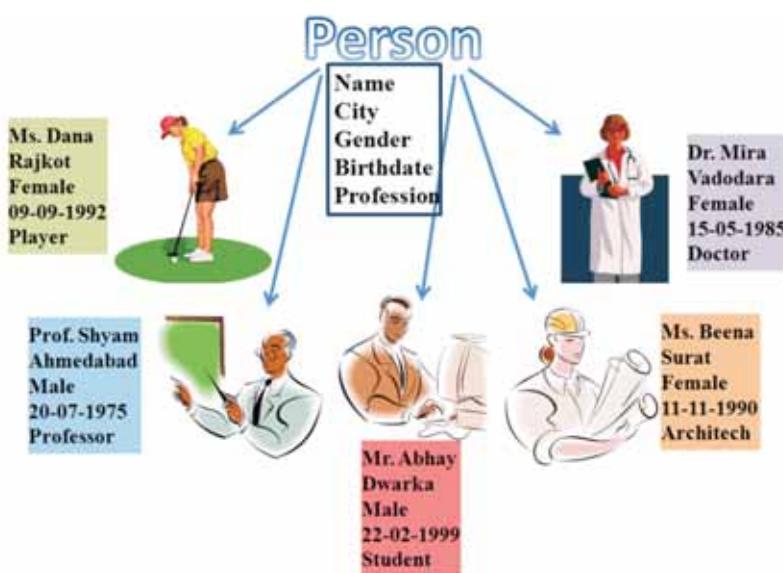
ઓફ્જેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામ્નાં ઓફ્જેક્ટનું વર્ણન કરતી જુદી-જુદી લાક્ષણિકતાઓ ડેટાફિલ્ડ (data-field) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ઓફ્જેક્ટ સાથે સંકળાયેલા વિવિધ ડેટા એટ્રિબ્યુટ અને બિહેવ્યર મેથડને સામૂહિક રીતે તેના મેબર (member અથવા feature) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જ્યારે આપણે કોઈ સોફ્ટવેર વિનિયોગની રચના કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે જે ઓફ્જેક્ટ પસંદ કરીએ, તે વિનિયોગ માટે અર્થપૂર્ણ હોવા જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, રેલ્વે-આરક્ષણ વિનિયોગ માટે રેલ્વે ટ્રેન, પ્રવાસી, ટિકિટ અને સ્ટેશન જેવા ઓફ્જેક્ટ યોગ્ય છે, પણ કાર, કમ્પ્યુટર અને ઘડિયાળ જેવા ઓફ્જેક્ટ આ વિનિયોગ માટે અસંગત છે.

ક્લાસ (Class)

ઉપર જણાવેલાં person ઓફ્જેક્ટના ઉદાહરણમાં સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે કે કેટલાક ઓફ્જેક્ટ એકસરખી લાક્ષણિકતા અને બિહેવ્યર ધરાવતા હોય છે પણ ફક્ત તેના સ્ટેટથી (state) (તેની કિંમત) એકબીજાથી જુદા પડે છે. ઓફ્જેક્ટ આધારિત પદ્ધતિ ક્લાસ (class)ના જ્યાલનો ઉપયોગ કરે છે, જે ફક્ત તેના એટ્રિબ્યુટની કિંમતોથી જ અલગ હોય તેવા અમૂર્ત સમકક્ષ (abstractly equivalent) ઓફ્જેક્ટને અભિવક્ત કરવા સર્વમર્થ બનાવે છે. ક્લાસને અનેક જુદા-જુદા ઓફ્જેક્ટની એક જલ્દુપ્રિન્ટ (નકશો) તરીકે ગણી શકાય.

ક્લાસ એ સમાન લક્ષણો ધરાવતાં બહુવિધ ઓફ્જેક્ટનું એક ટેમ્પલેટ (template) છે. તે એકસમાન એટ્રિબ્યુટ અને બિહેવ્યર ધરાવતાં વિવિધ ઓફ્જેક્ટનું એક જૂથ છે. એક જ ક્લાસના જુદા-જુદા ઓફ્જેક્ટનો સિમેન્ટિક હેતુ (semantic purpose) એકસરખો હોય છે. આ રીતે ક્લાસ એ કોઈ ચોક્કસ ઓફ્જેક્ટના જૂથની બધી જ સમાન લાક્ષણિકતાનો સમાવેશ કરવા માટેનો એક સર્વસાધારણ જ્યાલ છે.

આકૃતિ 6.1 : 'Person' નામનો ક્લાસ અને તેના ઓફ્જેક્ટ

હવે આપણે અન્ય ઓફ્ઝેક્ટ આધારિત ઘ્યાલો વિશે શીખતાં પહેલાં કલાસ-ડાયાગ્રામ (class-diagram) વિશે ટૂકમાં પરિચય મેળવીએ.

કલાસ-ડાયાગ્રામનો પરિચય (Introduction to Class-Diagram)

કલાસ-ડાયાગ્રામ અનેક કલાસનો સમૂહ, અવરોધો (constraints) અને જુદા-જુદા કલાસ વચ્ચેના સંબંધની સ્થિતિ રજૂ કરે છે. યુનિફેર્ડ મોડેલિંગ લેંગ્વેજ (Unified Modelling Language - UML)નો ઉપયોગ ઓફ્ઝેક્ટ આધારિત સોફ્ટવેરની પ્રતિકૃતિ (model) તૈયાર કરવામાં કરી શકાય કે જે વિનિયોગની રૂચના તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ થાય. UML એ એક દર્શય (visual) મોડેલિંગ ભાષા છે અને તે ઓફ્ઝેક્ટ મેનેજમેન્ટ ગ્રૂપ (Object Management Group - OMG) દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરેલી છે અને તેની જાળવણી કરે છે. UML સોફ્ટવેર વિનિયોગનાં વિવિધ પાસાંઓ રજૂ કરવા માટે નામનિર્દ્દશવાળી અનેક આકૃતિઓ જણાવે છે.

કલાસ-ડાયાગ્રામનો હેતુ વિનિયોગના સ્થાયી દેખાવની પ્રતિકૃતિ બનાવવાનો છે. કલાસ-ડાયાગ્રામ જ ફક્ત રેખાકૃતિઓ (diagrams) છે કે જે ઓફ્ઝેક્ટ આધારિત ભાષાઓ સાથે સીધેસીધી જોડી શકાય છે અને આથી સોફ્ટવેર બનાવવનાર વ્યક્તિઓમાં તે વ્યાપકપણે વપરાય છે.

કલાસ-ડાયાગ્રામમાં કોઈ પણ કલાસને રજૂ કરવા માટેનો આઈકોન નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે name, attribute અને behaviourનો સમાવેશ કરવા માટે એક લંબચોર્સ ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરેલો હોય છે :

1. સૌથી ઉપરના વિભાગમાં કલાસનું નામ (class name) હોય છે.
2. વચ્ચેના વિભાગમાં કલાસનાં એટ્રિબ્યુટ કે પ્રોપર્ટી હોય છે.
3. સૌથી નીચેના વિભાગમાં કલાસનું બિહેવ્યર અથવા ઓપરેશન (operation) અથવા મેથડ (method) હોય છે.

આકૃતિ 6.2માં UML પ્રણાલિકા પ્રમાણે કલાસની સચિત્ર રજૂઆત દર્શાવી છે, જ્યારે આકૃતિ 6.3માં 'Person'નો કલાસ-ડાયાગ્રામ દર્શાવ્યો છે.

Class Name
Visibility attribute : data type = initial value
Visibility operation (argument list) : return type

આકૃતિ 6.2 : UML પ્રણાલિકાગત કલાસની રજૂઆત

Person

name : string
city: string
gender : char = 'M'
-birthdate : date
profession : string

setBirthdate (d:int,m:int,y:int): date
changeCity (newCity:string) :string
display ()

આકૃતિ 6.3 : 'Person' કલાસની રેખાકૃતિ

'Person' કલાસનો હેતુ કલાસ-ડાયાગ્રામના સંદર્ભમાં કલાસની કામગીરી સમજવામાં મદદરૂપ માહિતી પૂરી પાડવાનો છે.
તેણે કલાસનાં દરેક ઑટ્રિબ્યૂટ અને કાર્યોનો સમાવેશ કરવાની જરૂર નથી.

આકૃતિ 6.2માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, UMLની સંકેતલિપિમાં ઑટ્રિબ્યૂટની વાક્યરચના નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે કરી શકાય :

[<visibility>] <attribute name> [: <attribute data type> [= <initial value>]]

અહીં, ચોરસ કૌંસ []ની જોડીમાં લખવામાં આવેલી બાબત વૈકલ્પિક છે અને કોણીયકૌંસ <> ની જોડીમાં લખેલી બાબતની કિમત વપરાશકર્તાએ જણાવવી પડે છે. અહીં દ્રશ્યતા (visibility) અંગત, સુરક્ષિત, જાહેર અથવા પેકેજ (package) હોઈ શકે અને તે જણાવવા માટે અનુકૂમે –, #, + અને ~ સંકેતો વાપરવામાં આવે છે. આપણે દ્રશ્યતા વિશે હવે પણીના પ્રકરણમાં અભ્યાસ કરીશું. ઑટ્રિબ્યૂટ સામાન્ય રીતે ચલ (variable)નો નિર્દેશ કરે છે. તેટાટાઈપ અને તેની પ્રારંભિક કિમત પ્રોગ્રામની શરૂઆતમાં કયા પ્રકારનો તેટા સંગ્રહ કર્યો છે અને તેની કિમત શું છે તેનો નિર્દેશ કરે છે. અહીં જોઈ શકાય છે કે માત્ર ઑટ્રિબ્યૂટ નેઈમ (attribute-name) જ ફરજિયાત છે અને અન્ય તમામ બાબત વૈકલ્પિક છે.

ઑટ્રિબ્યૂટ ધોષિત કરવા માટે નીચે કેટલાંક ઉદાહરણ આપેલાં છે :

name : string

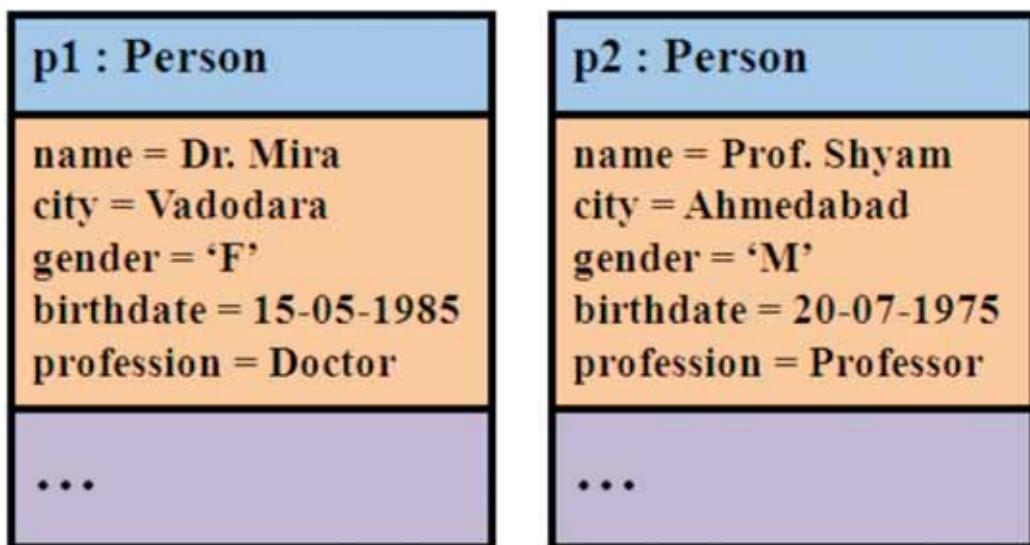
- balance : float = 0.0

આકૃતિ 6.2માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, UMLની સંકેતલિપિમાં કોઈ કાર્યને નીચે જણાવેલી વાક્યરચના વાપરીને જણાવી શકાય છે :

[<visibility>] <method name> (parameter list separated by comma) : <return data type>

અગાઉના ઉદાહરણમાં મેથ્ડ (method)નું ઉદાહરણ setBirthdate(d:int, m:int, y:int) : date છે. અહીં પ્રાચલ તેટાટાઈપ અને વૈકલ્પિક પ્રારંભિક કિમત સાથે જણાવી શકાય છે; ઉદાહરણ તરીકે gender : char = 'M'. પ્રાચલ ફક્ત વાંચી જ શકાય (read only) તેવા છે કે નહીં, તેના આધારે તે નિવેશ અથવા નિર્ગમ તરીકે જણાવી શકાય છે.

UML રેખાકૃતિ વિનિયોગ કરી પ્રોગ્રામિંગ ભાષામાં કોડ કરવાનો છે, તેના ઉપર આધારિત નથી. કેટલીક સોફ્ટવેર બનાવનાર વ્યક્તિઓ એટ્રિબ્યુટ અને કાર્યોને પ્રમાણભૂત UML સંકેતલિપિમાં જણાવવાને બદલે પ્રોગ્રામિંગ ભાષાના વધુ પરિચિત માળખામાં જણાવવાનું પસંદ કરે છે. આ પદ્ધતિ જ્યાં સુધી દરેક સંબંધિત વ્યક્તિને માટે અર્થપૂર્ણ રહે છે, ત્યાં સુધી તે બરાબર છે. વિનિયોગના અમલ દરમિયાન ઓઝેક્ટને તેના સ્ટેટ (state) વડે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ રીતે ઓઝેક્ટ ચલિત (dynamic) હોય છે. આકૃતિ 6.1ને અનુરૂપ 'person' ક્લાસના ઓઝેક્ટ (ઇન્સ્ટન્સ - instance તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે)ને આકૃતિ 6.4માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે રજૂ થાય છે.

આકૃતિ 6.4 : 'Person' ક્લાસના p1 અને p2 ઓઝેક્ટની રેખાકૃતિ

ઈન્કેપ્સ્યુલેશન (Encapsulation)

કોઈ પણ કમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામનાં બે મૂળ અંગ તેઠા અને કાર્ય છે. સંગઠિત પ્રોગ્રામિંગ (Structured Programming) આ બે ઘટકોને અલગ-અલગ ઘટક તરીકે ગણે છે જ્યારે ઓઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ તેને એક ઘટક તરીકે જુઓ છે.

પ્રક્રિયાગત પ્રોગ્રામિંગમાં (Procedural Programming) પ્રોગ્રામના કોઈ પણ ભાગમાં તેટાની કિંમત બદલી શકાય છે. તે ફેરફારથી સુરક્ષિત નથી. આ સમયાનો ઉકેલ ઓઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગમાં ઈન્કેપ્સ્યુલેશન દ્વારા લાવી શકાય છે. અહીં તેઠા અને મેથડ વડે માહિતીની ગણાતરી થાય તે સમયે પ્રોગ્રામના અન્ય ઘટકો વડે તેટામાં ફેરફાર અથવા દુરૂપ્યોગ સામે સુરક્ષિતતા બક્ષવામાં આવે છે. આ પ્રકારની રૂચના કે જેના વડે તેઠા અને મેથડ સામે રક્ષણ પૂર્ણ પાડવામાં આવે છે તેને

ઈન્કેપ્સ્યુલેશન (Encapsulation) કહેવામાં આવે છે. તેઠા અને મેથડને લેપેટીને (વીટીને) બનાવેલા એક એકમ જે ક્લાસના નામથી જાહીતા છે તેને અંગત (private) ઘોષિત કરવાથી શકાય બને છે, અને ક્લાસના અંગત સત્ય (private member) બહારના વિશ્વને સીધા ઉપલબ્ધ થવા દેતા નથી. જો તેની જરૂર હોય, તો સાર્વજનિક મેથડ (public method) વડે તેટાને ઉપલબ્ધ બનાવી શકાય છે. આ રીતે, ઈન્કેપ્સ્યુલેશન તેટાને છુપાવવાની ક્ષમતા પૂરી પાડે છે. આપણે આ પછીનાં પ્રકરણોમાં ક્લાસ અને અંગત/સાર્વજનિક તેઠા અને મેથડ વિશે અભ્યાસ કરીશું.

ઇનકેપ્યુલેશન બિનરી રાદાપૂર્વકની કિયાઓ અને બહારના અન્ય ઓફ્જેક્ટ વડે જરૂર વગરના ડેટાને મેળવવાથી સલામત રાખે છે. પ્રક્રિયાગત પ્રોગ્રામિંગમાં સાર્વજનિક ડેટાવિસ્તાર માહિતીની વહેંચણી માટે સામાન્ય રીતે વપરાય છે, જ્યારે ઓફ્જેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ તેનાથી વિરુદ્ધ અન્ય પ્રોગ્રામ્સ વડે સાર્વજનિક ડેટાને (વૈશ્વિક ચલ સિવાયના ડેટાના ઉપયોગને) સીધો મેળવવાની કિયાને અટકવે છે. ઓફ્જેક્ટ પોતાના ડેટાની કિંમતમાં જ ફેરફાર કરી શકે છે. અન્ય ઓફ્જેક્ટ તેને જોઈ શકે છે અથવા તે ઓફ્જેક્ટના માલિક (owner)ને સંદેશો મોકલીને આ ડેટાને બદલી શકે છે.

ડેટા-ઓફ્સ્ટ્રેક્શન (Data-Abstraction)

ડેટા-ઓફ્સ્ટ્રેક્શન એ ઓફ્જેક્ટની જરૂરી લાક્ષણિકતાઓને તેના અમલીકરણની વિગત સિવાયની માહિતીને રજૂ કરવાની પ્રક્રિયા છે. ઓફ્સ્ટ્રેક્શન એ એક ઘ્યાલ છે જે આંટીવૂંટી કે ગૂંઘને છુપાવે છે અને તે જે કાર્ય કરે છે, તે જણાવે છે પણ કઈ રીતે કરે છે, તે જણાવતો નથી.

હવે આપણે આપણી જિંદગીનું એક વાસ્તવિક ઉદાહરણ ટેલિવિઝનનું લઈએ. આપણે ટેલિવિઝનને ચાલુ અને બંધ કરી શકીએ છીએ, ચેનલ બદલી શકીએ છીએ તેમજ આપણને અનુકૂળ અવાજનું માપ રાખી શકીએ છીએ. પણ આપણે તેની આંતરિક રચના જાણતા નથી કે તે હવા કે તાર દ્વારા કઈ રીતે સંકેતો મેળવે છે, તે સંકેતોનું કઈ રીતે રૂપાંતર કરે છે અને અંતમાં તેને પડા ઉપર પ્રદર્શિત કરે છે. આ રીતે ટેલિવિઝનનું આંતરિક કાર્ય તેના બાબુ સેતુથી તદ્દન અલગ છે. આપણે તેની આંતરિક રચનાની સમજ કે જ્ઞાન વિના તેનો ઉપયોગ પાવર-બટન, ચેનલ બદલવાનાં બટન અને અવાજના વોલ્યુમમાં ફેરફાર તેના બાબુ સેતુ વડે કરી શકીએ છીએ.

આ રીતે ડેટા-ઓફ્સ્ટ્રેક્શન એ એક એવી કાર્યરીતિ (ટેક્નિક) છે જે તે વાપરવાના સેતુ અને અમલીકરણને અલગ કરવાના ઘ્યાલ પર આધારિત છે. તે પ્રોગ્રામિંગમાં નવો ઘ્યાલ નથી. અનેક વ્યક્તિઓ કદાચ આ બાબતની જાણ વગર અમુક અંશે તેનો ઉપયોગ અત્યાર સુધી કરે જ છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણે જ્યારે C પ્રોગ્રામિંગમાં `sqrt(25)` અને `printf("Hello world")` જેવા વિધેયનો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કદી પણ એ નથી વિચાર્યુ કે તે કઈ રીતે કાર્ય કરતા હશે. જરૂરી નિવેશ ડેટા પ્રાચ્યલો સાથે ઉપયોગકર્તા નિર્મિત (user-defined) વિધેય પણ ડેટા-ઓફ્સ્ટ્રેક્શન પૂરું પાડે છે. હવે આપણે સ્ટ્રક્ચર (structure)નો ઉપયોગ કરીને એક C પ્રોગ્રામ વડે 'date' પ્રકારના ડેટા જણાવીએ. અહીં ડેટા ત્રણ ઘટકોનો બનેલો છે : દિવસ, માસ અને વર્ષ. આપણે આ ઘટકો માટે ડેટાનો મૂળભૂત પૂર્ણોક સંખ્યા પ્રકાર (primitive integer datatype)નો ઉપયોગ કરીએ. હવે 'dateDiff' નામનું વિધેય લો, જેમાં બે તારીખ પ્રાચ્યલ તરીકે લેવામાં આવે છે અને આ બે તારીખ વચ્ચે કેટલા દિવસ છે તે કિંમત પરત આપે છે. આ વિધેયના ઉપયોગકર્તાએ જાણવાની જરૂર નથી કે બે તારીખના તફાવતની ગણતરી કઈ રીતે થાય છે. પણ ઉપયોગકર્તા તે વિધેયની ફક્ત સિગનેચર(signature), એટલે કે વિધેયનું નામ, પ્રાચ્યલની સંખ્યા અને તેનો પ્રકાર તેમજ પરત મળતી કિંમતના પ્રાચ્યલનો પ્રકાર જાણે તે જરૂરી છે. જો કોઈ કારણથી તફાવત શોધવાની પ્રક્રિયામાં ફેરફાર થાય, તો આ વિધેય વાપરનાર પ્રોગ્રામના કોઈ પણ ભાગમાં તેની અસર થતી નથી.

આ રીતે ડેટા-ઓફ્સ્ટ્રેક્શન આપણાને વાપરવા માટેની એક રૂપરેખા કે ટ્યુનેલ્સ (templates) પૂરો પાડે છે. સિસ્ટમ ડેટાનો સંગ્રહ, નિર્માણ અને જાળવણી કઈ રીતે થાય છે, તેની કેટલીક માહિતી ગુપ્ત રાખે છે. બહારની દુનિયાને જે કંઈ દશ્યમાન છે, તે ડેટા પ્રકારની અભૂત (abstract) રીતબાત (behaviour) છે; પણ તેનું અમલીકરણ કઈ રીતે થયેલું છે, તે ગોપનીય રહે છે અને આથી તેનો ઉપયોગ કરનાર વ્યક્તિને અસર કર્યા વગર જરૂરિયાત પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. C અને C++ ના ઓફ્સ્ટ્રેક્શન ડેટાટાઈપ્સ (Abstract Data Types - ADT) અથવા સ્ટ્રક્ચર (structures - struct) અને C++/જ્ઞાના ક્લાસ એ ડેટા-ઓફ્સ્ટ્રેક્શનનાં ઉદાહરણ છે. ADTમાં આપણે ડેટાનો પ્રકાર વાખ્યાયિત કરીને તેના ઉપરની પ્રક્રિયાઓ ફક્ત જણાવીએ છીએ. આપણે તે પ્રક્રિયાઓનું અમલીકરણ કઈ રીતે થાય છે, તે બતાવતા નથી.

ટેટા ઈનકેપ્સ્યુલેશન અને ટેટા-એબ્સ્ટ્રેક્શનનો મૂળભૂત તફાવત : ઈનકેપ્સ્યુલેશન પ્રોગ્રામની બહારથી ટેટા મેળવવાનું અટકાવીને (inaccessible) ટેટાને સુરક્ષિત કરે છે, જ્યારે એબ્સ્ટ્રેક્શન પ્રક્રિયાના અમલીકરણની માહિતી ગુપ્ત રાખીને ટેટાની રજૂઆત વડે ટેટાને સુરક્ષિત બનાવે છે.

મેસેજિંગ (Messaging)

ઓઝેક્ટ આધારિત પરિભાષામાં મેથડ (method) બોલાવવાની કિયાને મેસેજ (message) કહેવામાં આવે છે. ઈનકેપ્સ્યુલેશનને કારણે બધી મેથડકોલનું નિયંત્રણ ઓઝેક્ટ વડે થાય છે, જે (ઓઝેક્ટ) મેથડને ઓળખે છે.

જુદા-જુદા કલાસમાં સમાન નામ ધરાવતી એકસરખી મેથડ હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, 'date' કલાસમાં 'display' નામની મેથડ છે જે 'date' ઓઝેક્ટને અમુક ચોક્કસ સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત કરે છે. ધારો કે 'time' અને 'person' નામના અન્ય કલાસ છે, અને સમય ચોક્કસ સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત કરવા અને વ્યક્તિની માહિતી પ્રદર્શિત કરવા માટે બંનેની એક જ નામની મેથડ 'display' છે. જ્યારે પ્રોગ્રામમાં 'display' મેથડ વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે કઈ મેથડનો અમલ કરવાનો છે તે કઈ રીતે જાણવું ? જે ઓઝેક્ટ વડે મેથડ વાપરવામાં આવે તેની મદદથી તે નક્કી થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો 'person' કલાસના ઓઝેક્ટ વડે 'display' વપરાય, તો તે 'person' કલાસની 'display' મેથડનો અમલ કરશે.

પોલિમોર્ફિઝમ (Polymorphism)

પોલિમોર્ફિઝમ એટલે 'અનેક સ્વરૂપ' કે 'બહુરૂપતા'. એક મેથડ કે પ્રક્રિયાનાં જુદાં-જુદાં સ્વરૂપ (form) હોઈ શકે.

ધારો કે આપણે બે સંખ્યામાંથી મોટી સંખ્યા શોધવાનું વિધેય 'max' લખેલું છે. આ વિધેય પ્રાચલ તરીકે બે પૂર્ણાંક સંખ્યા લે છે અને મોટી પૂર્ણાંક કિંમત પરત આપે છે. હવે ધારો કે 'max' નામનું એક વધારે વિધેય આપણે ઉમેરવા ઈશ્થીએ હીએ, જે કોઈ ઓરે (array)માં સંગ્રહ કરેલી પૂર્ણાંક સંખ્યાઓમાંથી મહત્તમ સંખ્યા શોધે. આ વિધેય તે એરે અને તેના કદને પ્રાચલ તરીકે લેશે અને મહત્તમ પૂર્ણાંક સંખ્યા પરત આપશે. શું એક જ નામનાં એક કરતાં વધુ વિધેયો વ્યાખ્યાયિત કરવા શક્ય છે ? કેટલીક પ્રોગ્રામિંગ ભાષામાં આ પ્રશ્નનો જવાબ 'ના' છે, પણ ઓઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગમાં જ્યાં સુધી મેથડ તેની સિઝનેચર (પ્રાચલની સંખ્યા અને પ્રકાર)થી અલગ છે, ત્યાં સુધી તે પ્રશ્નનો જવાબ 'હા' છે.

ઓઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ એક જ કલાસમાં એક કરતાં વધારે મેથડ કે જેનાં નામ સરખાં હોય પણ સિઝનેચરથી અલગ હોય તેને વ્યાખ્યાયિત કરવાની મંજૂરી આપે છે. આ લાક્ષણિકતાને ફુલ્ફુલ કરવાનું એક મેથડ ઓવરલોડિંગ (function or method overloading) કહેવામાં આવે છે.

ઓઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ઓઝેક્ટ ઉપર પ્રક્રિયકો સાથેની પદાવલિ લખવાની પણ છૂટ આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણે 'date1-date2' જેવી પદાવલિ પણ વાપરી શકીએ, જ્યાં બંને સંકાર્ય (operands) એ 'date' કલાસના ઓઝેક્ટ છે. અહીં '-' પ્રક્રિયા એ બે સંખ્યાની બાદબાકી કરવાની પ્રક્રિયા જેમકે n1-n2, કરતાં અલગ રીતે કરવામાં આવે છે. અહીં એ જ પ્રક્રિયાનો અર્થ સંકાર્ય (operands)ના ટેટા પ્રકારના આધારે અલગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની બહુરૂપતા (પોલિમોર્ફિઝમ) ઑપરેટર ઓવરલોડિંગ (operator overloading)ને કારણે શક્ય બને છે.

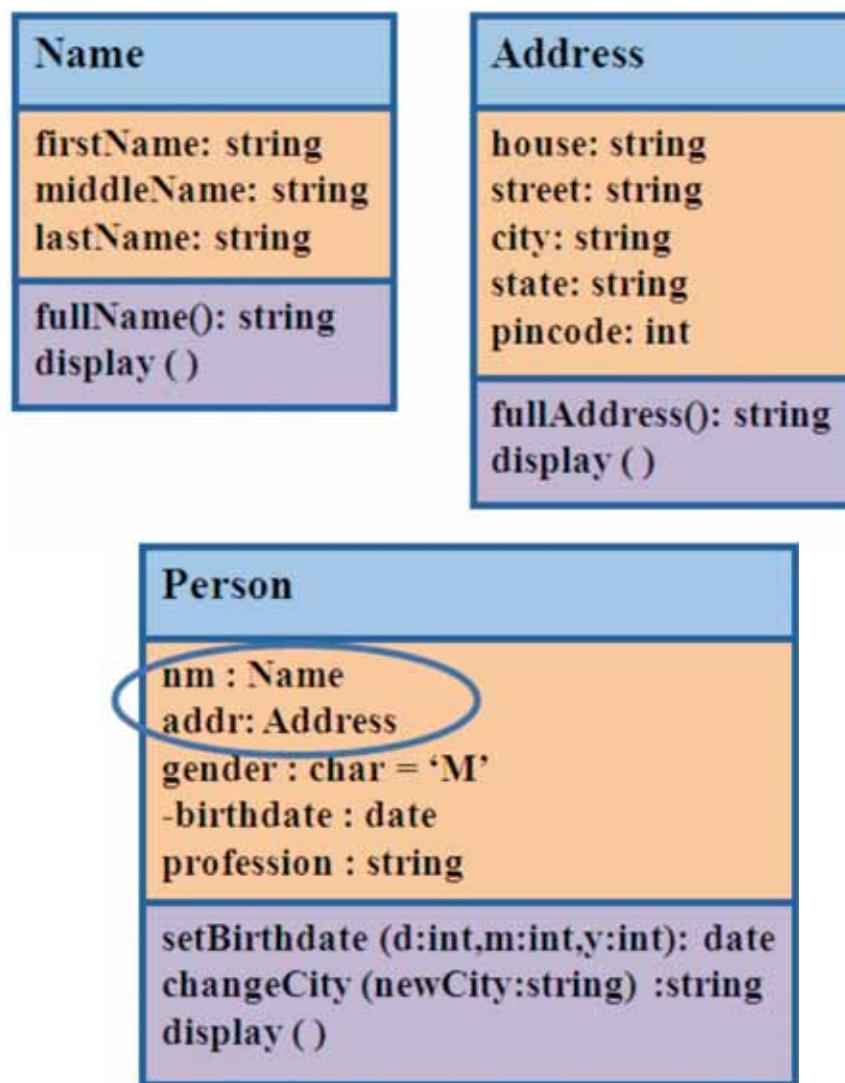
આ રીતે બે પ્રકારનાં ઓવરલોડિંગ વડે પોલિમોર્ફિઝમ શક્ય બને છે : (1) ફુલ્ફુલ ઓવરલોડિંગ (function overloading) અને (2) ઓપરેટર ઓવરલોડિંગ (operator overloading). સામાન્ય રીતે, અલગ-અલગ સંદર્ભમાં એક જ નામના જુદા-જુદા અર્થની કષમતા કે સામર્થ્યને ઓવરલોડિંગ (overloading) કહેવામાં આવે છે.

એગ્રિગેશન અને કોમ્પોઝિશન (Aggregation and Composition)

જ્યારે એક કલાસના ઓઝેક્ટ બીજા કલાસના ઓઝેક્ટથી બનેલા હોય, ત્યારે તેને એગ્રિગેશન (aggregation) અથવા કોમ્પોઝિશન (composition) કહેવામાં આવે છે. તે અલગ-અલગ કલાસ વચ્ચેનો 'પૂર્ણ' અથવા 'તેમાંનો અંશ' સંબંધ રજૂ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મધ્યરથોડ કમ્પ્યુટરનો એક ભાગ છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે કમ્પ્યુટર મધરબોર્ડ, સ્કીન, કી-બોર્ડ અને માઉસ જેવા અનેક ઘટકોનું બનેલું હોય છે. સ્કીન સ્વયં જ લંબાઈ, પહોળાઈ અને મોડલ જેવા ગુણધર્મો (ઓટ્રિભૂટ) સાથેનો એક કલાસ હોઈ શકે. એ જ રીતે મધરબોર્ડને પણ મોડલ અને કંપની જેવા ગુણધર્મો સાથેનો કલાસ બનાવી શકાય. જ્યારે આપણે 'computer' નામનો કલાસ વ્યાખ્યાપિત કરીએ, ત્યારે તેમાં 'motherboard' અને 'screen' કલાસના ઓફ્જેક્ટ જેવા ઓટ્રિભૂટનો સમાવેશ કરેલો હશે. આ રીતે તેમાં સમાવેશનો નિર્દેશ સૂચવે છે.

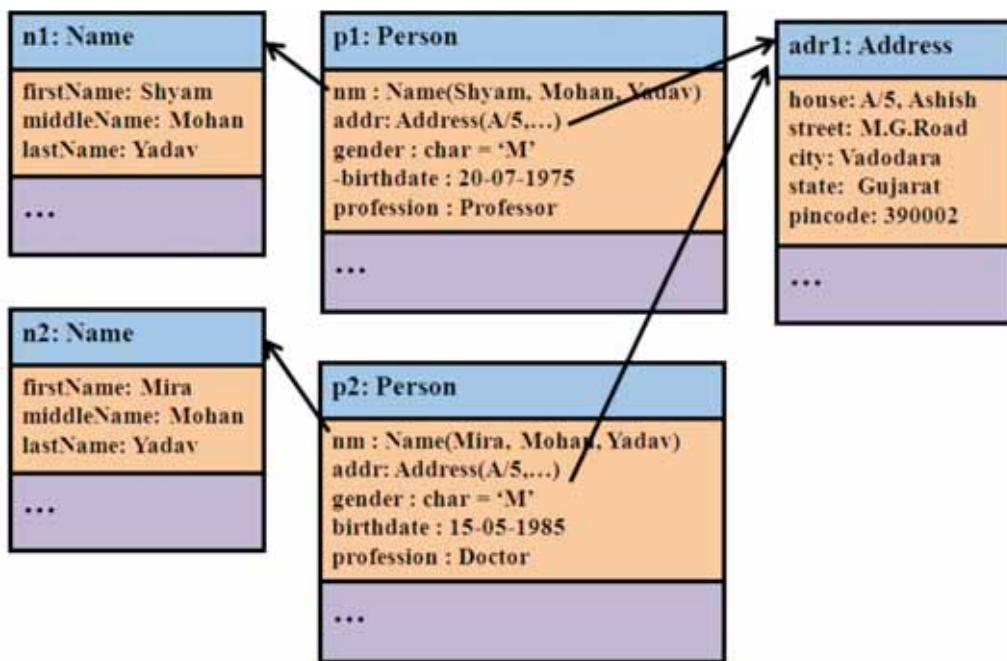
હવે આપણે અગાઉ ચર્ચા કરેલા 'Person' કલાસમાં ફેરફાર કરીએ. સૌપ્રથમ આકૃતિ 6.5માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આપણે બે નવા કલાસ 'Name' અને 'Address' બનાવીએ. આ 'Name' કલાસમાં firstname, middlename અને lastname ઓટ્રિભૂટ છે અને 'Address' કલાસમાં house (જ ધરની વિગતોનો નિર્દેશ કરે છે), street, city, state અને pin code ઓટ્રિભૂટ છે. હવે 'Person' કલાસને બદલીએ અને ઓટ્રિભૂટનાં નામ Name અને Addressને બદલી અનુક્રમે nm અને addr રાખીએ. nm અને addr ઓટ્રિભૂટનો ડેટાપ્રકાર અનુક્રમે 'Name' અને 'Address' કલાસ છે. આ રીતે 'Person' કલાસમાં 'Name' અને 'Address' કલાસના ઓફ્જેક્ટ છે.

આકૃતિ 6.5 : 'Name' અને 'Address' કલાસના ઓટ્રિભૂટ સાથેનો 'Person' કલાસ

એગ્રિગેશન અને કોમ્પોઝિશનની તુલના (Aggregation Vs Composition)

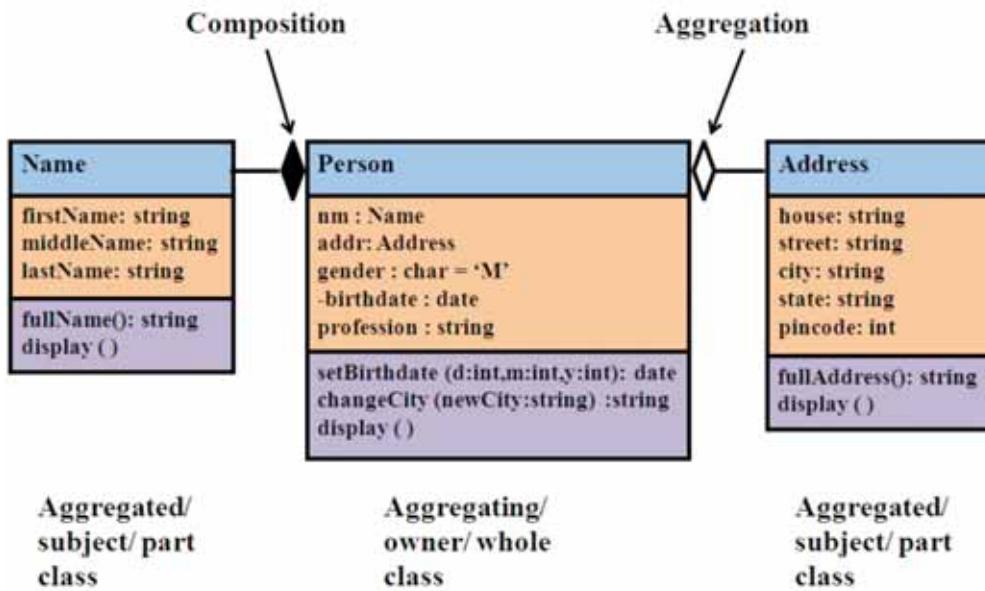
એગ્રિગેશન બે કલાસ વચ્ચેના બિન્ના (non-exclusive) સંબંધને રજૂ કરે છે. એગ્રિગેશનમાં કોઈ કલાસ કે જે ઓનર કલાસનો એક ભાગ છે, તે સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ આંશિક કલાસ ઓબ્જેક્ટનો કાર્યકાળ ઓનર કલાસ (ownerclass)થી નક્કી થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, મધરબોર્ડ જોકે કમ્પ્યુટરનો એક ભાગ છે, પણ તે કમ્પ્યુટરથી સ્વતંત્ર એક અલગ ઘટક તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ રીતે મધરબોર્ડ કમ્પ્યુટર સાથે અબિન્ન રીતે (exclusively) સંકળાયેલ નથી. આ જ રીતે આકૃતિ 6.6માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે બે અથવા વધારે વ્યક્તિઓ address ઓબ્જેક્ટનો ઉપયોગ કરે છે. આથી, address એ કોઈ એક જ વ્યક્તિ માટે હોય તે જરૂરી નથી.

આકૃતિ 6.6 : અલગ-અલગ name ધરાવતા પણ એક જ address ધરાવતા બે 'Person' ઓબ્જેક્ટ

આકૃતિ 6.7માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે મૂળભૂત એગ્રિગેશનને પૂર્ણ કલાસને અડીને એક ખાલી હીરાના ચિહ્નનો ઉપયોગ કરીને બનાવવામાં આવે છે.

કોમ્પોઝિશન બે કલાસ વચ્ચેનો અંગે (exclusive) સંબંધ જણાવે છે. કોમ્પોઝિશન એક પ્રબળ કે મજબૂત પ્રકારનું એગ્રિગેશન છે, જેમાં આંશિક કલાસનો કાર્યકાળ ઓનર કલાસના અસ્તિત્વ આધારિત હોય છે. જો એકત્ર કલાસ (aggregating class)નો ઓબ્જેક્ટ દૂર કરવામાં આવે, તો તેના આંશિક કલાસ ઓબ્જેક્ટ પણ નાના થશે. ઉદાહરણ તરીકે, 'Person' કલાસનો કોઈ ઓબ્જેક્ટ દિલીપ કરવામાં આવે, તો 'Name' કલાસનો ઓબ્જેક્ટ પણ નાના થશે. આકૃતિ 6.6માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે Name અંગે રીતે માત્ર એક જ વ્યક્તિ સાથે જોડાયેલું છે. કોમ્પોઝિશનનો સંબંધ આકૃતિ 6.7માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એક ભરાયેલા હીરાના ચિહ્નને પૂર્ણ કલાસને અડીને બતાવવામાં આવે છે.

આકૃતિ 6.7 : કોમ્પોઝિશન અને એગ્રિગેશન

ઉપર આપેલા ઉદાહરણમાં, 'Person' કલાસ અને 'Name' કલાસ વચ્ચેનો સંબંધ કોમ્પોઝિશન રિલેશનનિશ્ચિપ છે, જ્યારે 'Person' કલાસ અને 'Address' કલાસ વચ્ચેનો સંબંધ એગ્રિગેશન રિલેશનનિશ્ચિપ છે. એક જ ઓફ્સેસ એક કરતાં વધારે વ્યક્તિઓનું હોઈ શકે. આથી, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ નાખ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને સુસંગત 'Name' ઓફ્ઝેક્ટને નાખ કરવામાં આવે છે, પણ 'Address' નાખ કરવામાં આવતું નથી.

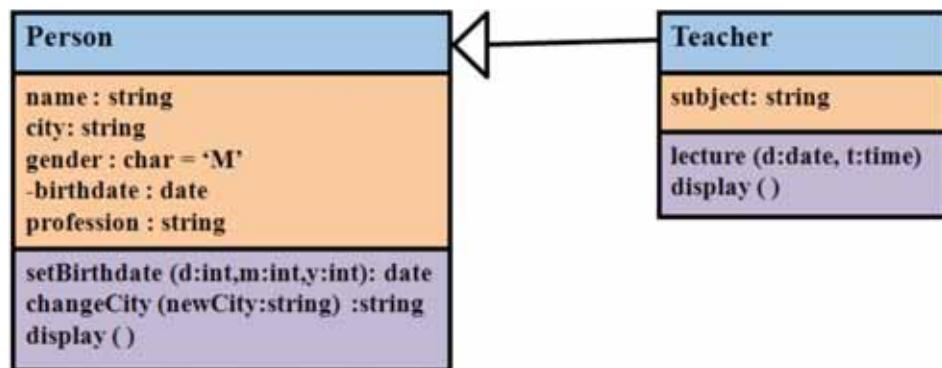
નોંધ : કોઈ કલાસ જ્યારે અન્ય કલાસના ઓફ્ઝેક્ટ ધરાવતા હોય ત્યારે તે ઓનર કલાસ (ownerclass) અથવા પૂર્ણ કલાસ (whole class) અથવા એકત્ર કલાસ (aggregating class) તરીકે ઓળખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આકૃતિ 6.7માં દર્શાવેલ 'Person' કલાસ એગ્રિગેટિંગ કલાસનું ઉદાહરણ છે.

જે કલાસ ઓનરકલાસમાં સમાયેલ છે, તેને સભ્જેક્ટ કલાસ (subject class) અથવા આંશિક કલાસ (part class) અથવા એકત્રિત કલાસ (aggregated class) તરીકે ઓળખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આકૃતિ 6.7માં દર્શાવેલ 'Name' અને 'Address' કલાસ એગ્રિગેટડ કલાસનાં ઉદાહરણ છે.

ઇનહેરિટન્સ (Inheritance)

ઇનહેરિટન્સ સામાન્ય રીતે બે કલાસ વચ્ચે 'એક પ્રકારનો' ('is-a-kind-of') સંબંધ જણાવે છે. જ્યારે એક કલાસ અન્ય કલાસનો પ્રકાર હોય ત્યારે આ યોગ્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે, શિક્ષક એક પ્રકારની વ્યક્તિ છે. આથી, 'Person' કલાસના બધા એટ્રિબ્યુટ અને મેથ્ડ 'Teacher' કલાસને પણ લાગુ પડે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો 'Person' કલાસના બધા એટ્રિબ્યુટ અને બિહેવ્યર (ગુણધર્મ) 'Teacher' કલાસમાં વારસા (inherit)માં મળે છે. આ ઉપરાંત 'Teacher' કલાસના વધારાના એટ્રિબ્યુટ જેવાં કે subject અને મેથ્ડ જેમકે વિષયનાં lecture હોઈ શકે. આવા સંઝોગોમાં 'Person' કલાસનો ઉપયોગ કરીને 'Teacher' કલાસ વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય.

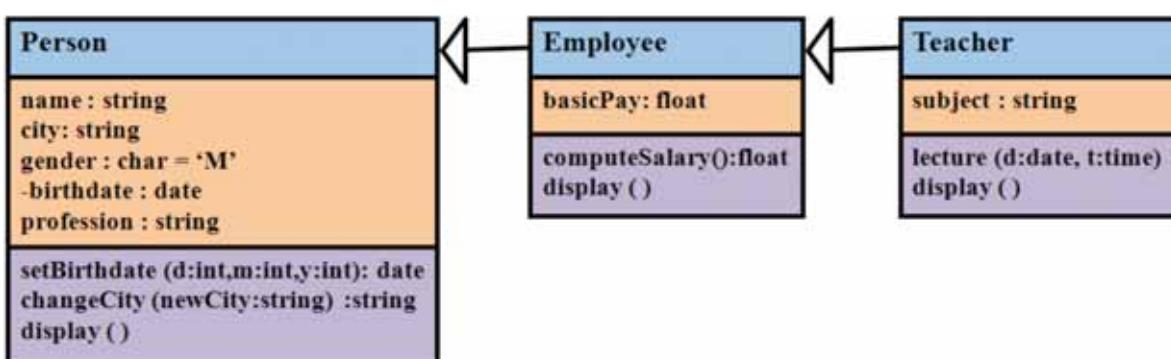
ઇનહેરિટન્સ અન્ય હ્યાત ક્લાસના ગુણધર્મોને વારસામાં મેળવીને ઓઝ્જેક્ટના નવા ક્લાસને વ્યાખ્યાપિત કરવાના સામર્થ્યનો નિર્દેશ કરે છે. ઓઝ્જેક્ટ આધારિત પરિભાષામાં નવા ક્લાસને સબક્લાસ (subclass) અથવા ચાઈલ્ડક્લાસ (childclass) અથવા ડિરાઇલ્ડ ક્લાસ (derived class) કહેવામાં આવે છે, જ્યારે હ્યાત ક્લાસને સુપર ક્લાસ (super class) અથવા પેરેન્ટક્લાસ (parent class) અથવા બેઝ ક્લાસ (base class) કહેવામાં આવે છે. સુપર ક્લાસનાં તેઠા એટ્રિબ્યુટ અને મેથડ ઓઝ્જેક્ટનો સબક્લાસમાં તેનાં declarations ફરી લખ્યા વિના ઉપલબ્ધ હોય છે. જ્યાં હ્યાત મેથડ ફરી વ્યાખ્યાપિત કર્યા સિવાય વાપરવાની હોય ત્યાં આ ગુણધર્મ પુનઃઉપયોગી સુવિધા પૂરી પાડે છે. વધારામાં સબક્લાસમાં નવો તેઠા અને મેથડ સભ્યનો ઉમેરો વિસ્તૃત કરવા માટે કરી શકાય છે. સબક્લાસમાં જરૂર પ્રમાણે મેથડને ફરી વ્યાખ્યાપિત કરવાની મંજૂરી આપે છે. ક્લાસ ડાયાગ્રામમાં ઇનહેરિટન્સ બતાવવા માટે આકૃતિ 6.8માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સુપરક્લાસ તરફ નિર્દિશિત કરતા તીરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં 'Person' એ સુપરક્લાસ છે અને 'Teacher' સબક્લાસ છે.

આકૃતિ 6.8 : ઇનહેરિટન્સનું ઉદાહરણ

સર્વસામાન્ય નિયમ એ ઇનહેરિટન્સનું બીજું નામ છે અથવા એક સંબંધ છે. બે ક્લાસમાંથી જ્યાં એક ક્લાસ બીજા ક્લાસની વિશિષ્ટ આવૃત્તિ છે, તેની વચ્ચેના સંબંધનો નિર્દેશ કરે છે. સુપરક્લાસમાં સામાન્ય એટ્રિબ્યુટ અને મેથડને વ્યાખ્યાપિત કરવામાં આવે છે. સબક્લાસ એ વધારાના એટ્રિબ્યુટ અને મેથડ સાથેની વિશિષ્ટ આવૃત્તિ છે.

અમુક સમયે વિવિધ ક્લાસ વચ્ચે ઇનહેરિટન્સનો આદર્શ પદાનુક્રમ હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, 'Person' ક્લાસમાંથી 'Employee' ક્લાસ મેળવી શકાય અને પછી 'Employee' ક્લાસમાંથી 'Teacher' ક્લાસ મેળવી શકાય. અહીં કર્મચારી એ એક વ્યક્તિ છે અને શિક્ષક એ એક કર્મચારી છે. આ પ્રકારના ઇનહેરિટન્સ મલ્ટિલેવલ ઇનહેરિટન્સ (multilevel inheritance) કહેવાય છે. આકૃતિ 6.9માં મલ્ટિલેવલ ઇનહેરિટન્સનું ઉદાહરણ આપેલું છે.

આકૃતિ 6.9 : પદાનુક્રમિત ઉત્તરાધિકાર (Multilevel inheritance)

કલાસને એક કરતા વધુ પેરન્ટ કલાસનો ઉપયોગ કરીને પણ તારવી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, બાળક વારસામાં તેના માતા અને પિતા બંનેની લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે; એરાલેન એક પ્રકારનું વાહન છે તથા ઊરી શકે તેવો ઓફ્જેક્ટ પણ છે. જ્યારે કોઈ કલાસ બે કે વધુ કલાસ પરથી તારવવામાં આવે, તો તેને મલ્ટિપલ ઇનહેરિટન્સ (multiple inheritance) કહેવામાં આવે છે.

કોમ્પોઝિશન અને ઇનહેરિટન્સની તુલના (Composition Vs Inheritance)

ઇનહેરિટન્સમાં કલાસની કિયાત્મકતા (functionality) ભેગી વાપરવા, પુનઃઉપયોગ કરવા અથવા વધારવા માટે અન્ય કલાસમાંથી વારસામાં મેળવે છે. અહીં સુપર કલાસ અને સબકલાસ વચ્ચે ‘એક પ્રકારનો’ ('a kind of) સંબંધ હોય છે. કોમ્પોઝિશનમાં કલાસ અન્ય કલાસમાંથી વારસામાં બનતો નથી, પણ બીજા કલાસ વડે ‘બનેલો’ ('composed of) હોય છે. કલાસ અમુક એટ્રિબ્યુટ ધરાવે છે, જેમાંના કેટલાક એટ્રિબ્યુટ બીજા પ્રકારના કલાસના હોય છે. અહીં નોંધ કરો કે કલાસ-ડાયાગ્રામમાં બીજી અન્ય પ્રકારની રિલેશનશિપ (relationship) અને કન્સ્ટ્રેઇન્ટ (constraints) પણ દર્શાવવામાં આવે છે. આ બધા ઘ્યાલોનો અભ્યાસ આ પુસ્તકના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા બહાર છે.

સારાંશ

સોફ્ટવેર સિસ્ટમનાં વિશ્લેષણ, ડિઝાઇન અને અમલીકરણમાં ઓફ્જેક્ટ આધારિત પદ્ધતિ ઘણી નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે. આ ફેરફારમાં ઓફ્જેક્ટ (object) કેન્દ્રભિંડુ છે કે જેમાં ડેટા અને કિયાત્મકતા બંનેનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. કલાસ એટ્રિબ્યુટ (ઓફ્જેક્ટ) અને મેથડ (ઓફ્જેક્ટ) અથવા કિયાત્મકતાને ભેગી કરીને (encapsulates) માળખા તરીકે (template) બધા ઓફ્જેક્ટ વચ્ચે સહિયારો ઉપયોગ કરે છે. ઓફ્જેક્ટ એકબીજાથી તેના સ્ટેટ (state)થી જુદા પડે છે, એટલે કે તેના એટ્રિબ્યુટની ડિઝાઇન એક કરતાં વધારે કલાસ એકબીજા સાથે જોડાયેલો હોય છે. જ્યારે બે કલાસ વચ્ચે ‘પૂર્ણ’ અથવા ‘આંશિક’ સંબંધની સ્થિતિ હોય છે, ત્યારે તેને એગ્રિગેશન અથવા કોમ્પોઝિશન કહેવાય છે. જ્યારે એક કલાસ અન્ય કલાસના ઓફ્જેક્ટ ધરાવે, ત્યારે તે ધરાવનાર કલાસ ઔનર કલાસ (owner class) અથવા હોલકલાસ (whole class) અથવા એગ્રિગેટિંગ કલાસ (aggregating class) કહેવાય છે. ઔનર કલાસમાં સમાયેલ કલાસ સબ્જેક્ટ કલાસ (subject class) અથવા પાર્ટકલાસ (part class) અથવા એગ્રિગેટ કલાસ (aggregated class) કહેવાય છે. એગ્રિગેશન બે કલાસ વચ્ચે બિન્ન (non-exclusive) સંબંધની સ્થિતિ રજૂ કરે છે. કોમ્પોઝિશન બે કલાસ વચ્ચે અબિન્ન સંબંધની સ્થિતિ જણાવે છે. જ્યારે બે કલાસ વચ્ચે ‘એક પ્રકારનો’ સંબંધ હોય, ત્યારે તેને ઇનહેરિટન્સની સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓને સુપરકલાસમાં રાખવામાં આવે છે અને વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓને સબકલાસમાં રાખવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

- ઓફ્જેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ભાષામાં ઉપલબ્ધ લાક્ષણિકતાઓની યાદી બનાવો.
- કલાસ અને ઓફ્જેક્ટનો તફાવત જણાવો.
- ‘ઇનકેપ્ચ્યુલેશન’ અને ‘ડાયા-ઓફ્જેક્ટશન’ વચ્ચેની બિન્નતા જણાવો.
- પોલિમોર્ફિઝમનો અર્થ શો છે ? પોલિમોર્ફિઝમ મેળવવા માટે વપરાતા બે પ્રકારનાં ઓવરલોડિંગનાં નામ જણાવો.
- એગ્રિગેશન અને કોમ્પોઝિશનનો ઉપયોગ સમજાવો.

- 6.** ઈનહેરિટન્સ ક્યારે વાપરવું જોઈએ ? ઉદાહરણ આપો.
- 7.** વિવિધ પ્રકારના ઈનહેરિટન્સ સમજાવો.
- 8. નીચેના પ્રશ્નોનો સાચો જવાબ પસંદ કરો :**
- (1) ઓઝેક્ટ આધારિત પદ્ધતિમાં કઈ વસ્તુ કેન્દ્રભિંદુ ઉપર હોય છે ?
 - (a) ટેટા
 - (b) વિધેય
 - (c) ઓઝેક્ટ
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (2) જવા માટે નીચેનામાંથી શું વધારે યોગ્ય છે ?
 - (a) પ્રક્રિયાગત પ્રોગ્રામિંગ ભાષા
 - (b) ઓઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ભાષા
 - (c) ક્રેસ્ટી-લેંગ્વેજ
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (3) નીચેનામાંથી શું ઓઝેક્ટને એકબીજાથી જુદા પાડે છે ?
 - (a) એટ્રિબ્યુટ
 - (b) સ્ટેટ
 - (c) બિહેબ્યર
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (4) એકસમાન ઓઝેક્ટની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે નીચેનામાંથી શું વપરાય છે ?
 - (a) કલાસ
 - (b) ઓઝેક્ટ
 - (c) મેથડ
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (5) નીચેનામાંથી ક્યું દશ્યતાનું ચિહ્ન નથી ?
 - (a) ~
 - (b) *
 - (c) #
 - (d) -
 - (6) ઈનકેસ્ટ્યુલેશન વડે નીચેનામાંથી શું પૂર્ણ પાડવામાં આવે છે ?
 - (a) ટેટાની સુરક્ષિતતા
 - (b) ટેટાનો સહિયારો ઉપયોગ
 - (c) ટેટા અને મેથડ છૂટા પાડવા
 - (d) આપેલ બધા વિકલ્પ
 - (7) ટેટા-એલ્સ્ટ્રેક્શન વડે શું શક્ય બનાવી શકાય છે ?
 - (a) ટેટા-સુરક્ષિતતા
 - (b) ટેટા છૃપાવલો
 - (c) ટેટાની ગણતરી કરવા બાબતની માહિતીનું અમલીકરણ છૃપાવવું
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (8) નીચેનામાંથી કયો વિકલ્પ પોલિમોર્ફિઝમ વડે પ્રાપ્ત થતો નથી ?
 - (a) મેથડ ઓવરલોડિંગ
 - (b) ઓપરેટર ઓવરલોડિંગ
 - (c) ટેટા-હાઇડિંગ
 - (d) આપેલ બધા વિકલ્પ
 - (9) એંગ્રેશન ક્યા પ્રકારના સંબંધની સ્થિતિ જણાવે છે ?
 - (a) ‘પૂર્ણ’ સંબંધ ('is-a' relationship)
 - (b) સમાન સંબંધ ('is-like' relationship)
 - (c) અંશત: સંબંધ (a-part-of relationship)
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (10) ઈનહેરિટન્સ ક્યા પ્રકારના સંબંધની સ્થિતિ જણાવે છે ?
 - (a) ‘પૂર્ણ’ સંબંધ ('is-a' relationship)
 - (b) ‘એક છે’ સંબંધ ('has-a' relationship)
 - (c) અંશત: સંબંધ ('a-part-of' relationship)
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (11) કલાસ-ડાયાગ્રામમાં કોમ્પોઝિશનને ક્યા ચિહ્ન વડે દર્શાવવામાં આવે છે ?
 - (a) ખાલી હીરાના ચિહ્ન વડે
 - (b) ભરેલ હીરાના ચિહ્ન વડે
 - (c) ખાલી નિકોશ ચિહ્ન વડે
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ

જાવાની મૂળભૂત બાબતો

7

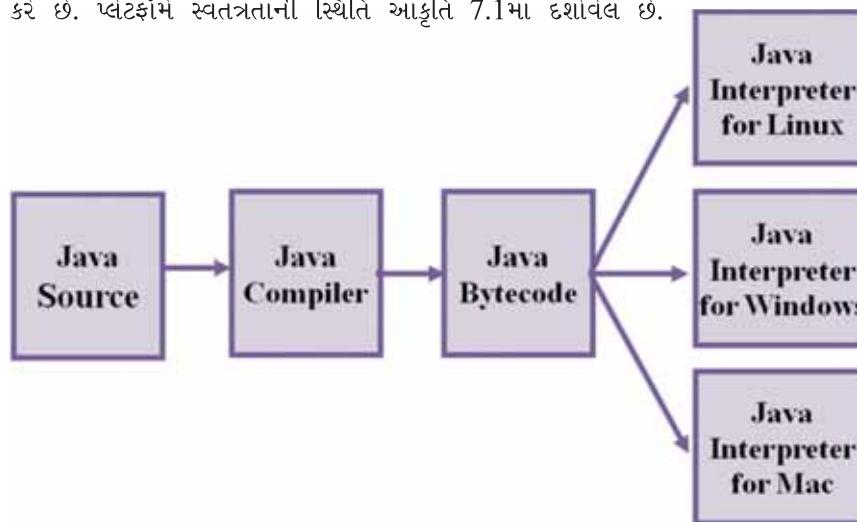
જાવા એક ઓફ્ઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ભાષા છે જે ઉચ્ચ કક્ષાના યુનિક્સ વર્કસ્ટેશન માટે પ્રયોગીતા Sun Microsystems દ્વારા વિકસાવવામાં આવી છે. C++ પદ્ધી વિકાસ પામેલી જાવા ભાષા સોર્સ પ્રોગ્રામ અને ડિઝાન્ડી બંને સ્તરે વિવિધ પ્લેટફોર્મ (જુદા-જુદા હાર્ડવેર) અને ઑપરેટિંગ સિસ્ટમ ઉપર નાની, સરળ અને સુવાધ બની રહે તેવી બનાવેલી છે. આ પ્રકરણામાં આપણે જાવા સાથે પ્રોગ્રામિંગ શિખવાની શરૂઆત કરીશું. આપણે જાવામાં main() મેથ્ડ વડે કરી શકતાં પાયાનાં કાર્યો અને સાંચાં જાવા વિધાનો બાબત ચર્ચી કરીશું. આપણે અગાઉ C ભાષા ભણી ગયા હોવાથી જાવાના પાયારુપ બંધારણો સમજવા માટે ખૂબ જ સરળ બનશે. મોટાભાગનાં જાવાવિધાનોની વાક્યરચના (syntax) C ભાષા જેવી જ છે.

જાવાનો પરિચય (Introduction to Java)

જાવા ભાષા 1991માં Sun Microsystems દ્વારા વિકસાવવામાં આવી છે. જાવા નાની, જરૂરી, કાર્યક્ષમ અને હાર્ડવેર ઉપકરણોની વિશાળ શ્રેષ્ઠી માટે સુવાધ છે. તેને વર્લ્ડવ્વાઈટ વેબ (World Wide Web) દ્વારા અમલમાં મૂકી શકાય તેવા (executable) પ્રોગ્રામ્સના વિતરણ માટેની એક આદર્શ ભાષા અને વિવિધ પ્લેટફોર્મ ઉપર સરળતાથી વાપરી શકાય અને સુવાધ હોય તેવા પ્રોગ્રામ્સ બનાવવા માટેની સામાન્ય ઉદ્દેશવાળી પ્રોગ્રામિંગ ભાષા (General Purpose Programming Language) પણ ગણવામાં આવે છે.

જાવા એક ઓફ્ઝેક્ટ આધારિત ભાષા છે અને અહીં તે C ભાષાથી અલગ પડે છે. જાવાનો ઉપયોગ કરીને આપણે ઓફ્ઝેક્ટ આધારિત પદ્ધતિ અને લવચિક, વિભાગીય (modular) અને ફરી વાપરી શકાય તેવા પ્રોગ્રામના કોડ લખવાના સામર્થ્યનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકીએ છીએ. તે વિવિધ પ્રકારના કલાસની લાઈબ્રેરી ધરાવે છે, જે મૂળભૂત ટેટાપ્રકારો, સિસ્ટમની નિવેશ અને નિર્ગમ ઉપયોગી ક્ષમતા તેમજ અન્ય યુટિલિટી કાર્યો માટેની સગવડ પૂરી પાડે છે. આ મૂળભૂત કલાસનો સમૂહ જાવા ટેવલપમેન્ટ કિટ (JDK)નો ભાગ છે. JDK માં નેટવર્કિંગ માટેના, સામાન્ય ઇન્ટરનેટ પ્રોટોકોલના અને વપરાશકર્તાના સેતુ ટૂલકિટનાં કાર્યો માટેના અનેક કલાસ હોય છે. લાઈબ્રેરીના આ બધા કલાસ જાવામાં લખાયેલા હોવાથી બધા જાવા વિનિયોગની જેમ સમગ્ર પ્લેટફોર્મ ઉપર તે સુવાધ (portable) હોય છે.

જાવા સોર્સપ્રોગ્રામ અને ડિઝાન્ડી બંને સ્તરે પ્લેટફોર્મ સ્વતંત્ર છે. પ્લેટફોર્મ સ્વતંત્રતા એ પ્રોગ્રામની એક કમ્પ્યુટર-સિસ્ટમથી બીજી ઉપર સરળતાથી લઈ જવાની ક્ષમતા છે. સોર્સપ્રોગ્રામના સ્તરે જાવાના પ્રાથમિક ડેટા પ્રકારોનું કદ બધા વિકાસ પ્લેટફોર્મ ઉપર અચળ છે. અને ડિઝાન્ડી સ્તરે બાઈટકોડ ઇન્ટરપ્રૈટર (bytecode interpreter)ને કારણે પ્લેટફોર્મ સ્વતંત્રતા શક્ય છે. જાવાના રચયિતા કમ્પાઈલેશન અને ઇન્ટરપ્રૈટેશન (compilation and interpretation)ના મિશ્રણનો ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કરે છે. પ્લેટફોર્મ સ્વતંત્રતાની સ્થિતિ આકૃતિ 7.1માં દર્શાવેલ છે.

આકૃતિ 7.1 : જાવા : પ્લેટફોર્મ સ્વતંત્ર

જાવામાં લખેલા પ્રોગ્રામનું એવા કમ્પ્યુટરની મશીનની ભાષામાં કંપાઈલેશન (compilation) કરવામાં આવે છે, જે હકીકતમાં અસ્તિત્વમાં નથી. આ પ્રકારનાં "virtual" કમ્પ્યુટર જાવા વર્ચ્યુઅલ મશીન (Java Virtual Machine - JVM) તરીકે ઓળખાય છે. જાવા વર્ચ્યુઅલ મશીનની યાંત્રિક ભાષાને જાવા બાઇટકોડ (bytecode) કહેવામાં આવે છે. દરેક પ્રકારના કમ્પ્યુટર માટે અલગ-અલગ જાવા બાઇટકોડ ઈન્ટરપ્રિટરની જરૂર રહે છે. જાવા ભાયનરી ફાઈલ્સ વાસ્તવમાં બાઇટકોડના સ્વરૂપમાં હોય છે જે કોઈ પણ એક પ્રોસેસર અથવા કોઈ પણ ઑપરેટિંગ સિસ્ટમ માટે ચોક્કસ નથી. બાઇટકોડ વાપરવાનો ગેરલાભ તેના અમલની ઓછી ઝડપ છે. એ પ્રકારનાં ટૂલ્સ ઉપલબ્ધ છે, જે જાવા બાઇટકોડનું નેટિવ કોડ (native code)માં રૂપાંતર કરે છે. નેટિવ કોડ અમલ કરવામાં ઝડપી છે પણ પછી તે મશીન સ્વંત્ર રહેતાં નથી.

સાધા જાવા-વિનિયોગનું નિર્માણ (Creating Simple Java Application)

જાવાપ્રોગ્રામિંગ ભાષાની મૂળભૂત બાબતો શીખતાં પહેલાં, ચાલો આપણે એક સરળ પ્રોગ્રામ દ્વારા જાવાનું નિરીક્ષણ કરવાનું શરૂ કરીએ કે જે ફોનકોલના ખર્ચની ગણતરી કરે અને પહેલાંથી ચૂકવેલી રકમ (pre-paid balance)માં સુધારો કરે. અહીં આપણે કઈ રીતે જાવાપ્રોગ્રામ બનાવવા, કંપાઈલ કરવા અને તેનો અમલ કરવો તે બાબત શીખશું.

જાવાપ્રોગ્રામ અનેક કલાસનો બનેલો હોય છે. તેમાં ઓછામાં ઓછા એક કલાસ હોવો જોઈએ અને main મેથ્ડ હોવી જ જોઈએ. C ભાષાના પ્રોગ્રામરો કલાસને struct અને typedefનો ઉપયોગ કરીને નવો સંયુક્ત ડેટાપ્રકાર (composite data type) બનાવવા જેવો વિચાર કરી શકે. જોકે કલાસ એ માત્ર માહિતીનો સંચય કરતા ઘણું વધારે આપી શકે છે. અહીં એ નોંધ કરો કે જાવામાં typedef ઉપલબ્ધ નથી.

આપણે જાવા-વિનિયોગ કે જે ફોનકોલના ખર્ચની ગણતરી કરી સિલક રકમમાં સુધારો કરે છે તેને 'CallCost' નામ આપીએ. આ 'CallCost' વિનિયોગ બનાવીને તેનો અમલ કરવા માટે આપણે નીચે જણાવેલાં પગલાં પ્રમાણે કાર્ય કરવું જરૂરી છે :

1. કોઈ પણ સાધા ASCII ટેક્સ્ટ-એડિટર વડે જાવા સોર્સફાઈલ બનાવો.

- કોઈ પણ ટેક્સ્ટ-એડિટર પસંદ કરી કોડલિસ્ટિંગ 7.1માં આપેલો પ્રોગ્રામ ટાઈપ કરો.
- આ સોર્સફાઈલનો 'CallCost.java' નામથી સંગ્રહ કરો. રૂટિપરંપરાથી, જે નામથી કલાસ વ્યાખ્યાયિત કરેલો હોય, તે જ નામ અને '.java' અનુલંબન સાથેનું નામ જાવા સોર્સફાઈલને આપવામાં આવે છે. અહીં એ નોંધો કે, કલાસનું નામ અને ફાઈલનું નામ કેસ સેન્સિટિવ હોય છે. માટે, જો કલાસનું નામ CallCost હોય તો, ફાઈલનું નામ પણ CallCost.java હોવું જરૂરી છે. (SciTE એડિટર માટે)

2. જાવા-કંપાઈલરનો ઉપયોગ કરીને સોર્સફાઈલને કંપાઈલ (compile) કરો.

- આ કાર્ય માટે javac પછી સોર્સફાઈલનું નામ એટલે કે javac CallCost.java ટાઈપ કરીને જાવાપ્રોગ્રામ કંપાઈલ કરો.
- જો કંપાઈલર કંઈ પણ ભૂલ દર્શાવે, તો પાછા જાઓ અને ખાતરી કરો કે કોડલિસ્ટિંગ 7.1માં જણાવ્યા પ્રમાણે તમે પ્રોગ્રામ બરાબર ટાઈપ કર્યો છો કે કેમ.
- પ્રોગ્રામ કંઈ પણ ભૂલ વિના કંપાઈલ થાય, ત્યારે તમારી સોર્સફાઈલની ડિરેક્ટરીમાં કંપાઈલર .class અનુલંબન સાથેની ફાઈલ બનાવશે. ખાતરી કરો કે કંપાઈલર વડે 'CallCost.class' ફાઈલ બનેલી છે. આ આપણી જાવા બાઇટકોડ ફાઈલ છે, જેનો અમલ કરવામાં આવશે.

3. જાવા-ઈન્ટરપ્રિટર વડે વિનિયોગનો અમલ કરો.

- JDKમાં ફક્ત java આપીને જાવા ઈન્ટરપ્રિટર વાપરી શકાય છે. java CallCost ટાઈપ કરો.
- પ્રોગ્રામનો અમલ કરવા માટે આપણે સોર્સકોડની જરૂર નથી, પણ ફક્ત કંપાઈલ કરેલી કલાસફાઈલની જરૂર છે.
- જાવા ઈન્ટરપ્રિટર બાઇટકોડ CallCost.classનો ઉપયોગ કરીને તેનો અમલ કરે છે.

```

/**
 * This class implements a simple program that
 * will compute the cost of phone call and update balance
 */

public class CallCost
{
    public static void main(String[] args)
    {
        /* declare variables */
        double balance;          // balance amount in rupees
        double rate;              // call rate; rupees per second
        double duration;          // call duration in seconds
        double cost;              // cost of last call

        /* computations. */
        balance = 170;
        rate = 1.02;
        duration = 37;
        cost = duration * rate;           // compute the cost
        balance = balance - cost;         // update balance amount

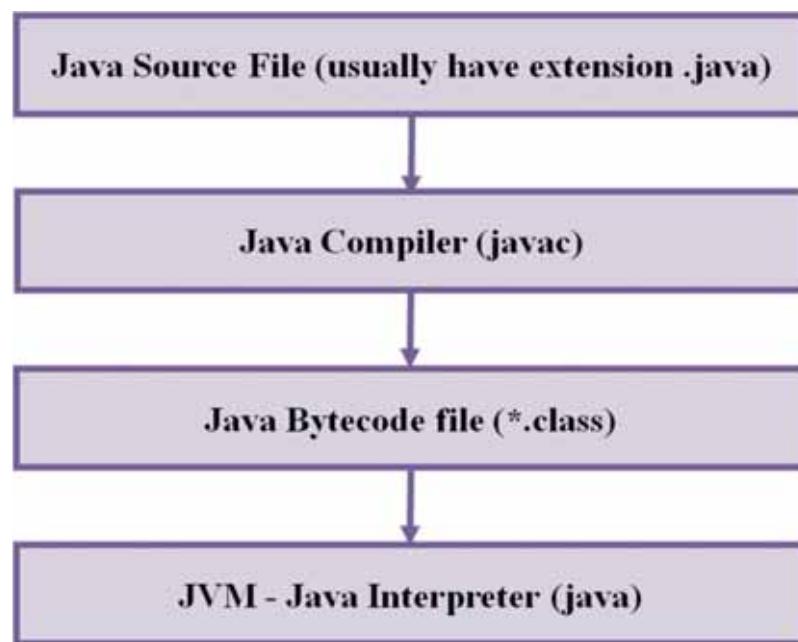
        /* display results */
        System.out.print("Call Duration: ");
        System.out.print(duration);
        System.out.println(" Seconds");
        System.out.println("Balance: " + balance + "Rupees ");

    } // end of main()
} // end of class CallCost

```

કોડલિસ્ટિંગ 7.1 : નમૂનારૂપ જાવાપ્રોગ્રામ

જાવાપ્રોગ્રામને કંપાઈલ કરવાની અને અમલ કરવાની પ્રક્રિયા આફ્ટિ 7.2માં દર્શાવી છે.

આફ્ટિ 7.2 : કંપાઈલેશન પ્રક્રિયા

જાવા સોર્સપ્રોગ્રામ ફાઈલનું અનુલંબન 'java' હોવું જરૂરી છે. અને તે ફાઈલનું નામ જ્યારે કલાસ public હોય ત્યારે કલાસનું નામ હોવું જોઈએ. અહીં નોંધ કરો કે નામ કેસ-સોન્સિટિવ (case sensitive) હોય છે. 'javac' નામનું કંપાઈલર સોસ્કાઈલને કંપાઈલ કરી બાઈટકોડ ફાઈલ બનાવે છે. main મેથડ ધરાવતા કલાસનું નામ જ બાઈટકોડ ફાઈલનું હોય છે અને તેનું અનુલંબન '.class' હોય છે. 'java' ઇન્ટરપ્રિટર બાઈટકોડનું અર્થઘટન કરે છે અને તેનો અમલ કરે છે.

ટર્મિનલના ઉપયોગ દ્વારા linuxમાં પ્રોગ્રામને કંપાઈલ કરી તેનો અમલ કરી શકાય છે તે આફ્ટિ 7.3માં દર્શાવ્યું છે.

```
faculty3@faculty3: ~/Desktop/jrd
File Edit View Search Terminal Help
faculty3@faculty3:~/Desktop/jrd$ ls
CallCost.java
faculty3@faculty3:~/Desktop/jrd$ javac CallCost.java
faculty3@faculty3:~/Desktop/jrd$ ls
CallCost.class CallCost.java
faculty3@faculty3:~/Desktop/jrd$ java CallCost
Call Duration: 37.0 Seconds
Balance: 132.26Rupees
faculty3@faculty3:~/Desktop/jrd$
```

આફ્ટિ 7.3 : linux ટર્મિનલમાં જાવાપ્રોગ્રામનું કંપાઈલેશન અને અમલ

કોડલિસ્ટિંગ 7.1માં બે મુખ્ય ભાગ પર ધ્યાન આપો :

- પ્રોગ્રામ કલાસની વાખ્યામાં અહીં, 'CallCost' નામના કલાસમાં સમાયેલો છે.
- પ્રોગ્રામની બોડી (body) main() નામના રૂટિન (routine)માં સમાયેલી હોય છે. જાવાવિનિયોગમાં જ્યારે પ્રોગ્રામનો અમલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે main() નામનું રૂટિન સૌપ્રથમ અમલમાં આવે છે.

કોડલિસ્ટિંગ 7.1ની સમજૂતી (Explanation of Code Listing 7.1)

પ્રોગ્રામમાં // પછી લખાયેલી શાબ્દિક માહિતી (text) અને /* અને */ વચ્ચે બંધ હોય તેને કોમેન્ટ (comment) કહેવામાં આવે છે. આપણે જાગીઓ છીએ કે કોમેન્ટ કંપાઈલ કે ઈન્ટરપ્રિટ થતી નથી.

- ડેટાપ્રકાર (datatype) પછી ચલનું નામ (variable name) જણાવી ચલને ઘોષિત કરવામાં આવે છે.
- ગણતરીના ભાગમાં એસાઈન્મેન્ટ વિધાનો સાથેની પદાવલીઓ હોય છે.
- અહીં, પ્રોગ્રામની માહિતી ઉપયોગકર્તાને પ્રદર્શિત કરવા માટે અનેક સબરૂટિન (જવામાં ફંક્શન અથવા મેથડ પણ કહેવામાં આવે છે.) કોલ (subroutine call) વિધાનો વાપર્યા છે.
 - પરિણામ પ્રદર્શિત કરવા માટે વાપરેલી મેથડનાં નામ : System.out.print અને System.out.println. આ બંને મેથડ જે કિમત પ્રદર્શિત કરવાની છે, તે ચલ (argument) તરીકે લે છે.
 - System.out.println મેથડ જે માહિતી પ્રદર્શિત કરે છે, તેના પછી એક નવી લીટી (linefeed) ઉમેરે છે, જ્યારે System.out.print ફક્ત માહિતી જ પ્રદર્શિત કરે છે.
 - ફોનકોલની અવધિ પ્રોગ્રામમાં ત્રણ Call વિધાન વડે પ્રદર્શિત થાય છે. પહેલાં Callથી શાબ્દિક માહિતી 'Call Duration:' પ્રદર્શિત થાય છે, બીજા Callથી 'duration' ચલની કિમત પ્રદર્શિત થાય છે અને ત્રીજા Callથી 'Seconds' લખાણ પ્રદર્શિત થાય છે અને તે પછી કર્સર આગળની લીટીમાં લાવે છે. અહીં નોંધ કરો કે શાબ્દિક લખાણ (string literal) બેવડા અવતરણ (" ") વચ્ચે ઉમેરવામાં આવે છે.
 - એક Callથી balance પ્રદર્શિત થાય છે. પ્રાચલ તરીકે જવામાં + પ્રક્રિયકનો ઉપયોગ ધ્યાન ઉપર લો. પ્રાચલ તરીકે આપેલી પદાવલીનું પ્રથમ મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે અને પછી તે પ્રદર્શિત થાય છે.

જ્યારે આપણે પ્રોગ્રામનો અમલ કરીએ છીએ, ત્યારે જવા ઈન્ટરપ્રિટર પ્રથમ main() મેથડ ઉપર જાય છે અને તેમાં રહેલાં વિધાનોનો અમલ કરે છે. આ વિધાનો જ્યારે પ્રોગ્રામનો અમલ થાય ત્યારે કમ્પ્યુટરે ચોક્કસ શું કરવાનું છે તે જણાવે છે. main() રૂટિન એ જ કલાસમાં અથવા અન્ય કલાસમાં પણ વ્યાખ્યાયિત સબરૂટિનને બોલાવી શકે છે, પણ ફક્ત main() રૂટિન જ કેવી રીતે અને કયા કમમાં અન્ય સબરૂટિન વાપરવા તે નક્કી કરે છે.

main()ની પ્રથમ લીટીના શબ્દ "public"નો અર્થ એ છે કે આ પ્રોગ્રામની બહારથી આ રૂટિન બોલાવી શકાય છે. આ અનિવાર્ય છે, કારણકે જવા ઈન્ટરપ્રિટર વડે main() રૂટિન બોલાવવામાં આવે છે કે જે પ્રોગ્રામની બહાર છે. રૂટિનની પ્રથમ લીટીની શેખ બાબત આ ક્ષેત્રે સમજાવવી મુશ્કેલ છે; આથી હાલ પૂરતું એવું વિચારો કે તે વાક્યરચના (syntax)નો જરૂરી ભાગ છે.

SciTEનો ઉપયોગ (Using SciTE)

હવે આપણે SciTE એડિટર (editor)-નો ઉપયોગ કરીને એક વધુ જવા-વિનિયોગ બનાવીએ. અહીં આપણા વિનિયોગમાં સાદા વ્યાજની ગણતરી કરીને પરિણામ પ્રદર્શિત કરશો. આકૃતિ 7.4માં પ્રોગ્રામનું કોડલિસ્ટિંગ અને તેનો આઉટપુટ દર્શાવ્યો છે. નીચેનાં પગલાંને અનુસરો :

- SciTE વિનિયોગ ચાલુ કરો. હવે પસંદ કરો : **File → New**.
- આકૃતિ 7.4માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગ પ્રમાણે જવાપ્રોગ્રામ ટાઇપ કરો અને Interest.java નામ સાથે આ સોર્સફાઈલનો સંગ્રહ કરો. ફાઈલનો સંગ્રહ કરવા માટે **File → Save** આદેશ આપો.
- **Tools → Compile** આદેશ આપીને સોર્સપ્રોગ્રામને કંપાઈલ કરો.
- જે પ્રોગ્રામ કોઈ પણ ભૂલ (error) વિના કંપાઈલ થઈ જાય, તો **Tools → Go** આદેશ આપીને તેનો અમલ કરો.

```

// compute simple interest
public class Interest
{
    public static void main(String[] args)
    {
        /* declare variables */
        double principal; // principal amount in rupees
        double rate; // interest rate in percentage
        double duration; // number of years
        double maturity; // maturity amount
        double interest; // interest amount

        /* computations */
        principal = 17000;
        rate = 9.50;
        duration = 3;
        interest = principal * duration * rate / 100; // compute interest amount
        maturity = principal + interest; // compute maturity amount

        /* display results */
        System.out.println("Principal amount: " + principal + " Rupees");
        System.out.println("Deposit for duration of " + duration + " years");
        System.out.println("Interest Rate: " + rate + "%");
        System.out.println("Interest amount: " + interest + " Rupees");
        System.out.println("Maturity amount: " + maturity + " Rupees");
    } // end of main()
} // end of class Interest

```

>javac Interest.java
>Exit code: 0
>java -cp . Interest
Principal amount: 17000.0 Rupees
Deposit for duration of 3.0 years
Interest Rate: 9.5 %
Interest amount: 4845.0 Rupees
Maturity amount: 21845.0 Rupees
>Exit code: 0

આકૃતિ 7.4 : SciTEનો ઉપયોગ કરીને જાવાપ્રોગ્રામનો અમલ

જાવાપ્રોગ્રામનું બંધારણ (Structure of a Java Program)

પ્રોગ્રામિંગ ભાષાઓ સામાચ ભાષાઓથી અલગ એ રીતે છે કે તે સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ (unambiguous) અને પ્રોગ્રામમાં કઈ બાબતને મંજૂરી છે અને કઈ બાબતને નથી, તે વિશે ખૂબ જ દઢ છે. એ નિયમો કે જે નક્કી કરે કે શું માન્ય છે, તેને ભાષાની વાક્યરચના (syntax) કહેવામાં આવે છે.

વાક્યરચનાના નિયમો (syntax rules) ભાષાના મૂળભૂત શાબ્દબંદોળનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ચલ, પદાવલીઓ, વિધાનો, ભાણ્ય (branches), લૂપ (loops) અને મેથડ (methods)નૌ ઉપયોગ કરીને કઈ રીતે પ્રોગ્રામની રચના કરી શકાય તે જાણાવે છે. વાક્યરચનાની રીતે (syntactically) સાચો પ્રોગ્રામ એ છે કે જે સફળતાપૂર્વક કંપાઈલ કે ઈન્ટરપ્રિટ થઈ શકે.

જાવાપ્રોગ્રામનું માળખું આકૃતિ 7.5માં દર્શાવ્યું છે. અહીં, < અને > કોણીય કૌંસ એક પ્લેસહોલ્ડર (place holder) તરીકે વપરાય છે, જેમાં ખરેખર પ્રોગ્રામ લખતા સમયે કંઈક વાસ્તવિક ટાઇપ કરવાનું હોય છે. જાવામાં મેથડ (ફંક્શન)ની વાખ્યા ફંક્શન હેડર તથા { અને } કૌંસ વચ્ચે વિધાનોની શ્રેષ્ઠી હોય છે.

જાવા ઓફ્જેક્ટ આધારિત ભાષા હોવાથી અહીં તમામ કલાસના ભાગ તરીકે વાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. આ રીતે, મેથડ સ્વતંત્ર રીતે હ્યાતી ધરાવતી નથી. તે કલાસનો એક ભાગ હોઈ શકે છે.

```

public class <class-name>
{
    <optional-variable-declarations-and-methods>
    public static void main(String[] args)
    {
        <statements>
    }
    <optional-variable-declarations-and-methods>
}

```

આકૃતિ 7.5 : જાવાપ્રોગ્રામનું માળખું

- પ્રથમ લીટીમાં <class-name> એ કલાસનું નામ છે, જેમાં main મેથડ હોય છે.
- જો કલાસનું નામ CallCost હોય તો રૂઢિપરંપરાથી જાવા સોર્સફાઈલનો સંગ્રહ CallCost.java નામથી કરવો જોઈએ. જ્યારે આ ફાઈલને કંપાઈલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે CallCost.class નામની બીજી ફાઈલ બને છે. કલાસના નામનો ઉપયોગ કરીને કલાસફાઈલ (class file)ને નામ આપવામાં આવે છે. આ CallCost.class નામની કલાસ ફાઈલ પ્રોગ્રામનું જાવા બાઈટકોડમાં થયેલું રૂપાંતર (અનુવાદ) ધરાવે છે જેનો જાવા-ઈન્ટરપ્રિટર દ્વારા અમલ કરી શકાય છે.
- main() મેથડ પહેલાં અને પદ્ધી ચલ (variable) અને મેથડ (method) ઘોષિત કરવા વેક્લિફ છે.
 - દરેક પ્રોગ્રામમાં એક કલાસ હોવો જ જોઈએ જે પબ્લિક મેથડ main() ધરાવે.
 - જાવા કોઈ ચોક્કસ બંધારણની ભાષા નથી, એટલે કે તે ફી-ફોર્મેટ (free-format) ભાષા છે. કોડવિસ્ટિંગ 7.1માં આપેલું પ્રોગ્રામનું માળખું (જેમ કે ખાલી લાઈન અને ઇન્ડન્ટેશનનો ઉપયોગ) ભાષાની વાક્યરચના અથવા સિમેન્ટ્સનો ભાગ નથી. કમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામના માળખાને ધ્યાનમાં લેતું નથી. આપણે આખો પ્રોગ્રામ એક જ લીટીમાં પણ લખી શકીએ. જોકે પ્રોગ્રામનું માળખું માનવીય વાચકો માટે મહત્વનું છે.
 - પ્રોગ્રામ main() સાથે બીજી મેથડ તેમજ અન્ય ચલ ધરાવી શકે છે. આપણે આ બાબત હવે પદ્ધી શીખીશું.

હવે, આપણે સાદાં જાવાવિધાનો વિશે શીખીએ જેના દ્વારા આપણે main() મેથડમાં સામાન્ય કાર્યો કરી શકીએ. આપણે વાક્યરચના (syntax) સાથે નીચે જણાવેલી બાબતો વિશે શીખીએ :

- દેટાપ્રકાર (Data types)
- ચલ (Variables)
- લિટરલ (Literals)
- કોમેન્ટ (Comments)
- જાવાવિધાનો અને પદાવલીઓ (Java statements and expressions)
- અંકગણિતીય પ્રક્રિયકો (Arithmetic operators)
- સરખામણી (Comparisons)
- તાર્કિક પ્રક્રિયકો (Logical operators)

દેટાપ્રકારો (Data-types)

દેટાપ્રકાર મેમરીનું જરૂરી કદ, મેમરીમાં રહેલી કિમતનો પ્રકાર, કિમતનો ક્ષેત્રવિસ્તાર (રેન્જ) અને તેની ઉપર શક્ય કિયાઓનો પ્રકાર નક્કી કરે છે. જાવા આઠ પ્રકારના પ્રાથમિક (પ્રિમિટિવ-primitive) દેટાપ્રકાર પૂરા પાડે છે, જે સામાન્ય પ્રકારના પૂર્ણાંકો, અપૂર્ણાંકો, કેરેક્ટર (character-અક્ષર) અને બુલિયન કિમતો (true અથવા false)ને સંબાંદે છે.

પ્રાથમિક દેટાપ્રકારોમાં **byte, short, int, long, float, double, char અને boolean**નો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ ચાર પ્રકારોમાં પૂર્ણાંક સંખ્યા (જેમકે 17, -38477 અને 0) હોય છે, તે પદ્ધીના બે પ્રકારોમાં અપૂર્ણાંક સંખ્યા (જેમકે 5.8, -129.35)નો સમાવેશ કરી શકાય છે, char પ્રકારમાં યુનિકોડ અક્ષરસમૂહ (Unicode character set)માંથી એક અક્ષર હોય છે અને બુલિયન (boolean) પ્રકાર બે તાર્કિક કિમતો true અથવા falseમાંથી એક કિમત હોય છે.

આ દેટાપ્રકારોને પ્રાથમિક દેટાપ્રકાર કહેવામાં આવે છે, કારણકે તે સિસ્ટમમાં જ સમાવિષ્ટ હોય છે. અહીં નોંધ કરશો કે આ દેટાપ્રકાર મશીન સ્વતંત્ર છે, એટલે કે બધાં મશીન ઉપર તમામ જાવાપ્રોગ્રામ્સમાં તેનાં કદ અને લાક્ષણિકતાઓ સુસંગત (consistent) હોવાથી આપણે તેના ઉપર ભરોસો રાખી શકીએ છીએ. કોષ્ટક 7.1માં દેટાપ્રકારોની વિગત આપેલી છે.

ટેપ્રકાર	સંગ્રહની જગ્યા	કિમતનો પ્રકાર	કિમતનો ક્ષેત્ર વિસ્તાર (range)	પૂર્વનિર્ધારિત કિમત
byte	1 byte	Integer	-128 and 127	0
short	2 bytes	Integer	-32768 to 32767	0
int	4 bytes	Integer	-2147483648 to 2147483647	0
long	8 bytes	Integer	-9223372036854775808 to 9223372036854775807	0
float	4 bytes	Real	10 ± 38 with about 7 significant digits	0
double	8 bytes	Real	10 ± 308 with about 15 significant digits	0
char	2 bytes	Character	16-bit Unicode character	0
boolean	1 byte	Boolean	true, false	false

કોડક 7.1 : જાવામાં ટેટાના પ્રકારો

b બીટની ધર્થાર્થતા (precision) સાથેની પૂર્ણાંક સંખ્યામાં ($-2^{b-1}-1$ થી 2^{b-1})ની રેન્જમાં ચિહ્નિત કિમતોનો સંગ્રહ કરી શકાય છે. જ્યારે તેની આગળ unsigned ચાવીરૂપ શબ્દ (keyword) હોય, ત્યારે તેની કિમત (0 થી 2^b-1)ની રેન્જમાં હોઈ શકે. જાવામાં અપૂર્ણાંક સંખ્યા IEEE 754 (અપૂર્ણાંક સંખ્યાઓ અને અંકગણિતીય પ્રક્રિયાને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો) સુસંગત છે. જાવા યુનિકોડ અક્ષરસમૂહનો ઉપયોગ કરે છે. char ટેપ્રકારની 16 બીટની પ્રીસિજન (precision) અને અચિહ્નિત (unsigned) હોય છે. આ કારણે જાવા અનેક વિવિધ ભાષાઓના અલગ-અલગ મૂળાક્ષરોના હજારો અક્ષરોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. boolean ટેપ્રકાર એ સંખ્યા નથી અને તેને સંખ્યા તરીકે ગણી પણ ન શકાય.

ચલ (Variable)

જો પ્રોગ્રામના અમલ દરમિયાન તમે કમ્પ્યુટર દ્વારા કંઈ પણ યાદ રાખવા માંગો છો તો તે કમ્પ્યુટરની મેમરીમાં સંગૃહીત કરવાની જરૂર રહે છે. મેમરીમાં સંગ્રહ કરેલા ટેટા ઉપર પ્રોગ્રામ ગણતરી કરે છે. ચાંત્રિક ભાષામાં (મશીન-વોર્કિંગ) ટેટાનો નિર્દેશ જે મેમરી જગ્યાએ સંગ્રહ કરેલો છે, તેના આંકડાકીય સ્થાનાંક વહે કરવામાં આવે છે. જાવા જેવી ઉચ્ચ-સરીરી ભાષામાં ટેટાનો નિર્દેશ કરવા માટે મેમરીની જગ્યાનાં આંકડાકીય સ્થાનાંકના બદલે નામનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રોગ્રામરે ફક્ત નામ જ યાદ રાખવું પડે છે. મેમરીમાં સંગ્રહ કરેલા ટેટાનો નિર્દેશ કરવા માટે વાપરેલા નામને ચલ (variable) કહેવામાં આવે છે.

પ્રોગ્રામના અમલ દરમિયાન જુદા-જુદા સમયે ચલમાં અલગ-અલગ ટેપ્રકાર હોઈ શકે પણ તે હંમેશાં એક જ મેમરી-સ્થાનાંકનો નિર્દેશ કરે છે. જાવાપ્રોગ્રામમાં જો પહેલાં ચલ ઘોષિત કરેલો હોય (declared) તો જ વાપરી શકાય છે.

જાવામાં એક અથવા વધારે ચલ નીચે જણાવેલી વાક્યરચના પ્રમાણે ઘોષિતવિધાન (declaration statement) દ્વારા ઘોષિત કરી શકાય :

<type-name> {variable-names};

અહીં વાક્યરચનામાં ઉપયોગમાં લિધેલી પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છે :

- કોણીય કોંસ < > ઉપયોગકર્તા દ્વારા જણાવવાના ઘટકનો નિર્દેશ કરે છે.
- છગડિયા કોંસ { } અખ્યવિરામથી અલગ કરેલા ઘટકોની યાદીનો નિર્દેશ કરે છે.

અહીં {variable-names} ચલનાં નામોની યાદીનો નિર્દેશ કરે છે. જ્યારે યાદીમાં એક કરતાં વધારે ઘટક હોય, ત્યારે અખ્યવિરામથી જુદી પાડવામાં આવે છે.

<type-name>ને ચલના ટેટાપ્રકાર સૂચવતા ચાવીરૂપ શબ્દ (keyword) વડે બદલવામાં આવે છે. તે ચલનું કદ નક્કી કરવા તેમાં ક્યા પ્રકારની ડિમતો તે ધરાવી શકે તેમજ તેના ઉપર કાર્યો કરી શકાય તે જણાવવા માટે વપરાય છે. જ્યારે કમ્પ્યુટર ચલધોષિત વિધાનનો (variable declaration statement) અમલ કરે છે, ત્યારે ચલ માટે અલગ મેમરી સુયોજિત (સેટ) કરે છે અને તે મેમરી સાથે ચલનું નામ જોડે છે.

ચલનાં કેટલાંક ઉદાહરણ નીચે આપેલાં છે :

int marks;

double amount, interest;

float rate;

char grade;

boolean isPass;

ચલનું નામ વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે આપણે નીચે જણાવેલા કેટલાક નિયમોને અનુસરવાની જરૂર છે :

- ચલના નામની શરૂઆત કોઈ મૂળાક્ષર, અન્ડરસ્કોર (_) અથવા ડોલરના ચિહ્ન (\$)થી કરવી જોઈએ. પહેલા અક્ષર પદી તેમાં અંક, મૂળાક્ષર, \$ અને અન્ડરસ્કોર હોઈ શકે.
- કેટલાક માન્ય ચલનાં નામ : birth_date, result, CallCost, top5students, date, amount\$, \$price
- કેટલાક અમાન્ય ચલનાં નામ : 4me, %discount, birth date
- ચલનાં નામમાં વચ્ચે ખાલી જગ્યા (space) માન્ય નથી. આથી, birth date એ માન્ય ચલનું નામ નથી.
- ચલ તરીકે જાવાનો આરક્ષિત શબ્દ (reserved word) ન હોઈ શકે. આરક્ષિત શબ્દનો જાવામાં વિશિષ્ટ ઉપયોગ હોય છે અને પ્રોગ્રામર દ્વારા અન્ય હેતુ માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. કેટલાક આરક્ષિત શબ્દનાં ઉદાહરણ class, public, static અને while છે.

ચલનું નામ આપવાની માર્ગદર્શિકા

- ચલનું નામ અર્થપૂર્ણ પસંદ કરો. જાવા ચલનાં નામ કોઈ પણ લંબાઈનાં હોઈ શકે છે.
- જ્યારે ચલનાં નામમાં વધારે શબ્દો હોય જેમકે 'balance amount' તો નીચે જણાવેલામાંથી કોઈ પણ અનુસરો :
 - પહેલા શબ્દ સિવાયના દરેક શબ્દનો પહેલો અક્ષર કેપિટલ રાખો. આ રીતને અમુક સમયે કેમલકેસ (camel case) કહેવામાં આવે છે કારણકે નામની વચ્ચેના કેપિટલ અક્ષરો ઊંટની ખૂંધ જેવા લાગે છે. ઉદાહરણ : balanceAmount, birthDate

- શરૂદોને અન્ડરસ્કોરથી છૂટા પાડો. ઉદાહરણ : balance_amount, birth_date
- યાદ રાખો કે જાવા કેસ-સેન્સિટિવ (case-sensitive) છે. આથી કેપિટલ અને સ્મોલ અક્ષરો જુદા ગણવામાં આવે છે. આથી ચલનાં નામ balance અને Balance જુદા છે.
- પ્રશાલિકાગત, કલાસ (class)નાં નામ કેપિટલ (upper case)થી શરૂ કરવામાં આવે છે, જ્યારે ચલનાં અને મેથડનાં નામ સ્મોલ (lower case)થી શરૂ કરવામાં આવે છે.

ચલને ઘોષિત કરવા માટેની સારી પ્રોગ્રામિંગની શૈલી નીચે મુજબ છે :

- ચલને ઘોષિત કરવાના વિધાનમાં ફક્ત એક જ ચલ આપો.
- દરેક ચલને ઘોષિત કરવા સાથે પ્રોગ્રામમાં તેના હેતુની સમજ માટે કોમેન્ટનો સમાવેશ કરો.
- અગત્યના ચલ ફંક્શનની શરૂઆતમાં ઘોષિત કરો. જે ચલ ફંક્શનના સમગ્ર તર્ક માટે અગત્યના ન હોય, તેને તે પહેલી વખત વપરાય ત્યારે ઘોષિત કરો.

જાવામાં ત્રણ પ્રકારના ચલ હોય છે : (1) ઇન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ (Instance variable) (2) કલાસ વેરિયેબલ (class variable) અને (3) લોકલ વેરિયેબલ (local variable). ફંક્શનમાં ઘોષિત કરેલા ફંક્શન પેરામીટર (વિધેય પ્રાચયતો) અને વેરિયેબલ (ચલ) એ લોકલ વેરિયેબલ છે. આપણે ઇન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ અને કલાસ વેરિયેબલ વિશે પછી અભ્યાસ કરીશું.

```
int marksObtained, totalMarks=100, counter=0;

boolean isPass = true;
```

સામાન્ય રીતે ચલને ઘોષિત કરવાની વાક્યરચના નીચે પ્રમાણે હોય છે :

```
<type name> {variable [= <value>],};
```

અહીં ચોરસ કૌંસ []માં દર્શાવેલ ઘટક વૈકલ્પિક હોય છે.

અહીં નોંધ કરો કે લોકલ વેરિયેબલને પૂર્વનિર્ધારિત કિંમત સાથે આર્ટિભિક કિંમત આપી શકતા નથી. આવા ચલનો ઉપયોગ કરતાં પહેલા કોઈ કિંમત આપવાની જવાબદારી પ્રોગ્રામરની રહે છે. આકૃતિ 7.6માં જાવાપ્રોગ્રામમાં ચલનો ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે.

The screenshot shows the SciTE IDE interface with a Java file named 'testVar.java' open. The code defines a class 'testVar' with a main method. It declares a float variable 'rate' and a double variable 'amt\$' initialized to 10000. It then calculates 'amt\$' as 'rate * amt\$' and prints the result. A compilation error is shown in the status bar: 'javac testVar.java' followed by 'testVar.java:8: variable rate might not have been initialized'. The error message also includes 'amt\$ = rate * amt\$;' and a warning symbol '^'. Below the error message, it says '1 error' and 'Exit code: 1'.

```
testVar.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 testVar.java
class testVar
{
    public static void main (String[] s)
    {
        float rate;
        double amt$ = 10000;

        amt$ = rate * amt$;
        System.out.println ("rate "+rate);
    }
}

>javac testVar.java
testVar.java:8: variable rate might not have been initialized
amt$ = rate * amt$;
^
1 error
>Exit code: 1
```

આકૃતિ 7.6 : જાવાપ્રોગ્રામમાં લોકલ વેરિયેબલ

અહીં તમે જોઈ શકશો કે 'amt\$ = rate * amt\$' વિધાન વાપરતાં પહેલાં લોકલ વેરિયેબલ 'rate'ને કોઈ કિંમત આપી નથી. જ્યારે આપણે આ પ્રોગ્રામને કંપાઈલ કરીશું, ત્યારે આકૃતિ 7.6માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તે પ્રોગ્રામમાં ભૂલ (error) દર્શાવશે.

લિટરલ (Literals)

અથવા કિમત માટે વાપરવામાં આવતું નામ લિટરલ તરીકે ઓળખાય છે. જવામાં સંખ્યા (number), અક્ષર (character), સ્ટ્રિંગ (string - જે શાબ્દિક લખાણ છે) અને બુલિયન કિમતો માટે અલગ-અલગ પ્રકારનાં લિટરલ હોય છે.

ન્યુમરિક લિટરલ (Numeric Literals)

પૂર્ણાંક અને અપૂર્ણાંક સંખ્યાઓ જણાવવા માટે ન્યુમરિક લિટરલ વપરાય છે. ઉદાહરણ : 157 અને 17.42 ન્યુમરિક લિટરલ છે.

ઈન્ટિજર લિટરલ (Integer literals) એ લિટરલ છે, જે પૂર્ણ સંખ્યા (whole number) છે. જવામાં દશાંશ (base 10), અષ્ટાંકી (base-8) અને સોળ-અંકી (base-16) અને યુનિકોડ (unicode) ઈન્ટિજર લિટરલ છે.

સામાન્ય પૂર્ણાંક સંખ્યાઓ જેમકે 4, 157, 17777 અને -32 એ તેના કદ પ્રમાણે byte, short અથવા int ડેસિમલ ઈન્ટિજર લિટરલ છે. int કરતાં મોટા ડેસિમલ ઈન્ટિજર લિટરલ આપોઆપ long પ્રકારના બની જાય છે. આપણે નાની સંખ્યાને સંખ્યાની પાછળ L અથવા 1 લખિને long બનાવી શકીએ છીએ. (દા.ત. 4L એ long integer છે, જેની કિમત 4 છે). ઋણ પૂર્ણાંક સંખ્યાઓ આગળ ઋણનું ચિહ્ન (-) લખવામાં આવે છે, દા.ત. -45.

અષ્ટાંકી સંખ્યા ફક્ત 0થી 7 અંકનો ઉપયોગ કરે છે. જવામાં ન્યુમરિક લિટરલ આગળ 0 (શૂન્ય) લખવાથી તે સંખ્યા અષ્ટાંકી ગણવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 045 લિટરલ એ અષ્ટાંકી પૂર્ણાંક છે, જેની દશાંશક્રમિત 37 છે.

સોળ-અંકી સંખ્યા 16 અંકનો ઉપયોગ કરે છે, જેમાં 0થી 9 અંક અને અક્ષર A, B, C, D, E અને F હોય છે. આ સંદર્ભમાં કેપિટલ અક્ષર કે નાના અક્ષર અદલબદલ કરી શકાય છે. અક્ષર Aથી F અનુક્રમે 10 થી 15 સંખ્યા રજૂ કરે છે. જવામાં સોળ-અંકી લિટરલ લખવા માટે સંખ્યાની શરૂઆત 0x અથવા OXથી થાય છે. સોળ-અંકી લિટરલનાં ઉદાહરણ 0x45 અથવા 0xFF7A છે. કેરેક્ટર લિટરલમાં સોળ-અંકી સંખ્યા પણ મનસ્વી (arbitrary) યુનિકોડ અક્ષર રજૂ કરવા વપરાય છે.

યુનિકોડ લિટરલ \p પછી ચાર સોળ-અંકી અંક વડે બનેલો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, '\p00E9' કેરેક્ટર લિટરલ છે, જે તીવ્ર ઉચ્ચારણના સ્વરભાર સાથેનો "e" યુનિકોડ અક્ષર છે.

જાવા 7 દ્વિઅંકી સંખ્યા, જેમાં 0 અને 1 અંક વપરાય છે, ને રજૂ કરવા માટે સંખ્યાની પહેલા 0b (અથવા 0B) લખવામાં આવે છે. ઉદાહરણ : 0b10110 અથવા 0b101011001011.

રિયલ નંબર લિટરલને ફ્લોટિંગ-પોઇન્ટ લિટરલ (Floating Point Literals) પણ કહેવામાં આવે છે. આ સંખ્યા બે પ્રકારની સંકેતલિપિ વડે લખી શકાય છે, પ્રમાણભૂત (standard) અને વૈજ્ઞાનિક (scientific).

પ્રમાણભૂત સંકેતલિપિમાં પૂર્ણાંક ભાગ અને અપૂર્ણાંક ભાગને દશાંશચિહ્ન (.)થી અલગ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે 12.37.

વૈજ્ઞાનિક સંકેતલિપિમાં સંખ્યા પછી અક્ષર E (અથવા E) અને ચિહ્નિત પૂર્ણાંક ઘાતાંક (Signed Integer Exponent) લખવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે 1.3e12 અને 12.3737e-108. અહીં "e12" અને "e-108" એ 10નો ઘાતાંક રજૂ કરે છે. આથી, 1.3e12 એટલે 1.3 વખત 10^{12} અને 12.3737e-108 એટલે 12.3737 વખત 10^{-108} . વૈજ્ઞાનિક માળખું અતિ મોટી સંખ્યા અને ખૂબ જ નાની સંખ્યા જણાવવા માટે વાપરી શકાય.

જાવામાં ફ્લોટિંગ-પોઇન્ટ લિટરલનો પૂર્વનિર્ધારિત પ્રકાર double છે. લિટરલનો પ્રકાર float કરવા માટે સંખ્યાની પાછળ "F" અથવા "f" ઉમેરવો પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, "1.2F" નો અર્થ 1.2 લિટરલનો પ્રકાર float છે.

```
testVar.java - ScITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 testVar.java
class testVar
{
    public static void main (String[] s)
    {
        float rate = 10.2;
        double amt$ = 10000;

        amt$ = rate * amt$;
        System.out.println ("rate "+rate);
    }
}

>javac testVar.java
testVar.java:5: possible loss of precision
found   : double
required: float
           float rate = 10.2;
                           ^
1 error
>Exit code: 1
```

આકૃતિ 7.7 : કંપાઈલેશન એરર

આકૃતિ 7.7નું નિરીક્ષણ કરો જેમાં આપણે float પ્રકારના ચલને લિટરલ 10.2ની કંમત આપેલી છે, જેથી આપણે કંપાઈલેશન એરર મેળવીએ છીએ. આ પ્રોગ્રામ સફળતાપૂર્વક ચલાવવા માટે આપણે એ વિધાનને "float rate = 10.2f" લખવું પડે. સંખ્યાના અંતમાં લખેલ પ્રત્યય F પહેલી કે બીજી એબીસીડીમાં લખી શકાય છે.

બુલિયન લિટરલ (Boolean Literals)

બુલિયન પ્રકાર મોટે સ્પષ્ટ રીતે બે લિટરલ છે : true અને false. આ લિટરલ અવતરણ વિના ટાઇપ કરવામાં આવે છે. તે ચલ નથી પણ ડિમત છે. બુલિયન ડિમતો મોટે ભાગે શરતી પદાવલીઓમાં જોવા મળે છે. c ભાષામાં 0ને false તરીકે અને બિન-શૂન્ય ડિમતને true તરીકે ગણવામાં આવે છે. જાવામાં true અને false લિટરલ કોઈ આંકડાકીય ડિમત સાથે સંકળાપેલ નથી.

કોરેક્ટર લિટરલ (Character Literals)

કેરેક્ટર લિટરલને એક અવતરણચિહ્ન વચ્ચે સમાવાયેલા એક અક્ષર દ્વારા જણાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ : 'a', '#' અને '3'. અક્ષરને 16 બીટ યુનિકોડ કેરેક્ટર તરીકે સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. અમૃક વિશિષ્ટ અક્ષરો માટે વિશેષ લિટરલ છે જે "escape character" તરીકે બોક્સલેશ ()નો ઉપયોગ કરે છે. કોઈક 7.2માં વિશેષ કોડ કે જેના દ્વારા ધાપી ન શકાય તેવા અક્ષરો તથા યુનિકોડ કેરેક્ટર સેટમાં આવેલા અક્ષરોની યાદી આપવામાં આવી છે.

Escape code	Meaning
\n	New line
\t	Tab
\b	Backspace
\r	Carriage return
\f	Form feed (New page)
\\\	Back slash character
\'	Single quote character
\"	Double quote character
\ddd	Character represented by three octal digits (d: 0 to 7)
\xdd	Character represented by two hexadecimal digits (d: 0 to 9, a to f)
\udddd	Character represented by Unicode number dddd (d: hexadecimal digit)

કોષ્ટક 7.2 : એસ્કેપકોડ

સ્ટ્રિંગ લિટરલ (String Literals)

જાવામાં અન્ય બધા ડેટાપ્રકારો "primitive" કેયાને બદલે ઓફ્જેક્ટ રૂપમાં છે. આપણે હમણાં થોડા સમય માટે વિશે વિચારતા નથી. જોકે અહીં આપણે પૂર્વવ્યાખ્યાયિત ઓફ્જેક્ટ કે જે ઘણો અગત્યનો છે, તેના વિશે વિચારિશું, જે સ્ટ્રિંગ (string) પ્રકાર છે. સ્ટ્રિંગ એ અક્ષરોની એક શ્રેણી છે.

આપણે કોડવિસ્ટિંગ 7.1માં "Balance:" સ્ટ્રિંગ લિટરલ વાપર્યો છે. સ્ટ્રિંગ લિટરલ એ બે અવતરણચ્યદ્ધ વચ્ચે અક્ષરોની એક શ્રેણી છે. સ્ટ્રિંગની અંદર વિશિષ્ટ અક્ષરો કોષ્ટક 7.2માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઊંઘા સ્લેશચ્યદ્ધ વાપરીને રજૂ કરી શકાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે, Many "Congratulations!" સ્ટ્રિંગ આપવા માટે આપણે સ્ટ્રિંગ લિટરલ "Many, \"Congratulations!\""
ટાઈપ કરવું પડે.

આ જ પ્રમાણે, "This string brought to you by Java\u2122" સ્ટ્રિંગમાં યુનિકોડની શ્રેણી \u2122 ટ્રેડમાર્કનું ચિહ્ન (TM) બનાવશે.

કોમેન્ટ (Comments)

પ્રોગ્રામમાં કોમેન્ટ (comment) ફક્ત માનવ-વાચકો માટે જ છે. તેની કમ્પ્યુટર દ્વારા સંપૂર્ણપણે અવગાણના થાય છે. દરેક વ્યક્તિ દ્વારા પ્રોગ્રામ સમજવો સરળ બનાવવા માટે કોમેન્ટ લખવી અગત્યની છે.

જાવામાં કોમેન્ટના નીચે લખેલ પ્રકાર હોય છે :

- એક-લીટી કોમેન્ટ :** તેની શરૂઆત ડબલસ્લેશ (//) થી થાય છે અને તે લીટીના અંત સુધી વિસ્તૃત થાય છે. કમ્પ્યુટર // અને તેના પછી એ જ લીટીના તમામ લખાણની અવગાણના કરે છે.
- બહુ-લીટી કોમેન્ટ :** તેની શરૂઆત /* થી અને અંત */ થી થાય છે. આ પ્રકારની કોમેન્ટનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે એક કરતાં વધારે લીટીની કોમેન્ટ હોય ત્યારે થાય છે. હકીકતમાં /* અને */ વચ્ચે શબ્દસમૂહ કે એક અથવા વધારે લીટીની કોમેન્ટ કોઈ પણ રાખી શકે છે. બે સીમારેખાઓ /* અને */ વચ્ચેનું તમામ લખાણ કોમેન્ટ ગણવામાં આવે છે. કોમેન્ટનું નેસ્ટિંગ (nesting) કરી શકતું નથી, એટલેકે એક કોમેન્ટની અંદર બીજી કોમેન્ટ ન હોઈ શકે.
- દસ્તાવેજકરણ કોમેન્ટ :** આ પ્રકારની કોમેન્ટ /** થી શરૂ થાય છે અને */ થી તેનો અંત આવે છે. તેનો ઉપયોગ કોડમાંથી API ડેક્યુમેન્ટેશન બનાવવા માટે થાય છે. આ વિશિષ્ટ પ્રકારની કોમેન્ટ છે, જે javadoc સિસ્ટમ માટે વપરાય છે. javadocની ચર્ચા આ પુસ્તકની મર્યાદાબહાર છે.

પ્રોગ્રામમાં કોમેન્ટ સિવાય તમામે જાવાની વાક્યરચના (syntax)ને અનુસરવું પડે છે.

પદાવલી (Expressions)

પદાવલીઓ પ્રોગ્રામિંગના અનિવાર્ય ભાગ છે. પદાવલીના પાયાના ઘટકો લિટરલ (જેવા કે 674, 3.14, true અને 'X'), ચલ અને ફંક્શન કોલ છે. યાદ રહે કે વિધેય એ એક સબરૂટિન છે, જે કિમત પરત કરે છે.

સાચી પદાવલી એક લિટરલ, ચલ કે ફંક્શનકોલ હોઈ શકે. વધારે જાટિલ પદાવલીઓ સાચી પદાવલીઓને પ્રક્રિયકો વાપરી ભેગા કરીને બનાવી શકાય છે.

પ્રક્રિયકોમાં (operators) ગાણિતિક પ્રક્રિયકો (+, -, *, /, %), સરખામણી-પ્રક્રિયકો (<, >, =, ...), ટાર્કિક પ્રક્રિયકો (and, or, not...)નો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે પદાવલીમાં થોડા પ્રક્રિયકો હોય, ત્યારે અગ્રતાકમ (precedence)નો પ્રશ્ન થાય છે કે ગણતરી કરવા માટે કઈ રીતે પ્રક્રિયકોનાં જૂથ બનાવવાં. ઉદાહરણ તરીકે, "A + B * C" પદાવલીમાં પહેલાં B*Cની ગણતરી કરવામાં આવે છે અને તેનું પરિણામ Aમાં ઉમેરવામાં આવે છે. આપણે અહીં સરવાળા (+) કરતાં ગુણાકાર (*) ને વધારે અગ્રતાકમ આપીએ છીએ. જો આપણે ઈથ્થતા હોય તે પૂર્વનિર્ધારિત અગ્રતાકમ ન હોય, તો આપણે જૂથ સ્પષ્ટ રીતે જગ્ણાવવા માટે કૌંસનો ઉપયોગ કરી શકીએ. ઉદાહરણ તરીકે,

જો આપણે " $(A + B) * C$ " પદાવલીની કિમત શોધવી હોય, તો પહેલાં Aને Bનો સરવાળો કરી તેના પરિણામનો C સાથે ગુણાકાર કરવામાં આવે.

પ્રક્રિયક (Operators)

પદાવલી બનાવવા માટે વપરાતાં વિશિષ્ટ ચિહ્નો પ્રક્રિયક છે. જાવા અનેક પ્રકારના પ્રક્રિયક પૂરા પાડે છે. આ પ્રકરણમાં આપણે નીચે જણાવેલા પ્રક્રિયકોની વર્ચા કરીશું :

- અંકગણિતીય પ્રક્રિયક (Arithmetic operators)
- તુલનાત્મક પ્રક્રિયક (Comparison operators)
- તાર્કિક પ્રક્રિયક (Logical operators)
- શરતી પ્રક્રિયક (Conditional operator)
- એસાઈન્ફેન્ટ પ્રક્રિયક (Assignment operator)

અંકગણિતીય પ્રક્રિયક (Arithmetic Operators)

જાવામાં મૂળભૂત અંકગણિતીય પ્રક્રિયક સરવાળો (+), બાદબાકી (-), ગુણાકાર (*) , ભાગાકાર (/) અને મોડ્યુલસ (%) છે. આ બધા પ્રક્રિયક બાયનરી છે, તેમાં બે સંકાર્ય (operand) હોય છે. પ્રક્રિયક + અને - યુનરી (unary) (ફક્ત એક જ સંકાર્ય સાથે) તરીકે પણ વપરાય છે. આ બધા જ પ્રક્રિયકો તમામ પ્રકારના આંકડાકીય તેટા ઉપર લાગુ કરી શકાય છે, જેમકે byte, short, int, long, float અને double. તે char પ્રકારની કિમત સાથે પણ વાપરી શકાય છે. આ સંદર્ભમાં તે પૂર્ણાંક સંખ્યા તરીકે ગણવામાં આવે છે. જ્યારે char પ્રકારના તેટા હોય, ત્યારે તેની કિમત unicode સંખ્યા પ્રમાણે ગણવામાં આવે છે, જ્યારે તે અંકગણિતીય પ્રક્રિયક સાથે વાપરવામાં આવે. કોષ્ટક 7.3માં અંકગણિતીય પ્રક્રિયકોનું વર્ણન આપેલું છે :

પ્રક્રિયક	અર્થ	ઉદાહરણ	પરિણામ
+	સરવાળો	$2 + 8$	10
-	બાદબાકી	$2 - 8$	-6
*	ગુણાકાર	$2 * 8$	16
/	ભાગાકાર	$8 / 2$	4
%	મોડ્યુલસ (ભાગાકાર પછી શેષ જણાવે છે, ભાગફળ પૂર્ણાંક સંખ્યા હોય છે.)	$8 \% 3$ $25.8 \% 7$	2 4.8

કોષ્ટક 7.3 : અંકગણિતીય પ્રક્રિયકો

બાયનરી અંકગણિતીય પ્રક્રિયા પછી પરિણામનો તેટાપ્રકાર નીચે પ્રમાણે હોય છે :

- જો બન્ને સંકાર્ય (operands) એક જ પ્રકારના તેટા હોય, તો પરિણામનો તેટાપ્રકાર પણ સંકાર્યના પ્રકાર સમાન જ રહેશે.
 - જો બને સંકાર્ય પૂર્ણાંક હશે તો પરિણામ પૂર્ણાંક રહેશે. ઉદાહરણ તરીકે $9/2$ નું પરિણામ 4.5 નહીં, પણ 4 છે. પૂર્ણાંક સંખ્યાના ભાગાકારનું પરિણામ પણ પૂર્ણાંક કિમત રહેશે અને શેષ છોડી દેવામાં આવે છે.
 - જો બને સંકાર્ય અપૂર્ણાંક હોય, તો પરિણામ અપૂર્ણાંક રહેશે. ઉદાહરણ તરીકે, $9f/2f$ નું પરિણામ 4.5 છે.

- જ્યારે બને સંકાર્ય અલગ-અલગ પ્રકારના તેઠા હોય, ત્યારે :
- સોપ્રથમ જે તેઠાપ્રકારની નાની રેન્જ છે, તેને મોટી રેન્જના તેઠા પ્રકારમાં બદલી નાખવામાં આવે છે, જેથી બને સંકાર્યનો સમાન પ્રકાર બની રહે. આ પ્રકારના પરિવર્તનને પ્રમોશન (promotion) પણ કહેવામાં આવે છે.
- હવે, પદાવલીનું પરિણામ મોટી રેન્જના સંકાર્ય સમાન બની રહેશે.
- ઉદાહરણ : $4 + 3.5$ નું પરિણામ 7.5 મળશે. $9/2.0$ નું પરિણામ 4.5 મળશે અને $9f/2f$ નું પરિણામ 4.5 મળશે.

યાદ રાખવા જેવા મુદ્દાઓ :

- મોંડ્યુલસ પ્રક્રિયક %ના ડિસ્સામાં, જો પહેલો સંકાર્ય ઝણ હોય તો, પરિણામ ઝણ છે.
- જવામાં % પ્રક્રિયક સાથે અપૂર્ણક તેઠાપ્રકાર પણ વાપરી શકીએ છીએ. પરિણામ પૂર્ણક ભાગફળ પછી રહેલી શેષ છે. આથી, $25.8 \% 7$ ના જવાબ માટે પૂર્ણક ભાગફળ 3 છે અને શેષ $25.8 - (3*7) = 4.8$ છે.
- પ્રક્રિયક +નો ઉપયોગ શાબ્દિક લખાણ (string)ને જોડવા (concatenate) માટે પણ કરી શકાય છે.

જ્યારે બે સંકાર્યમાંથી એકનો પ્રકાર string હોય અને તેના ઉપર + પ્રક્રિયક લાગુ કરવામાં આવે, ત્યારે બીજા સંકાર્યનો તેઠાપ્રકાર આપોઆપ string બની જાય છે. આ પણ ગર્ભિત (implicit) પ્રકારનું રૂપાંતર છે. આ પ્રકારનું રૂપાંતર આપણે balance રકમ છાપતા સમયે "Balance :" + balance' પદાવલીમાં કોડલિસ્ટિંગ 7.1માં જોઈ શકીએ છીએ. આકૃતિ 7.8માં દર્શાવેલા કોડલિસ્ટિંગમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરેલો છે.

```

ArithOperators.java - Scite
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 ArithOperators.java
class ArithOperators
{
    public static void main (String[] args)
    {
        short x = 6;
        int y = 4;
        float a = 12.5f; // suffix f to explicitly specify floating-point literal
        float b = 7.2f; // suffix f for floating-point literal

        System.out.println ("x is " + x + ", y is " + y);
        System.out.println ("x + y = " + (x + y));
        System.out.println ("x - y = " + (x - y));
        System.out.println ("x / y = " + (x / y));
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));
        x = -6;
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));
        y=-4;
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));
        x=6; y=-4;
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));

        System.out.println ("a is " + a + ", b is " + b);
        System.out.println ("a / b = " + (a / b));
        System.out.println ("a / x = " + (a / x));
        System.out.println ("a % x = " + (a%x));
        System.out.println ("a % b = " + (a%b));
    } // end main()
} // end class ArithOperators

```

```

>javac ArithOperators.java
>Exit code: 0
>java -cp . ArithOperators
x is 6, y is 4
x + y = 10
x - y = 2
x / y = 1
x % y = 2
x % y = -2
x % y = -2
x % y = 2
a is 12.5, b is 7.2
a / b = 1.7361112
a / x = 2.0833333
a % x = 0.5
a % b = 5.3
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 7.8 : અંકગણિતીય પ્રક્રિયકેનો ઉપયોગ દર્શાવતો જાવાપ્રોગ્રામ

આકૃતિ 7.8માં દર્શાવેલા પ્રોગ્રામની સમજૂતી (Explanation of Program Shown in Figure 7.8)

- આપણે main() મેથેડની શરૂઆતમાં ચાર ચલ વાખ્યાપિત કરીએ છીએ. જેમાં x અને y એ પૂર્ણક પ્રકારના (short અને int પ્રકાર) અને a તથા b અપૂર્ણક પ્રકારના (float પ્રકાર) છે.

- તમને યાદ હશે કે અપૂર્ણક પ્રકારના લિટરલ (જેમકે 12.5)નો પૂર્વનિર્ધારિત પ્રકાર double હોય છે. આથી તેનો પ્રકાર float તરીકે ગણવા માટે લિટરલ 12.5 અને 7ના અંતમાં (suffix) f લખવામાં આવેલ છે.
- system.out.println() મેથડ પ્રમાણભૂત નિર્ગમ એકમ ઉપર માત્ર સંદેશો છાપે છે. આ મેથડમાં માત્ર એક જ આગરુમેન્ટ, એક સ્ટ્રિંગ, હોય છે, પણ આપણે આ શાબ્દિક લખાણ સાથે જોડવા માટે +નો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. પહેલાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે જાવા સંખ્યાનું સ્ટ્રિંગમાં રૂપાંતર કરે છે અને પછી તે બંનેને જોડે છે.
- જ્યારે $x=6$ અને $y=-4$ હોય, ત્યારે $x\%y$ નું પરિણામ 2 મળે છે, કારણકે પ્રથમ સંકાર્ય ધન છે.
- જ્યારે $a=12.5$ અને $x=6$ હોય ત્યારે $a\%x$ નું પરિણામ 0.5 મળે છે. અહીં ભાગાકારનું પૂર્ણક ભાગફળ 2 અને શેષ 0.5 છે. એ જ રીતે જો $a=12.5$ અને $b=7.2$ હોય, તો $a\%b$ માં પૂર્ણક ભાગફળ 1 અને શેષ 5.3 છે.
- System.out.println ("a / x = " + (a / x)); વિધાનમાં મિશ્રિત પ્રકારનાં સંકાર્ય જુઓ. અહીં, ચલ v એ float છે અને x ચલ int છે, ભાગાકાર પછી તેનું પરિણામ float છે. પદાવતીની ગણતરી સમયે ડિમ્પોને ઉચ્ચ તેઠા-પ્રકાર સંકાર્યમાં રૂપાંતર કરવામાં આવેલ છે.

એ જ પ્રોગ્રામના System.out.println મેથડના બીજા callમાં રહેલી પદાવલી $x+y$ ના કૌંસને દૂર કરીને પ્રયોગ કરી જુઓ, એટલે કે આકૃતિ 7.8ના કોડલિસ્ટિંગની 11મી લીટીમાં રહેલી પદાવલી " $x + y = " + (x + y)$ " ને પદાવલી " $x + y = " + x + y$ " વડે બદલો અને આકૃતિ 7.9માં દર્શાવેલા પરિણામનું વિશ્લેષણ કરો.

```

ArithOperators.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 ArithOperators.java
class ArithOperators
{
    public static void main (String[] args)
    {
        short x = 6;
        int y = 4;
        float a = 12.5f; // suffix f to explicitly specify floating-point literal
        float b = 7.2f; // suffix f for floating-point literal

        System.out.println ("x is " + x + ", y is " + y);
        System.out.println ("x + y = " + x + y);
        System.out.println ("x - y = " + (x - y));
        System.out.println ("x / y = " + (x / y));
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));
        x = -6;
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));
        y=-4;
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));
        x=6; y=-4;
        System.out.println ("x % y = " + (x % y));

        System.out.println ("a is " + a + ", b is " + b);
        System.out.println ("a / b = " + (a / b));
        System.out.println ("a / x = " + (a / x));
        System.out.println ("a % x = " + (a%x));
        System.out.println ("a % b = " + (a%b));
    } // end main()
} // end class ArithOperators

```

```

>javac ArithOperators.java
>Exit code: 0
>java -cp . ArithOperators
x is 6, y is 4
x + y = 64
x - y = 2
x / y = 1
x % y = 2
x % y = -2
x % y = -2
x % y = 2
a is 12.5, b is 7.2
a / b = 1.7361112
a / x = 2.0833333
a % x = 0.5
a % b = 5.3
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 7.9 : આકૃતિ 7.8ના કોડલિસ્ટિંગની 11મી લીટીમાં રહેલ (x+y)માંથી કૌંસ () કાઢી નાખવાની અસર ઇન્ક્રિમેન્ટ અને ડિન્ક્રિમેન્ટ પ્રક્રિયક (Increment and Decrement Operators)

એકપદી પ્રક્રિયક ++ અને -- ને અનુકૂળ વૃદ્ધિ પ્રક્રિયક (ઇન્ક્રિમેન્ટ ઓપરેટર) અને હ્રાસપ્રક્રિયક (ડિન્ક્રિમેન્ટ ઓપરેટર) કહેવામાં આવે છે. ++ પ્રક્રિયક ચલમાં 1 ઉમેરે છે અને -- પ્રક્રિયક ચલમાંથી 1 બાદ કરે છે.

આ પ્રક્રિયકો કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્ણાંક ચલ અને char પ્રકારના ચલ ઉપર પણ વાપરી શકાય છે. જો x એ પૂર્ણાંક ચલ હોય, તો આપણે $x++$, $++x$, $x--$, $--x$ નો ઉપયોગ એક પદાવલી તરીકે અથવા કોઈ મોટી પદાવલીના ભાગ તરીકે કરી શકીએ છીએ.

જ્યારે ચલના નામ પાછળ $++$ અથવા $--$ પ્રક્રિયકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે તેને પોસ્ટ-ઇન્ઝિમેન્ટ અથવા પોસ્ટ-ડિન્કિમેન્ટ કહેવાય છે. આવા સંઝોગમાં પદાવલીની ગણતરી કરતાં સમયે ચલની જૂની કિમત વપરાય છે અને તે પછી ચલની કિમત વધારવામાં કે ઘટાડવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે $y=4+x++$; વિધાનના અમલ પહેલાં ચલ x ની કિમત 3 છે. અહીં પદાવલીની જમણી બાજુની ગણતરી કરતાં સમયે x ની જૂની કિમત વપરાશે અને તે પછી x ની કિમતની વૃદ્ધિ (increment) કરવામાં આવશે. આથી, આપણને પરિણામ x ની કિમત 4 અને y ની કિમત 7 મળશે.

જ્યારે ચલનાં નામ પહેલાં $++$ અથવા $--$ પ્રક્રિયકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે તેને પ્રી-ઇન્ઝિમેન્ટ અથવા પ્રી-ડિન્કિમેન્ટ કહેવાય છે. આ ડિસ્સામાં ચલની કિમત પહેલાં વધારવામાં કે ઘટાડવામાં આવે છે અને તે પછી આ નવી કિમત પદાવલીની ગણતરીમાં વપરાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, $y=4+ ++x$ વિધાનમાં x ની જૂની કિમત 3 છે, તો પહેલાં x ની કિમત વધારવામાં આવશે અને આ નવી કિમતનો ઉપયોગ પદાવલીની જમણી બાજુની ગણતરીમાં થશે. આથી x ની કિમત 4 અને y ની કિમત 8 થશે.

જ્યારે આ પ્રક્રિયક ફક્ત એક જ પદના વિધાનમાં વાપરવામાં આવે, ત્યારે ચલની પહેલાં કે પછીમાં કોઈ તફાવત નથી. ઉદાહરણ તરીકે, વિધાન $x++$; અને $++x$; એ સ્ટેન્ડએલોન સ્ટેટમેન્ટ (standalone statement) છે.

તુલનાત્મક પ્રક્રિયક (Comparison Operators)

તુલનાત્મક પ્રક્રિયક (comparison operators)ને સંબંધાત્મક પ્રક્રિયક (relational operators) પણ કહેવાય છે. જાવામાં તુલનાત્મક પ્રક્રિયકો $==$, $!=$, $<$, $>$, $<=$, $>=$ અને $>=$ છે. આ બધા પ્રક્રિયકોનો અર્થ નીચે મુજબ છે :

$A == B$ A અને B “સમાન” છે ?

$A != B$ A અને B “સમાન નથી” ?

$A < B$ B “કરતાં A નાનો” છે ?

$A > B$ B “કરતાં A મોટો” છે ?

$A <= B$ B “કરતાં A નાનો અથવા સમાન” છે ?

$A >= B$ B “કરતાં A મોટો અથવા સમાન” છે ?

આ પ્રક્રિયકો કોઈ પણ પ્રકારના આંકડાકીય (numeric) પ્રકારોની અને char પ્રકારની કિમતોની સરખામણી કરવા માટે વપરાય છે. char પ્રકાર માટે તેની યુનિકોડ આંકડાકીય કિમત સરખામણીમાં વપરાય છે.

તુલનાત્મક પ્રક્રિયકના ઉપયોગથી પદાવલીનું પરિણામ બુલિયન મળે છે, એટલે કે પરિણામ true અથવા false હોય છે. આથી આવી પદાવલીઓ બુલિયન-કિમત ધરાવતી પદાવલી (boolean-valued expression) પણ કહેવાય છે.

આપણે બુલિયન-કિમત ધરાવતી પદાવલીઓ કોઈ બુલિયન ચલને પણ આપી શકીએ (assign), જે રીતે કોઈ સંખ્યા આંકડાકીય ચલને (numeric variable).

$==$ અને $!=$ પ્રક્રિયકો બુલિયન-કિમતોની સરખામણી કરવા માટે થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે,

```
boolean bothPositive; bothPositive = ((x > 0) == (y > 0));
```

સામાન્ય રીતે, તુલનાત્મક પ્રક્રિયકોનો ઉપયોગ if વિધાનો અને લૂપ (loops)માં થાય છે.

તાર્કિક પ્રક્રિયકો (Logical Operators)

તાર્કિક પ્રક્રિયકો બુલિયન ઓપરેટર (boolean operators) પણ કહેવાય છે, કારણકે તે બુલિયન પ્રકારના સંકાર્ય ઉપર કાર્ય કરે છે. જાવામાં AND, OR, XOR અને NOT જેવાં તાર્કિક કાર્યો કરવા માટે અનુકૂળ અ&&, ||, ^ અને ! પ્રક્રિયકો વપરાય છે.

તાર્કિક AND કાર્ય માટે બે બુલિયન કિમતોને જોડવા માટે બુલિયન પ્રક્રિયક && વપરાય છે. પદાવલી A && Bનું પરિણામ true છે, માત્ર જ્યારે બંને સંકાર્ય A અને B true હોય. ઉદાહરણ તરીકે, જો બંને x બરાબર 0 અને y બરાબર 0 હોય તો જ (x == 0) && (y == 0) ની કિમત true મળે.

તાર્કિક OR માટે બુલિયન પ્રક્રિયક || (બે ઊભી લીટી અક્ષરો) છે. જો Aની કિમત true હોય અથવા Bની કિમત true હોય અથવા બંને true હોય તો પદાવલી A || Bની કિમત true મળે છે. જો A અને B બંને false હોય, તો જ પદાવલીનું પરિણામ false મળે. ઉદાહરણ તરીકે, જો x અને y બંને 0 બરાબર ન હોય તો જ (x == 0) && (y == 0)નું પરિણામ false મળે.

તાર્કિક NOT માટે બુલિયન પ્રક્રિયક ! છે અને તે એકપદી (unary) પ્રક્રિયક છે. તેનું પરિણામ પૂરકમાં (complement) પરિણામે છે. જો સંકાર્ય true હોય, તો પરિણામ false મળે અને એથી વિપરીત રીતે પણ.

આ ઉપરાંત, તાર્કિક કાર્ય XOR (exclusive OR) માટે પ્રક્રિયક ^ છે. તે તેના પ્રક્રિયકો અલગ-અલગ હોય, તો જ true કિમત પરત કરે છે અન્યથા false પરત કરે છે. આથી જ્યારે બંને સંકાર્યની એક સમાન બુલિયન કિમત હોય ત્યારે પરિણામ false મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, (x == 0) ^ (y == 0) ની કિમત true મળશે, જો x અથવા yમાંથી ફક્ત એકની કિમત શૂન્ય હોય.

શૉર્ટસર્કિટિંગ (Short Circuiting)

જ્યારે શરતી પ્રક્રિયકો AND અથવા OR (&& અને ||) વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે જાવા બીજા સંકાર્યની ગણતરી કરશે નહીં, જ્યાં સુધી પરિણામ મેળવવા તે જરૂરી ન હોય. જો &&ના કિસ્સામાં પહેલું સંકાર્ય false હોય, તો બીજા સંકાર્યની ગણતરી કરવાની જરૂર નથી. એ જ પ્રમાણે ||ના કિસ્સામાં જો પહેલું સંકાર્ય true હોય, તો બીજા સંકાર્યની ગણતરી કરવાની જરૂર નથી.

ઉદાહરણ : પદાવલી (x != 0) && (y/x > 1) લો. જો xની કિમત 0 હોય, તો આપેલી પદાવલીના ભાગ (x != 0)ની કિમત false થશે. આપણે જાણીએ છીએ કે તાર્કિક પ્રક્રિયક &&નું પરિણામ false મળશે જ્યારે કોઈ પણ એક પ્રક્રિયકની કિમત false હોય, આથી આપેલી પદાવલીના બાકીના ભાગ (y/x > 1)ની ગણતરી કરવાની જરૂર નથી. અહીં ટૂંકો રસ્તો લઈને ગણતરી કરેલી છે અને શૂન્ય વડે ભાગાકાર ટાળેલ છે. શૉર્ટસર્કિટિંગ વિના (ઉપર જણાવેલો ટૂંકો રસ્તો ન લેવાથી), અમલ કરતાં સમયે ‘શૂન્ય વડે ભાગાકાર’ (Division by Zero) ભૂલ આવી શકે.

શરતી પ્રક્રિયક (Conditional Operator)

જાવામાં શરતી પ્રક્રિયક ટ્રિપદી પ્રક્રિયક (ternary operator) છે જેમાં ત્રણ સંકાર્ય હોય છે. તે ત્રણ સંકાર્ય જુદા પાડવા માટે પદાવલીમાં બે ચિહ્નો ? અને : નો ઉપયોગ કરે છે. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે હોય છે :

<boolean-expression> ? <expression1> : <expression2>

અહીં, પ્રથમ સંકાર્ય બુલિયન પદાવલી છે, અને તેની સૌપ્રથમ ગણતરી કરવામાં આવે છે. જો તેની કિમત true હોય તો આખી પદાવલીની કિમત એ બીજા સંકાર્ય expression1ની કિમત સમાન થશે, અન્યથા ત્રીજા સંકાર્ય expression2 સમાન થશે.

ઉદાહરણ : વિધાન ધ્યાનમાં લો : next = (N % 2 == 0) ? (N/2) : (3*N+1);

ધારો કે Nની કિમત 8 છે. પ્રથમ સંકાર્ય (N % 2 == 0) ની કિમત true છે આથી જમણી બાજુની પદાવલીની કિમત પદાવલી (N/2)ની કિમત બરાબર થશે એટલે કે 4 થશે. જો Nની કિમત એકી સંખ્યા હોય તો પહેલી પદાવલીની કિમત false થશે અને (3*N+1)ની કિમત nextને એસાઈન (assign) કરવામાં આવશે. અહીં નોંધ કરો કે આ ઉદાહરણમાં કોંસની જરૂર નથી પણ તે સમીકરણને વાંચવામાં સરળ બનાવે છે.

ઓસાઈન્મેન્ટ (Assignment)

જાવામાં જે પદાવલી ઓસાઈન્મેન્ટ પ્રક્રિયક (=) ધરાવતી હોય, તેને સામાન્ય રીતે ઓસાઈન્મેન્ટ સ્ટેટમેન્ટ (assignment statement - સોંપણી કરતું વિધાન) કહેવામાં આવે છે.

આપણે એક વખત ચલ ધોષિત કરીએ (declare) તે પછી આપણે તેને કિમત ઓસાઈન્મેન્ટ પ્રક્રિયક '=' વડે આપી શકીએ છીએ. જાવામાં કોઈ ચલની અંદર ડેટા મેળવવાની એક રીત ઓસાઈન્મેન્ટ સ્ટેટમેન્ટ છે. ઓસાઈન્મેન્ટ સ્ટેટમેન્ટનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ હોય છે :

< ચલ > = < પદાવલી >; એટલે કે <variable> = <expression>;

અહીં <expression> એ ડેટાકિમતનો નિર્દ્દશ કે ગણતરીનો ઉલ્લેખ છે.

જ્યારે ઓસાઈન્મેન્ટ વિધાનનો અમલ થાય છે, ત્યારે સૌ પ્રથમ = ચિકની જમણી બાજુની પદાવલીની કિમત શોધવામાં આવે છે અને તે પરિણામને = ચિકની ડાબી બાજુના ચલમાં મૂકવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ : એક સાંદું ઓસાઈન્મેન્ટ વિધાન લો : rate = 10.02f;

અહીં, ઓસાઈન્મેન્ટ વિધાનમાં ચલ 'rate' છે અને પદાવલી કે expression સંખ્યા '10.02f' છે. આ વિધાનનો અમલ થવાથી float પ્રકારના ચલ 'rate'ની કિમત બદલાઈને 10.02 થશે.

હવે, બીજું ઓસાઈન્મેન્ટ વિધાન લો : balance = balance - cost;

અહીં, સૌ પ્રથમ ચલ balance અને costની મેમરીમાં રહેલી કિમતોનો ઉપયોગ કરીને પદાવલી balance-costની કિમત શોધવામાં આવે છે. તે પછી ચલ balanceની જૂની કિમતને બદલીને પરિણામની કિમત મૂકવામાં આવે છે.

જ્યારે પદાવલીની જમણી બાજુએ કોઈ ચલ વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો અર્થ એ છે કે ચલમાં કિમત સંગ્રહ કરેલી છે. જ્યારે ઓસાઈન્મેન્ટ સ્ટેટમેન્ટની ડાબી બાજુએ ચલ વાપરવામાં આવે છે ત્યારે તે કોઈ મેમરી સ્થાનાંકનો નિર્દ્દશ કરે છે કે જેને ચલનું નામ આપેલું હોય છે, જેમાં કિમત મૂકવામાં આવે છે. આથી, પદાવલીની ડાબી બાજુના ચલને lvalue કહેવામાં આવે છે જે મેમરીના સ્થાનાંકનો નિર્દ્દશ કરે છે.

સામાન્ય રીતે, ઓસાઈન્મેન્ટ સ્ટેટમેન્ટની જમણી બાજુની પદાવલીનો પ્રકાર ડાબી બાજુના ચલના પ્રકાર જેવો હોવો જોઈએ. જો તે મેળ ખાતા ન હોય તો પદાવલીની કિમત આપમેળે ચલના પ્રકાર સાથે મેળ ખાય (match) તે પ્રમાણે રૂપાંતરિત થાય છે. જો ડાબી બાજુના ચલના કરતા પદાવલીનો ડેટાપ્રકાર ઉચ્ચ હોય (larger) તો તે ચોક્સાઈ સમસ્યા (precision problem)ને કારણે ભૂલ (error)માં પરિણામી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, intમાંથી short કે doubleમાંથી floatમાં આપોઆપ રૂપાંતર હોઈ શકે નહીં.

શૉર્ટહેન્ડ ઓસાઈન્મેન્ટ પ્રક્રિયક (Shorthand Assignment Operators)

જાવા પણ ઓસાઈન્મેન્ટની શૉર્ટહેન્ડ આવૃત્તિ પૂરી પાડે છે. તે ટાઇપ કરવાનો સમય બચાવે છે. તેનું સ્વરૂપ <variable> <operator> = <expression> હોય છે. તેની અસર <variable> = <variable> <operator> <expression> સમાન જ છે. અહીં પ્રક્રિયક બે સંકાર્ય વાપરતું દ્વિપદી (binary) પ્રક્રિયક હોવું જોઈએ.

શૉર્ટહેન્ડ ઓસાઈન્મેન્ટ પ્રક્રિયકનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે : a += b અને q &&= p. અહીં a += b એ a = a + b સમાન છે, અને q &&= p એ q = q && p સમાન છે.

ટાઈપકાસ્ટ (Type-cast)

કેટલાક કિસ્સાઓમાં આપણે ફરજિયતથી રૂપાંતર ઈચ્છતા હોઈએ કે જે આપમેળે ન બને. આ માટે આપણે જે વાપરીએ છીએ, તેને ટાઈપ કાસ્ટ (type-cast) કહેવામાં આવે છે. આપણે જે ડિમતનું રૂપાંતર કરવા ઈચ્છતા હોય, તેની આગળ કૌંસમાં ટાઈપ નેટમ (type-name) લખીને ટાઈપકાસ્ટ જણાવી શકીએ છીએ. તેનું સ્વરૂપ (<data-type>) <expression> હોય છે.

ઉદાહરણ : int a; short b;

a = 17; b = (short)a;

અહીં, ચલ અનું ટાઈપકાસ્ટ વાપરીને short પ્રકારની ડિમતથી ચોક્કસપણે (explicitly) રૂપાંતર કરેલું છે.

જાવા પ્રક્રિયકોની પ્રિસિડન્સ અને એસોસિએટિવિટી (Precedence and Associativity of Java Operators) :

જ્યારે પદાવલીમાં કેટલાક પ્રક્રિયકો હોય ત્યારે પદાવલીના પ્રક્રિયકોની કયા કમમાં ગણતરી કરવી તે જણાવતા સારી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરેલા નિયમો જાવા ધરાવે છે. આ પ્રક્રિયકોની અગ્રતા (priority અથવા precedence) પ્રમાણે પદાવલીની ગણતરી કરવામાં આવે છે.

અગ્રતાકમ કે પ્રિસિડન્સ ઓર્ડર (Precedence Order)

જ્યારે બે પ્રક્રિયકોની અલગ અલગ અગ્રતા હોય, ત્યારે ઉચ્ચ અગ્રતા (higher precedence) ધરાવતા પ્રક્રિયક ઉપર પહેલાં પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ : પદાવલી a + b * cમાં ગુણાકારનો સરવાળા કરતાં વધારે પ્રિસિડન્સ હોવાથી પહેલાં b*cની ગણતરી કર્યા પણ તેનું પરિણામ વમાં ઉમેરવામાં આવે છે. આથી તે a + (b*c) લખવા સમાન છે. બાબુ કૌંસ દ્વારા અગ્રતાનિયમો (પ્રિસિડન્સ રૂલ્સ) બિનઅસરકારક બનાવી શકાય છે. આથી ગણતરી કરતાં સમયે ગૂંઘવાડો બીભો કરવાને બદલે છૂટથી કૌંસનો ઉપયોગ કરો.

સહચારિતા કે એસોસિએટિવિટી (Associativity)

જ્યારે પદાવલીમાં એક સમાન પ્રિસિડન્સ ધરાવતાં બે પ્રક્રિયકો હોય, ત્યારે પદાવલીની ગણતરી તેના એસોસિએટિવિટી પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. એસોસિએટિવિટી કઈ દિશામાં (ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ અથવા જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ) કાર્ય કરવાનું છે, તે નક્કી કરે છે. મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં એસોસિએટિવિટી ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ હોય છે. એકપદી કાર્યો અને એસાઈન્મેન્ટમાં તે જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ હોય છે.

આ પ્રકરણમાં ચર્ચા કરેલાં પ્રક્રિયકોની યાદી કોષ્ટક 7.4માં આપેલી છે, જેનો કમ સૌથી વધારે પ્રિસિડન્સ (જેની ગણતરી સૌપ્રથમ થાય)થી ઓછામાં ઓછી પ્રિસિડન્સ (જેની ગણતરી સૌથી છેલ્લી થાય) પ્રમાણે છે :

Operations	Operators	Associativity
Unary operations	++, --, !, unary – and +, type-cast	Right-to-left
Multiplication, division, modulus	*, ?, %	Left-to-right
Addition and subtraction	+, -	Left-to-right
Relational operators	<, >, <=, >=	Left-to-right
Relational operators (Equality and inequality)	==, !=	Left-to-right
Logical AND	&&	Left-to-right
Logical OR		Left-to-right
Conditional operator	? :	Right-to-left
Assignment operators	=, +=, -=, *=, /=, %=	Right-to-left

કોષ્ટક 7.4 : પ્રક્રિયકો અને તેનું પ્રિસિડન્સ

ઉદાહરણ : $x = y = z = 7$ ને $x = (y = (z = 7))$ તરીકે ગણિતે ગણે ચલમાં કિમત 7 મળશે. આ ઓસાઈન્મેન્ટ પ્રક્રિયકની જમણી બાજુથી ડાબી બાજુની એસોસિએટિવિટીને કારણે છે. તમને ધાર હશે કે ઓસાઈન્મેન્ટ એ એક પ્રક્રિયક છે, આથી ઓસાઈન્મેન્ટ સ્ટેમેન્ટની કિમત જમણી બાજુની પદાવલી બરાબર છે. આથી, $x=y=z=7$ માં પહેલા $z=7$ ની ગણતરી થાય છે. તે ચલ રને કિમત 7 ઓસાઈન કરે છે અને પદાવલી $z=7$ ની કિમત પણ 7 છે, આથી તે પદાવલી $x=y=7$ બનાવે છે.

બીજી બાજુએ, $72 / 2 / 3$ એ $(72 / 2) / 3$ તરીકે ગણવામાં આવે છે કારણકે / પ્રક્રિયકની ડાબી બાજુથી જમણી બાજુની એસોસિએટિવિટી છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે જાવા ભાષાના વિગતવાર વર્ણનમાં કોઈ ચોક્કસ પ્રક્રિયક અગ્રતાકમ કોઈ નથી અને વેબ પર તથા પાઠ્યપુસ્તકીમાં ઉપલબ્ધ કોઈકો કેટલીક નાની બાબતોમાં સંમત નથી.

કન્ટ્રોલ સ્ટ્રક્ચર (Control Structures)

સામાન્ય રીતે, વિધાનોનો અમલ એક પદી એક એમ કમિક રીતે થાય છે. અમુક સમયે પ્રોગ્રામના તર્કને આ કમનો પ્રવાહ બદલવાની જરૂર પડે છે. જે વિધાનો અમલના પ્રવાહને નિયંત્રણ કરવા સમર્થ બનાવે છે તેને નિયંત્રણમાળખાં કે કન્ટ્રોલ-સ્ટ્રક્ચર (control structure) ગણવામાં આવે છે.

કન્ટ્રોલ સ્ટ્રક્ચર બે પ્રકારનાં હોય છે : લૂપ્સ (loops) અને બ્રાન્ચ્સ (branches). લૂપનો ઉપયોગ અમુક શરત સંતોષાય ત્યાં સુધી વિધાનોની શ્રેણીનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવાનું હોય ત્યારે થાય છે. બ્રાન્ચનો ઉપયોગ જ્યારે બે કે વધુ શક્ય કાર્ય-દિશમાંથી પસંદગી કરવાની હોય, ત્યારે થાય છે, આથી તેને સિલેક્ટિવ સ્ટ્રક્ચર (selective structure) પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રોગ્રામમાં સામાન્ય પ્રવાહના નિયંત્રણ માટે જાવામાં વપરાતા કન્ટ્રોલ-સ્ટ્રક્ચર નીચે મુજબ છે : if વિધાન, switch વિધાન, while લૂપ, do...while લૂપ અને for લૂપ. આ બધા માળખાં એ એક વિધાન કે વિધાનોનો બ્લોક હોઈ શકે છે.

બ્લોક (Block)

બ્લોક-સ્ટેમેન્ટ એ કૌંસની જોડી `{"` અને `"}` વચ્ચે લાખાયેલાં વિધાનોનું જૂથ છે.

બ્લોકનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ હોય છે :

```
{
    <statements>
}
```

બ્લોકનો ઉપયોગ નીચે જણાવેલા અનેક હેતુઓ માટે કરી શકાય છે :

- સામાન્ય રીતે કન્ટ્રોલ-સ્ટ્રક્ચરમાં વિધાનોની શ્રેણીના જૂથને એક એકમ બનાવી એક વિધાન તરીકે ગણવા માટે. (ટૂંક સમયમાં ચર્ચા કરીશું.)
- તાર્કિક રીતે સંબંધિત વિધાનોનું જૂથ બનાવવા માટે.
- બ્લોકની અંદર વિધાનોના સ્થાનિક અવકાશ (local scope) સાથે નવા ચલ બનાવવા.

ઉદાહરણ :

```
{ // This block exchanges the values of x and y
    int temp;      // temporary variable for use in this block only
    temp = x;      // save a copy of x in temp
    x = y;      // copy y into x
    y = temp;     // copy temp into y
}
```

જ્યારે આપણે કોઈ બ્લોકની અંદર ચલ ઘોષિત કરીએ છીએ, ત્યારે તે ચલ તે બ્લોકમાં જ સ્થાનિક (local) રહે છે અને તે બ્લોકની બહાર તેનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આપણે જે બ્લોકની અંદર ઘોષિત કરેલ હોય તેની બહાર તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

આપણે જે બ્લોકની અંદર ચલ ઘોષિત કરેલા હોય તે બ્લોકની બહાર તે સંપૂર્ણપણે ન મેળવી શકાય તેવા (inaccessible) અને અદૃશ્ય (invisible) રહે છે. જ્યારે ચલ ઘોષિત કરવાના વિધાનનો અમલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ચલમાં કિમત રાખવા માટે મેમરીની ફાળવણી કરવામાં આવે છે. જ્યારે બ્લોકનો અંત આવે છે, ત્યારે તે મેમરી છૂટી કરવામાં આવે છે અને તેનો ફરી ઉપયોગ કરવા માટે ઉપલબ્ધ બને છે. ચલ બ્લોક પૂરતો સ્થાનિક કહી શકાય.

એક સામાન્ય ખ્યાલ છે જેને ચલનો “સ્કોપ (scope)” (કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા) કહેવામાં આવે છે. ચલની કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા (scope) પ્રોગ્રામનો એ ભાગ છે જેમાં તે ચલ માન્ય છે. જે બ્લોકમાં ચલ વાખ્યાયિત કરેલો હોય તે બ્લોક પૂરતો જ ચલનો સ્કોપ મર્યાદિત રહે છે.

જ્યારે આપણે કોઈ ચલના સ્કોપની અંદર બીજો ચલ તે જ નામનો ઘોષિત કરવા પ્રયત્ન કરીએ, ત્યારે ભૂલ (error) મેળવીએ છીએ. આકૃતિ 7.10માં આપેલું કોડલિસ્ટિંગ અને પરિણામ જુઓ. અહીં આપણે ફક્ત સારી સમજણ માટે labelled બ્લોકનો ઉપયોગ કર્યો છે. અહીં આપેલા ઉદાહરણમાં તે વાપરવાનું અનિવાર્ય નથી. આપણે labelled blockનો ઉપયોગ આ પ્રકરણમાં હવે પછી જોઈશું.

આકૃતિ 7.10માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગમાં આપણે blk2 નામના બ્લોકમાં ચલ x ઘોષિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બ્લોક blk2 એ main મેથડ બ્લોકની અંદર છે. main મેથડની અંદર ઘોષિત કરેલા ચલ xનો સ્કોપ blk2ની અંદર પણ છે. આથી, blk2 બ્લોકની અંદર ચલ x ઘોષિત કરવાથી તે main મેથડ બ્લોકમાંના ચલ x સાથે સંઘર્ષમય સ્થિતિ (conflicts) ઉદ્ભવશે અને કંપાઈલર ભૂલ દર્શાવશે.

The screenshot shows the SciTE IDE interface with the file 'Block.java' open. The code defines a class 'Block' with a main method. Inside the main method, there are two labeled blocks: 'blk1' and 'blk2'. In 'blk1', variable 'x' is assigned the value 10. In 'blk2', variable 'y' is assigned 50, and 'x' is assigned 30, which is noted as a conflict with the 'x' in main. Both blocks print their respective values of 'x' and 'y'. After the blocks, an 'outside the block' message is printed. The compilation output on the right shows a single error: 'x is already defined in main[java.lang.String[]]' at line 18, where the assignment 'int x = 30;' is located. The error code is 1.

```

class Block {
    public static void main (String[] args) {
        int x = 10;

        blk1:
        { // start of block1
            int y = 50;
            System.out.println("inside the block1:");
            System.out.println("x: " + x);
            System.out.println("y: " + y);
        } // end of block1

        blk2:
        { // start of block2
            int y = 20;
            int x = 30; // conflict with x in main
            System.out.println("inside the block2:");
            System.out.println("x: " + x);
            System.out.println("y: " + y);
        } // end of block2

        System.out.println("outside the block: x is " + x);
    } // end main()
} // end class Block

```

>javac Block.java
Block.java:18: x is already defined in main[java.lang.String[]]
int x = 30; // conflict with x in main
^
1 error
>Exit code: 1

આકૃતિ 7.10 : એક જ કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા (સ્કોપ)માં સંઘર્ષમય સ્થિતિમાં ચલનાં નામો

આકૃતિ 7.11માં ફેરફાર કરીને દર્શાવ્યો છે. અહીં, main મેથડના પૂર્ણ સ્કોપમાં ચલ x ઘોષિત કરેલ છે. આ જ બ્લોકમાં blk1 અને blk2 હોવાથી તેમાં પણ ચલ x ઉપલબ્ધ રહે છે. blk1 બ્લોકમાં ચલ y ઘોષિત કરેલ છે જે બ્લોકની બહાર અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. blk1ના અમલ પછી ચલ y કાઢી નાખવામાં આવે છે. જ્યારે blk2માં y ઘોષિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ઉપલબ્ધ મેમરીમાંથી કોઈ પણ મેમરીસ્થાન ઉપર કરે છે. જો આપણે blk2માં ચલ yને કોઈ કિમત ન આપીએ.

અને જ્યારે blk2માં તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવે ત્યારે તે ભૂલ (error) પરત કરે છે. આનો અર્થ એ થાય કે blk1ના ચલ yને blk2ના ચલ y સાથે કોઈ સંબંધ નથી. હકીકતમાં blk1નો ચલ y એ blk2માં મેળવી શકતો નથી.

```

1 Block.java
class Block
{
    public static void main (String[] args)
    {
        int x = 10;

        blk1:
        { // start of block1
            int y = 50;
            System.out.println("inside the block1:");
            System.out.println("x: " + x);
            System.out.println("y: " + y);
        } // end of block1

        blk2:
        { // start of block2
            int y = 20;
            //int x = 30; // conflict with x in main
            System.out.println("inside the block2:");
            System.out.println("x: " + x);
            System.out.println("y: " + y);
        } // end of block2

        System.out.println("outside the block: x is " + x);
    } // end main()
} // end class Block

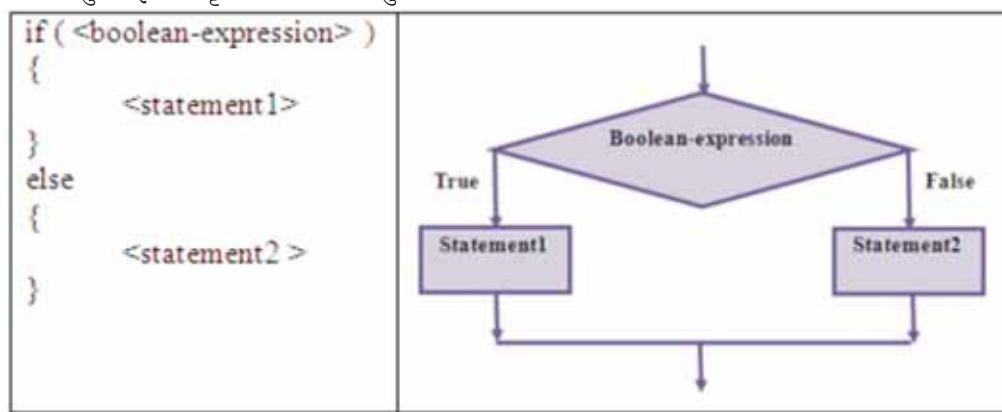
```

>javac Block.java
>Exit code: 0
>java -cp . Block
inside the block1:
x: 10
y: 50
inside the block2:
x: 10
y: 20
outside the block: x is 10
>Exit code: 0

આકૃતિ 7.11 : ચલનો સ્કોપ દર્શાવતો પ્રોગ્રામ

if વિધાન (if Statement)

જ્યારે પ્રોગ્રામમાં if વિધાન વાપરવામાં આવે છે ત્યારે બુલિયન પદાવલીની કિમત true છે કે false તેના પ્રમાણે બેમાંથી એક વિકલ્પ પ્રમાણે કાર્ય કરવા સર્વા બનાવે છે. તે 'branching' અથવા 'decision' અથવા 'selective' કન્ટ્રોલ સ્ટ્રક્ચરનું ઉદાહરણ છે. તેનું સ્વરૂપ આકૃતિ 7.2માં દર્શાવ્યું છે.

આકૃતિ 7.12 : if વિધાનનું બંધારણ

જ્યારે if વિધાનનો અમલ થાય છે, ત્યારે સૌપ્રથમ બુલિયન પદાવલીની કિમત શોધવામાં આવે છે. જો કિમત true હોય, તો તે statement1નો અમલ કરશે; નહિ તો ચાવીરૂપ શરૂ else પછી લખેલા વિધાનનો જ્લોકનો અમલ કરશે. if વિધાનમાં <statement> સામાન્ય રીતે જ્લોકસ્ટેમેન્ટ હોય છે. તે કોઈ એક વિધાન પણ હોઈ શકે પડુ જ્લોક વાપરવો સલાહભર્યું

છે, જેથી ભવિષ્યમાં જરૂર હોય, તો વધારાનાં વિધાન ઉમેરવાનું કાર્ય સરળ બને. નીચે આપેલો પ્રોગ્રામનો ખંડ જુઓ,

જે પૂર્ણક સંખ્યા એકી છે કે બેકી તે નક્કી કરવા માટે if વિધાનનો ઉપયોગ કરે છે.

if (x%2 == 0) // assume int x

```
{ // divisible by 2
    System.out.print(x);
    System.out.println (" is even");
}
else
{ // not divisible by 2
    System.out.println (x + " is odd");
}
```

અહીં ચાવીરૂપ શાઢ (keyword) else અને else પછી લખેલ બ્લોક વૈકલ્પિક છે. આથી, else વિના if વિધાનનું સ્વરૂપ નીચે

પ્રમાણે હોઈ શકે :

if (<boolean-expression>)

```
{
    <statement1>
}
```

જ્યારે એક if વિધાનની અંદર બીજું if વિધાન વાપરવામાં આવે, તો તેને nested-if વિધાન કહેવામાં આવે છે. હવે નીચે

આપેલું ઉદાહરણ જુઓ, જે મેળવેલા ગુણ પ્રમાણે ગ્રેડ નક્કી કરે છે.

if (marks >= 70) // int marks

```
{ grade = 'A';      // char grade
```

```
}
```

else

```
{
```

if (marks >= 60)

```
    grade = 'B';
```

else if (marks >= 50)

```
    grade = 'C';
```

else

```
    grade = 'F';
```

```
}
```

આપણે nested-if વિધાનનું એક વધારે ઉદાહરણ લઈએ.

if (x > 0)

if (y > 0)

```
    System.out.println("both x and y are greater than zero");
```

else

```
    System.out.println("x <= 0");
```

અહીં, એવું જણાય છે કે else ભાગ "if (x > 0)" વિધાનને સંગત છે, પણ હકીકતમાં તે "if (y > 0)" સાથે જોડાયેલ છે, જે તેની નજીક છે. આ રીતે ફક્ત "if (x>0)"ના true ભાગનો અમલ થાય છે.

જો આપણે else ભાગને "if (y>0)" સાથે જોડવા ઠચ્છતા હોય, તો આપણે nested-ifને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે બ્લોકમાં રાખવું જોઈએ.

```
if ( x > 0 )
{
    if (y > 0)
        System.out.println("both x and y are greater than zero");
}
else
    System.out.println("x <= 0");
```

સ્વિચ-સ્ટેટમેન્ટ (Switch Statement)

જ્યારે ચલ કે પદાવલીની કિમત પ્રમાણે અલગ-અલગ ઘણાં કાર્યોના વિકલ્પ હોય, ત્યારે સ્વિચ-સ્ટેટમેન્ટ (switch statement) વાપરવામાં આવે છે. અહીં, તે પદાવલી ટેસ્ટ કરવાની છે તેનું પરિણામ એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે જે જુદી જુદી કિમતો (discrete) હોય. સ્વિચ-સ્ટેટમેન્ટનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે હોય છે :

```
switch (<expression>)
{
    case <constant-1>:
        <statements-1>
        break;
    case <constant-2>:
        <statements-2>
        break;

    // more such cases

    case <constant-n>:
        <statements-n>
        break;

    default:
        <statements-n1>
}
```

સ્વિચ-સ્ટેટમેન્ટમાં ટેસ્ટ-પદાવલીનો પ્રકાર byte, char, short અથવા int હોવો જોઈએ. તે enum તેટાપ્રકારની પણ હોઈ શકે (અહીં ચર્ચા કરેલી નથી.).

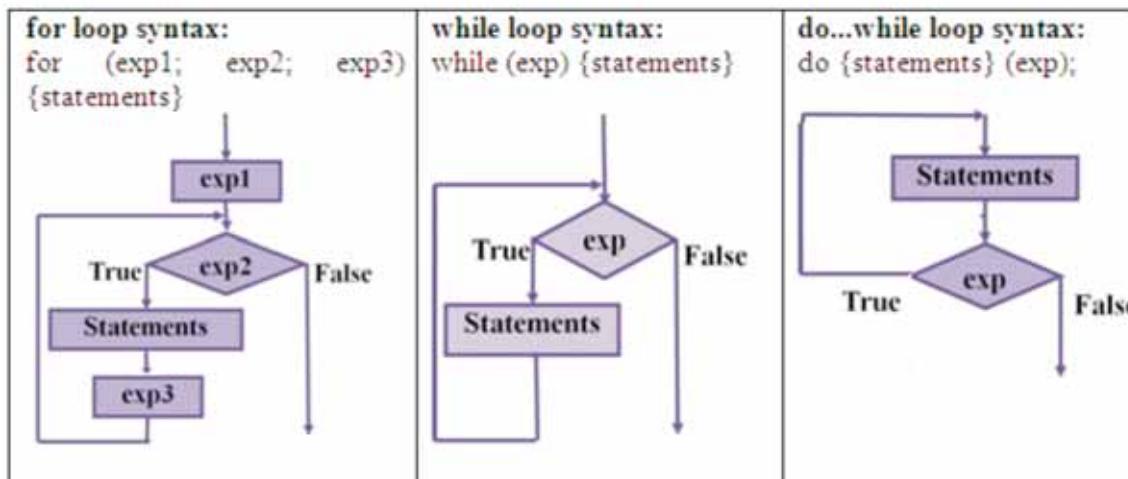
સ્વિચ-સ્ટેટમેન્ટનો અમલ કરતા સમયે case1 થી શરૂ કરી ટેસ્ટ-પદાવલીની કિમત દરેક case કિમત સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જો બંને કિમત સમાન મળે, તો તે caseનાં વિધાનો (બ્લોક હોય તે જરૂરી નથી)નો અમલ થાય છે. જો સમાન

કિમત ન મળે તો default વિધાનનો અમલ થાય છે. default વિધાન વૈકલ્પિક છે, આથી જો default ન આપેલું હોય અને કોઈ પણ case સાથેની કિમત મેચ ન થાય, તો કંઈ પણ કર્યા વિના સ્વિચ-સ્ટેટમેન્ટનો અંત આવે છે.

અહીં નોંધ કરો કે દરેક case વિધાન પછી break વિધાન ફરજિયાત નથી. break વિધાનનો ઉપયોગ સ્વિચ-સ્ટેટમેન્ટનો અંત લાવવા માટે થાય છે, એટલે કે, સ્વિચના અંત પછીના પહેલા વિધાન ઉપર જવા માટે થાય છે.

રિપીટિટિવ કન્ટ્રોલ-સ્ટ્રક્ચર (Repetitive Control Structures)

જવા ગ્રામ પ્રકારનાં લૂપિંગની રૂચના પૂરી પાડે છે : for, while અને do...while. આકૃતિ 7.13માં આ બધાં લૂપની વાક્યરચના (syntax) અને માળખું (structure) દર્શાવેલું છે.

આકૃતિ 7.13 : રિપીટિટિવ કન્ટ્રોલ-સ્ટ્રક્ચર (પુનરાવર્તી નિયંત્રણમાળખા)

for અને while લૂપમાં સૌપ્રથમ ટેસ્ટપદાવલીની ગણતરી કરવામાં આવે છે અને જો શરત સાચી હોય, તો લૂપની અંદરનાં વિધાનોનો અમલ થાય છે. આ લૂપ પ્રવેશ-નિયંત્રિત (entry-controlled) અથવા પ્રી-ટેસ્ટ (pre-test) પ્રકારના લૂપ છે. અહીં, એ શક્ય છે કે લૂપની અંદરનાં વિધાનોનો બિલકુલ અમલ જ ન થાય.

જ્યારે પુનરાવૃત્તિ (iterations)ની સંખ્યા અગાઉથી નક્કી હોય, ત્યારે સામાન્ય રીતે for લૂપ વપરાય છે. આ લૂપની અંદર ત્રણે પદાવલીઓ વૈકલ્પિક હોય છે. પહેલી પદાવલી initializer (જે પ્રારંભિક કિમત આપે છે.), બીજી પદાવલી condition (શરત) અને ત્રીજી પદાવલી iterator (પુનરાવૃત્તિ કરનાર) છે. આથી for(;;) એ માન્ય વિધાન છે, પણ લૂપમાંથી બહાર આવવા માટે કોઈ નિયંત્રણવિધાન (control-statement)ની જરૂર રહે છે. જો break વિધાનનો અમલ ન થાય, તો તે અનંત લૂપમાં પરિણામે છે.

do...while લૂપમાં પહેલાં પદાવલીઓનો અમલ થાય છે અને પછી પદાવલીની કિમત ટેસ્ટ કરવામાં આવે છે. જો ટેસ્ટની શરતનું પરિણામ true મળે તો લૂપમાં પુનરાવર્તન થાય છે. આ રીતે, do...while લૂપ નિર્ગમન-નિયંત્રિત (exit-controlled) અથવા પોસ્ટ-ટેસ્ટ (post-test) પ્રકારનું લૂપ છે. અહીં, લૂપની અંદરનાં વિધાનો ઓછામાં ઓછા એક વખત અમલમાં આવે છે.

નીચેનાં ઉદાહરણો 0 થી 9ની પૂર્ણાક સંખ્યાઓ ગણે પ્રકારનાં લૂપનો ઉપયોગ કરીને છાપે છે.

for લૂપનો ઉપયોગ :

```
for (int i = 0; i < 10; i++)
{
    System.out.println(i);
}
```

while લૂપનો ઉપયોગ

```
int i = 0;  
while(i < 10)  
{  
    System.out.println(i++); //prints i before applying i++  
}
```

do...while લૂપનો ઉપયોગ

```
int i = 0;  
do  
{  
    System.out.println(i++);  
} while(i < 10);
```

break અને continue વિધાનનો ઉપયોગ (Use of Break and Continue Statement)

break વિધાનનો ઉપયોગ સ્વિચ કે લૂપ પ્રકારની રચનાની બહાર પ્રોગ્રામનું નિયંત્રણ ફેરવવા માટે થાય છે.

જ્યારે સ્વિચ (switch) સાથે break વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે તે પછીનાં વિધાનોનો અમલ કર્યા વિના તેમને છોડી દઈને switch વિધાનના અંત પછીના પહેલા વિધાન ઉપર નિયંત્રણનું સ્થાનાંતર થાય છે.

લૂપ (loop)માં break વિધાન લૂપમાંથી નિર્ગમન (exit) માટે વપરાય છે. જ્યારે લૂપમાં break વિધાનનો અમલ થાય છે, ત્યારે લૂપમાં સમાપેલાં બધાં વિધાનો અમલ કર્યા વિના છોડી દેવામાં આવે છે અને વધારાનું કોઈ પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી. પ્રોગ્રામનું નિયંત્રણ લૂપના અંત પછીના પહેલા વિધાન ઉપર સ્થાનાંતર થાય છે. યાદ રાખો કે લૂપની બહાર અને સૌથી નજીકના આ વિધાન ઉપર break કૂદકો મારે છે.

continue વિધાનનો ઉપયોગ લૂપમાંના તેનાં પછીનાં વિધાનોને છોડી દેવા માટે અને તે પછીનાં પુનરાવર્તન માટે થાય છે. બંને વિધાનો break અને continueનો ઉપયોગ C ભાષાની રીતે જ થાય છે.

નેસ્ટેડ લૂપ (Nested-loops)

જાવામાં સમાન પ્રકારના કે અલગ પ્રકારના લૂપનું નેસ્ટિંગ (Nesting) કરી શકાય છે. આકૃતિ 7.4માં નેસ્ટેડ લૂપ, break અને continue વિધાનોનો ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે.

```
prime.java - SciTE  
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help  
prime.java  
class prime // determine prime numbers in the range 3 to 100  
{  
    public static void main (String[] s)  
    {  
        boolean prime;  
        int i, last, n;  
  
        System.out.println ("Prime numbers between 3 and 100");  
        for (n=3; n<100; n=n+2) // no need to try even numbers > 2  
        {  
            if ( n < 4)  
            {  
                prime=true;  
                System.out.println(n);  
                continue;  
            }  
  
            //if (n%2 == 0) prime = false;  
            prime=true;  
            i=3; last = (int)Math.sqrt(n);  
            do  
            {  
                if (n%i == 0) // n is divisible by i  
                {  
                    prime=false;  
                    break; // break innermost do...while loop???  
                }  
                i = i + 2; // no need to divide by even numbers  
            } while (prime && (i<last)); // end of do...while loop  
            if (prime) System.out.println (n);  
        } // end of for loop  
    } // end of main  
} // end of class  
  
>javac prime.java  
>Exit code: 0  
>java -cp . prime  
Prime numbers between 3 and 100:  
3  
5  
7  
11  
13  
17  
19  
23  
25  
29  
31  
35  
37  
41  
43  
47  
49  
53  
59  
61  
67  
71  
73  
79  
83  
89  
97  
>Exit code: 0
```

આકૃતિ 7.14 : નેસ્ટેડ લૂપ, break અને continue વિધાનનો ઉપયોગ

આફ્ટર 7.14માં આપણો એક પ્રોગ્રામ લખેલો છે જે 3 થી 100 વચ્ચેની અવિભાજ્ય સંખ્યા (prime numbers) છાપે છે. આ ઉપરાંત તે sqrt વિધેયનો ઉપયોગ પણ દર્શાવે છે. જવાની કલાસ-લાઈબ્રેરીમાં Math નામના કલાસનો સમાવેશ થાય છે. Math કલાસમાં ગાણિતિક કાર્યોનો સંપૂર્ણ સેટ વ્યાખ્યાયિત કરેલો છે. sqrt() વિધેય Math કલાસની એક સ્ટેટિક મેથડ સંખ્ય છે જે Math.sqrt() થી ઇન્વોક (invoke) કરી શકાય છે.

લેબલ કરેલા લૂપ અને લેબલ કરેલા break (Labelled Loops and Labelled Break)

જ્યારે આપણે નેસ્ટેડ લૂપ વાપરીએ છીએ, ત્યારે તેમાં રહેલું break વિધાન કે જે સૌથી નજીકના લૂપમાં સમાયેલું છે તેને અટકાવી લૂપની બહાર નિયંત્રણ સ્થાનાંતર કરે છે. એ જ પ્રમાણે continue વિધાન તે જે લૂપમાં સમાયેલું છે તે ફરી શરૂ કરે છે.

જો આપણે લૂપ અટકાવું હોય અથવા કયા લૂપનું પુનરાવર્તન કરવું તેનું નિયંત્રણ કરવા હીચથી હોઈએ તો આપણે લેબલ કરેલા લૂપનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. લેબલ કરેલું લૂપ વાપરવા માટે લૂપની શરૂઆત પહેલાં લેબલ (label) અને તેના પછી ગુરુવિરામ (:) લખવું પડે. જે લૂપમાં હોય તેની બહાર નિયંત્રણ લઈ જવું હોય ત્યારે break અથવા continue કીવર્ડ (keyword) પછી લેબલનું નામ લખવામાં આવે છે. આફ્ટર 7.15માંનો પ્રોગ્રામ લેબલ સાથેના લૂપનો ઉપયોગ દર્શાવે છે.

જ્યારે આફ્ટર 7.15ના કોડનો અમલ થાય છે, ત્યારે $i=5$ ની ડિમત 350 થાય છે, જ્યારે $i=5$ અને $x = 70$ હોય. જ્યારે while લૂપની અંદર રહેલાં ifની શરતનું પરિણામ true મળે ત્યારે 'break out;' વિધાનનો અમલ થાય છે. તે બહારનું for લૂપ કે જે 'out' નામથી લેબલ કરેલું છે તેનો અંત લાવશે. જો ફક્ત break વિધાન જ વાપર્યું હોય તો તે જે while લૂપની અંદર છે તેમાંથી જ બહિર્ગમન કરતા અને for લૂપના પછીના પુનરાવર્તનથી ચાલુ રહેશે. અહીં, બહારનું for લૂપ $i=6$ અને તેનાથી વધારે ડિમત માટે અમલમાં આવશે નહીં.

```

LblBlock.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 LblBlock.java
class LblBlock // Use of labelled block to break the outer loop
{
    public static void main (String[] s)
    {
        int x=0;
        out: for (int i = 4; i <10; i++)
        {
            x=10;
            while (x < 100)
            {
                System.out.println ("Inside while loop: i is "
                    + i + ", x is " + x);
                if ( i * x == 350 )
                    break out;
                x = x+20;
            } // end while
            System.out.println ("\\nOutside while loop: i is "
                + i + ", x is " + x + "\\n");
        } // end out for loop
        System.out.println ("\\nOutside for loop: x is " + x);
    } // end of main
} // end of class

```

>javac LblBlock.java
>Exit code: 0
>java -cp . LblBlock
Inside while loop: i is 4, x is 10
Inside while loop: i is 4, x is 30
Inside while loop: i is 4, x is 50
Inside while loop: i is 4, x is 70
Inside while loop: i is 4, x is 90
Outside while loop: i is 4, x is 110
Inside while loop: i is 5, x is 10
Inside while loop: i is 5, x is 30
Inside while loop: i is 5, x is 50
Inside while loop: i is 5, x is 70
Outside for loop: x is 70
>Exit code: 0

આફ્ટર 7.15 : લેબલ કરેલા લૂપ અને breakનો ઉપયોગ

હવે આપણે પ્રોગ્રામમાં લેબલ કરેલા લૂપ અને breakનું બીજું ઉદાહરણ લઈએ જે 40 થી 100 વચ્ચેની પ્રથમ એકી વિભાજ્ય (non-prime) સંખ્યા આવે તાં સુધીની અવિભાજ્ય સંખ્યાઓ (prime numbers) છાપે. જુઓ આફ્ટર 7.16.

```

1 LblLoop.java
class LblLoop // determine first non-prime odd number in the range 41 to 100
{
    public static void main (String[] s)
    {
        boolean prime=true;
        int i, last, n;

        // break the loops as soon as first non-prime odd number is found
        forLoop: for (n=41; n<100; n=n+2) // no need to try even numbers >2
        {
            if (n < 4)
            {
                prime=true;
                System.out.println(n);
                continue;
            }

            prime=true;
            i=3; last = (int)Math.sqrt(n);
            do
            {
                if (n%i == 0) // n is divisible by i
                {
                    prime=false;
                    break forLoop; // break for loop labelled 'forLoop'
                }
                i = i + 2; // no need to divide by even numbers
            } while (prime && (i<last)); // end of do...while loop
            if (prime) System.out.println (n + " is prime");
        } // end of for loop
        if (!prime) System.out.println (n + " is not prime");
    } // end of main
} // end of class

```

>javac LblLoop.java
>Exit code: 0
>java -cp . LblLoop
41 is prime
43 is prime
45 is not prime
>Exit code: 0

આકૃતિ 7.16 : 40થી 100 વર્યેની અભાજ્ય સંખ્યા છાપતો પ્રોગ્રામ

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે જાવાની મૂળભૂત બાબતો વિશે ચર્ચા કરી. જાવામાં પ્રાથમિક તેટા પ્રકારો આઠ પ્રકારના છે. જાવામાં character એ 2 બાઈટનો યુનિકોડ અક્ષર છે. જાવામાં અનેક પ્રકારનાં લિટરલ વપરાય છે. ન્યૂમરિક લિટરલ પૂર્વનિર્ધારિત રીતે double પ્રકારનાં છે. C ભાષા જેવા જ કાન્ટ્રોલ-સ્ટ્રક્ચર જેમકે if, switch, for લૂપ, while લૂપ અને do...while લૂપ ઉપલબ્ધ છે. છગાદિયા કોંસ { }ની વર્ણે વિધાનો લખીને બ્લોકનો નિર્દેશ કરી શકાય છે. ચલના કાર્યક્રમની મર્યાદા (scope) તે બ્લોક પૂરતી જ છે જ્યાં તે વ્યાખ્યાયિત કરેલા છે.

સ્વાધ્યાય

- જાવામાં character તેટાપ્રકારનું કદ કેટલું હોય છે ?
- જાવામાં int અને long તેટાપ્રકાર કેટલી બાઈટ રોકે છે તે જણાવો.
- જાવામાં ઉપલબ્ધ if અને switch વિધાન સમજાવો.
- જાવામાં ઉપલબ્ધ વિવિધ પુનરાવર્તિત માળખાં વિશે ચર્ચા કરો.
- જાવામાં બ્લોક અથવા લૂપ માટે લેબલ કઈ રીતે વાપરી શકાય ?

6. નીચેનામાંથી ખરા વિકલ્પની પસંદગી કરો :

પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય

નીચે જણાવેલાં કાર્ય માટે જવાપોગ્રામ લખો :

1. સ્ટોરમાં સેલ સમયે ₹ 5000ની ખરીદી ઉપર 10% વળતર આપવામાં આવે છે. એક પ્રોગ્રામ લખો, જે 'purchase' નામના ચલને કોઈ કિમત ઓસાઈન કરે અને પછી વળતરબાદની કિમતની ગણતરી કરે. ખરીદકિમત અને આપેલ વળતર પ્રદર્શિત કરો.
2. એક પ્રોગ્રામ લખો, જે ગ્રાહકની ઉંમર અને ચલચિત્રના શોના સમય (મેટિની કે અન્ય શો) પ્રમાણે ચલચિત્રની ટિકિટની કિમત શોધે. વયસ્ક માટે નોર્મલ શો અને મેટિની-શોની ટિકિટ અનુકૂમે ₹ 100 અને ₹ 50 છે. વયસ્ક એ છે, જેની ઉંમર 13 વર્ષ કરતાં વધારે છે. બાળકો માટે નોર્મલ શો અને મેટિની-શોની ટિકિટ અનુકૂમે ₹ 60 અને ₹ 40 છે. ઉંમર (age) અને શોના સમય (show time) માટે યોગ્ય ડેટાપ્રકારના ચલ ઘોષિત કરો, આ ચલને કિમત ઓસાઈન કરો અને ઉંમર, શો-ટાઈમ અને ટિકિટ-કિમત છાપો.
3. switch વિધાનનો ઉપયોગ કરીને મેળવેલા ગુણ પ્રમાણે ગ્રેડ પ્રદર્શિત કરતો પ્રોગ્રામ લખો.
4. એક બેન્ક ગ્રાહકોને વાર્ષિક 12%ના સાદા વ્યાજથી ધિરાણ આપે છે. પૂર્ણસમયનું વ્યાજ શરૂઆતમાં વસૂલવામાં આવે છે. માસિક હપ્તાની ગણતરી 36 માસના સમયગાળા અને ધિરાણ-રકમ ₹ 10000, 20000, 30000, 40000, 50000, 60000, 70000, 80000, 90000 અને 100000 માટે કરો.
5. એક પ્રોગ્રામ લખો, જે પૂર્ણાંક સંખ્યાઓ 5થી શરૂ કરી, જેનું વર્ગમૂળ 50 કે તેથી ઓછું હોય, તેવી સંખ્યાઓનું વર્ગમૂળ છાપો.

જાવામાં ક્લાસ અને ઓઝ્ઝેક્ટ

8

આપણે અગાઉ શીખી ગયા છીએ કે ઓઝ્ઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગમાં ઓઝ્ઝેક્ટ (object) અને ક્લાસ (class) એ પાયાના એકમો છે. જાવા ઓઝ્ઝેક્ટ આધારિત ભાષા છે. આ પ્રકરણ જાવા-પ્રોગ્રામિંગમાં ક્લાસ અને ઓઝ્ઝેક્ટ કઈ રીતે બનાવવા તે સમજાવે છે. આ પ્રકરણના અભ્યાસ પછી જાવામાં ઓઝ્ઝેક્ટ શું છે અને ક્લાસ શું છે, તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર મેળવવા તમે સમર્થ હશો.

પરિચય (Introduction)

ક્લાસ (class) તેઠા (જેને એટ્રિબ્યુટ કહે છે) અને પ્રોગ્રામનો કોડ (વિધેય, જેને મેથડ કહે છે) બન્ને ધરાવે છે.

અગાઉના પ્રકરણમાં આપણે ક્લાસનો ઉપયોગ કરીને 'main' નામની એક જ મેથડ ધરાવતો પ્રોગ્રામ લખ્યો. જ્યારે ક્લાસનો અમલ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે main મેથડ વાપરીને એક સામાન્ય પ્રોગ્રામની જેમ વિનિયોગ ચાલ્યો. આપણે આ ઉદાહરણોમાં કોઈ પણ તેઠા મેથડ (data members)નો ઉપયોગ કર્યો ન હતો.

જાવા પ્રોજેક્ટમાં ફક્ત એક જ ક્લાસ વાપરવો શક્ય છે, પણ મોટા વિનિયોગ માટે તે રીત સારી નથી. સોફ્ટવેર ડિઝાઇન કરતા સમયે સંપૂર્ણ વિનિયોગને સરળ ઘટકોમાં વિભાજિત કરી દેવા જોઈએ કે જે તાકિક રીતે સંબંધિત કાર્યો કરે. આ દરેક ઘટક કે ભાગનો આપણે એક ક્લાસ બનાવી શકીએ.

હવે, આપણે 'Room' નામના ઉદાહરણથી જાવા પ્રોગ્રામિંગમાં ક્લાસ અને ઓઝ્ઝેક્ટના ઘ્યાલ વિશે સમજીએ. ઘર, છાત્રાલય, હોટેલ અથવા નિશાળના બંડ (રૂમ)ની લાક્ષણિકતાઓ એક્સમાન હોય છે. દરેક બંડ તેની પ્રોપર્ટી (property) જેમ કે length, height, number of windows, number of doors અને directionથી અજોડ રીતે ઓળખાય છે. સરળતા માટે આપણે અહીં length, width, height અને number of windows લઈશું.

હવે આપણે કોડલિસ્ટિંગ 8.1માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જાવપ્રોગ્રામ લખીશું, જે length, width, height અને nWindows એટ્રિબ્યુટ સાથેનો 'Room' નામનો ક્લાસ અને ત્રણ મેથડ બનાવશે. પહેલી મેથડ એટ્રિબ્યુટને કિમત ઓસાઈન કરશે. બીજી મેથડ ક્ષેત્રફળની ગણતરી કરશે અને ત્રીજી મેથડ તેના એટ્રિબ્યુટ પ્રદર્શિત કરશે. તે પછી આપણે આ ક્લાસનો ઉપયોગ કરવા માટે કોડ લખીશું.

```
/* Class Room */
class Room
{
    float length, width, height;
    byte nWindows;

    void setAttr (float l, float w, float h, byte n)
    {
        length = l; width = w; height = h;
        nWindows = n;
    } // end setAttr () method

    double area ( ) // area = length * width
```

```

        {
            return (length * width);
        } // end area() method

    void display ( )
    {
        System.out.println ("Length: " + length);
        System.out.println ("Width: " + width);
        System.out.println ("Height: " + height);
        System.out.println ("Number of Windows: " + nWindows);
    } // end display() method
} // end Room class

/* using Room class to create objects and run application */
class RoomDemo
{
    public static void main (String args[])
    {
        // Create a room object, assigned default values to attributes
        Room r1; // reference variable with null value by default
        r1 = new Room();
        // both declare and create in one statement
        Room r2 = new Room();

        // Display two room objects with initial default values
        r1.display();
        r2.display();

        // Assign values of attributes of objects
        r1.setAttr (18, 12.5f, 10, (byte)2);
        r2.setAttr (14, 11, 10, (byte)1);

        // Display updated contents
        r1.display();
        r2.display();

        // Display area
        System.out.println ("\nArea of room with length " + r1.length
            + " width " + r1.width + " is " + r1.area());
        System.out.println ("\nArea of room with length " + r2.length
            + " width " + r2.width + " is " + r2.area());
    } // end main()
} // end RoomDemo

```

કોડલિસ્ટિંગ 8.1 : ક્લાસ અને ઓફ્જેક્ટ બનાવવા અને તેનો ઉપયોગ કરવો

અહીં, સૌપ્રથમ, 'Room' નામનો ક્લાસ બનાવવા માટે કોડ લખેલો છે. તે પછી 'Room' ક્લાસના ઓઝેક્ટ બનાવવા માટેનો કોડ લખેલો છે અને તેથી મેથ્ડ (method) વાપરેલી છે. આ કાર્ય કરવા માટે main() મેથ્ડ ધરાવતો એક બીજો ક્લાસ 'RoomDemo' બનાવેલો છે. સોર્સફાઈલમાં આ ક્લાસ કોઈ પણ ક્રમમાં હોઈ શકે.

અહીં, આપણે તાર્કિક રીતે સંબંધિત કાર્યો કરતા 'Room' ક્લાસ બનાવવા અને આ ક્લાસનો 'RoomDemo' નામના ક્લાસના વિનિયોગમાં ઉપયોગ એ બંને અલગ કરેલા છે.

જ્યારે એક પ્રોગ્રામમાં બે અથવા વધારે ક્લાસ હોય, ત્યારે ફક્ત એક જ ક્લાસ main() મેથ્ડ ધરાવી શકે. આકૃતિ 8.1માં SciTE એડિટરમાં કોડનો અમલ દર્શાવ્યો છે.

```

RoomDemo.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 RoomDemo.java
/* Class Room */
class Room {
    float length, width, height;
    byte nWindows;

    void setAttr (float l, float w, float h, byte n) {
        length = l; width = w; height = h;
        nWindows = n;
    } // end setAttr () method

    double area () { // area = length * width
        return (length * width);
    } // end area() method

    void display () {
        System.out.println ("Length: " + length);
        System.out.println ("Width: " + width);
        System.out.println ("Height: " + height);
        System.out.println ("Number of Windows: " + nWindows);
    } // end display() method
} // end Room class

/* using Room class to create objects and run application */
class RoomDemo {
    public static void main (String args[])
    {
        // Create a room object, assigned default values to attributes
        Room r1; // reference variable with null value by default
        r1 = new Room();
        // both declare and create in one statement
        Room r2 = new Room();
    }
}

```

>javac RoomDemo.java
>Exit code: 0
>java -cp . RoomDemo

Length: 0.0	Width: 0.0	Height: 0.0	Number of Windows: 0
Length: 0.0	Width: 0.0	Height: 0.0	Number of Windows: 0
Length: 18.0	Width: 12.5	Height: 10.0	Number of Windows: 2
Length: 14.0	Width: 11.0	Height: 10.0	Number of Windows: 1
Area of room with length 18.0 width 12.5 is 225.0			
Area of room with length 14.0 width 11.0 is 154.0			
>Exit code: 0			

આકૃતિ 8.1 : એક કરતાં વધારે ક્લાસના ઉપયોગનું પ્રદર્શન કરવા માટે જાવાપ્રોગ્રામ

આકૃતિ 8.1માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે RoomDemo વિનિયોગના આપેલા ઉદાહરણમાં નીચે જણાવેલાં કાર્ય કરવામાં આવે છે.

- સૌપ્રથમ Room ક્લાસના બે ઓઝેક્ટ r1 અને r2 બનાવવામાં આવેલા છે. પૂર્વનિર્ધારિત કિમત તેને આપવામાં આવે છે (initialized). (પૂર્વનિર્ધારિત રીતે આંકડાકીય કિમત શૂન્ય છે.)
- display મેથ્ડ વડે આ બંને ઓઝેક્ટની માહિતી પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.
- ન્યુમરિક લિટરલ પ્રાચલો સાથે setAttr() મેથ્ડનો અમલ (invoke) કરીને બંને ઓઝેક્ટ r1 અને r2 ના એટ્રિબ્યુટમાં ફેરફાર થાય છે.
- બંને ઓઝેક્ટની નવી માહિતી પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

અંતમાં બંને Room ઓઝેક્ટનું ક્ષેત્રફળ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. અહીં, ક્ષેત્રફળ શોધવા માટે area() મેથ્ડનો અમલ કરેલી છે.

જાવામાં ક્લાસ (Class in Java)

આપણે અત્યાર સુધીમાં ક્લાસનો ઉપયોગ કરતો એક પ્રોગ્રામ લખેલો છે. હવે આપણે વાક્યરચના (syntax) અને ક્લાસ તથા ઓઝેક્ટ બનાવવા માટેની અન્ય માહિતી અને વિનિયોગમાં તેના ઉપયોગ વિશે શીખીશે.

કલાસ એ એકસમાન લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતા અનેક ઔજેક્ટનું એક માળખું (template) છે. કલાસ કોઈ ચોક્કસ ઔજેક્ટના જૂથની લાક્ષણિકતાઓને સમાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'Room' એ બધા ખંડની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ સાથેનું એક ટેમ્પલેટ છે.

જાવામાં class ચાવીરૂપ શબ્દ(keyword)નો ઉપયોગ કરીને કલાસને નીચે પ્રમાણે વાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે :

```
class <ClassName>
{
    <Variables>
    <Methods>
}
```

આપણે જાવામાં દરેક કલાસ બનાવીએ છીએ, તે સામાન્ય રીતે બે ઘટકોનો બનેલો હોય છે : એટ્રિબ્યુટ (attribute) અને બિહેવ્યર (behaviour). એટ્રિબ્યૂટને કલાસમાં ચલથી વાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. બિહેવ્યરને કલાસમાં મેથડથી વાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. મેથડનો ઉપયોગ એટ્રિબ્યૂટને મેળવવામાં અને તેમાં ફેરફાર કરવા માટે થાય છે.

કોડલિસ્ટિંગ 8.1માં આપણે 'Room' નામનો કલાસ વાખ્યાયિત કરેલો છે, જેના એટ્રિબ્યુટ length, width, height અને nWindows નામના ચલથી વાખ્યાયિત કરેલાં છે અને બિહેવ્યર setAttr(), display() અને area() નામની મેથડથી વાખ્યાયિત કરેલા છે. 'Room' કલાસનો ઉપયોગ કરીને વિનિયોગ બનાવવા માટે એક અન્ય કલાસ બનાવ્યો છે.

ઓજેક્ટ બનાવવા (Creating Objects)

કલાસમાંથી ઓજેક્ટ બનાવવા માટે નીચે જણાવેલાં પગલાંઓની જરૂર પડે છે :

- Declaration :** <class name> <variable name> વાક્યરચના (syntax) સાથેનો કલાસ પ્રકારનો ચલ ધોષિત કરવામાં આવે છે.
- Instantiation :** (ઇન્સ્ટન્સિએશન - દિઝાંતીકરણ) મેમરી ફાળવીને ઓજેક્ટ બનાવવા માટે new ચાવીરૂપ શબ્દ વપરાય છે.
- Initialization :** નવા બનાવેલા ઓજેક્ટને કિમત આપવા માટે (initialize) કન્સ્ટ્રક્ટર (constructor) (એક વિશિષ્ટ પ્રકારની મેથડ) કોલ કરવામાં આવે છે.

જાવામાં કલાસ એ int અને boolean જેવા સમાવિષ્ટ પ્રકારના જેવો જ એક પ્રકાર છે. આથી, કલાસના નામનો ઉપયોગ ધોષિત વિધાનમાં ચલના પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરવા, ઔપયારિક પ્રાચ્યલનો પ્રકાર જણાવવા અને વિધેયની પરત કિમતનો પ્રકાર જણાવવા થાય છે.

'Room' નામના કલાસનો ઓજેક્ટ ધોષિત કરવા માટે નીચેનું વિધાન વાપરો :

```
Room r1;
```

ચલને ધોષિત કરવાથી ઓજેક્ટ બનનો નથી. આ એક મહત્વનો મુદ્દો યાદ રાખવો જોઈએ. જાવામાં કોઈ પણ ચલ ક્યારેય ઓજેક્ટનો સંગ્રહ કરી શકતો નથી. કલાસ પ્રકારના ઉપયોગ વડે ધોષિત કરેલો ચલ ફક્ત ઓજેક્ટના નિર્દ્દશનો સંગ્રહ કરે છે. આથી, કલાસ પ્રકારના ચલને નિર્દ્દિશિત ચલ (reference variable) પણ કહેવામાં આવે છે. અહીં, r1 એ નિર્દ્દિશિત ચલ છે.

હવે પછીનું પગલું છે ઓજેક્ટ બનાવવાનું. new ચાવીરૂપ શબ્દનો ઉપયોગ કરીને આપણે ઓજેક્ટ બનાવી શકીએ. પ્રક્રિયક new ઓજેક્ટ માટેની મેમરી ફાળવશે અને ભવિષ્યમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તે માટે તે ઓજેક્ટનો સ્થાનાંક (address) પરત કરશે. રેફરન્સ (reference) એ મેમરીનો સ્થાનાંક છે, જ્યાં ઓજેક્ટનો સંગ્રહ કરેલો છે. હકીકતમાં, મેમરીનો ખાસ ભાગ કે જેને હીપ (heap) કહેવામાં આવે છે, જ્યાં ઓજેક્ટ રાખવામાં આવે છે.

જ્યારે ઓઝેક્ટ બનાવવામાં આવે છે ત્યારે, મેમરીની ફાળવણી ઉપરાંત 'constructor' નામની વિશિષ્ટ મેથડ શરૂઆતના કાર્ય કરવા માટે અમલવામાં મૂકવામાં આવે છે. આપણે કન્સ્ટ્રક્ટર (constructor) વિશે આ પ્રકરણમાં હવે પછી શીખીશું.

હવે, આપણે Roomના પ્રકારનો એક ઓઝેક્ટ બનાવીએ અને તેનો સ્થાનાંક ચલ r1 ને સોંપીએ (અસાઈન કરીએ) :

```
r1 = new Room();
```

અહીં કૌંસ અગત્યના છે, તેને છોડી દેશો નહીં. ચલ (આર્ગ્યુમેન્ટ) વગરના ખાલી કૌંસ પૂર્વનિર્ધારિત constructorને કોલ કરશે. તે પૂર્વનિર્ધારિત કિમતો વડે ઓઝેક્ટના એટ્રિબ્યુટની પ્રારંભિક કિમત તેમાં મૂકશે (initializes). કૌંસમાં આર્ગ્યુમેન્ટની કિમતો પણ હોઈ શકે કે જે ચલની પ્રારંભિક કિમત નક્કી કરે. આ વપરાશકર્તા નિર્મિત કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ કરીને શક્ય છે.

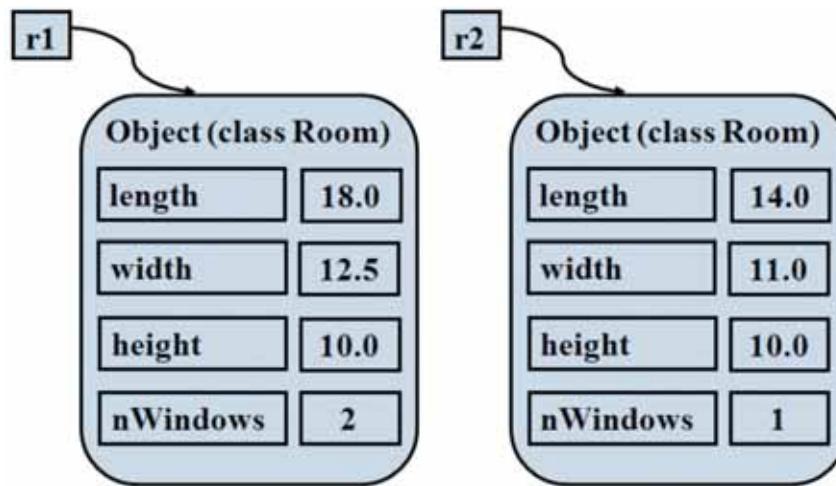
જ્યારે "r1=new Room();" વિધાનનો અમલ થાય છે, ત્યારે યાદ રાખો કે ઓઝેક્ટનો ચલ r1માં સંગ્રહ થતો નથી. ચલ r1 ઓઝેક્ટનો ફક્ત સ્થાનાંક (એડ્રેસ) જ ધરાવે છે.

ઓઝેક્ટ ધોષિત કરવા અને બનાવવા માટે ઉપર જ્ઞાવેલાં બંને પગલાંને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે એક વિધાનમાં બેગાં કરી શકાય છે :

```
Room r2 = new Room();
```

અહીં, ચલ r2 મેમરી સ્થાનાંક ધરાવે છે, જ્યાં નવો ઓઝેક્ટ બનાવેલો છે.

અહીં તે પણ નોંધવું જોઈએ કે કલાસ ફક્ત ચલનો પ્રકાર નક્કી કરે છે. તેટા હક્કિતમાં વ્યક્તિગત ઓઝેક્ટની અંદર હોય છે અને કલાસની અંદર નહીં. આ રીતે, દરેક ઓઝેક્ટને પોતાનો તેટાનો સેટ હોય છે. કોડ વિસ્ટિંગ 8.1માં, આપણે new પ્રક્રિયકનો ઉપયોગ કરીને બે ઓઝેક્ટ r1 અને r2 બનાવેલા છે. આકૃતિ 8.2માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આ બંને ઓઝેક્ટને તેમની તેટાની કિમતને રાખવા માટે અલગ-અલગ મેમરીની ફાળવણી કરવામાં આવેલી છે.

આકૃતિ 8.2 : Room કલાસના બે ઇન્સ્ટન્સ (instance)

જ્યારે ઓઝેક્ટની પછી જરૂર રહેતી નથી, ત્યારે તે મેમરી ફરી વાપરવા માટે છૂટી કરવામાં આવે છે. જ્યામાં ગાર્બ્જ કલેક્ટર (garbage collector) હોય છે કે જે વણવપરાયેલા ઓઝેક્ટને શોધે છે અને તે આ ઓઝેક્ટ દ્વારા વપરાયેલી મેમરી પાછી મેળવે છે (એટલે કે છૂટી કરે છે). આપણે મેમરી મુક્ત કરવા માટે બાબુ રીતે કશું કરવાની જરૂર નથી.

ઓઝેક્ટ આધ્યારિત પ્રોગ્રામિંગ (OOP) ભાષામાં ઓઝેક્ટ બનાવવાની કિયાને ઓઝેક્ટ ઇન્સ્ટન્સિએશન (object instantiation) પણ કહેવામાં આવે છે. ઓઝેક્ટ માટે તેટાનો સંગ્રહ કરવા માટે મેમરી ફાળવીને ઓઝેક્ટનો ઇન્સ્ટન્સ (instance) નિર્મિત કરવામાં આવે છે. કોઈ કલાસનો જે ઓઝેક્ટ ભાગ હોય, તેને કલાસનો ઇન્સ્ટન્સ (instance) કહેવામાં આવે છે.

આ રીતે, કલાસનો ઈન્સ્ટન્સ એ હકીકતમાં ઓઝેક્ટ માટેનો બીજો શબ્દ છે. કલાસ એ ઓઝેક્ટનું અમૂર્ત (abstract) સ્વરૂપ છે, જ્યારે ઈન્સ્ટન્સ એ મૂર્ત કે સાકાર સ્વરૂપ છે. હકીકતમાં, OOP ભાષામાં ઈન્સ્ટન્સ અને ઓઝેક્ટ શબ્દો ઘણી વખત એકબીજાની અદલાબદીમાં વપરાય છે.

કલાસનો દરેક ઈન્સ્ટન્સ કલાસમાં ઘોષિત કરેલા ચલના એટ્રિબ્યુટ માટે અલગ-અલગ કિમત ધરાવી શકે છે. આ પ્રકારના ચલનો ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ (instance variable) તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ઓઝેક્ટ બનાવતા સમયે ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલનું નિર્માણ થાય છે અને ઓઝેક્ટના સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ સુધી તે રહે છે.

ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ ઓઝેક્ટના એટ્રિબ્યુટ વ્યાખ્યાપિત કરે છે. કલાસ એટ્રિબ્યુટનો પ્રકાર વ્યાખ્યાપિત કરે છે. દરેક ઈન્સ્ટન્સ તે એટ્રિબ્યુટની પોતાની કિમતનો સંગ્રહ કરે છે.

ઓઝેક્ટના બિહેવ્યરને વ્યાખ્યાપિત કરવા માટે આપણે મેથડ બનાવીએ છીએ. જાવામાં મેથડ ફક્ત કલાસની અંદર જ વ્યાખ્યાપિત કરી શકાય છે. આ મેથડ ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલની કિમત મેળવવા અથવા બદલવા માટે ઓઝેક્ટનો ઉપયોગ કરીને ઈન્વોક (invoke) કરી શકાય છે. આવી મેથડ ઈન્સ્ટન્સ મેથડ તરીકે ઓળખાય છે.

ઈન્સ્ટન્સ મેથડ ઓઝેક્ટનું બિહેવ્યર વ્યાખ્યાપિત કરવા માટે વપરાય છે. મેથડ ઈન્વોક કરવી એ ઓઝેક્ટને કોઈ કાર્ય કરવા માટેનો હુકમ છે.

કોડલિસ્ટિંગ 8.1માં આપણે Room નામનો કલાસ length, width, height અને nWindows નામના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ અને setAttr(), display() તથા area() નામની ઈન્સ્ટન્સ મેથડ સાથે વ્યાખ્યાપિત કરેલો છે.

સારાંશ રૂપે,

- new કી વર્દ્ધી ઓઝેક્ટ બનાવી શકાય છે.
- new કી વર્ડ કલાસના ઈન્સ્ટન્સને રજૂ કરતો ઓઝેક્ટનો નિર્દ્દશ પરત કરે છે.
- કલાસના બધા ઈન્સ્ટન્સની હીપ (heap) તરીકે ઓળખાતા તેટા સ્ટ્રક્ચરમાં મેમરીની ફાળવણી થાય છે.
- દરેક ઓઝેક્ટ ઈન્સ્ટન્સનો પોતાનો તેટા સેટ હોય છે.

ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ ઓક્સેસ કરવા (કાર્ય કરવા માટે મેળવવા) અને ઈન્સ્ટન્સ મેથડ કોલ કરવી (Accessing instance variables and calling instance methods)

ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ અને ઈન્સ્ટન્સ મેથડ ઓઝેક્ટ દ્વારા મેળવવામાં (access) આવે છે. તેનો નિર્દ્દશ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ડોટ પ્રક્રિયક (.) દ્વારા કરી શકાય છે :

<object reference>. <instance variable or method>

ઉદાહરણ તરીકે, આપણે પ્રોગ્રામમાં Room r1ની lengthનો ઉલ્લેખ r1.length વાપરીને કરી શકીએ છીએ અને કોડલિસ્ટિંગ 8.1માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે r1.display() મેથડને ઈન્વોક કરી Room r1ની એટ્રિબ્યુટની કિમતોને પ્રદર્શિત કરી શકીએ છીએ. અહીં એ નોંધ કરશો કે ડોટ (.) એ એક પ્રક્રિયક છે અને ડોટ પ્રક્રિયકની સહચારિતા (એસોસિએટિવિટી) ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ હોય છે.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રોગ્રામમાં કોઈ પણ જગ્યાએથી તેટા આ રીતે સીધો મેળવવાથી સુરક્ષિત હોવો જોઈએ. આ જાતનું રક્ષણ ઓક્સેસ મોડિફિયર (access modifier) વડે શક્ય છે, જેની ચર્ચા આપણે હવે પછી કરીશું.

જ્યારે આપણે એક જ કલાસની મેથડની અંદર ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ વાપરીએ છીએ, ત્યારે ડોટ (.) વાપરવાની કોઈ જરૂર નથી. ઉદાહરણ તરીકે, કોડલિસ્ટિંગ 8.1માં display મેથડમાં ડોટપ્રક્રિયકના ઉપયોગ વિના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલને ઓક્સેસ કરેલાં છે. અહીં એ શક્ય છે, કારણકે રેફરન્સ વેરિયેબલ r1નો ઉપયોગ કરીને મેથડ ઈન્વોક કરેલી છે અને આ રીતે r1 ઉપર સંગ્રહ કરેલા ઓઝેક્ટના અનુસંધાને ઉલ્લેખ કરેલાં ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ માનવામાં આવે છે.

આપણે અગાઉ શીખ્યા તે પ્રમાણે જ્યારે આપણે કલાસનો ઉપયોગ કરીને ફક્ત ઓઝેક્ટ ઘોષિત કરીએ છીએ, ત્યારે ઓઝેક્ટ

બનતો નથી. આ કિસ્સામાં રેફરન્સ વેરિયેબલ કોઈ ઓઝેક્ટનો નિર્દ્દશ કરતો નથી અને તેની પ્રારંભિક ડિમત પૂર્વનિર્ધારિત રીતે નલ (null) હોય છે. આ પ્રકારના નલ રેફરન્સ અથવા નલ પોઇન્ટરનો ઉપયોગ અમાન્ય છે અને આથી નલ રેફરન્સ સાથેના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ કે ઈન્વોકિંગ મેથડ ભૂલ (error) આપશે. નીચે આપેલો કોડ વાપરી જુઓ :

```
Room r1; // null value assigned to reference variable by default
```

```
System.out.println(r1.length); // illegal
```

```
r1.display(); // illegal
```

કલાસ-વેરિયેબલ અને કલાસ-મેથડ (Class Variables and Class Methods)

આપણે અગાઉ ચર્ચા કરી તે પ્રમાણે જ્યારે new કી વર્દનો ઉપયોગ કરીને ઓઝેક્ટ બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેના એટ્રિબ્યુટની ડિમતનો સંગ્રહ કરવા માટે હીપ (heap) વિસ્તારમાંથી મેમરીની ફાળવણી કરવામાં આવે છે. આ રીતે દરેક ઓઝેક્ટના પોતાના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ હોય છે જે મેમરીમાં અલગ-અલગ જગ્યા રોકે છે.

હવે ધારો કે આપણે અત્યાર સુધીમાં બનાવેલા બધા Room ઓઝેક્ટની windowsની કુલ સંખ્યા આપણને જોઈએ છે. આ ડિમતનો સંગ્રહ કરવા માટે દરેક કલાસ દીઠ આપણે ફક્ત એક ચલની જરૂર પડશે. આ ચલને દરેક ઓઝેક્ટના એટ્રિબ્યુટ તરીકે રાખવો એ અર્થહીન છે. હકીકતમાં તે ઓઝેક્ટનો એટ્રિબ્યુટ નથી પણ તે કલાસનો એટ્રિબ્યુટ છે.

આથી જ્યારે કેટલાક ચલની જરૂર હોય અને તે એક જ કલાસના બધા ઓઝેક્ટ ઈન્સ્ટન્સ વચ્ચે વાપરવાના હોય, તો દરેક કલાસ દીઠ ચલને મેમરી ફક્ત એક વાર જ ફાળવવી જોઈએ. આનો અર્થ એ થાય કે ચલ કલાસનો ભાગ છે અને ઓઝેક્ટનો નહીં. આવા ચલ તેટાના પ્રકાર પહેલાં static કી વર્ડ વાપરી ને કલાસમાં ઘોષિત કરવામાં આવે છે અને આ સ્ટેટિક વેરિયેબલ (static variables) કલાસ વેરિયેબલ (class variable) કહેવાય છે.

ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલની ડિમત ઈન્સ્ટન્સ (ઓઝેક્ટ માટે ફાળવવામાં આવેલી મેમરી)માં સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, જ્યારે કલાસ-વેરિયેબલની ડિમત કલાસના પોતાનામાં જ સંગ્રહ કરે છે.

ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ સાથેના કલાસમાં નીચેનું વિધાન ઉમેરીને totWindows નામનો કલાસ-વેરિયેબલ ઘોષિત કરીએ :

```
static int totWindows;
```

સ્ટેટિક વેરિયેબલને કલાસના ઈન્સ્ટન્સ બનાવ્યા વિના મેળવી શકાય છે. (એક્સેસ કરી શકાય છે.) ઉદાહરણ તરીકે, 'Room' નામના કલાસમાં કોઈ પણ ઓઝેક્ટ બનાવ્યા વિના totwindowsની ડિમત પ્રદર્શિત કરવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું, તો તે 0 પ્રદર્શિત કરશે.

કલાસ વેરિયેબલની કલાસમેથડ મેથડ ડેફીનેશન (method definition) પહેલાં static ચાવીરૂપ શરૂ લખીને ઘોષિત કરી શકાય છે. કુલ બારીની સંખ્યા પ્રદર્શિત કરવા 'Room' કલાસની નીચેની મેથડ પ્રયત્ન કરી જુઓ.

```
static void displayTotalWindows()
{
    System.out.println("Total Windows: " +totWindows);
}
```

કલાસની બહાર <classname>.< class variable/method name>નો ઉપયોગ કરીને કલાસ વેરિયેબલ અને કલાસ મેથડ આપણે વાપરી શકીએ છીએ.

ઉદાહરણ તરીકે : Room.totWindows, Room.displayTotalWindows()

અહીં એ નોંધ કરશો કે આકૃતિ 8.3માં કોડલિસ્ટિંગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કલાસના નામ વિના એક જ કલાસની મેથડનો ઉપયોગ કરી કલાસના સભ્યો (વેરિયેબલ અને મેથડ)નો ઉલ્લેખ કરી શકાય છે.

```

RoomDemoStatic.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 RoomDemoStatic.java
/*
 * Class Room */
class Room
{
    float length, width, height;
    byte nWindows;
    static int totWindows; // class variable

    void setAttr (float l, float w, float h, byte n)
    {
        setWindows(n);
        length = l; width = w; height = h;
    } // end setAttr () method

    void setWindows (byte n)
    {
        totWindows = totWindows + nWindows + n;
        nWindows = n;
    }
    double area () // area = length * width
    {
        return (length * width); } // end area() method

    void display ()
    {
        System.out.println ("\nLength: " + length + "\nWidth: " + width);
        System.out.println ("Height: " + height);
        System.out.println ("Number of Windows: " + nWindows);
    } // end display() method
} // end Room class

/* using Room class to create objects and run application */
class RoomDemoStatic
{
    public static void main (String args[])
    {
        Room r1 = new Room(); Room r2 = new Room();

        r1.setAttr (18, 12.5f, 10, (byte)2); r1.display();
        r2.setAttr (14, 11, 10, (byte)1); r2.display();
        System.out.println ("\nRoom2 Number of windows modified from 1 to 2");
        r2.setWindows((byte)2);
        System.out.println ("\nTotal number of Windows: " + Room.totWindows);
    } // end main()
} // end RoomDemo

```

આકૃતિ 8.3 : કલાસ-વેરિયેબલ totWindowsનો ઉપયોગ

આકૃતિ 8.3માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગનો નિર્જમ (આઉટપુટ) આકૃતિ 8.4માં આપેલો છે.

```

RoomDemoStatic.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 RoomDemoStatic.java
>javac RoomDemoStatic.java
>Exit code: 0
>java -cp . RoomDemoStatic

Length: 18.0
Width: 12.5
Height: 10.0
Number of Windows: 2

Length: 14.0
Width: 11.0
Height: 10.0
Number of Windows: 1

Room2 Number of windows modified from 1 to 2

Total number of Windows: 4
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 8.4 : આકૃતિ 8.3માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગનો નિર્જમ

અહીં, આપણે એક વધારાની setWindows() નામની ઈન્સ્ટન્સ મેથડ લઈ છે, જે બારીની કુલ સંખ્યામાં જૂની બારીની સંખ્યા બાદ કરીને અને નવી બારીની સંખ્યા ઉમેરીને સુધારો કરે છે. setWindows() મેથડ એ જ ક્લાસમાં વ્યાખ્યાયિત કરેલી છે. આથી ક્લાસના નામ વિના તે ક્લાસ વેરિયેબલને વાપરી શકે છે. main() મેથડમાં (જે RoomDemo સ્ટેટિક ક્લાસમાં વ્યાખ્યાયિત કરેલ છે) તે 'Room' ક્લાસની બહાર વ્યાખ્યાયિત કરેલી છે. આથી ક્લાસ વેરિયેબલ totWindowsને ક્લાસનું નામ વાપરીને Room.totWindowsથી એક્સેસ કરવું પડે.

ક્લાસ મેથડ એ જોતે ક્લાસથી વૈનિક છે અને બીજા ક્લાસ કે ઓફ્જેક્ટને તે ઉપલબ્ધ છે. આથી, ક્લાસ મેથડ ક્લાસના ઈન્સ્ટન્સ અસ્થિત્વમાં છે કે નહીં તે ધ્યાનમાં લીધા વિના ગમે ત્યાં વાપરી શકાય છે.

હવે, પ્રશ્ન એ છે કે આપણે ક્લાસ મેથડ ક્યારે વાપરવી જોઈએ ? જે મેથડ કોઈ ચોક્કસ ઓફ્જેક્ટ ઉપર કાર્ય કરે અથવા ઓફ્જેક્ટને અસર કરે, તો તે ઈન્સ્ટન્સ મેથડ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવી જોઈએ. એ મેથડ કે જે કેટલીક સામાન્ય યુટીલિટી પૂરી પણ ક્લાસના ઈન્સ્ટન્સ ઉપર સીધી અસર ન કરે, તેને ક્લાસ મેથડ તરીકે ઘોષિત કરવી વધુ સારી છે.

ઉદાહરણ તરીકે, આપેલી કોઈ સંખ્યા અવિભાજ્ય (prime) છે કે નહીં તે નક્કી કરતું વિધેય લો. આ વિધેયને ક્લાસ મેથડ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવું જોઈએ. આકૃતિ 8.5માં કોડલિસ્ટિંગ અને પ્રોગ્રામનો આઉટપુટ દર્શાવ્યો છે.

```

primeClassMethod.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 primeClassMethod.java
// Static method (class method)
// isPrime (int) returns true if given integer is prime
class Prime
{
    static boolean isPrime (int n)
    {
        //n>1 is prime if it is not divisible by any number except 1 and itself
        int i, last;

        if (n <= 1) return false;
        if (n < 4) return true;
        //if (n%2==0) return false; // divisible by 2, so not prime

        last = (int) Math.sqrt(n);
        i=3;
        do
        {
            if (n%i == 0) return false; // n is divisible by i
            i = i + 2; // no need to divide by even numbers
        } while (i<last); // end of do...while loop

        return true;
    } //end of method isPrime
} // end class primeFunc

class primeClassMethod
{
    public static void main (String[] s)
    {
        int i, n;

        System.out.println ("Prime numbers between 3 and 100:");
        for (n=3; n<100; n=n+2)
        {
            if (Prime.isPrime(n)) System.out.println(n);
        }
    } //end of main
} // end class ClassMethodDemo

```

>javac primeClassMethod.java
>Exit code: 0
>java -cp . primeClassMethod
Prime numbers between 3 and 100:
3
5
7
11
13
17
19
23
25
29
31
35
37
41
43
47
49
53
59
61
67
71
73
79
83
89
97
>Exit code: 0

આકૃતિ 8.5 : સ્ટેટિક મેથડનો ઉપયોગ કરીને આપેલી પૂર્ણક સંખ્યા પ્રાઇમ છે કે નહીં તે નક્કી કરવું.

જાવાના રચયિતાઓએ આવી ક્લાસ મેથડ સાથેના પુષ્ટ પ્રમાણમાં સમાવિષ્ટ ક્લાસ પહેલેથી પૂરા પાડ્યા છે. પ્રકરણ 7માં આપણે Math ક્લાસનો કોઈ પણ ઓફ્જેક્ટ બનાવ્યા વિના sqrt() નામની સ્ટેટિક મેથડ વાપરેલી છે.

અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે આપણે અત્યાર સુધી જે main() મેથડ વ્યાખ્યાયિત કરેલી છે તે એક ક્લાસ મેથડ પણ છે. આ કારણને લીધે જ આપણે main() મેથડ વ્યાખ્યાયિત કરતા સમયે static ચાવીરૂપ શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

અહીં જોવા મળે છે તે પ્રમાણે કલાસના સ્થિર અને ચલિત (static and non-static) ભાગો અલગ-અલગ હેતુઓ પૂરા પાડે છે. સોર્સ કોડમાંની static વ્યાખ્યાઓ એ વસ્તુઓ જણાવે છે, જે કલાસનો જતે એક ભાગ છે, જ્યારે non-static વ્યાખ્યાઓ એ વસ્તુઓ જણાવે છે, જે કલાસના દરેક ઓફ્જેક્ટ ઈન્સ્ટન્સના ભાગ બનશે.

યાદ રાખવા જેવા મુદ્દાઓ : (Points to Remember)

- કલાસ-વેરિયેબલ અને કલાસ-મેથડને કલાસનેઈમ અથવા રેફરન્સ વેરિયેબલથી ઑક્સેસ કરી શકાય છે. તેની સુવાચ્યતા વધારવા માટે તેને કલાસનેઈમથી ઑક્સેસ કરવું વધારે સલાહભરેલું છે.
- કલાસ વેરિયેબલ અને કલાસ-મેથડને ઈન્સ્ટન્સ મેથડમાંથી પણ ઑક્સેસ કરી શકાય છે.
- ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ અને ઈન્સ્ટન્સ મેથડને કલાસ મેથડમાંથી ઑક્સેસ કરી ન શકાય કારણકે કલાસમેથડ કોઈ ઓફ્જેક્ટની હોતી નથી.

કલાસમાં ઘોષિત કરેલા ચલ (વેરિયેબલ)નું વર્ગીકરણ (Classification of Variables Declared in a Class)

- **લોકલ વેરિયેબલ (Local Variables) :** જે વેરિયેબલ (ચલ) મેથડ કે બ્લોકની અંદર વ્યાખ્યાપિત કરેલા હોય છે, તેને લોકલ વેરિયેબલ કહેવામાં આવે છે. મેથડના નિયમાનુસારના પ્રાચલો પણ લોકલ વેરિયેબલ છે. જ્યારે બ્લોકની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે તેનું નિર્માણ થાય છે અને જ્યારે મેથડ કે બ્લોકનો અંત આવે છે, ત્યારે તેનો નાશ થાય છે. લોકલ વેરિયેબલની પૂર્વનિર્ધારિત કિમતોથી શરૂઆત (initialized) થતી નથી.
- **ઇન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ (Instance Variables) :** ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ એ કોઈ કલાસમાં પણ મેથડની બહાર વ્યાખ્યાપિત કરેલા ચલ (variable) છે. આ ચલ જ્યારે ઓફ્જેક્ટ નિર્મિત (instantiated) થાય છે, ત્યારે હીપ (heap) વિસ્તારમાંથી મેમરીની ફાળવણી થાય છે. ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલને પૂર્વનિર્ધારિત કિમતો આરંભમાં આપવામાં આવે છે (initialized).
- **કલાસ-વેરિયેબલ (Class Variables) :** કલાસ-વેરિયેબલને કોઈ કલાસની અંદર, મેથડની બહાર અને static ચાવીરૂપ શબ્દ સાથે વ્યાખ્યાપિત કરવામાં આવે છે. આ ચલને કલાસ દીઠ ફક્ત એક વાર મેમરીની ફાળવણી થાય છે અને તેના બધા ઓફ્જેક્ટ વડે તે વાપરી શકાય છે. કલાસ-વેરિયેબલને પૂર્વનિર્ધારિત કિમતો આરંભમાં આપવામાં આવે છે (initialized).

પોલિમોર્ફિઝમ (મેથડ ઓવરલોડિંગ) - Polymorphism (Method Overloading)

આપણે ઓફ્જેક્ટ બનાવવાનાં પ્રથમ બે પગલાં Declaration અને Instantiation વિશે અભ્યાસ કર્યો. ગીજું પગલું પ્રારંભિક કિમત આપવાનું (Initialization) છે. આ માટે કન્સ્ટ્રક્ટરના ઉપયોગની જરૂર પડે છે. આપણે કન્સ્ટ્રક્ટર વિશે શીખીએ તે પહેલાં આપણે જાવામાં પોલિમોર્ફિઝમનું અમલીકરણ કરી રીતે કરી શકાય તે બાબત જોઈએ.

પોલિમોર્ફિઝમ શબ્દનો અર્થ ‘અનેક સ્વરૂપ’ કે ‘બહુરૂપતા’ થાય છે; એટલે કે એક જ નામ સાથે જુદી-જુદી મેથડ. જાવામાં એક જ નામ ધરાવતી પણ અલગ-અલગ સિગનેચર (signature) સાથેની વિવિધ મેથડ હોઈ શકે. આને ‘મેથડ ઓવરલોડિંગ (method overloading)’ કહેવામાં આવે છે. મેથડની સિગનેચર એ મેથડનું નામ, પરત કિમતનો પ્રકાર (ઓફ્જેક્ટ કે બેઠજ પ્રકાર) અને પ્રાચલોની યાદીનો સમૂહ છે.

ઉદાહરણ તરીકે, બે પૂર્ણાક સંખ્યામાંથી મહત્તમ, ત્રણ પૂર્ણાક સંખ્યામાંથી મહત્તમ, ત્રણ ડબલ પ્રિજિશન (double precision) ધરાવતી અપૂર્ણાક સંખ્યામાંથી મહત્તમ કિમત શોધવા માટે કોઈ વ્યક્તિને એક્સેસભા પ્રકારનું પણ જુદી-જુદી સંખ્યાઓ ઉપર કાર્ય કરવું પડે છે. આ પરિસ્થિતિમાં, જાવા એક સમાન નામ પણ અલગ પ્રાચલો સાથે મેથડ બનાવવાની સગવડ પૂરી પાડે છે. મહત્તમ સંખ્યા શોધવામાં કોઈ ઓફ્જેક્ટ બનાવવાની જરૂર નથી, આથી તેને સ્ટેટિક મેથડ તરીકે વ્યાખ્યાપિત કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે :

```
static int max(int x, int y) {...}

static int max(int x, int y, int z) {...}

static double max(double x, double y, double z) {...}
```

તમે આકૃતિ 8.6માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગના ઉદાહરણને સમજ્યા પછી ઉપર જણાવેલી રૂચના પ્રમાણેની max મેથડ વ્યાખ્યાપિત કરવાનો અને તેનો વિનિયોગમાં ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકો. અહીં તે જણાવેલા પ્રાચ્યલો પ્રમાણે લીટી છાપવા માટે પોલિમોર્ફિઝમનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ પણ પ્રાચ્યલ વિના printline() 40 વાર '=' અક્ષર, printline(int n) n વાર '#' અક્ષર જ્યારે printline(int n, char ch) n વાર જણાવેલો અક્ષર ch છાપે છે.

```
// polymorphism: method printline
class PrintLine
{
    static void printline()
    {
        for (int i=0; i<40; i++)
            System.out.print('=');
        System.out.println();
    }

    static void printline(int n)
    {
        for (int i=0; i<n; i++)
            System.out.print('#');
        System.out.println();
    }

    static void printline(char ch, int n)
    {
        for (int i=0; i<n; i++)
            System.out.print(ch);
        System.out.println();
    }
} // end class PrintLine

public class polyDemo
{
    public static void main(String[] s)
    {
        PrintLine.printline();
        PrintLine.printline(30);
        PrintLine.printline('+',20);
    } // end main
} // end PolyDemo class
```

આકૃતિ 8.6 : મેથડ ઓવરલોડિંગ

કન્સ્ટ્રક્ટર્સ (Constructors)

કન્સ્ટ્રક્ટર એ એક વિશેષ પ્રકારની મેથડ છે, જે નવા ઓજેન્ટ નિર્મિત કરતાં સમયે ઈન્વોક કરવામાં આવે છે. કન્સ્ટ્રક્ટર કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે પણ તે મુખ્યત્વે પ્રારંભિક કિમતો આપવા માટે (initializing actions) રચવામાં આવે છે. આપણે અત્યાર સુધી વપરાશકર્તા વ્યાખ્યાપિત કન્સ્ટ્રક્ટર વિના કલાસનો ઉપયોગ કર્યો છે. દરેક કલાસના ડિફોલ્ટ કન્સ્ટ્રક્ટર (default constructor) હોય છે; કોઈ વાર તેને ચલ વગરના કન્સ્ટ્રક્ટર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ડિફોલ્ટ કન્સ્ટ્રક્ટર કોઈ ચલ (argument) લેતા નથી. તે નવા બનાવેલા ઓજેન્ટના એટ્રિબ્યુટ્ને તેના તેટાપ્રકાર પ્રમાણે પૂર્વનિર્ધારિત કિમતો આપે છે (initializes).

કન્સ્ટ્રક્ટર અન્ય સામાન્ય મેથડથી નીચે જગ્ણાવ્યા પ્રમાણે અલગ પડે છે :

- કન્સ્ટ્રક્ટરનું નામ કલાસના નામ સમાન જ હોવું જોઈએ.
 - કન્સ્ટ્રક્ટરને પરતપ્રકાર (return type) હોતો નથી.

- જ્યારે નવો પ્રક્રિયક વાપરીને ઓફ્જેક્ટ બનાવવામાં આવે છે, તારે જ કન્સ્ટ્રક્ટર અંતર્ગત રીતે (implicitly) ઈન્વોક કરવામાં આવે છે.

- કન્સ્ટ્રક્ટર પ્રોગ્રામમાં અન્ય કોઈ પણ જગ્યાએ સ્પષ્ટ રીતે (explicitly) ઈન્વોક કરવામાં આવતો નથી.

અન્ય મેથડની જેમ કન્સ્ટ્રક્ટરને પણ ઓવરલોડ (overload) કરી શકાય છે. તે અલગ-અલગ પ્રાચલોની યાદી સાથે શક્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે 'Room' ઓફ્જેક્ટના ઓફ્જેક્ટુને અલગ-અલગ પ્રાચલોથી પ્રારંભિક કિમતો આપવા (initialize કરવા) માટે આપણા પોતાના કન્સ્ટ્રક્ટર લખીએ :

Room(float l, float w, float h, byte n) : lengthને l, width ને w, heightને h અને nWindowsને n કિમત આપવા માટે (initialize કરવા).

Room(float l, float w) : lengthને l, widthને w, heightને 10 અને nWindowsને 1 કિમત આપવા માટે.

આકૃતિ 8.7માં આપેલો પ્રોગ્રામ કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ દર્શાવે છે.

```

/*
 * Using Constructors */
class Room
{
    float length, width, height;
    byte nWindows;
    static int totWindows; // class variable

    Room (float l, float w, float h, byte n)
    {
        length = l; width = w; height = h;
        nWindows = n; totWindows+=n;
    }
    Room (float l, float w)
    {
        length = l; width = w; height = 10;
        nWindows = 1; totWindows++;
    }

    double area () //area = length * width
    {
        return (length * width); } //end area() method
    void display ()
    {
        System.out.println ("Length: " + length + "\nWidth: " + width);
        System.out.println ("Height: " + height);
        System.out.println ("Windows: " + nWindows);
    } // end display() method
} // end Room class

class RoomConstructorDemoA /* Application using Room */
{
    public static void main (String args[])
    {
        Room r1 = new Room(16, 12.5f);
        Room r2 = new Room(20, 14, 12, (byte)2);
        r1.display(); r2.display();
        System.out.println ("\nTotal number of Windows: " + Room.totWindows);
    } // end main()
} // end RoomConstructorDemoA

```

આકૃતિ 8.7 : કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ

ક્લાસમાં વપરાશકર્તા વ્યાખ્યાપિત કન્સ્ટ્રક્ટરની ગેરહાજરીમાં ઓફ્જેક્ટ ચલ વગરના ડિફોલ્ટ કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ કરીને બનાવવામાં આવે છે. પૂર્વનિર્ધારિત કિમત ઓફ્જેક્ટુને આપવામાં આવે છે.

ક્લાસમાં વપરાશકર્તા વ્યાખ્યાપિત કન્સ્ટ્રક્ટરની હાજરીમાં ડિફોલ્ટ કન્સ્ટ્રક્ટર ઉપલબ્ધ હોતા નથી. ચલ વગરના કન્સ્ટ્રક્ટર સાથેનો ઓફ્જેક્ટ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો કમ્પાઇલર એરર (error) પરત કરે છે. આ સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવવા માટે આપણે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વપરાશકર્તા દ્વારા વ્યાખ્યાપિત ચલ વગરનો કન્સ્ટ્રક્ટર પૂરો પાડવો જોઈએ :

<classname> () { };

આફ્ટિ 8.7માં આપેલા કોડ લિસ્ટિંગ પ્રમાણે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે main મેથડમાં Room ઓફજેક્ટ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ અને કમ્પાઇલેશન દરમિયાન દર્શાવતી errorનું નિરીક્ષણ કરો : Room r3 = new Room();

આ error દૂર કરવા માટે વપરાશકર્તા વ્યાખ્યાયિત ચલ વગરનો કન્સ્ટ્રક્ટર 'Room () {};' ઉમેરો અને પછી તે પ્રોગ્રામનો અમલ કરો. હવે આફ્ટિ 8.8માં આપેલા પ્રમાણે પ્રોગ્રામનો સફળ અમલ જુઓ.

```

/*
 * Using Constructors *
 */
class Room
{
    float length, width, height;
    byte nWindows;
    static int totWindows; // class variable

    Room () { }; // user-defined no-argument constructor
    Room (float l, float w, float h, byte n)
    {
        length = l; width = w; height = h;
        nWindows = n; totWindows+=n;
    }
    Room (float l, float w)
    {
        length = l; width = w; height = 10;
        nWindows = 1; totWindows++;
    }

    double area () // area = length * width
    {
        return (length * width); } // end area() method
    void display ()
    {
        System.out.println ("Length: " + length + "\nWidth: " + width);
        System.out.println ("Height: " + height);
        System.out.println ("Windows: " + nWindows);
    } // end display() method
} // end Room class

class RoomConstructorDemoB /* Application using Room */
{
    public static void main (String args[])
    {
        Room r1 = new Room();
        Room r2 = new Room(20, 14, 12, (byte)2);
        r1.display(); r2.display();
        System.out.println ("\nTotal number of Windows: " + Room.totWindows);
    } // end main()
} // end RoomConstructorDemoB

```

>javac RoomConstructorDemoB.java
>Exit code: 0
>java -cp . RoomConstructorDemoB
Length: 0.0
Width: 0.0
Height: 0.0
Windows: 0
Length: 20.0
Width: 14.0
Height: 12.0
Windows: 2
Total number of Windows: 2
>Exit code: 0

આફ્ટિ 8.8 : વપરાશકર્તા દ્વારા વ્યાખ્યાયિત ચલ વગરના કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ

એક્સેસ કન્ટ્રોલ માટેનાં વિઝિબિલિટી મોડિફિયર (Visibility Modifiers for Access Control)

એક્સેસ કન્ટ્રોલ એ દશ્યતાની નિયંત્રણ બાબત છે. આથી, એક્સેસ મોડિફિયર વિઝિબિલિટી મોડિફિયર તરીકે પણ ઓળખાય છે. જો મેથડ અથવા વેરિયેબલ બીજી કલાસમાં દશ્યમાન (visible) હોય, તો જ અન્ય કલાસમાં તેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય છે. આ પ્રકારના નિર્દ્દશથી મેથડ અથવા વેરિયેબલને સુરક્ષિત રાખવા માટે આપણે ચાર સત્તરનાં વિઝિબિલિટીનો ઉપયોગ જરૂરી સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટે કરીએ છીએ.

સુરક્ષા કે પ્રોટેક્શન (protection)નાં ચાર p's પબ્લિક (public), પેકેજ (package) (પૂર્વનિર્ધારિત સુરક્ષા), પ્રોટેક્ટેડ (protected) અને પ્રાઇવેટ (private) છે. પબ્લિક, પ્રોટેક્ટેડ અને પ્રાઇવેટ એક્સેસ મોડિફિયર ચલ કે મેથડના પ્રકાર પહેલાં વપરાય છે. જ્યારે કોઈ પણ મોડિફિયર વાપરેલો ન હોય, ત્યારે તે પૂર્વનિર્ધારિત પ્રકારની વિઝિબિલિટી પેકેજ છે, જેનો કલાસમાં સમાવેશ થાય છે.

પેકેજ (package) વિવિધ કલાસને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવા માટે વપરાય છે. આ માટે સોર્સફાઈલમાં પેકેજ વિધાન સૌથી પ્રથમ કોમેન્ટ ન હોય અને બ્લોક લીટી ન હોય તે રીતે ઉમેરવામાં આવે છે. જ્યારે ફાઈલમાં પેકેજવિધાન ન હોય ત્યારે ફાઈલમાં વ્યાખ્યાયિત કલાસને ડિફોલ્ટ પેકેજમાં રાખવામાં આવે છે. પેકેજવિધાનની વાક્યરચના નીચે પ્રમાણે છે :

આ પુસ્તકમાં આપણે ડિફોલ્ટ પેકેજનો ઉપયોગ કરીશું. આપણા બધા પ્રોગ્રામમાં અત્યાર સુધી આપણે એક્સેસ મોડિફિયરનો ઉપયોગ કર્યો છે. કોષ્ટક 8.1માં એક્સેસ મોડિફિયર અને તેની વિજિબિલિટી દર્શાવી છે.

		Type		
Access Modifier	public	(default: package)	protected	private
Visibility	widest	→ → →	→ →	narrowest

કોષ્ટક 8.1 : એક્સેસ મોડિફિયરના પ્રકારો અને તેની વિજિબિલિટી

હવે આપણે ડિફોલ્ટ અને પ્રાઇવેટ મોડિફિયરનાં ઉદાહરણો જોઈશું.

પબ્લિક (Public)

કોઈ પણ મેથડ કે ચલ જે કલાસમાં વ્યાખ્યાયિત કરેલા હોય તેમાં જ તે ઉપલબ્ધ (વિજિબલ) હોય છે. જો આપણે એ કલાસની બહાર બધા કલાસમાં ઉપલબ્ધ બનાવવા ઈચ્છતા હોઈએ તો તે મેથડ અથવા ચલને પબ્લિક એક્સેસ માટે ઘોષિત કરો. આ સૌથી વધારે શક્ય એક્સેસ (access) છે. તે અન્ય પેકેજમાં વ્યાખ્યાયિત કલાસને પણ વિજિબિલિટી પૂરી પાડે છે. પબ્લિક એક્સેસ આપવા માટે ચલ કે મેથડના પ્રકાર પહેલાં public એક્સેસ મોડિફિયર વાપરો. ઉદાહરણ તરીકે,

```
public float length
```

```
public double area()
```

અહીં એ નોંધ કરશો કે public ચલ અને મેથડ બધી જ જગ્યાએ વિજિબલ હોય છે અને આથી તે અન્ય સોર્સફાઈલ અને પેકેજમાંથી પણ એક્સેસ કરી શકાય છે.

આપણે દરેક વ્યક્તિને ઉપલબ્ધ બનાવવા માટે main() મેથડ સાથે public ચાવીરૂપ શરૂઆતનો ઉપયોગ કર્યો છે.

```
public static void main(String[] args) { ... }
```

પેકેજ (કોઈ પણ મોડિફિયર વિના) Package (Without any Modifier)

આ બીજા સ્તરનો એક્સેસ (access) છે જેને કોઈ નિશ્ચિત નામ નથી. તે ઘોષિત કરવાના વિધાનમાં કોઈ પણ પ્રકારના એક્સેસ મોડિફિયરની ગેરહાજરી વડે જણાવવામાં આવે છે. આ ડિફોલ્ટ સ્તરનું પ્રોટેક્શન (રક્ષણ) છે. તેનો વિસ્તાર પબ્લિક ચલ કરતાં ઓછો છે. પેકેજમાં બધી જગ્યાએથી ચલ કે મેથડને એક્સેસ કરી શકાય છે કે જ્યાં કલાસનો સમાવેશ થયેલો છે, પણ તે પેકેજની બહાર નહીં. અહીં એ નોંધ કરશો કે જે સોર્સફાઈલ package વિધાન વિનાની હશે, તે package સાથેની પૂર્વનિર્ધારિત ગણવામાં આવશે. આથી, અત્યાર સુધીના આપણા પ્રોગ્રામમાં તે public બરાબર જ છે.

આકૃતિ 8.9માં દર્શાવેલા પ્રોગ્રામનો સંદર્ભ લો. અહીં 'Rectangle' કલાસના બે એટ્રિબ્યુટ છે : length અને width. તેને અનેક મેથડ પણ છે. આપણે કોઈ પણ મોડિફિયર ચાવીરૂપ શરૂ વાપર્યો નથી, આથી તેનું પૂર્વનિર્ધારિત રીતે package પ્રોટેક્શન રહેશે. આ કારણને લીધે આ જ સોર્સફાઈલમાં (પૂર્વનિર્ધારિત package) વ્યાખ્યાયિત અન્ય કલાસ 'Rectangle Demo'માં તે સીધેસીધા મેળવી શકાય છે (accessible).

```

1 RectangleDemo.java
class Rectangle
{
    double length, width;

    void setAttributes(double x, double y)
    {
        length = x; width = y;
    }

    double area ()
    {
        return length * width;
    }

    void display()
    {
        System.out.println ("Rectangle with length = " + length
                           + " width = " + width );
    }
} // end class Rectangle

class RectangleDemo
{
    public static void main (String[] s)
    {
        Rectangle rect1;
        rect1 = new Rectangle();
        Rectangle rect2 = new Rectangle();

        rect1.setAttributes (10.5, 20);
        rect1.display();
        System.out.println ("Area of rectangle is " + rect1.area());
        rect2.setAttributes(10,15);
        System.out.println ("Area of rectangle with length " +
                           rect2.length + ", width = " + rect2.width
                           + " is " + rect2.area());
    }
} // end class RectangleDemo

```

>javac RectangleDemo.java
>Exit code: 0
>java -cp . RectangleDemo
Rectangle with length = 10.5 width = 20.0
Area of rectangle is 210.0
Area of rectangle with length 10.0, width = 15.0 is 150.0
>Exit code: 0

આકૃતિ 8.9 : પૂર્વનિર્ધારિત વિઝિબિલિટી મોડિકાયર, પેકેજમાં સર્વત્ર ઉપલબ્ધ

પ્રોટેક્ટેડ (Protected)

આ સતરના પ્રોટેક્શનનો ઉપયોગ ફક્ત સબક્લાસને એક્સેસ કરવા માટે અથવા 'friend' તરીકે ઘોષિત કરેલી મેથડ સાથે સહિયારા ઉપયોગ માટે થાય છે. આથી, અગાઉ જણાવેલા બંને સતર કરતાં વિઝિબિલિટી ઓછી છે, પણ ચોથા સતરની 'private'માં પૂરી પાડવામાં આવેલી પૂર્ણ ગુપ્તતા (privacy) કરતાં વધુ છે.

પ્રોટેક્ટેડ પ્રોટેક્શનનો ઉપયોગ આપણે જ્યારે ઓળેજેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગનો ખ્યાલ ઈનહેરિટન્સ (inheritance) વાપરીશું, ત્યારે વધારે સુસંગત જણાશે.

પ્રાઇવેટ (Private)

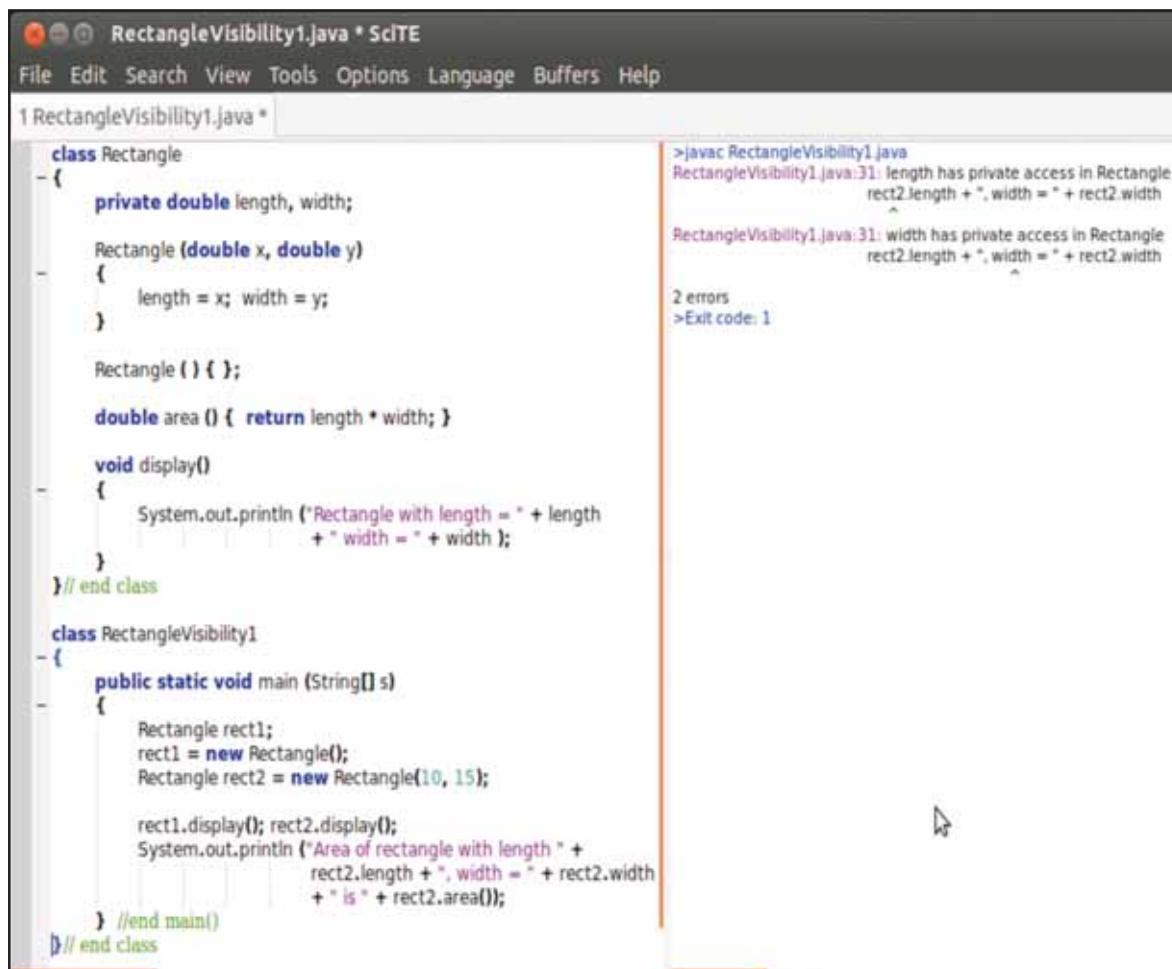
"private" ક્ષાનું પ્રોટેક્શન વાપરવાથી સૌથી ઉચ્ચ ક્ષાનું પ્રોટેક્શન મેળવી શકાય છે. તે સૌથી ઓછી દશ્યતા પૂરી પાડે છે. પ્રાઇવેટ મેથડ અને ચલને ક્લાસની અંદર જ વાખ્યાયિત મેથડ દ્વારા સીધેસીધા એક્સેસ કરી શકાય છે. તે અન્ય કોઈ પણ ક્લાસ દ્વારા જોઈ શકતા નથી.

આ બહુ જ પ્રતિબંધક જણાય, પણ હકીકતમાં તે સામાન્ય રીતે વપરાતા પ્રોટેક્શનનું સતર છે. તે તેટા એનકેપ્ચ્યુલેશન (data encapsulation) પૂરું પાડે છે; દુનિયાની નજરમાંથી તેટા છુપાવે છે અને તેની ખોટી રીતની ગણતરીને મર્યાદામાં રાખે છે. જે ઘટક સીધા કોઈ પણ સાથે તેના સબક્લાસના સમાવેશ સાથે સહિયારું ન હોય તે private છે.

તેટા ઈનકેપ્ચ્યુલેશન પૂરો પાડવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ શક્ય એટલો વધારેમાં વધારે તેટા private કરવાનો છે. તે તેની રચનાને તેના અમલીકરણની કિયાથી અલગ કરે છે, અને તેનું કાર્ય કરવા માટે કોઈ ક્લાસને અન્ય ક્લાસની માહિતી જાણવાની જરૂરિયાતને ઓછામાં ઓછી કરે છે.

હવે, આપણે આકૃતિ 8.9માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગમાં ફેરફાર કરીએ અને length તથા widthને private ઘોષિત કરીએ. private સાથો તે જ કલાસમાં સીધેસીધા ઉપલબ્ધ હોવાથી જ્યારે આપણે area() અને display() મેથડમાં તેનો ઉપયોગ કરીશું, ત્યારે તે કોઈ પણ પ્રકારની error નહીં બતાવે. જ્યારે તે RectangleDemo કલાસની main() મેથડમાં એક્સેસ કરવામાં આવશે, ત્યારે તે error દર્શાવશે.

સુધારેલો કોડ આકૃતિ 8.10માં દર્શાવ્યો છે. અહીં, આપણે private ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ ઉપરાંત કન્સ્ટ્રક્ટર વાપરેલા છે. નિર્જમ વિભાગમાં error દર્શાવે છે તેની નોંધ કરો જે જણાવે છે કે 'length has private access in Rectangle'. આનો અર્થ એ થાય કે તે 'RectangleVisibility1' કલાસમાં એક્સેસ કરી ન શકાય.

The screenshot shows the SciTE IDE interface with the following details:

- Title Bar:** Shows "RectangleVisibility1.java * SciTE".
- Menu Bar:** File, Edit, Search, View, Tools, Options, Language, Buffers, Help.
- Code Editor:** Displays the Java code for RectangleVisibility1.java. The code defines a Rectangle class with private length and width fields, a constructor, a no-arg constructor, an area() method, and a display() method. It also defines a RectangleVisibility1 class with a main() method that creates two Rectangle objects and prints their areas.
- Output Window:** On the right, it shows the command-line output of the javac compiler. It indicates 2 errors and an exit code of 1. The errors are:
 - RectangleVisibility1.java:31: length has private access in Rectangle
rect2.length + ".width = " + rect2.width
 - RectangleVisibility1.java:31: width has private access in Rectangle
rect2.length + ".width = " + rect2.width

આકૃતિ 8.10 : બીજા કલાસમાંથી private ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ એક્સેસ કરવાથી error મળે છે

હવે સમસ્યા એ છે કે બીજા કલાસમાંથી private ચલ કઈ રીતે મેળવી શકાય? અન્ય કલાસની મેથડ વડે એક્સેસિબલ (accessible) છે, તેના દ્વારા તે પરોક્ષ રીતે ઉપલબ્ધ બનાવી શકાય છે. આકૃતિ 8.11માં આપેલું કોડ લિસ્ટિંગ જુઓ.

અહીં આપણે બે મેથડ getLength() અને getWidth() ઉમેરેલી છે. અહીં કોઈ પણ મોરિઝાયર વાપરેલો ન હોવાથી તેની package વિઝિબિલિટી છે અને આથી તે અન્ય કલાસ 'Visibility PrivateB' માં ઉપલબ્ધ છે. આ મેથડ દ્વારા આપણે private ટેટાફિલ (ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ) 'length' અને 'width'ની કિમત મેળવી શકીએ છીએ. 'Visibility PrivateB' કલાસની main() મેથડના છેલ્લા નિર્જમ વિધાનમાં getLength() અને getWidth() મેથડકોલનો ઉપયોગ જુઓ.

```

VisibilityPrivateB.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 VisibilityPrivateB.java
class Rectangle {
    private double length, width;
    Rectangle (double x, double y) {
        length = x; width = y;
    }
    Rectangle () {};
    double area () { return length * width; }
    void display() {
        System.out.println ("Rectangle with length = " + length
                           + " width = " + width );
    }
    double getLength() { return length; }
    double getWidth() { return width; }
} // end class

class VisibilityPrivateB {
    public static void main (String[] s) {
        Rectangle rect1;
        rect1 = new Rectangle();
        Rectangle rect2 = new Rectangle(10, 15);

        rect1.display(); rect2.display();
        System.out.println ("Area of rectangle with length = "
                           + rect2.getLength() + ", width = " + rect2.getWidth()
                           + " is " + rect2.area());
    } //end main()
} // end class

```

>javac VisibilityPrivateB.java
>Exit code: 0
>java -cp . VisibilityPrivateB
Rectangle with length = 0.0 width = 0.0
Rectangle with length = 10.0 width = 15.0
Area of rectangle with length 10.0, width = 15.0 is 150.0
>Exit code: 0

આકૃતિ 8.11 : public અને package મેથડ દ્વારા private વેરિયેબલને એક્સેસ કરવા

એક્સેસર અને મ્યુટેટર મેથડ (Accessor and Mutator Methods)

જ્યારે આપણે તેઠાને private ઘોષિત કરીને તેનો એક્સેસ મર્યાદિત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણો હેતુ અન્ય કલાસની મેથડ વડે તે સીધેસીધા એક્સેસ કરવાથી અથવા તેમાં ફેરફાર કરવાથી તેનું રક્ષણ કરવાનો છે. જો આપણે આ તેઠાનો ઉપયોગ અન્ય (વ્યક્તિઓ) દ્વારા માન્ય રાખતા હોઈએ તો આપણે એક્સેસર (accessor) મેથડ લખીએ. જો આપણે આ તેઠામાં ફેરફાર અન્ય (વ્યક્તિઓ) દ્વારા માન્ય રાખતા હોઈએ તો આપણે મ્યુટેટર (mutator) મેથડ લખીએ.

માન્ય પ્રશાલિકા પ્રમાણે એક્સેસર અને મ્યુટેટર મેથડના નામ ચલના નામનો પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ બનાવીને તેના પૂર્વગ તરીકે અનુકૂળ ગ્રેટ (get) અને સેટ (set) લખવાથી બને છે. આ પ્રશાલિને કારણે એક્સેસર મેથડ "getter" તરીકે અને મ્યુટેટર મેથડ "setter" તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આકૃતિ 8.11માં દર્શાવેલા કોડલિસ્ટિંગનું નિરીક્ષણ કરો, જેમાં આપણે "getter" મેથડ getLength() અને getWidth() મેથડનો ઉપયોગ કર્યો છે. જો આપણે ચલ 'length'નો પ્રકાર બદલીશું, તો તે અન્ય વપરાશકર્તાથી છૂંપું રહેશે. તે એક્સેસર મેથડ 'getLength()'ના અમલીકરણમાં જ ફક્ત અસર કરશે.

જો આપણે બીજુ મેથડને ફક્ત તેઠાંકિમત વાંચવાની જ પરવાનગી આપવા ઈચ્છા હોય, તો આપણે "getter" મેથડ વાપરવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, setLength() મેથડને 'length' એટ્રિબ્યુટની કિમત નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ચલ પસાર કરીને સેટ કરવા માટે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે :

```
void setLength(float l) { length = l; }
```

એક્સેસર અને મ્યુટેટર મેથડનો ઉપયોગ અન્ય કલાસના વપરાશકર્તા દ્વારા ચલને સીધેસીધા એક્સેસ કરવા અને તેમાં ફેરફાર કરવાથી અટકવે છે. આ બાબતની આદત કેળવવી જરા મુશ્કેલ જણાય છે, કારણકે આપણી જરૂરિયાત પ્રમાણે દરેક ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ માટે આપણે ગ્રેટ અને સેટ મેથડ લખવી પડે. આ નાની અગવડ આપણને સરળતાથી કોડને ફરી વાપરવાની અને તેની જાળવણીની બેટ આપશે.

મેથડમાં પ્રાચલ તરીકે ઓઝેક્ટ પસાર કરવો (Passing Object as a Parameter in a Method)

ચલના પ્રાથમિક ટેટાપ્રકાર અને ઉપલબ્ધ સમાવિષ્ટ (built-in) ટેટાપ્રકારોની જેમ જ ઓઝેક્ટ પણ મેથડમાં પ્રાચલ તરીકે પસાર કરી શકાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે, આપણે rectangle ઓઝેક્ટ ઠંન્વોક કરતી મેથડનું ક્ષેત્રફળ અન્ય લંબચોરસ કરતાં વધુ છે કે નહીં તે નક્કી કરવા ઈચ્છાએ છીએ. આ માટે આપણે એક મેથડ લખીએ, જેમાં અન્ય rectangle ઓઝેક્ટ એક ચલ કે પ્રાચલ તરીકે પસાર કરીએ. ચાલો, આપણે આકૃતિ 8.12માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે (Rectangle) ક્લાસમાં 'isLarge' નામની મેથડ ઉમેરીએ અને તેને main() મેથડમાં વાપરીએ.

```
boolean isLarge (Rectangle rect)
```

```
{ if (area() > rect.area() ) return true; else return false; }
```

આકૃતિ 8.12માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે main() મેથડમાં if વિધાનની અંદરનો મેથડ કોલ જુઓ : rect1.isLarge(rect2). અહીં, 'rect1' એ કોલિંગ અથવા ઠંન્વોકિંગ ઓઝેક્ટ છે જ્યારે 'rect2' એ પ્રાચલ તરીકે પસાર કરેલો ઓઝેક્ટ છે. isLarge() મેથડમાં area() એ 'rect1' ઓઝેક્ટનું ક્ષેત્રફળ છે અને rect.area() ચલ તરીકે પસાર કરેલા ઓઝેક્ટના ક્ષેત્રફળનો ઉલ્લેખ કરે છે.

The screenshot shows the SciTE Java IDE interface. On the left, the code editor displays 'ObjectParameter.java' with the following content:

```
1 ObjectParameter.java
class Rectangle
{
    private double length, width;

    Rectangle (double x, double y)
    {
        length = x; width = y;
    }
    Rectangle () { }

    double area () { return length * width; }
    void display()
    {
        System.out.println ("Rectangle with length = " + length
                           + " width = " + width);
    }
    double getLength() { return length; }
    double getWidth() { return width; }
    boolean isLarge (Rectangle rect)
    {
        if (area() > rect.area()) return true;
        else return false;
    }
}//end class

class ObjectParameter
{
    public static void main (String[] s)
    {
        Rectangle rect1 = new Rectangle(8, 20);
        Rectangle rect2 = new Rectangle(10, 15);

        rect1.display();
        System.out.println ("Area of rectangle 1 is " + rect1.area() + "\n");
        rect2.display();
        System.out.println ("Area of rectangle 2 is " + rect2.area() + "\n");
        if (rect1.isLarge(rect2))
            System.out.println ("Area of rectangle 1 is larger than "
                               + "Area of rectangle 2");
    }
}// end class ObjectParameter
```

On the right, the terminal window shows the execution results:

```
>javac ObjectParameter.java
>Exit code: 0
>java -cp . ObjectParameter
Rectangle with length = 8.0 width = 20.0
Area of rectangle 1 is 160.0

Rectangle with length = 10.0 width = 15.0
Area of rectangle 2 is 150.0

Area of rectangle 1 is larger than Area of rectangle 2
>Exit code: 0
```

આકૃતિ 8.12 : પ્રાચલ તરીકે પસાર કરેલ ઓઝેક્ટ

અહીં એ યાદ રાખો કે પ્રાથમિક (primitive) પ્રકારના પ્રાચલો કિંમત તરીકે પસાર કરેલા છે. વાસ્તવિક (actual) પ્રાચલોની કિંમત નિયમાનુસાર (formal) પ્રાચલોમાં નકલ કરી પછી વિધેયનો અમલ થાય છે. નિયમાનુસાર પ્રાચલોમાં કરેલો ફેરફાર વાસ્તવિક પ્રાચલોને અસર કરતો નથી.

અહીં એ નોંધ કરશો કે ઓઝેક્ટના પ્રાચલો રેફરન્સ (Reference) થી પસાર કરેલા છે. આથી, મેથડની અંદરના ઓઝેક્ટમાં જે કંઈ ફેરફાર કરવામાં આવે છે, તેથી મૂળ ઓઝેક્ટમાં પણ અસર થાય છે. અહીં, વાસ્તવિક પ્રાચલના સ્થાનાંક (અને ક્રિમત નહીં)ની નકલ નિયમાનુસાર પ્રાચલના કરવામાં આવે છે.

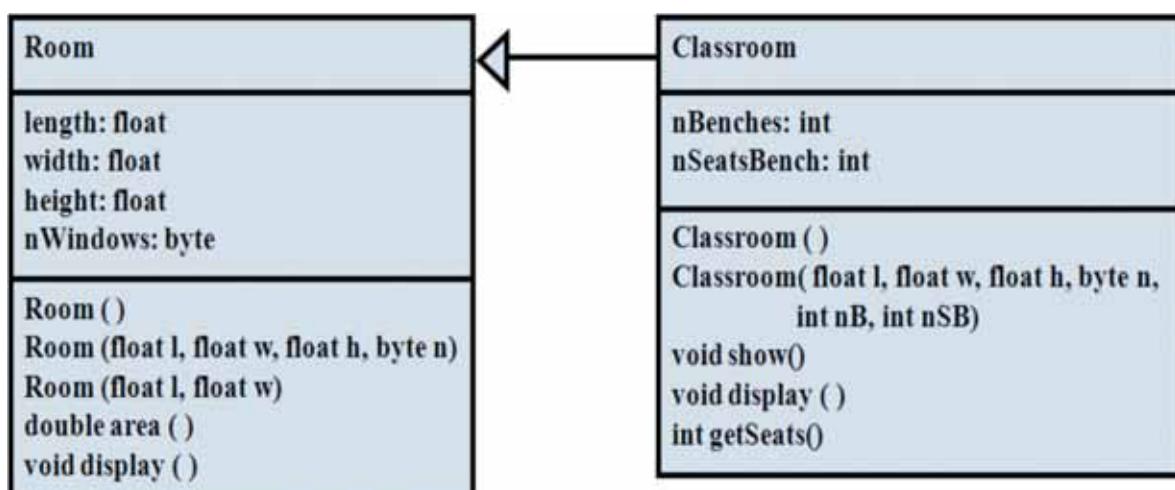
ઇનહેરિટન્સ (Inheritance)

ઓઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ ભાષા ઇનહેરિટન્સના ઉપયોગ વડે ફરી વાપરવાની લાક્ષણિકતા (reusability feature) પૂરી પાડે છે. ઇનહેરિટન્સ આપણને હ્યાત કલાસને વિસ્તૃત કરીને વધારાના સામર્થ્ય સાથેનો નવો કલાસ બનાવવાની સગવડ આપે છે.

ઇનહેરિટન્સ બે કલાસ 'is-a' પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતું મોદેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે classroom એ એક room છે અને student એ એક person છે. અહીં, room અને personને પેરન્ટકલાસ (parent class) કહેવામાં આવે છે અને classroom તથા studentને ચાઈલ્ડકલાસ (child class) કહેવામાં આવે છે. પેરન્ટકલાસને સુપર કલાસ (superclass) અથવા બેઠક કલાસ (base class) પણ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રકારે ચાઈલ્ડકલાસને સબકલાસ (subclass) અથવા ઓક્સટેન્ડેડ કલાસ (extended class) પણ કહેવામાં આવે છે.

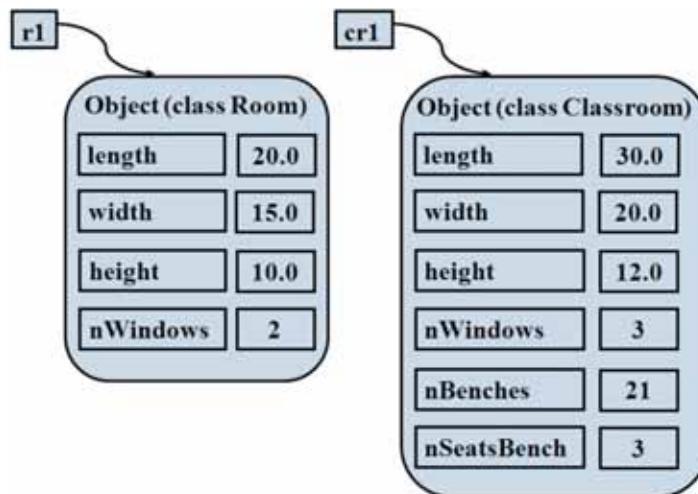
જ્યારે બે કલાસ વચ્ચે 'is-a' પ્રકારનો સંબંધ હોય છે, ત્યારે આપણે ઇનહેરિટન્સનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. સામાન્ય ગુણધર્મો સુપર કલાસમાં રાખવામાં આવે છે. સબકલાસ સુપર કલાસમાંથી બધા ઇન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ અને મેથડ વારસામાં મેળવે છે અને તેના પોતાના વધારાના વેરિયેબલ અને મેથડ હોઈ શકે. અહીં નોંધ કરશો કે સબકલાસમાં કન્સ્ટ્રક્ટર વારસામાં (inherit) મળતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, roomની જેમ classroomને પણ length, width, height અને number of windows ચલ હોય છે. આ ઉપરાંત તેમાં benchesની સંખ્યા અને દરેક benchની વિદ્યાર્થીઓ સમાવવાની ક્ષમતા પણ હોય છે. આ જ રીતે, સબકલાસ સુપર કલાસની બધી જ મેથડ વારસામાં મેળવે છે અને તેની પોતાની વધારાની મેથડ પણ હોઈ શકે. અહીં, સબકલાસ classroomની વધારાની મેથડ show(), display(), getSeats() તેના કન્સ્ટ્રક્ટરની મેથડ છે.

આકૃતિ 8.13માં કલાસ ડાયાગ્રામ દર્શાવ્યો છે, જેમાં 'classroom' નામનો કલાસ છે, જે તેના 'Room' નામના પેરન્ટકલાસમાંથી આવેલો છે (derived). તીર સબકલાસથી સુપરકલાસ તરફ નિર્દેશ કરે છે તે જુઓ. સબકલાસમાં ફક્ત વધારાના એટ્રિબ્યુટ અને મેથડ જ દર્શાવવાની હોય છે. અહીં નોંધ કરશો કે સબકલાસ એ સુપર કલાસનો સબસેટ નથી. હકીકતમાં, સબકલાસ હંમેશાં તેના સુપર કલાસ કરતાં વધારે માહિતી અને મેથડ ધરાવે છે.

આકૃતિ 8.13 : ઇનહેરિટન્સ કલાસ ડાયાગ્રામ

જ્યારે સબકલાસનો ઓઝેક્ટ ઇન્સ્ટાન્સિયેટ (instantiate) થાય છે, ત્યારે ઇનહેરિટ થયેલાં સાથે તેના બધા એટ્રિબ્યુટને મેમરી ફાળવવામાં આવે છે. આકૃતિ 8.14માં સુપર કલાસ Room અને સબકલાસ classroomના ઇન્સ્ટન્સ દર્શાવ્યા છે.

આકૃતિ 8.14 : સુપર ક્લાસ અને સબક્લાસના ઈન્સ્ટન્સ

જાવામાં સબક્લાસ બનાવવા માટે ક્લાસની વ્યાખ્યામાં ચાર્ટોર્ચુપ શબ્દ 'extends' વાપરવામાં આવે છે. હવે આપણે હ્યાત ક્લાસ 'Room'નો ઉપયોગ કરીને સબક્લાસ 'Classroom' બનાવીએ. હ્યાત ક્લાસ 'Room' કોડલિસ્ટિંગ 8.2માં દર્શાવ્યો છે.

```

class Room
{
    float length, width, height;
    byte nWindows;
    static int totWindows; // class variable

    Room () { } // user-defined no-argument constructor
    Room (float l, float w, float h, byte n)
    {
        length = l; width = w; height = h;
        nWindows = n; totWindows+=n;
    }
    Room (float l, float w)
    {
        length = l; width = w; height = 10;
        nWindows = 1; totWindows++;
    }

    double area () // area = length * width
    {
        return (length * width); } // end area() method

    void display ()
    {
        System.out.println ("\nLength: " + length + "\nWidth: " + width);
        System.out.println ("Height: " + height);
        System.out.println ("Windows: " + nWindows);
    } // end display() method
} // end Room class

```

કોડલિસ્ટિંગ 8.2 : ઈનહેરિટન્સના ઉપયોગનું ઉદાહરણ

હવે, આપણે કોડ લિસ્ટિંગ 8.3માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સુપર કલાસ 'Room'ને વિસ્તૃત કરવા કોડ ઉમેરી સબકલાસ 'Classroom' બનાવીએ. સબકલાસમાં બે વધારાના nBenches અને nSeatsBench ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ છે. અહીં nSeatsBench ચલ એક બેન્ચ ઉપર કેટલાં વિદ્યાર્થીઓ બેસી શકે તે સંખ્યાનો નિર્દેશ કરે છે. તેના પોતાના વધારાના કન્સ્ટ્રક્ટર અને ગ્રાફ મેથડ show(), display() અને getSeats() છે.

```
class Classroom extends Room
{
    int nBenches, nSeatsBench;
    Classroom( ) {};
    Classroom( float l, float w, float h, byte n, int nB, int nSB)
    {
        super (l,w,h,n);
        nBenches = nB; nSeatsBench = nSB;
    }
    void show()
    {
        super.display();
        System.out.println ("Benches: " + nBenches );
        System.out.println ("Seats per Bench: " + nSeatsBench );
        System.out.println ("Total Seats in a class: " + getSeats() );
    }
    void display()
    {
        System.out.println("\nClassroom with length " + length + " feet, width "
            + width + " feet\nhas " + nBenches + " Benches, each to accomodate "
            + nSeatsBench + " Students\nSo, Total seats in a class is "
            + getSeats());
    }
    int getSeats() {return nBenches * nSeatsBench; }
} // end class Classroom
```

કોડ લિસ્ટિંગ 8.3 : Classroom નામના સબકલાસનો કોડ

'Classroom' સબકલાસમાં વપરાશકર્તા વ્યાખ્યાપિત કન્સ્ટ્રક્ટર અને મેથડ show()માં સુપરકલાસ 'Room'માં લખાયેલા કોડનો ફરી ઉપયોગ થયેલો છે.

સુપર કલાસના કન્સ્ટ્રક્ટર સબકલાસમાં વારસામાં આવતા ન હોવાથી સુપર કલાસના કન્સ્ટ્રક્ટરને કોલ કરવા માટે સબકલાસના કન્સ્ટ્રક્ટરમાં ચાવીરૂપ શાબ્દ 'super' વાપરેલો છે. કન્સ્ટ્રક્ટરમાં આ કોલ પહેલું વિધાન હોવું જોઈએ. જ્યારે સુપરકલાસના કન્સ્ટ્રક્ટરનો સ્પષ્ટ રીતે (explicit) કોલ ન હોય, ત્યારે પહેલા વિધાન તરીકે 'super()'નો કોલ ગર્ભિત રીતે (implicitly) સુપરકલાસના ચલ વગરના કન્સ્ટ્રક્ટરનો છે.

Classroom ઓજેક્ટના એટ્રિબ્યુટ પ્રદર્શિત કરવા માટે show() મેથડનો ઉપયોગ કર્યો છે. સુપરકલાસ 'Room'માંથી ઈનહેરિટ (inherit) થયેલા પ્રથમ ચાર એટ્રિબ્યુટર પ્રદર્શિત કરવા માટે આપણે સુપરકલાસની display() મેથડના હ્યાત કોડનો ઉપયોગ કરવા ઈચ્છીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે display() મેથડ સબકલાસમાં પણ ઉપલબ્ધ છે.

show() મેથડની અંદર આપણો ઈરાદો સુપરક્લાસની display()ને કોલ કરવાનો છે. આ માટે આપણે super.display()નો ઉપયોગ કર્યો છે.

જ્યારે સુપર ક્લાસ અને સબક્લાસમાં એક્સમાન સિગનેચર (signature) સાથેની મેથડ હોય, ત્યારે સુપર ક્લાસ મેથડની સબક્લાસમાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. સબક્લાસની display() મેથડ સુપરક્લાસની display() મેથડની ઉપેક્ષા કરે છે. એનો અર્થ એ થાય કે આપણે સુપર ક્લાસની display() મેથડનો ફરી ઉપયોગ કર્યો વિના માહિતી જુદી રીતે પ્રદર્શિત કરવા ઈશ્છીએ છીએ. જ્યારે આપણે સુપર ક્લાસની આવી મેથડનો ઉત્ખેખ કરીએ, ત્યારે આપણે ચાવીરૂપ શબ્દ 'super' સાથે ડોટ પ્રક્રિયક અને મેથડનું નામ વાપરવું જોઈએ. અહીં આપણે સુપર ક્લાસની display() મેથડને ઈન્વોક કરવા માટે show() મેથડની અંદર super.display()નો ઉપયોગ કર્યો છે. getSeats() મેથડ ક્લાસરૂપની બેઠકની ક્ષમતાની ગણતરી કરવા માટે વાપરેલી છે.

કોડલિસ્ટિંગ 8.4માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે કોડ ઉમેરીને ચાલો, આપણે આ ક્લાસનો વિનિયોગમાં ઉપયોગ કરીએ. અહીં આપણે સુપર ક્લાસ અને સબક્લાસ બંનેના ઓઝેક્ટ બનાવેલા છે.

```
class Inheritance /* Application using Room, Classroom */
{
    public static void main (String args[])
    {
        Room r1 = new Room(20, 15, 10, (byte)2);
        r1.display();
        Classroom cr1 = new Classroom (30, 20, 12, (byte)3, 21, 3);
        cr1.show();
        System.out.println("Area of classroom1 is " + cr1.area() + " square feet");
        Classroom cr2 = new Classroom (30,30,10, (byte)4, 20, 4);
        cr2.display();
        System.out.println ("\nTotal number of Windows: " + Room.totWindows);
    } // end main()
} // end Inheritance
```

કોડલિસ્ટિંગ 8.4 : Room અને Classroomના ઉપયોગ સાથેનો વિનિયોગ

બધા જ ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ અને મેથડ સુપર ક્લાસમાંથી સબક્લાસમાં ઈનહેરિટ થાય છે. આથી, સુપર ક્લાસની area() મેથડને સબક્લાસના ઓઝેક્ટ દ્વારા પણ cr1.area()નો ઉપયોગ કરી ઈન્વોક કરી શકાય છે. જ્યારે સબક્લાસના ઓઝેક્ટનો ઉપયોગ કરી વિનિયોગમાં ઉપેક્ષા કરેલી મેથડનો ઉત્ખેખ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સબક્લાસની મેથડ cr2.display()ને કોલ કરે છે. કોડલિસ્ટિંગ 8.2, 8.3, 8.4ને લેગાં કરીને બનાવેલા કોડનું આઉટપુટ આદૃતિ 8.15માં દર્શાવ્યું છે.

```
Inheritance.java - SCITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 InheritanceInut.java 2 InheritancePut.java 3 Inheritance.java
>javac Inheritance.java
>Exit code: 0
>java -cp . Inheritance
Length: 20.0
Width: 15.0
Height: 10.0
Windows: 2

Length: 30.0
Width: 20.0
Height: 12.0
Windows: 3
Benches: 21
Seats per Bench: 3
Total Seats in a class: 63
Area of classroom1 is 600.0 square feet

Classroom with length 30.0 feet, width 30.0 feet.
has 20 Benches, each to accomodate 4 Students
So, Total seats in a class is 80

Total number of Windows: 9
>Exit code: 0
```

આદૃતિ 8.15 : Classroom અને Room ક્લાસના ઉપયોગ બાદ ઈનહેરિટન્સનું આઉટપુટ

સુપર ક્લાસના પ્રાઇવેટ મેભર (Private Members of Superclass)

અગાઉના ઉદાહરણમાં બધા જ ઈન્સ્ટન્સની પેકેજ વિઝિબિલિટી હતી. આથી, તે આખા પેકેજમાં સીધી ઉપયોગ માટે ઉપલબ્ધ હતા. આથી, જો આપણે main() મેથડમાં સીધા r1.length અથવા cr1.width એક્સેસ કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો તેમાં કોઈ ભૂલ નહીં હોય.

જો આપણે સુપર ક્લાસના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલની વિઝિબિલિટી બદલીને private કરીશું, તો આ વેરિયેબલ ક્લાસની બહાર સીધા ઉપલબ્ધ નહીં રહે. યાદ રાખો કે આ ઓફ્ટિભ્યુટ સબક્લાસના પણ છે, છતાં પ્રાઇવેટ ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ અથવા મેથડ તેના સબક્લાસમાં પણ વિઝિબલ નથી.

નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે કોડલિસ્ટિંગ 8.2માં ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલને ઘોષિત કરવાના વિધાનમાં તેને private બનાવો અને આકૃતિ 8.16માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેના આઉટપુટમાં error આવી તેનું નિરીક્ષણ કરો.

```
private float length, width, height;
```

```
private byte nWindows;
```

The screenshot shows the SciTE IDE interface with the title bar 'InheritancePvt.java - SciTE'. The menu bar includes File, Edit, Search, View, Tools, Options, Language, Buffers, and Help. Below the menu is a tab bar with three tabs: 1 InheritanceProt.java, 2 InheritancePvt.java, and 3 Inheritance.java. The 2 InheritancePvt.java tab is selected. The code editor contains the following Java code:

```
>javac InheritancePvt.java
InheritancePvt.java:48: length has private access in Room
    System.out.println("InClassroom with length " + length + " feet, width "
                           ^
InheritancePvt.java:49: width has private access in Room
    + width + " feet\nhas " + nBenches + " Benches, each to accomodate "
                           ^
2 errors
>Exit code: 1
```

The output window shows two errors:

- InheritancePvt.java:48: length has private access in Room
- InheritancePvt.java:49: width has private access in Room

The status bar at the bottom right indicates '2 errors' and 'Exit code: 1'.

આકૃતિ 8.16 : ક્લાસના પ્રાઇવેટ મેભર તે ક્લાસની બહાર એક્સેસિબલ નથી

યાદ રાખો કે પ્રાઇવેટ મેભર તે જે ક્લાસમાં વ્યાખ્યાયિત કરેલા હોય, તેમાં જ ફક્ત સીધા ઉપલબ્ધ હોય છે અને બીજે ક્યાંય પણ નહીં. તેને અન્ય જગ્યાએ ઉપલબ્ધ કરવા માટે પબ્લિક એક્સેસર અને મુટેટર મેથડ 'getter' અને 'setter' મેથડનો ઉપયોગ કરો.

સુપરક્લાસના પ્રોટેક્ટેડ મેભર (Protected Members of Superclass)

અગાઉ 'Visibility Modifiers'ના વિષય ઉપર આપણે શીજ્યા કે ઈનહેરિટેડ સબક્લાસમાં 'protected' મેભર 'private' મેભર તરીકે ઉપલબ્ધ હોય છે. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે 'Room' ક્લાસના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલને બદલીને 'protected' કરો.

```
protected float length, width, height;
```

```
protected byte nWindows;
```

આ બદલાયેલો કોડ જારે અમલમાં મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે આકૃતિ 8.15માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આપણે એ જ પરિણામ મેળવીએ છીએ. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે જાવામાં બહુવિધ ઈનહેરિટન્સની સગવડ નથી. સબક્લાસ ફક્ત એક જ સુપરક્લાસમાંથી આવે છે.

કોમ્પોઝિશન અને એગ્ગ્રોગેશન (Composition and Aggregation)

કોમ્પોઝિશન અને એગ્ગ્રોગેશન ક્લાસની રચના છે, જે અન્ય ઓફ્ઝેક્ટનો સમાવેશ કરે છે. તે અલગ-અલગ ક્લાસ વચ્ચે "has-a" પ્રકારનો સંબંધ રચે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, જો આપણે 'Library' નામનો કલાસ વ્યાખ્યાપિત કરીએ, તો તેને એક reading room (વાંચનખડ) હોય છે, અહીં reading room એ 'Room' નામના કલાસનો એક ઓફ્જેક્ટ હોય. આ રીતે Libraryમાં Room હોય છે. જ્યારે કોઈ કલાસ અન્ય કલાસના ઓફ્જેક્ટનો સમાવેશ કરે, ત્યારે તે કન્ટેઇનર કલાસ (container class) તરીકે ઓળખાય છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- દરેક વ્યક્તિનું name અને address હોય છે. અહીં name કલાસ Nameમાં છે, જેને first name, middle name અને last name એમ ત્રણ એટ્રિબ્યુટ હોય. address કલાસ Addressમાં છે, જેના એટ્રિબ્યુટ house number, apartment / society name, area, city, state, country અને pincode હોય.
- કારને steering, wheels અને engine હોય છે. અહીં steering કલાસ Steeringમાં છે, wheel કલાસ Wheelમાં છે અને engine કલાસ Engineમાં છે. કલાસ Carના ત્રણ એટ્રિબ્યુટ કારના ભાગ હોય.

હવે આપણે નીચે જણાવેલા એટ્રિબ્યુટ સાથેનો કલાસ 'Library' બનાવીએ :

- nBooks: int, પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકની સંખ્યા
- nMagazines: int, પુસ્તકાલયમાં લવાજમ ભરેલાં સામયિકની સંખ્યા
- nNewspapers: int, પુસ્તકાલયમાં લવાજમ ભરેલાં વર્તમાનપત્રકની સંખ્યા
- readingRoom: Room

અહીં readingRoom એ બેઝિક ડેટાએર્પનો નથી તે જુઓ. તેનો પ્રકાર 'Room' કલાસનો છે.

કોડ લિસ્ટિંગ 8.5માં Room અને Library નામના કલાસ બનાવવાનો કોડ અને તેનો 'Container.java' નામના વિનિયોગમાં ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે.

```
/* Using objects as data members in a container class */
class Room
{
    protected float length, width, height;
    protected byte nWindows;
    static int totWindows; // class variable

    Room ( ) { }; // user-defined no-argument constructor
    Room (float l, float w, float h, byte n)
    {
        length = l; width = w; height = h;
        nWindows = n; totWindows+=n;
    }
    Room (float l, float w)
    {
        length = l; width = w; height = 10;
        nWindows = 1; totWindows++;
    }
}
```

```

        double area () // area = length * width
        {
            return (length * width);      } // end area() method
            void display ( )
            {
                System.out.println ("Length: " + length + "\nWidth: " + width);
                System.out.println ("Height: " + height);
                System.out.println ( "Windows: " + nWindows);
            } // end display() method
        } // end Room class

class Library
{
    int nBooks, nMagazines, nNewspapers;
    Room readingRoom;
    Library( ) {};
    Library( int nB, int nM, int nN, Room r)
    {
        nBooks = nB; nMagazines=nM; nNewspapers=nN;
        readingRoom=r;
    }
    void display()
    {
        System.out.println ("\nLibrary Details:\nNumber of books: " + nBooks );
        System.out.println ("Number of subscribed magazines: " + nMagazines );
        System.out.println ("Number of subscribed newspapers : " + nNewspapers);
        System.out.println ("Reading Room:");
        readingRoom.display();
    }
} // end class Library

class Container /* Application using Room, Library */
{
    public static void main (String args[])
    {
        Room r1 = new Room(20, 15, 10, (byte)2);
        r1.display();
        Library lib = new Library (300, 20, 5, r1);
        lib.display();
    } // end main()
} // end class Container

```

કોડલિસ્ટિંગ 8.5 : કોમ્પોઝિશન અને એગ્રિગેશનનું ઉદાહરણ

કોડલિસ્ટિંગ 8.5માં નીચેના મુદ્દાઓનું નિરીક્ષણ કરો :

- ક્લાસ 'container'ની main() મેથડમાં :

- ક્લાસ 'Library'નો ઓઝેક્ટ lib ચાર ચલ (arguments) સાથે કન્સ્ટ્રક્ટર વાપરીને બનાવવામાં આવ્યો છે. Room ક્લાસનો r1 એ છેલ્લો ચલ છે.

- ક્લાસ 'Library'ની મેથડ display() ઓઝેક્ટ libનો ઉપયોગ કરીને ઈન્વોક કરેલી છે.

- ક્લાસ 'Library'માં :

- ઓઝેક્ટ readingRoom ક્લાસ 'Room'નો એટ્રિબ્યુટ છે.

- ચાર ચલ (arguments) સાથેના કન્સ્ટ્રક્ટરમાં ક્લાસ 'Room'ની છેલ્લી ચલ 'r'નો ઉપયોગ કરે છે અને ઓસાઈન્મેન્ટ વિધાન 'readingRoom = r;' વાપરીને Roomના એટ્રિબ્યુટને કિમતો એસાઈન (assign) કરે છે.

- display() મેથડ વ્યાખ્યાયિત કરેલી છે 'readingRoom.display();' દ્વારા 'Room' ક્લાસની display() મેથડ ઈન્વોક કરે છે. અહીં નોંધ કરશો કે display() મેથડની ઉપેક્ષા કરી નથી, આપણે ઈનહેરિટન્સનો ઉપયોગ કર્યો નથી. વાચક આ મેથડ માટે અન્ય નામ વાપરી શકે. જેમકે, 'lib.display()'ને બદલે 'Library' ક્લાસમાં show()નો ઉપયોગ main() મેથડમાં 'lib.show()' વડે.

આવા સંજોગોમાં વાચક એવું વિચારે કે - ઈનહેરિટન્સ શા માટે ન વાપરવું ? શા માટે 'Library' ક્લાસને 'Room' ક્લાસમાંથી ઈનહેરિટ ન કરવો અને તેમાં ગ્રાન્ટ વધારાના એટ્રિબ્યુટ ઉમેરવા ?

અહીં નોંધ કરશો કે 'Library' એ 'Room' પ્રકારનો નથી. 'Library' અને 'Room' વચ્ચે 'is-a' સંબંધ નથી, પણ 'has-a' સંબંધ છે. 'Library'માં 'Room' હોય, જેનો રીટિંગરૂમ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આથી, readingRoomને આપણે 'Room'ના પ્રકારનો જણાવ્યો છે અને તે 'Library' ક્લાસનો એટ્રિબ્યુટ છે.

સારાંશ

આપણે ક્લાસ અને ઓઝેક્ટ કઈ રીતે બનાવવા, ક્લાસના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ કેવી રીતે એક્સેસ કરવા અને ઓઝેક્ટ વડે ઈન્સ્ટન્સ મેથડ ઈન્વોક કરવી તે બાબત અહીં શીખ્યા. કન્સ્ટ્રક્ટર એ ક્લાસના નામની જ, ચલ વગરની અને પરત પ્રકાર વગરની વિશિષ્ટ મેથડ છે. જ્યારે ઓઝેક્ટ નવા પ્રક્રિયક સાથે ઈન્સ્ટેન્સ્યેટ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ગર્ભિત રીતે કન્સ્ટ્રક્ટર કોલ કરવામાં આવે છે, ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ દરેક ઓઝેક્ટના હોય છે. ક્લાસ વેરિયેબલ અને મેથડ 'static' ચાવીરૂપ શબ્દ વાપરીને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. સ્ટેટિક મેભરને ક્લાસ દીઠ ફક્ત એક જ વાર મેમરી ફાળવવામાં આવે છે અને ક્લાસના બધા ઓઝેક્ટ દ્વારા તેનો સહિતારો ઉપયોગ કરે છે, તે ક્લાસના હોય છે; ઓઝેક્ટના નહીં. આપણે એક્સેસ મોડિફાયર વિશે પણ અભ્યાસ કર્યો, જે ઈન્સ્ટન્સ મેભરની વિઝિબિલિટી નક્કી કરે છે. પ્રાઇવેટ મેભર ફક્ત ક્લાસની અંદર જ વિઝિબલ હોય છે કે જ્યાં તે વ્યાખ્યાયિત કરેલ હોય છે, પ્રોટેક્ટેડ મેભર ફક્ત ઈનહેરિટ સબક્લાસમાં જ વિઝિબલ હોય છે, પેન્જમેભર પેન્જમાં સર્વત્ર વિઝિબલ હોય છે અને પબ્લિક મેભર બધી જ જગ્યાએ વિઝિબલ હોય છે. સુરક્ષાના હેતુ માટે પ્રાઇવેટ ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલનો ઉપયોગ અને 'getters' અને 'setters' મેથડનો public તરીકે ઉપયોગ કરવો સલાહર્થી છે. અંતમાં આપણે હયાત ક્લાસમાંથી નવો ક્લાસ ઈનહેરિટ કરવો, મેથડનો ફરી ઉપયોગ, તેને વિસ્તૃત કરવી અને તેની ઉપેક્ષા કરવી વિશે શીખ્યા. આપણે ક્લાસમાં ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ તરીકે ઓઝેક્ટનો ઉપયોગ પણ જોયો. તે ક્લાસને ઓઝેક્ટના કોમ્પોઝિશન અને એગ્રિગેશન બનનવાનું સામર્થ્ય પૂરું પાડે છે.

સ્વાધ્યાય

1. ઓઝેક્ટનું ઈન્સ્ટેન્સિઅશન એટલે શું ?
2. ક્લાસ-વેરિયેબલની જરૂરિયાત બાબત એક ઉદાહરણ આપો.
3. મેથડ અને કન્સ્ટ્રક્ટર વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.

- 4.** એક્સેસર અને મ્યુટેર મેથડ વિશે જાણાવો.
- 5.** સબક્લાસમાંથી સુપરક્લાસનો કન્સ્ટ્રક્ટર કેવી રીતે ઈન્વોક કરી શકાય ?
- 6.** સુપરક્લાસની ઉપેક્ષા કરેલી મેથડ સબક્લાસમાંથી કેવી રીતે ઈન્વોક કરી શકાય ?
- 7.** ‘એક્સેસ મોડિફિયર’ વિશે ટૂંક નોંધ લખો.
- 8.** ઈનહેરિટન્સનો ઉપયોગ અને અલગ-અલગ ક્લાસ વચ્ચે સંબંધના પ્રકાર પ્રમાણે કોમ્પોઝિશન અથવા એગ્રિગેશનનો ઉપયોગ સમજાવો.
- 9.** મેથડ ઓવરલોડિંગ અને મેથડ ઓવરરાઇડિંગ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
- 10.** નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો :
- (1) નીચેનામાંથી એટ્રિબ્યુટ અને મેથડને કોણ વ્યાખ્યાપિત કરે છે ?

(a) ક્લાસ	(b) ઓફ્જેક્ટ	(c) ઈન્સ્ટન્સ	(d) વેરિયેબલ
-----------	--------------	---------------	--------------
 - (2) નીચેનામાંથી ક્યો ચાવીરૂપ શરૂ ક્લાસ વેરિયેબલ અને ક્લાસમેથડને ઘોષિત કરવા માટે વપરાય છે ?

(a) static	(b) private	(c) public	(d) package
------------	-------------	------------	-------------
 - (3) નીચેનામાંથી ક્યો પ્રક્રિયક ઓફ્જેક્ટ બનાવે છે અને તેનો રેફરન્સ પરત કરે છે ?

(a) ડોટ (.)	(b) new	(c) કોલન (:)	(d) એસાઈન્મેન્ટ (=)
-------------	---------	--------------	---------------------
 - (4) ક્લાસનો ઈન્સ્ટન્સ બનાવ્યા વિના નીચેનામાંથી કઈ મેથડ કોલ કરી શકાય ?

(a) ઈન્સ્ટન્સ મેથડ	(b) ક્લાસ મેથડ
(c) કન્સ્ટ્રક્ટર મેથડ	(d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (5) નીચેનામાંથી એક્સમાન નામ ધરાવતી પણ અલગ-અલગ પ્રાયલો સાથેની એક કરતાં વધારે મેથડનો ઉલ્લેખ કોણ કરે છે ?

(a) ઓવરલોડ મેથડ્સ	(b) ઓવરરીડન મેથડ્સ
(c) ડુલ્લિકેટ મેથડ્સ	(d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (6) નીચેનામાંથી કઈ મેથડ ઓફ્જેક્ટ બનાવતા સમયે આપોઆપ ઈન્વોક થાય છે ?

(a) ઈન્સ્ટન્સ મેથડ	(b) કન્સ્ટ્રક્ટર
(c) ક્લાસ મેથડ	(d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
 - (7) નીચેનામાંથી ક્યો ચાવીરૂપ શરૂ સબક્લાસ કન્સ્ટ્રક્ટરમાં સુપર ક્લાસ કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉલ્લેખ કરે છે ?

(a) extends	(b) super
(c) સુપર ક્લાસનું નામ	(d) new
 - (8) નીચેનામાંથી જાવામાં ઈન્સ્ટન્સ મેથડ ઈન્વોક કરવા માટે વપરાય શું છે ?

(a) ઓફ્જેક્ટનું નામ, કોલોન(:) અને મેથડનું નામ
(b) ઓફ્જેક્ટનું નામ, ડોટ(.) અને મેથડનું નામ
(c) ક્લાસનું નામ, કોલોન(:) અને મેથડનું નામ
(d) ક્લાસનું નામ, ડોટ(.) અને મેથડનું નામ

- (9) નીચેનામાંથી ઈન્સ્ટન્સ મેથડ વડે શું ઓક્સેસિબલ છે ?
- (a) ફક્ત ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ
 - (b) ફક્ત ક્લાસ વેરિયેબલ
 - (c) બંને ક્લાસ વેરિયેબલ અને ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલ
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ
- (10) જ્યારે સુપરક્લાસમાં મેથડનું નામ અને સિગનેચર સમાન હોય ત્યારે તેને શું કહેવામાં આવે છે ?
- (a) ઓવરલોડ મેથડ્સ
 - (b) ઓવરરીડન મેથડ્સ
 - (c) ઈનહેરિટેડ મેથડ્સ
 - (d) ઉપરના બધા વિકલ્પ

પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય

નીચેનાં કાર્ય માટે જાવાપ્રોગ્રામ લખો :

1. 'FixedDeposit' નામનો ક્લાસ બનાવો, જેના ત્રણ એટ્રિબ્યુટ (મુદ્દલ રકમ, વાર્ષિક વ્યાજનો દર અને વર્ષમાં જમા રકમનો સમયગાળો) અને મેથડ હોય કે જે ચકવૃદ્ધિ વ્યાજની રીતે પાકતી મુદ્દતની રકમ પરત કરે. main() મેથડ સાથેનો અન્ય 'FixedDepositDemo' નામનો ક્લાસ બનાવો. main() મેથડમાં બે ઓઝેક્ટ બનાવો, તેના એટ્રિબ્યુટને કિમતો ઓસાઈન કરો અને તેને પાકતી મુદ્દતની રકમ સાથે પ્રદર્શિત કરો.
2. 'FixedDeposit' ક્લાસમાં નીચેના કન્સ્ટ્રક્ટર ઉમેરો અને તેનો ઓઝેક્ટ બનાવવામાં ઉપયોગ કરો.
 - a. ચલ વગરના કન્સ્ટ્રક્ટર કે જે મુદ્દલ રકમને 1000, વાર્ષિક વ્યાજના દરને 5% અને જમા રકમના સમયગાળાને 3 વર્ષ પ્રારંભિક કિમત (initialize) આપે.
 - b. ત્રણ એટ્રિબ્યુટને પ્રારંભિક કિમત આપવા 3 ચલ (arguments) સાથેનો પ્રાચલોવાળો કન્સ્ટ્રક્ટર.
3. પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય-1માં 'FixedDeposit' ક્લાસના ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલની વિજિબિલિટી બદલીને 'private' કરો અને તેનો અમલ કરવા પ્રયત્ન કરો. તે error આપશે ? જો હા હોય તો, ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલની કિમત પ્રદર્શિત કરવા માટે ક્લાસમાં display() મેથડ ઉમેરો.
4. 'FixedDeposit' ક્લાસનાં ત્રણ એટ્રિબ્યુટને get અને set કરવા માટે ઓક્સેસર અને ડ્યુટેટર મેથડ ઉમેરો. આ મેથડનો ઉપયોગ કરીને main() મેથડના પ્રાઇવેટ ઈન્સ્ટન્સ વેરિયેબલની કિમત પ્રદર્શિત કરો.
5. કુલ મુદ્દલ જમા રકમ ધરાવતા ક્લાસમાં 'totDeposit' ક્લાસ વેરિયેબલ ઉમેરો. કન્સ્ટ્રક્ટર અને સેટર મેથડમાં ફેરફાર કરો, જેથી કુલ જમા રકમ મેળવી શકાય. 'totDeposit()' ચલની કિમત પ્રદર્શિત કરવા મેથડ લખો અને તેનો ઉપયોગ બતાવો.
6. 'Rectangle' ક્લાસનો ઉપયોગ કરી 'Box' નામનો સબક્લાસ વધારાના 'height' એટ્રિબ્યુટ અને 'volume' મેથડ સાથે ઉત્પન્ન કરો (નિર્માણ કરો - derive). ($\text{ઘનફળ} = \text{ઉંચાઈ} \times \text{પહોળાઈ} \times \text{લંબાઈ} = \text{ઉંચાઈ} \times \text{ક્ષેત્રફળ}$)

ઓરે અને સ્ટ્રિંગનો ઉપયોગ

9

પ્રકરણ 7માં આપણે જાવામાં ઉપલબ્ધ તેટાના મૂળભૂત પ્રકારોનો અભ્યાસ કર્યો. મૂળભૂત પ્રકારના ચલ (variable)માં એક સમયે ફક્ત એક જ કિંમત રાખી શકાય છે. આ પ્રકારના ચલને અદિશ ચલ કે સ્કેલર વેરિયેબલ (scalar variable) કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં આપણે કેટલાક સંયોજિત કે કોમ્પોઝિટ (composite) તેટાપ્રકારો વિશે અભ્યાસ કરીશું જેનો ઉપયોગ એક કરતાં વધારે તેટાકિંમતોના સમૂહનો સંગ્રહ કરવા માટે થાય છે, ઉદાહરણ તરીકે, ઓરે (array) અને સ્ટ્રિંગ (string).

ઓરેનો પરિચય (Introduction to Array)

ઓરે (array) એ એક જ પ્રકારના ઘટકોના સંગ્રહને રજૂ કરતો ચલ (variable) છે. ઓરે સદિશ (vector), શ્રેષ્ઠિક (matrix) અને અન્ય બહુ-પરિમાણીય (multi-dimensional) માહિતી રજૂ કરવા માટે ઉપયોગી છે. વેક્ટર (vector) એ એક-પરિમાણીય (1-D) તેટા-સંરચના (data structure) છે, જે અક્ષરો, સંખ્યાઓ જેવી વસ્તુઓની યાદી સંગ્રહવા માટે વાપરી શકાય છે. રો (આડી હરોળ) અને કોલમ (ઉભી હરોળ) વડે બનેલી કોષ્ટક જેવી દ્વિ-પરિમાણીય (2-D) તેટા-સંરચના રજૂ કરવા માટે મેટ્રિક્સ (matrix) વપરાય છે.

જ્યારે સમાન પ્રકારના અનેક ઘટકો ઉપર એક્સમાન કાર્ય કરવાનું હોય, ત્યારે ઓરે ઉપયોગી બને છે. ઓરેના તમામ ઘટકો મેમરીમાં એકસાથે લગોવલા સંગ્રહાયેલા હોય છે. ઓરેના દરેક ઘટકને ઓરે વેરિયેબલ સાથે સંકળાયેલા સૂચક સ્થાનાંક (index position) વડે ઓળખવામાં આવે છે.

જાવામાં વસ્તુઓની યાદીનું સંચાલન કરવા માટે વપરાતો ઓઝેક્ટ એ ઓરે છે. ઓરે બનાવવા માટે બે પગલાંની કિયા છે :

1. ઓરે-ઓઝેક્ટ ઘોષિત કરો.
2. ઓરે-ઓઝેક્ટની રચના કરો.

ઓરે-ઓઝેક્ટ બે રીતથી બનાવી શકાય છે :

1. new પ્રક્રિયક વાપરીને અને તેનું કદ જણાવીને.
2. સીધેસીધા ઓરેના ઘટકોને પ્રારંભિક કિંમત આપીને. (initializing)

એક-પરિમાણીય ઓરે (1-D Array)

એક-પરિમાણવાળા ઓરે 1-D ઓરે તરીકે ઓળખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, વેક્ટર (vector) કે જેને એક અથવા વધારે અદિશ ચલ (scalar variables)ના સમૂહ તરીકે ગણી શકાય. marks1, marks2, marks3, marks4, marks5ની રીતે અલગ-અલગ ચલ ઘોષિત કરવાના બદલે આપણે ઓરે marks[5] ઘોષિત કરી શકીએ અને તેના દરેક ઘટકને marks[0], marks[1], marks[2], marks[3], marks[4] વાપરી આપણે તેને મેળવી શકીએ છીએ.

1-D ઓરે ઘોષિત કરવા માટે ચોરસ કૌસની જોડી [] ઓરેના નામ પછી અથવા તેટાના પ્રકાર પછી આપણે વાપરીએ છીએ. ઓરે ઘોષિત કરવાની વાક્યરચના નીચે પ્રમાણે છે :

<data type> <array name> []; અથવા <data type> [] <array name>;

ઉદાહરણ તરીકે, એક વિદ્યાર્થીના ગણિત વિષયની પાંચ કસોટીમાં મેળવેલા ગુણનો સંગ્રહ કરવા માટે આપણે પાંચ પૂર્ણાંક સંખ્યા ધરાવતા ઘટકોનો ઓરે વાપરી શકીએ. 'marks' નામનો પાંચ ઘટકો (elements) ધરાવતો ઓરે-ઓઝેક્ટ નીચે મુજબ બનાવી શકાય છે :

```
int marks[];                                // declare array object
marks = new int [5];                          // create array object
```

ઉપરનાં બંને વિધાનોને ભેગાં કરીને નીચે મુજબ એક જ વિધાનથી પણ આપણે ઓરે બનાવી શકીએ :

int marks[] = new int [5]; અથવા int [] marks = new int [5];

અહીં ઓરેનું નામ 'marks' છે. પાંચ પૂર્ણાંક સંખ્યાઓને સંગ્રહ જ્યાં થશે, તે મેમરી સ્થાનાંકનો તે નિર્દેશ કરે છે. int તેથી પ્રકારની પૂર્ણાંક સંખ્યાના સંગ્રહ માટે 4 બાઈટ વપરાય છે. આથી, 'marks' ઓરે માટે મેમરીમાં સળંગ 5 x 4 = 20 બાઈટની જરૂર પડે છે.

ઓરેના કોઈ ઘટકનો નિર્દેશ કરવા માટે આપણે આકૃતિ 9.1માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઓરેના નામ પછી મોટા કૌંસ []ની અંદર ઈન્ટેક્સ (index) અથવા સબસ્ક્રિપ્ટ (subscript)નો ઉપયોગ કરીએ છીએ. ઈન્ટેક્સ કે સબસ્ક્રિપ્ટ ઓરેમાં ઘટકનું સ્થાન દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, marks[2]. ઈન્ટેક્સની કિમત શૂન્ય (0)થી શરૂ થાય છે.

int marks[] = {90, 60, 70, 65, 80};

	Element Reference	Array Content	Array Index
marks	→ marks[0]	90	0
Reference Variable	marks[1]	60	1
	marks[2]	70	2
	marks[3]	65	3
	marks[4]	80	4

આકૃતિ 9.1 : એક-પરિમાણીય ઓરે

આકૃતિ 9.1માં ઓરે ચલ marksની ઈન્ટેક્સકિમત 0થી 4 છે. અહીં, marks[0] ઓરેના પ્રથમ ઘટકનો નિર્દેશ કરે છે અને marks[4] એ છેલ્લા ઘટકનો નિર્દેશ કરે છે.

પ્રકરણ 8માં સમજૂતી આપ્યા પ્રમાણે ઓફ્જેક્ટ એક રેફરન્સ ચલ છે. ઓરે જાવામાં એક ઓફ્જેક્ટ હોવાથી ઓરેનું નામ પણ એક રેફરન્સ ચલ છે. તે મેમરીના એ સ્થાનાંકનો રેફરન્સ ધરાવે છે, જ્યાં ઓરેના ઘટકનો સંગ્રહ થયેલો છે. આકૃતિ 9.1 જુઓ.

ઓરે એક ઓફ્જેક્ટ છે, આથી તેના ઘટકોને પૂર્વનિર્ધારિત (default) કિમતો આપવામાં આવે છે (initialized). જાવા-પ્રોગ્રામમાં ઓરેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે આકૃતિ 9.2માં દર્શાવ્યું છે.

```

Array1.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Array1.java
class Array1
{
    public static void main (String [] s)
    {
        int marks[];
        marks = new int [7];
        for (int i=0; i<7; i++)
        {
            System.out.println ("marks [ " + i + " ] is " + marks[i]);
        }
    }
}

>javac Array1.java
>Exit code: 0
>java -cp . Array1
marks [ 0 ] is 0
marks [ 1 ] is 0
marks [ 2 ] is 0
marks [ 3 ] is 0
marks [ 4 ] is 0
marks [ 5 ] is 0
marks [ 6 ] is 0
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 9.2 : ઓરે-ઓફ્જેક્ટના ઘટકોને પૂર્વનિર્ધારિત કિમતો પ્રારંભિક કિમત તરીકે આપવી

જ્યારે ઓરે ઘોષિત કરવામાં આવે છે, તે સમયે પણ તેના તેથી ઘટકોની પ્રારંભિક કિમત (initial values) જણાવી શકાય છે. 1-D ઓરેના ઘટકોની પ્રારંભિક કિમતો છગાડિયા કૌંસ { }માં અલ્યવિરામ વડે અલગ પાઠેલી કિમતો વડે આપી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે,

int marks[] = {90, 70, 77}; અથવા int [] marks = {90, 70, 77};

અહીં નોંધ કરો કે આપણે એરે બનાવતા સમયે જો તેના ઘટકોની પ્રારંભિક કિમતો આપીએ, તો new પ્રક્રિયકના ઉપયોગની જરૂર રહેતી નથી. એરેનું કદ કૌસમાં આપેલી કિમતોની સંખ્યા બરાબર છે.

આકૃતિ 9.3માં આપેલો જાવાકોડ એરે બનાવવા માટે તેમજ તેના ઘટકોની પ્રારંભિક કિમતો આપવા માટેની અલગ-અલગ રીતો દર્શાવે છે. એરેના ઘટકોની કિમતો પ્રદર્શિત કરવા માટે વાપરેલી display() કલાસ મેથેડને static ઘોષિત કરાય છે અને તે કલાસના કોઈ પણ ઓફ્જેક્ટ વિના વાપરી શકાય છે.

The screenshot shows an IDE window with two panes. The left pane contains the Java code for 'Array2.java'. It defines a class 'Array2' with a main method that creates five arrays: marks1, marks2, marks3, marks4, and marks5, each with three elements. It then calls a static display method to print the arrays. The right pane shows the terminal output of running the code, which prints the arrays with their initial values: marks1: 0 0 0, marks2: 0 0 0, marks3: 0 0 0, marks4: 50 60 70, and marks5: 70 80 90.

```
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Array2.java
/*
 * creating and initializing 1-D array in different ways
 */
class Array2 {
    public static void main (String [] s) {
        int marks1[]; marks1 = new int [3];
        int marks2[] = new int [3];
        int [] marks3 = new int [3];
        int marks4[] = {50, 60, 70};
        int [] marks5 = {70, 80, 90};

        System.out.print ("Array marks1:\t");
        display(marks1,3);
        System.out.print ("Array marks2:\t");
        display(marks2,3);
        System.out.print ("Array marks3:\t");
        display(marks3,3);
        System.out.print ("Array marks4:\t");
        display(marks4,3);
        System.out.print ("Array marks5:\t");
        display(marks5,3);
    }

    static void display(int arr[], int size)
    {
        for (int i=0; i<size; i++)
        {
            System.out.print (arr[i] + "\t");
        }
        System.out.println();
    }
}

>javac Array2.java
>Exit code: 0
>java -cp . Array2
Array marks1: 0 0 0
Array marks2: 0 0 0
Array marks3: 0 0 0
Array marks4: 50 60 70
Array marks5: 70 80 90
>Exit code: 0
```

આકૃતિ 9.3 : એરે-ઓફ્જેક્ટ બનાવવા તથા તેના ઘટકોને પ્રારંભિક કિમતો આપવાની વિવિધ રીત

જાવામાં આપણે જ્યારે એરે ઘોષિત કરીએ, તે સમયે પરિમાણનું માપ (dimensions) અને તેના ઘટકોની પ્રારંભિક કિમતો (initial values) બંને એકસાથે આપી શકતા નથી. આકૃતિ 9.4માં આ વિધાનને સમજાવતો કોડ દર્શાવ્યો છે. જો આપણે એરે ચલ પ્રારંભિક કિમતો વગર (without initialization) ઘોષિત કરીએ, તો આકૃતિ 9.1માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંદર્ભ રાખવા માટે ચલ બને છે. એ સમયે એરે-ઓફ્જેક્ટ બનતો નથી, એટલે કે એરેના ઘટકો માટે મેમરી ફાળવવામાં આવતી નથી. જો આપણે એરેના ઘટકો વાપરવા માટે પ્રયત્ન કરીએ તો તે ભૂલમાં પરિણામે છે.

The screenshot shows an IDE window with two panes. The left pane contains the Java code for 'Array3.java'. It defines a class 'Array3' with a main method that creates two arrays: marks4 and marks5, both with three elements. It then calls a static display method to print the arrays. The right pane shows the terminal output of running the code, which displays multiple syntax errors due to missing semicolons and incorrect array declarations.

```
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Array3.java
/*
 * creating and initializing 1-D array
 * specifying size with array variable
 */
class Array3 {
    public static void main (String [] s) {
        int marks4[] = {50, 60, 70};
        int [] marks5 = {70, 80, 90};

        System.out.print ("Array marks4:\t");
        display(marks4,3);
        System.out.print ("Array marks5:\t");
        display(marks5,3);
    }

    static void display(int arr[], int size)
    {
        for (int i=0; i<size; i++)
        {
            System.out.print (arr[i] + "\t");
        }
        System.out.println();
    }
}

>javac Array3.java
>Array3.java:8: illegal start of expression
int marks4[3] = {50, 60, 70};
^
Array3.java:8: illegal start of expression
int marks4[3] = {50, 60, 70};
^
Array3.java:8: not a statement
int marks4[3] = {50, 60, 70};
^
Array3.java:8: ';' expected
int marks4[3] = {50, 60, 70};
^
Array3.java:9: illegal start of expression
int [5] marks5 = {70, 80, 90};
^
Array3.java:9: ';' expected
int [5] marks5 = {70, 80, 90};
^
Array3.java:10: illegal start of expression
System.out.print ("Array marks4:\t");
^
Array3.java:11: illegal start of type
System.out.print ("Array marks4:\t");
```

આકૃતિ 9.4 : એરે-ઓફ્જેક્ટના ઘટકોને પ્રારંભિક કિમતો આપતા સમયે તેનું કદ જણાવવું અમાન્ય છે.

એરેનો દરેક ઘટક એક અલગ ચલ છે, જેનો ઇન્ડેક્સ (index) વાપરીને નિર્દેશ કરી શકાય છે. એરેના ઘટકની કિમત બદલવા માટે અન્ય ચલની જેમ આપણે ઘટક ચલને એસાઈન્ફેન્ટ વિધાનમાં ડાબી બાજુએ વાપરી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, marks[3] = 56; ચાલો, આપણે 10 અપૂર્ણાંક સંખ્યાઓની સરેરાશ (મધ્યક) શોધવા માટેનો પ્રોગ્રામ લખીએ અને તેનો અમલ કરીએ. આકૃતિ 9.5માં આપેલું કોડલિસ્ટિંગ અને તેના આઉટપુટનો અભ્યાસ કરો.

```

ArrayAvg.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 ArrayAvg.java
/* compute average of 10 numbers */
class ArrayAvg
{
    public static void main (String [] s)
    {
        double numbers [] = { 10.5, 20.6, 30.8, 15.5,
                             17.3, 25.5, 27.2,
                             20, 30, 18.5};

        byte ctr;
        double sum=0, avg;

        System.out.println ("list of numbers is");
        for (ctr=0; ctr<10; ctr++)
        {
            System.out.println (numbers[ctr]);
            sum = sum + numbers[ctr];
        }
        avg = sum/10;
        System.out.println ("Average of above numbers is "
                           + avg);
    } // main
} // class

```

```

>javac ArrayAvg.java
>Exit code: 0
>java -cp . ArrayAvg
list of numbers is
10.5
20.6
30.8
15.5
17.3
25.5
27.2
20.0
30.0
18.5
Average of above numbers is 21.59
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 9.5 : 1-D એરે અને લૂપનો ઉપયોગ કરીને 10 સંખ્યાની સરેરાશ શોધવાનો પ્રોગ્રામ

અહીં, આપણાને સમાન પ્રકારના અલગ-અલગ ઘટકો ઉપર એક જ જાતની કિયા ‘સંખ્યાને સરવાળામાં ઉમેરો’, વારંવાર કરવાની જરૂર પડે છે. એકસાથે 10 ચલને ઘોષિત કરવા અને લૂપનો ઉપયોગ કરી એરેના જુદા-જુદા ઘટકો ઉપર એકસમાન પ્રક્રિયા કરવામાં એરેનો ઉપયોગ મદદરૂપ થાય છે.

એરે ઉપર આપણે અન્ય અનેક વિવિધ પ્રક્રિયાઓ કરી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, બે એરેની સરખામણી કરવી, એક એરેના બધા ઘટકોની અન્ય એરેમાં નકલ કરવી, કોઈ ચોક્કસ ઘટક એરેમાં શોધવો, એરેના ઘટકોને કમાનુસાર ગોઠવવા વગેરે. આ પ્રકારનાં બધાં કાર્યો માટે જેમ આપણે ઘટકોનું સરેરાશ શોધવા માટે લખી હતી તે પ્રમાણે પ્રોક્રીજર (procedures) લખી શકીએ. આ માટેનો કોડ આપણે જાતે લખવાને બદલે જાવા દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી java.util.Arrays ક્લાસની વિવિધ static methodsનો આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જાવામાં એરેને Arrays classની મેથડ (methods)નો ઉપયોગ કરવાની સગવડ આપે છે. આકૃતિ 9.6માં દર્શાવેલું કોડલિસ્ટિંગ અને તેનો આઉટપુટ java.util.Arrays ક્લાસની sort() અને fill() મેથડનો ઉપયોગ કરી રીતે કરી શકાય તે દર્શાવે છે.

આપણે સમગ્ર એરે કે તેના અમુક ભાગને કમાનુસાર ગોઠવવા માટે (શૉર્ટ કરવા) sort() મેથડ વાપરી શકીએ છીએ. આપણે જ્યારે મેથડના આર્ગ્યુમેન્ટ (argument) તરીકે ફક્ત એરે આપીએ, ત્યારે તે સમગ્ર એરેને (એરેના બધા ઘટકોને) સોટ કરે છે. જો આપણે એરે, આરંભસ્થાન, અંતિમસ્થાન એમ પણ આર્ગ્યુમેન્ટ આપીને મેથડ વાપરીએ, તો તે આરંભસ્થાનના ઘટકથી અંતિમસ્થાનથી આગળના ઘટક સુધીના આંશિક એરેને શૉર્ટ (sort) કરશે. ઉદાહરણ તરીકે, java.util.Arrays.sort (list, 1, 5)નો ઉપયોગ કરવાથી તે list[1] થી list[5-1] સુધીના એરેના ઘટકોને શૉર્ટ કરશે. જુઓ આકૃતિ 9.6.

સમગ્ર કે આંશિક એરેને કોઈ ચોક્કસ કિમતથી ભરવા માટે 'fill()' મેથડનો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે મેથડ એરે અને કિમત એમ બે આર્ગ્યુમેન્ટ સાથે ઇન્વોક કરવામાં આવે, ત્યારે એરેના બધા ઘટકોમાં તે જ્ઞાનેવી કિમત ભરવામાં આવે છે. જ્યારે આ મેથડ એરે, આરંભસ્થાન, અંતિમ સ્થાન અને કિમત એમ ચાર આર્ગ્યુમેન્ટ સાથે ઇન્વોક કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે આરંભસ્થાનથી શરૂ કરી અંતિમ સ્થાનથી આગળના ઘટક સુધી આપેલી કિમત વડે ભરી દે છે. ઉદાહરણ તરીકે, fill (list, 7) એરેના બધા ઘટકો કિમત 7 વડે ભરવામાં આવે છે, જ્યારે fill(list, 2, 6, 5) એરેના ઘટકો list[2] થી list[6-1]માં કિમત 5 ભરવામાં આવે છે. જુઓ આકૃતિ 9.6.

```

  ArraysClassSortFill.java - Scite
  File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
  1 ArraysClassSortFill.java
  class ArraysClassSortFill
  {
    // sort and fill methods on whole or partial array
    public static void main (String [] s)
    {
      double list[] = { 6.4, 8, 7.8, 9.8, 9.5,
                        6, 7, 8, 8.5, 5.9 } ;
      int indx;

      System.out.println ("Initial Elements:");
      display(list);
      java.util.Arrays.sort (list, 3, 9); //sort partial array
      System.out.println ("\\nSort partial array: list[3] to list[8]:");
      display(list);
      java.util.Arrays.sort (list); //sort whole array
      System.out.println ("\\nSort whole array:");
      display(list);

      java.util.Arrays.fill (list, 7); //fill whole array
      System.out.println ("\\nFill whole array:");
      display(list);
      java.util.Arrays.fill (list, 2, 6, 5); //fill partial array
      System.out.println ("\\nFill partial array: list[2] to list[5]:");
      display(list);
    } //end main

    static void display(double ary[])
    {
      for (int i=0; i<ary.length; i++)
      {
        System.out.print (ary[i] + " ");
      }
      System.out.println();
    } //end display
  } //end class

```

>javac ArraysClassSortFill.java
>Exit code: 0
>java -cp . ArraysClassSortFill
Initial Elements:
6.4 8.0 7.8 9.8 9.5 6.0 7.0 8.0 8.5 5.9
sort partial array: list[3] to list[8]:
6.4 8.0 7.8 6.0 7.0 8.0 8.5 9.5 9.8 5.9
sort whole array:
5.9 6.0 6.4 7.0 7.8 8.0 8.0 8.5 9.5 9.8
Fill whole array:
7.0 7.0 7.0 7.0 7.0 7.0 7.0 7.0 7.0 7.0
Fill partial array: list[2] to list[5]
7.0 7.0 5.0 5.0 5.0 7.0 7.0 7.0 7.0 7.0
>Exit code: 0

આકૃતિ 9.6 : એરેક્લાસની sort() અને fill() મેથડનો ઉપયોગ

આપેલી કિમતવાળો ઘટક એરેમાં શોધવા માટે એરે કલાસમાં binarySearch() મેથડ ઉપલબ્ધ છે. સુરેખશોધ (linear search) પદ્ધતિથી આપેલી કિમતવાળો ઘટક એરેમાં શોધવા માટે આપણે આપણી પોતાની મેથડ લાખીશું. સુરેખશોધ પદ્ધતિ એરેના એક પદ્ધતિ એક ઘટકોને આપેલી કિમત સાથે કમાનુસાર સરખાવે છે. આકૃતિ 9.7માં આપેલા કોડાલિસ્ટિંગ અને તેના આઉટપુટનો અભ્યાસ કરો. આ પદ્ધતિ મુજબ જો એરેમાં આપેલી કિમતવાળો ઘટક મળે, તો તેનું સૂચક સ્થાન (index position) પરત કરે છે, નહિ તો -1 કિમત પરત કરે છે.

```

  LinearSrch.java - Scite
  File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
  1 LinearSrch.java
  // Search element in array using linear search
  class LinearSrch
  {
    public static void main (String [] s)
    {
      double list[] = { 6, 5, 7, 9, 9.5, 6.5, 7.5, 8 } ;
      int indx;

      System.out.println ("\\nGiven Array elements are:");
      display(list);

      indx=search(list, 8); // search 8
      if (indx < 0)
        System.out.println ("\\nelement 8 is not found in array");
      else
        System.out.println ("\\nelement 8 is found at position " + indx);
      indx=search(list, 5.5); // search 5.5
      if (indx < 0)
        System.out.println ("\\nelement 5.5 is not found in array");
      else
        System.out.println ("\\nelement 5.5 is found at position " + indx);
    } //end main

    static void display(double ary[])
    {
      for (int i=0; i<ary.length; i++)
      {
        System.out.print (ary[i] + " ");
      }
      System.out.println();
    } //end display

    static int search(double ary[], double x)
    {
      for (int i=0; i<ary.length; i++)
      {
        if (ary[i] == x) return i;
      }
      return -1;
    } //end search
  } //end class

```

>javac LinearSrch.java
>Exit code: 0
>java -cp . LinearSrch
Given Array elements are:
6.0
5.0
7.0
9.0
9.5
6.5
7.5
8.0

element 8 is found at position 7
element 5.5 is not found in array
>Exit code: 0

આકૃતિ 9.7 : એરેમાં ચોક્કસ કિમતવાળો ઘટક શોધવો

2-D એરે (2-D Array)

દ્વિ-પરિમાણીય (2-D) એરે હાર અને સ્તંભ સ્વરૂપે કોષ્ટકીય માહિતીનો સંગ્રહ કરવા માટે વપરાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પાંચ વિદ્યાર્થીઓના ગ્રાફ દર્શાવવા માટે આપણે આકૃતિ 9.8માં દર્શાવ્યા મુજબ પાંચ હાર અને ગ્રાફ સ્તંભવાળી કોષ્ટકીય ગોઠવણીનો ઉપયોગ કરી શકીએ. ગણિતમાં આપણે તેને પાંચ હાર અને ગ્રાફ સ્તંભવાળું શ્રેણીક (matrix) કહીએ છીએ, જેમાં દરેક ઘટકમાં ગુણા હોય છે.

Students	Test1	Test2	Test3
1	50	60	70
2	35	30	50
3	70	75	80
4	80	85	90
5	40	50	55

આકૃતિ 9.8 : 2-D એરેની કોષ્ટકીય રજૂઆત

જાવામાં 2-D એરે ધોષિત કરવા માટે એરેનું નામ અને મોટા કૌંસની બે જોડી [] [] કે જે અનુક્રમે પરિમાણો હાર (row) અને સ્તંભ (column)ના કદનો ઉલ્લેખ કરે છે, તેનો ઉપયોગ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, સંખ્યા મેમરીમાં $5 \times 3 = 15$ પૂર્ણાંક કિમતોનો સંગ્રહ કરવા માટે marks નામનો એરે ધોષિત કરવા માટે તેમજ બનાવવા માટે નીચે આપેલું વિધાન વપરાય છે :

```
int marks [][] = new int [5][3];
```

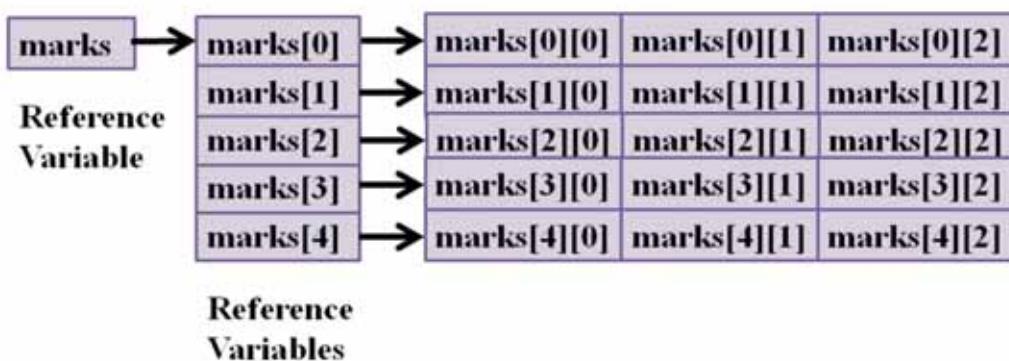
અહીં, તાર્કિક દાખિએ એરે એ 5 હાર અને 3 સ્તંભ સાથેનું એક કોષ્ટક છે. ભૌતિક દાખિએ તે સંખ્યા મેમરીમાં સંગ્રહાયેલી 15 પૂર્ણાંક કિમતો છે, જે 60 બાઈટ જગ્યા મેમરીમાં રોકે છે.

જાવા સીધી રીતે બહુ-પરિમાણીય એરે (multi-dimensional arrays)ની સગવડ પૂરી પાડતી નથી. 2-D એરે બનાવવા માટે આપણે એરેનો એરે (array of array) બનાવવો પડે. પરિમાણની સંખ્યા ઉપર કોઈ મર્યાદા નથી.

marks [5][3]માં એક 5 ઘટકોનો 1-D એરે-ઓઝેક્ટ બનાવે છે અને આકૃતિ 9.9માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આ દરેક ઘટક એ 3 પૂર્ણાંક સંખ્યાનો એક 1-D એરે-ઓઝેક્ટ છે.

```
int marks = new int [5][3];
```

Element Reference using indexes

આકૃતિ 9.9 : 2-D એરે એ એક 1-D એરેના એરે તરીકે

2-D એરેને ઘોષિત કરવાની અને પ્રારંભિક કિમતો આપવાની રીત સંપૂર્ણપણે 1-D જેવી જ છે, સિવાય કે પરિમાણની સંખ્યા. 2-D એરેમાં દરેક હાર (row) એ 1-D એરે ઘટક તરીકે ગણાય છે. આથી, 1-D એરેની પ્રારંભિક કિમતો આપવાની રીતે જ 2-D એરેની દરેક હારને પ્રારંભિક કિમતો આપવા માટે છગડિયા કોંસ { }ની અંદર અલ્યવિરામથી અલગ પાઢેલી તેના ઘટકોની કિમતો આપવામાં આવે છે. 2-D એરેને પ્રારંભિક કિમતો આપવા માટે તેની દરેક પ્રારંભિક કિમતો આપેલી હાર (initialized rows)ને અલ્યવિરામ (,)થી અલગ પારીને છગડિયા કોંસ { }માં રાખવામાં આવે છે. 1-D એરેની જેમ જ 2-D એરે પણ આકૃતિ 9.10ના કોડલિસ્ટિંગમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે વિવિધ રીતોથી ઘોષિત કરી શકાય છે. આકૃતિ 9.11 આ કોડનો આઉટપુટ આપ્યો છે.

The image shows two side-by-side code editors. The left editor contains the Java code for creating and initializing 2D arrays, while the right editor shows the command-line interface where the code is run and its output is displayed.

```

File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Array2D.java +
/* creating and initializing 2-D array */
class Array2D
{
    public static void main (String [] s)
    {
        int marks1[][];
        marks1 = new int [ 5 ][ 3 ];
        int marks2[][] = new int [ 5 ][ 3 ];
        int [][] marks3 = new int [ 5 ][ 3 ];
        int marks4[][] = { { 50, 60, 70 }, { 35, 30, 50 },
                          { 70, 75, 80 }, { 80, 85, 90 },
                          { 50, 50, 55 } };
        int [] []marks5 = { { 50, 60, 70 }, { 35, 30, 50 },
                           { 70, 75, 80 }, { 80, 85, 90 },
                           { 50, 50, 55 } };

        System.out.print ("2-D Array marks1:\n");
        display(marks1,5,3);
        System.out.print ("2-D Array marks2:\n");
        display(marks2,5,3);
        System.out.print ("2-D Array marks3:\n");
        display(marks3,5,3);
        System.out.print ("2-D Array marks4:\n");
        display(marks4,5,3);
        System.out.print ("2-D Array marks5:\n");
        display(marks5,5,3);

    } // main
    static void display(int arr[][], int rows, int cols)
    {
        for (int i=0; i<rows; i++)
        {
            for (int j=0; j<cols; j++)
            {
                System.out.print (arr[i][j] + " ");
            }
            System.out.println();
        }
    } // display
} // class

```

```

File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Array2D.java
>javac Array2D.java
>Exit code: 0
>java -cp . Array2D
2-D Array marks1:
0 0 0
0 0 0
0 0 0
0 0 0
0 0 0
2-D Array marks2:
0 0 0
0 0 0
0 0 0
0 0 0
0 0 0
2-D Array marks3:
0 0 0
0 0 0
0 0 0
0 0 0
0 0 0
2-D Array marks4:
50 60 70
35 30 50
70 75 80
80 85 90
50 50 55
2-D Array marks5:
50 60 70
35 30 50
70 75 80
80 85 90
50 50 55
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 9.10 : 2-D એરેનું ઉદાહરણ

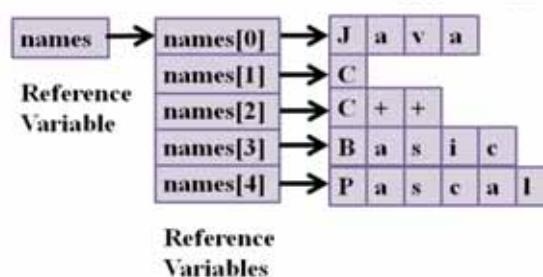
જાવામાં 2-D એરેને એરેનો એરે ગણવામાં આવે છે. આથી, 2-D એરેની હારમાં ગમે તેટલી સંખ્યામાં (પરિવર્તનશીલ - variable) સ્તંભ હોઈ શકે. આકૃતિ 9.12માં કમ્પ્યુટર-પ્રોગ્રામિંગની પાંચ ભાષાઓનાં નામનો સંગ્રહ કરવા માટે અક્ષરોના 2-D એરેનો ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે.

```

char names [][] = { { 'J', 'a', 'v', 'a' }, { 'C' }, { 'C', '+', '+' },
                   { 'B', 'a', 's', 'i', 'c' }, { 'P', 'a', 's', 'c', 'a', 'l' } }

```

Elements from names[i][0] to
names[i][names[i].length-1]

આકૃતિ 9.12 : અલગ-અલગ સંખ્યામાં સ્તંભ સાથેનો 2-D એરે

દરેક નામ અલગ-અલગ હારમાં સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે અને દરેક નામમાં અક્ષરોની સંખ્યા અલગ-અલગ છે. આ રીતે દરેક હારનું કદ અલગ-અલગ છે. દરેક હારનું કદ 1-D ઓરેની 'length' નામની પ્રોપર્ટી વડે જાણી શકાય છે.

આકૃતિ 9.13માં અલગ-અલગ માપના સ્તંભવાળા 2-D ઓરેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તે દર્શાવ્યું છે. અહીં આપણે 1-D ઓરેની ઘટકોની સંખ્યા જાણવા માટે length પ્રોપર્ટીનો ઉપયોગ કરેલો છે. 2-D ઓરે માટે તે તેની હારની સંખ્યા પરત કરે છે. 1-D ઓરે માટે તે આપેલી હારમાં સ્તંભની સંખ્યા પરત કરે છે. અહીં યાદ રાખો કે 2-D ઓરેમાં ઘટકોની સંખ્યા એ તેમાં રહેલી હારની સંખ્યા છે અને દરેક હાર એ 1-D ઓરે છે. ટૂંકમાં, length પ્રોપર્ટી જ્યારે ફક્ત ઓરેના નામ સાથે વાપરવામાં આવે, ત્યારે તે તેના પ્રથમ પરિમાણનું કદ પરત કરે છે.

```

Array2Dchar.java - SCITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Array2Dchar.java
/*
 * creating and initializing 2-D array
 */
class Array2Dchar
{
    public static void main (String [] s)
    {
        char names[][]= {
            {'J','a','v','a'},
            {'C'},
            {'C', '+', '+'},
            {'B', 'a', 's', 't', 'c'},
            {'P', 'a', 's', 'c', 'o', 'T'}
        };

        System.out.println("Number of elements in 2-D array: "
                + names.length + "\n");
        System.out.print
                ("Five names stored in 2-D Array of characters:\n");
        display(names,5);
    } // main
    static void display(char arr[][], int rows)
    {
        for (int i=0; i<rows; i++)
        {
            System.out.print ("Row " + i + " have " + arr[i].length +
                    " character elements: ");
            for (int j=0; j<arr[i].length; j++)
            {
                System.out.print (arr[i] [j]);
            }
            System.out.println();
        }
    } // display
} // class

```

```

>javac Array2Dchar.java
>Exit code: 0
>java -cp . Array2Dchar
Number of elements in 2-D array: 5
Five names stored in 2-D Array of characters:
Row 0 have 4 character elements: Java
Row 1 have 1 character elements: C
Row 2 have 3 character elements: C++
Row 3 have 5 character elements: Basic
Row 4 have 6 character elements: Pascal
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 9.13 : અલગ-અલગ સંખ્યામાં સ્તંભ ધરાવતા 2-D ઓરેનો પ્રોગ્રામમાં ઉપયોગ

હવે પછી આપણે જોઈશું કે અક્ષરોના 1-D ઓરેને જાવામાં ઉપલબ્ધ string ક્લાસના ઉપયોગથી વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. આકૃતિ 9.14માં આપણે નામનો સંગ્રહ કરવા માટે બાઈટનો 2-D ઓરે વાપર્યો છે. અહીં તે દર્શાવે છે કે char પ્રકારના ડેટાને બાઈટ પ્રકારમાં પરિવર્તિત કર્યા છે અને નામના અક્ષરોને તેની અનુરૂપ ASCII ડિમ્બત આપવામાં આવી છે.

```

Array2Dbyte.java - SCITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Array2Dbyte.java
/*
 * creating and initializing 2-D array
 */
class Array2Dbyte
{
    public static void main (String [] s)
    {
        byte names[][]= {
            {'J','a','v','a'},
            {'C'},
            {'C', '+', '+'},
            {'B', 'a', 's', 't', 'c'},
            {'P', 'a', 's', 'c', 'o', 'T'}
        };

        System.out.print
                ("Five names stored in 2-D Array of bytes:\n");
        display(names,5);
    } // main
    static void display( byte arr[][], int rows)
    {
        for (int i=0; i<rows; i++)
        {
            for (int j=0; j<arr[i].length; j++)
            {
                System.out.print (arr[i] [j] + "\t");
            }
            System.out.println();
        }
    } // display
} // class

```

```

>java -cp . Array2Dbyte
Five names stored in 2-D Array of bytes:
74 97 118 97
67 67 43 43
66 97 115 105 99
80 97 115 99 97 106
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 9.14 : 2-D ઓરે : અક્ષરોને અનુરૂપ પૂર્ણાક સંખ્યાનો ઉપયોગ કરી બાઈટમાં સંગ્રહ

યાદ રાખવાના મુદ્દાઓ :

- એરે એક્સમાન પ્રકારના ડેટાનો સંગ્રહ છે.
- એરેના ઘટકોને તેના દરેક પરિમાળના ઈન્કેસને કૌંસમાં [] આપીને વાપરી શકાય છે.
- ઈન્કેસની કિંમત શૂન્યથી શરૂ થાય છે.
- બજુ-પરિમાળીય એરેમાં બીજા, ગીજા,...પરિમાળોનું કદ અલગ-અલગ હોઈ શકે છે.
- પરિમાળનું કદ જાણવા માટે 'length' એટિબ્યુટનો ઉપયોગ થાય છે.
- એરેને ઓફ્ઝેક્ટ તરીકે ગણવામાં આવે છે.
- એરેને તેની પ્રારંભિક કિંમતો આપ્યા વિના ધોષિત કરવાથી એરે ઓફ્ઝેક્ટ બનતો નથી.

સ્ટ્રિંગ (Strings)

સ્ટ્રિંગ એ અક્ષરોની એક શ્રેષ્ઠી સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. આથી અક્ષરોના 1-D એરેને સ્ટ્રિંગ તરીકે ગણી શકાય. આપણે અગાઉ string લિટરલ વાપર્યા છે અને તેનો અભ્યાસ પડા કર્યો છે, કે જેમાં અક્ષરોની શ્રેષ્ઠીને બેવડા અવતરણ-ચિહ્ન (double quotes) વચ્ચે લખવામાં આવે છે.

સ્ટ્રિંગનો સંગ્રહ કરી શકે તેવા ચલ વાપરવા માટે જાવામાં બે પ્રકારની સ્ટ્રિંગ આપેલી છે, જે 'String' અને 'StringBuffer' નામના બે કલાસ વડે નિયંત્રિત થાય છે. આ પ્રકરણમાં આપણે પ્રથમ પ્રકારની સ્ટ્રિંગનો અભ્યાસ કરીશું.

સ્ટ્રિંગ ઓફ્ઝેક્ટ બનાવવા માટે વપરાતાં કેટલાંક કન્સ્ટ્રક્ટર (constructor) નીચે મુજબ છે :

- String () – ચલ રહ્યિની String () એક પણ અક્ષર વગરનો સ્ટ્રિંગ ઓફ્ઝેક્ટ બનાવે છે.
- String (char ary[]) – ary ચલનો પ્રારંભિક કિંમત તરીકે ઉપયોગ કરીને સ્ટ્રિંગ ઓફ્ઝેક્ટ બનાવે છે.
- String (char ary[], int start, int len) – આપેલા પ્રથમ ચલ aryના start સ્થાનથી len જેટલા ઘટકોનો સ્ટ્રિંગ ઓફ્ઝેક્ટ બનાવે છે.
- String (String strObj) – ચલ તરીકે આપેલા ઓફ્ઝેક્ટ જેવો જ સ્ટ્રિંગ ઓફ્ઝેક્ટ બનાવે છે.
- String (string literal) – ચલ તરીકે આપેલા string literalને નિર્દેશ કરતો સ્ટ્રિંગ ઓફ્ઝેક્ટ બનાવે છે.

આકૃતિ 9.15માં વિવિધ પ્રકારના String કલાસના કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ દર્શાવેલ છે. ઓફ્ઝેક્ટ બનાવતા સમયે new પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ ભૂલતા નહીં.

The screenshot shows the SciTE IDE interface with a Java file named 'String1.java'. The code creates five String objects: str1, str2, str3, str4, and str5, using various constructors. It then prints each object's value. The output window shows the results of running the code with javac and java commands.

```
String1.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 String1.java
/*
 * creating String Objects *
class String1
{
    public static void main (String [] s)
    {
        char name [] = { 'J', 'a', 'v', 'a'};

        String str1 = new String();
        String str2 = new String(name);
        String str3 = new String(name, 1,2);
        String str4 = new String(str3);
        String str5 = new String("java");

        System.out.println ("str1 is " + str1);
        System.out.println ("str2 is " + str2);
        System.out.println ("str3 is " + str3);
        System.out.println ("str4 is " + str4);
        System.out.println ("str5 is " + str5);
    } // main
} // class
```

```
>javac String1.java
>Exit code: 0
>java -cp . String1
str1 is
str2 is Java
str3 is av
str4 is av
str5 is Java
>Exit code: 0
```

આકૃતિ 9.15 : વિવિધ કન્સ્ટ્રક્ટરના ઉપયોગ વડે string કલાસના ઓફ્ઝેક્ટ બનાવવા

જાવામાં અક્ષરનો સંગ્રહ કરવા માટે અક્ષર દીઠ બે બાઈટ વપરાય છે. જગ્યા બચાવવા માટે જો ASCII અક્ષરો હોય, તો char પ્રકારના ટેટા-એરે વાપરવાને બદલે bytes પ્રકારના ટેટા-એરેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ માટે આપણે કન્સ્ટ્રક્ટરમાં ચલ તરીકે byteનો એરે વાપરી શકીએ. આકૃતિ 9.15માં આપેલા પ્રોગ્રામના એરે char name[]ને બદલી byte name[] કરો અને પ્રોગ્રામનો અમલ કરવા કોણિશ કરો.

નોંધ : લિટરલ (literals)નો મેમરીમાં સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બે સ્ટ્રિંગ-ઓફ્જેક્ટ એક્સરામા સ્ટ્રિંગ લિટરલ વાપરીને બનાવ્યા હોય, ત્યારે બીજા ઓફ્જેક્ટ માટે મેમરીમાં જગ્યા ફાળવાતી નથી. બંને ઓફ્જેક્ટ એક જ મેમરી સ્થાનનો ઉલ્લબ્ધ કરે છે.

જ્યારે સ્ટ્રિંગ ઓફ્જેક્ટ new પ્રકિયક વાપરીને બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે બંને સ્ટ્રિંગ એક્સમાન હોય, તોપણ મેમરીમાં અલગ જગ્યા ફાળવવામાં આવે છે. આકૃતિ 9.16માં આપેલું કોડલિસ્ટિંગ આ પ્રકારનું ઉદાહરણ છે.

```

String2.java - Scite
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 String2.java
/* String Objects */
class String2
{
    public static void main (String [] s)
    {
        String str1 = "I like Java";
        String str2 = "I like Java";
        String str3 = new String("I love India");
        String str4 = new String(str3);

        System.out.println ("str1==str2: "
                           + (str1==str2));
        System.out.println ("str3==str4: "
                           + (str3==str4));

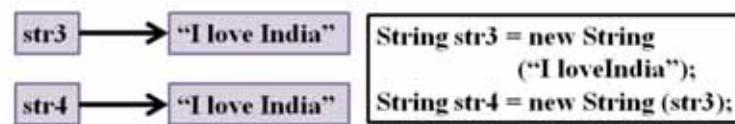
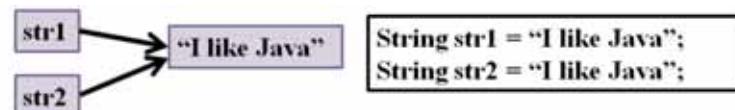
        System.out.println ("str1: " + str1);
        System.out.println ("str2: " + str2);
        System.out.println ("str3: " + str3);
        System.out.println ("str4: " + str4);
    } // main
} // class
  
```

```

>javac String2.java
>Exit code: 0
>java -cp . String2
str1==str2: true
str3==str4: false
str1: I like Java
str2: I like Java
str3: I love India
str4: I love India
>Exit code: 0
  
```

આકૃતિ 9.16 : સ્ટ્રિંગ લિટરલ અને new પ્રકિયક વાપરીને એક્સરામા સ્ટ્રિંગ ઓફ્જેક્ટ બનાવવા

આકૃતિ 9.16માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગમાં "str1 == str2" એ str1 અને str2 એમ બે રેફરન્સ ચલમાં સંગ્રહ કરેલી વિગતની તુલના કરે છે અને નહિ કે str1 અને str2 વડે નિર્દેશ કરેલા ઓફ્જેક્ટની. આ બાબતની નોંધ કરો. અહીં str1 અને str2 ઓફ્જેક્ટ new પ્રકિયક વિના અને એક્સરામા સ્ટ્રિંગ લિટરલ વાપરીને બનાવ્યા છે. આથી બંને ચલ str1 એ બનાવેલા ઈન્સ્ટન્સનો જ નિર્દેશ કરે છે, આકૃતિ 9.17માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે str2 ઓફ્જેક્ટ માટે અલગ મેમરીની ફાળવણી કરવામાં આવી નથી. આ જ પ્રોગ્રામમાં str3 અને str4 સ્ટ્રિંગ ઓફ્જેક્ટ new પ્રકિયકનો ઉપયોગ કરીને બનાવ્યા છે. બંને ઓફ્જેક્ટમાંની માહિતી સરખી છે, પરંતુ બંને અલગ-અલગ મેમરીસ્થાનનો સંદર્ભ ધરાવે છે. આ બંને ઓફ્જેક્ટ માટે અલગ-અલગ મેમરીની ફાળવણી કરવામાં આવી છે, જુઓ આકૃતિ 9.17.

Reference Variables

String Objects

Creating String Objects using constructors

આકૃતિ 9.17 : એક્સમાન સ્ટ્રિંગ

સ્ટ્રિંગ કલાસમેથડ (String Class Methods)

બે સ્ટ્રિંગની તુલના કરવી, સ્ટ્રિંગની લંબાઈ મેળવવી, બે સ્ટ્રિંગને જોડવી, રિસ્ટ્રિંગમાંથી આંશિક સ્ટ્રિંગ (સબસ્ટ્રિંગ) મેળવવી, સ્ટ્રિંગને પરાવર્તિત કરવી, સ્ટ્રિંગનું વિભાજન કરવું, અશર અથવા અક્ષરસમૂહને સ્ટ્રિંગમાં શોધવા વગેરે કાર્યો માટે સ્ટ્રિંગ-કલાસ કેટલીક મેથડ પૂરી પાડે છે. આપણે પ્રોગ્રામ દ્વારા કેટલીક મેથડનો ઉપયોગ કરવાના ઉદાહરણ જોઈશું. આકૃતિ 9.18માં લખેલો પ્રોગ્રામ સ્ટ્રિંગ અથવા સબસ્ટ્રિંગની સરખામણી કરવા માટેની વિવિધ શીત દર્શાવે છે.

```

StringComparison.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 StringComparison.java
class StringComparison
{
    public static void main (String [] s)
    {
        String str1 = "India is great";
        String str2 = "INDIA is Great";

        System.out.println ("str1: " + str1);
        System.out.println ("str2: " + str2);
        System.out.println ("str1.equals(str2): "
                           + (str1.equals(str2)));
        System.out.println ("str1.equalsIgnoreCase(str2): "
                           + (str1.equalsIgnoreCase(str2)));
        System.out.println ("str1.compareTo(str2): "
                           + (str1.compareTo(str2)));
        System.out.println ("str1.compareToIgnoreCase(str2): "
                           + (str1.compareToIgnoreCase(str2)));
    } // main
} // class

```

```

>javac StringComparison.java
>Exit code: 0
>java -cp . StringComparison
str1: India is great
str2: INDIA is Great
str1.equals(str2): false
str1.equalsIgnoreCase(str2): true
str1.compareTo(str2): 32
str1.compareToIgnoreCase(str2): 0
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 9.18 : સ્ટ્રિંગ કલાસની મેથડનો ઉપયોગ કરી સ્ટ્રિંગની તુલના

કોષ્ટક 9.1માં સ્ટ્રિંગની તુલના કરવા માટેની વિવિધ મેથડનું વર્ણન અને વાક્યરચના દર્શાવી છે.

મેથડ	વર્ણન
boolean equals (String str)	મેથડકોલ કરતી સ્ટ્રિંગ અને પ્રાચલ str (ઓઝ્ઝેક્ટ) સરખાં હોય, તો true પરત કરે છે.
boolean equalsIgnoreCase (String str)	મેથડકોલ કરતી સ્ટ્રિંગ અને પ્રાચલ str ઓઝ્ઝેક્ટના અક્ષરોના કેસ (case) (કોપિટલ અને બીજી એબીસીડી)ની અવગણના કરીને તુલના કરે છે. જો બંને સરખાં હોય, તો true પરત કરે છે. (case insensitive)
int compareTo (String str)	જો મેથડકોલ કરનાર સ્ટ્રિંગ ઓઝ્ઝેક્ટ પ્રાચલ strની તુલનાએ સમાન હોય, મોટી હોય અથવા નાની હોય, તો અનુક્રમે 0, >0, <0 પૂર્ણાંક સંખ્યા પરત કરે છે.
int compareToIgnoreCase (String str)	CompareTo મેથડ પ્રમાણે જ પરંતુ case પ્રત્યે અસંવેદનશીલ

કોષ્ટક 9.1 : સ્ટ્રિંગની તુલના માટે સ્ટ્રિંગ કલાસની વિવિધ મેથડ

સ્ટ્રિંગ કલાસ નીચે જાણાવેલાં અન્ય કાર્યો કરવા માટે અનેક મેથડ પૂરી પાડે છે. આમાંની કેટલીક કોષ્ટક 9.2માં આપેલી છે.

- સ્ટ્રિંગનો અમુક ભાગ અલગ કરવો.
- અક્ષરો કે શબ્દસમૂહ (સબસ્ટ્રિંગ) બદલવા.
- સ્ટ્રિંગનું સબસ્ટ્રિંગમાં વિભાજન કરવું.
- અક્ષરોની સંખ્યા મેળવવી.
- આપેલા ઈન્ડેક્સસ્થાન પરનો અક્ષર મેળવવો.

- स्ट्रिंगने bytes प्रकारना एरेमां परिवर्तित कરવी.
- स्ट्रिंगना अक्षरोने स्मॉल अथवा कॅपिटल करवा.
- स्ट्रिंगना अंतमां बीज स्ट्रिंग उमेरवी.
- स्ट्रिंग के तेना भागनी नकल करवी.

मेथड	वर्णन
int length()	मेथडकोल करती स्ट्रिंग ऑजेक्टमां रहेला अक्षरोनी संख्या परत करे छे.
char indexAt (int index)	मेथडकोल करती स्ट्रिंग ऑजेक्टमां प्राचल ईन्डेक्स स्थाने आवेला अक्षरने परत करे छे. ईन्डेक्स शून्यस्थी गणाय छे.
byte [] getBytes()	मेथडकोल करती स्ट्रिंगना अक्षरोने byte एरेमां परत करे छे.
void getChars (int fromIndx, int toIndx, char target [], int targetIndx)	मेथडकोल करती स्ट्रिंग ऑजेक्टना fromIndx स्थानशी toIndx-1 स्थान सुधीना अक्षरोनी लक्ष्य एरेमां targetIndx स्थान पटी नकल करे छे.
String concat(String str)	मेथडकोल करती स्ट्रिंगना अंतमां प्राचल डाना अक्षरोने उमेरीने स्ट्रिंग ऑजेक्ट परत करे छे.
String toLowerCase()	मेथडकोल करती स्ट्रिंगना बधा ज अक्षरोने स्मॉल अक्षरोमां बनावीने स्ट्रिंग परत करे छे.
String toUpperCase()	मेथडकोल करती स्ट्रिंगना बधा ज अक्षरोने कॅपिटल अक्षरमां परिवर्तित करीने स्ट्रिंग परत करे छे.

कोष्टक 9.2 : स्ट्रिंगकलासनी अन्य मेथड

आकृति 9.19मां आपेलां कोडलिस्ट्रिंगमां आमांनी केटलीक मेथडनो उपयोग दर्शाव्यो छे.

```

StringConversion.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 StringConversion.java
/*
 * String conversions */
class StringConversion
{
    public static void main (String [] s)
    {
        String str1 = "I like Java";
        String strAry[] = new String[5];
        byte byteAry[] = new byte[20];

        System.out.println ("Given string is \"" + str1 + "\"");
        System.out.println ("String in lowercase: \""
                           + str1.toLowerCase() + "\"");
        System.out.println ("String in uppercase: \""
                           + str1.toUpperCase() + "\"");

        System.out.println ("\nString converted to array of bytes");
        byteAry = str1.getBytes();
        for (int i=0; i<byteAry.length; i++)
            System.out.println ( byteAry[i] );
    } // main
} // class

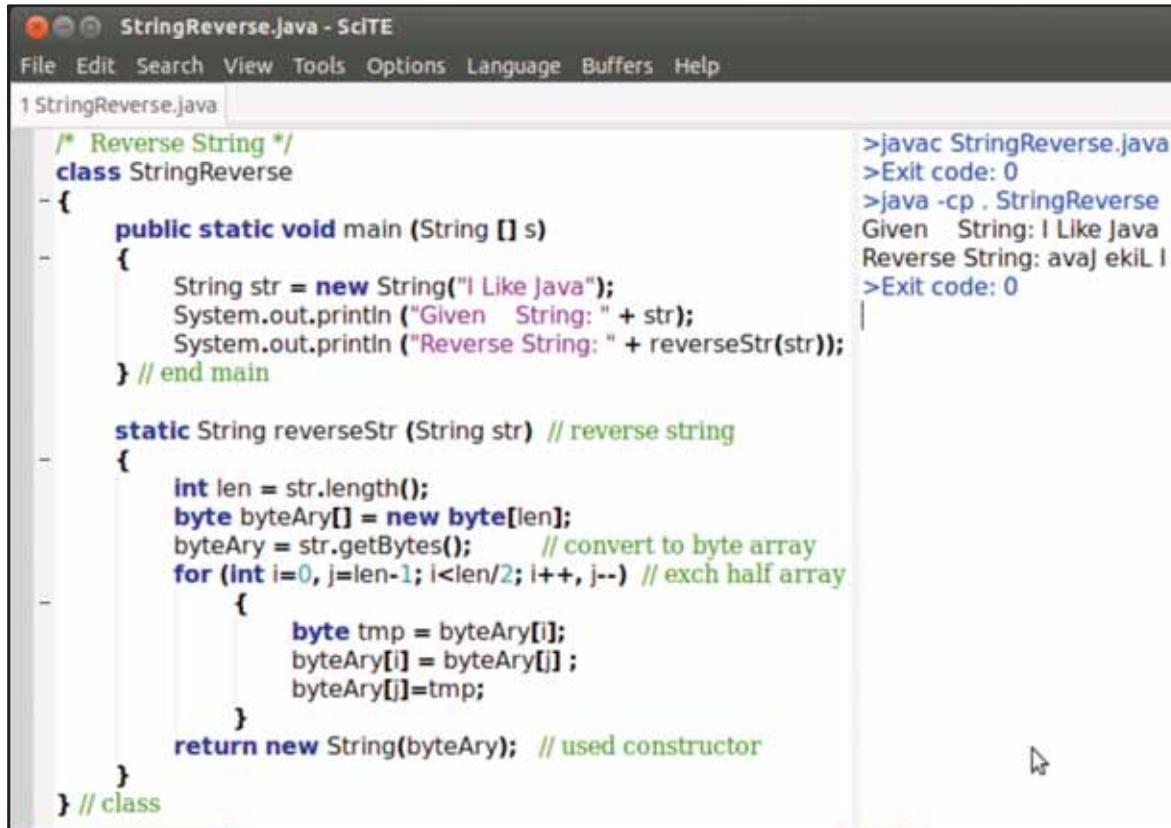
```

>javac StringConversion.java
>Exit code: 0
>java -cp . StringConversion
Given string is "I like Java"
String in lowercase: "i like java"
String in uppercase: "I LIKE JAVA"
String converted to array of bytes
73
32
108
105
107
101
32
74
97
118
97
>Exit code: 0

आकृति 9.19 : स्ट्रिंगने परिवर्तित करती मेथडनो उपयोग

નોંધ : એરે ચલ માટે length એ ઓફિઝ્યુલ કે પ્રોપરી છે, જ્યારે સ્ટ્રિંગ ઓજેક્ટ માટે length એ મેથડ છે. આથી સ્ટ્રિંગ ઓજેક્ટ સાથે length મેથડ વાપરતા સમયે () કેસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.

જાવામાં સ્ટ્રિંગ કલાસમાં સ્ટ્રિંગને ઉલટાવવા માટે કોઈ મેથડ ઉપલબ્ધ નથી. આથી, આપણે સ્ટ્રિંગને ઉલટાવવા માટે પ્રોગ્રામ લખીએ. આકૃતિ 9.20માં આપેલા કોડલિસ્ટિંગ અને તેના આઉટપુટનો અભ્યાસ કરો.


```

StringReverse.java - ScITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 StringReverse.java
/*
 * Reverse String */
class StringReverse
{
    public static void main (String [] s)
    {
        String str = new String("I Like Java");
        System.out.println ("Given String: " + str);
        System.out.println ("Reverse String: " + reverseStr(str));
    } // end main

    static String reverseStr (String str) // reverse string
    {
        int len = str.length();
        byte byteAry[] = new byte[len];
        byteAry = str.getBytes(); // convert to byte array
        for (int i=0, j=len-1; i<len/2; i++, j--) // exch half array
        {
            byte tmp = byteAry[i];
            byteAry[i] = byteAry[j];
            byteAry[j]=tmp;
        }
        return new String(byteAry); // used constructor
    }
} // class

```

>javac StringReverse.java
>Exit code: 0
>java -cp . StringReverse
Given String: I Like Java
Reverse String: avaj ekil I
>Exit code: 0

આકૃતિ 9.20 : સ્ટ્રિંગને ઉલટાવવી

અહીં, આપણે વપરાશકર્તા વ્યાખ્યાયિત reverseStr નામની મેથડ લખી છે, જે નીચે જણાવેલાં પગલાં પ્રમાણે સ્ટ્રિંગને ઉલટાવે છે :

1. સ્ટ્રિંગકલાસની length() મેથડ વાપરીને સ્ટ્રિંગમાં રહેલા અક્ષરોની સંખ્યા (સ્ટ્રિંગની લંબાઈ) નક્કી કરો.
2. સ્ટ્રિંગકલાસની getBytes() મેથડના ઉપયોગથી સ્ટ્રિંગને byte એરેમાં પરિવર્તિત કરો.
3. byte એરેમાં ડાબી બાજુના અડધા ઘટકોની (ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ) જમણી બાજુના અડધા ઘટકો (છેલ્લે જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ) સાથે અદલાબદલી કરો.
4. કન્સ્ટ્રક્ટર વાપરીને byte એરેમાંથી સ્ટ્રિંગ ઓજેક્ટ બનાવો અને તેને પરત કરો.

Date કલાસ (Date Class)

આપણે જાવામાં ઉપલબ્ધ String કલાસ અને Arrays કલાસનો અભ્યાસ કર્યો. જાવાલાઇબ્રેરીમાં java.util નામના પેકેજમાં Date કલાસ પૂરો પાડે છે. Date કલાસ તારીખ અને સમય બનેનો સમાવેશ કરે છે અને મિલિસેકન્ડ સુધીની ચોક્સાઈ સહિત કિમત જણાવે છે. આકૃતિ 9.21માં કોડલિસ્ટિંગ અને તેના આઉટપુટ સાથે Date કલાસનો ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે.

```

Date1.java - ScITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Date1.java
import java.util.Date;

class Date1
{
    public static void main(String args[])
    {
        Date date1 = new Date(); // current date, time
        // if not used: import java.util.Date; use next statement
        java.util.Date date2 = new java.util.Date();
        System.out.println ("date1: Date & Time: " + date1);
        System.out.println ("date2: Date & Time: " + date2);

        System.out.println (
            "Elapsed time since Jan 1, 1970 is\n"
            + date1.getTime() + " milliseconds");
        date1.setTime(date1.getTime() + 10000000);
        System.out.println ("DateTime after 1 crore milliseconds\n"
            + date1.toString());
    } // end main()
} // end class

```

>javac Date1.java
>Exit code: 0
>java -cp . Date1
date1: Date & Time: Thu Oct 31 08:50:59 IST 2013
date2: Date & Time: Thu Oct 31 08:50:59 IST 2013
Elapsed time since Jan 1, 1970 is
1383189659935 milliseconds
DateTime after 1 crore milliseconds
Thu Oct 31 11:37:39 IST 2013
>Exit code: 0

આકૃતિ 9.21 : Date કલાસનો ઉપયોગ

કોષ્ટક 9.3માં Date કલાસની કેટલીક મેથડની યાદી આપેલી છે.

મેથડ	વર્ણન
Date()	સિસ્ટમના તત્કાલીન સમયનો ઉપયોગ કરીને Date ઓજેક્ટ બનાવે છે.
Date (long elapsedTime)	જાન્યુઆરી, 1, 1970 GMTથી પ્રાચલમાં આપેલા સમય વચ્ચેનો સમયગાળો ભિલિસેકન્ડમાં ગણીને Date ઓજેક્ટ બનાવે છે.
String toString()	Date ઓજેક્ટના તારીખ અને સમયને સ્ટ્રિંગમાં રજૂ કરી તે સ્ટ્રિંગ પરત કરે છે.
long getTime()	જાન્યુઆરી 1, 1970 GMTથી અત્યાર સુધીની ભિલિસેકન્ડ પરત કરે છે.
void setTime (long elapsedTime)	પ્રાચલમાં આપેલા વિટેલા સમયનો ઉપયોગ કરી નવી તારીખ અને સમય સેટ કરે છે.

કોષ્ટક 9.3 : Date કલાસની વિવિધ મેથડ

Calendar કલાસ (Calendar Class)

Date કલાસની જેમ Calendar કલાસ પણ java.util પેકેજમાં આપવામાં આવ્યો છે. આ કલાસ વર્ષ, માસ, તારીખ, કલાક, મિનિટ અને સેકન્ડ જેવી ડેલેન્ડરની વિગતવાર માહિતી મેળવવા માટે વાપરી શકાય છે. અહીં, આપણે calendar કલાસના સબકલાસ GregorianCalendarના ઉપયોગ બાબત જોઈશું.

આકૃતિ 9.22માં ઉદાહરણ રૂપે Calendar કલાસનો ઉપયોગ કરતો પ્રોગ્રામ અને તેનું આઉટપુટ દર્શાવ્યું છે. અહીં તારીખ અને સમયના વિવિધ ઘટક પ્રદર્શિત કરવા માટે વપરાશકર્તાએ વ્યાખ્યાપિત display() કલાસમેથડનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેની નોંધ કરો.

```

1 Calendar1.java
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
1 Calendar1.java
import java.util.*; // for Date, Calendar, GregorianCalendar class
public class Calendar1
{
    public static void main(String s[])
    {
        System.out.println("Current Date & Time: " + new Date()); // current date, time
        //using current date & time
        Calendar calendar1 = new GregorianCalendar();
        display(calendar1);
        //using given year,month,day
        Calendar calendar2 = new GregorianCalendar(2013, 11, 17);
        display(calendar2);
        //using given date/year, month, day and time-hour, minute, second
        Calendar calendar3 = new GregorianCalendar(2013,11,20,21,0,2);
        display(calendar3);
    } // end main()
    static void display(Calendar calendar)
    {
        // using Calendar constants
        System.out.println("Year:" + calendar.get(Calendar.YEAR));
        System.out.println("Month:" + calendar.get(Calendar.MONTH));
        System.out.println("Date:" + calendar.get(Calendar.DATE));
        System.out.print("Hour (12 hour):" + calendar.get(Calendar.HOUR));
        if(calendar.get(Calendar.AM_PM) == 1)
            System.out.println(" p.m.");
        else
            System.out.println(" a.m.");
        System.out.print("Hour (24 hour):" + calendar.get(Calendar.HOUR_OF_DAY));
        System.out.print("Minute:" + calendar.get(Calendar.MINUTE));
        System.out.print("Second:" + calendar.get(Calendar.SECOND));
        System.out.print("Day of Week: " );
        switch( calendar.get(Calendar.DAY_OF_WEEK) )
        {
            case 1: System.out.println("Sunday"); break;
            case 2: System.out.println("Monday"); break;
            case 3: System.out.println("Tuesday"); break;
            case 4: System.out.println("Wednesday"); break;
            case 5: System.out.println("Thursday"); break;
            case 6: System.out.println("Friday"); break;
            case 7: System.out.println("Saturday"); break;
            default: System.out.println("Error..."); break;
        }
    } // end display()
} // end class

```

>java Calendar1.java
>Exit code: 0
>java -cp . Calendar1
Current Date & Time: Thu Oct 31 07:48:28 IST 2013
Year: 2013
Month: 9
Date: 31
Hour (12 hour): 7 a.m.
Hour (24 hour): 7
Minute: 48
Second: 28
Day of Week: Thursday
Year: 2013
Month: 11
Date: 17
Hour (12 hour): 0 a.m.
Hour (24 hour): 0
Minute: 0
Second: 0
Day of Week: Tuesday
Year: 2013
Month: 11
Date: 20
Hour (12 hour): 6 p.m.
Hour (24 hour): 18
Minute: 24
Second: 0
Day of Week: Saturday
>Exit code: 0

આકૃતિ 9.22 : Calendar કલાસ અને તેના અચલનો ઉપયોગ

get મેથડની જેમ set મેથડ વાપરીને Calendar કલાસના ક્ષેત્ર અચલ (field constants)-ની ડિમત આપણે સેટ કરી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, જો Calendar કલાસનો calendar ઓફ્જેક્ટ હોય, તો 'calendar.set(Calendar.DATE, 20)' મેથડકોલનો અમલ કરતાં મહિનાની તારીખ 20 સેટ થશે.

કોષ્ટક 9.4માં Calendar કલાસમાં વ્યાખ્યાયિત પૂર્ણાંક સંખ્યાવાળા અચલોની યાદી આપેલી છે. આ અચલોને અર્થપૂર્ણ અને સ્વયંસ્પષ્ટ નામો આપવામાં આવેલાં છે :

અચલ	વર્ણન
YEAR	ક્લેન્ડરનું વર્ષ
MONTH	ક્લેન્ડરનો મહિનો (જાન્યુઆરી માટે 0 અને ડિસેમ્બર માટે 11)
DATE	મહિનાનો દિવસ
DAY_OF_MONTH	મહિનાનો દિવસ (DATE સમાન)
HOUR	12 કલાકની સંકેતલિપિ પ્રમાણે કલાક
HOUR_OF_DAY	24 કલાકની સંકેતલિપિ પ્રમાણે કલાક
MINUTE	મિનિટ
SECOND	સેકન્ડ
AM_PM	AM માટે 0 અને PM માટે 1
DAY_OF_WEEK	અઠવાડિયામાં દિવસનો ક્રમ (રવિવાર માટે 1 અને શનિવાર માટે 7)
WEEK_OF_MONTH	મહિનામાં અઠવાડિયાનો ક્રમ
WEEK_OF_YEAR	વર્ષમાં અઠવાડિયાનો ક્રમ
DAY_OF_YEAR	વર્ષમાં દિવસનો ક્રમ (પ્રથમ દિવસ માટે 1)

કોષ્ટક 9.4 : Calendar કલાસમાં વ્યાખ્યાયિત અચલ

સારાંશ

આ પ્રકરણ એરે, સ્ટ્રિંગ અને ડેઇટનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, તે સમજાવે છે. એક્સમાન પ્રકારના ચલોના સમૂહ માટે એરેનો ઉપયોગ થાય છે. જાવા મૂળભૂત રીતે ફક્ત 1-D એરે પૂરા પાડે છે. 1-D એરેનો એરે વાપરીને આપણે વ્યાવહારિક રીતે બહુ-પરિમાણીય એરે મેળવી શકીએ છીએ. એરેને Arrays કલાસના ઓઝેક્ટ તરીકે ગણવામાં આવે છે, તેથી એરેનું નામ એ સંદર્ભચલ (reference variable) છે, જે તેના ઘટકો જે જગ્યાએ સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા છે તે મેમરી સ્થાનાંકનો ઉલ્લેખ કરે છે. એરે-ઓઝેક્ટ સાથે Arrays કલાસની તમામ મેથડ વાપરી શકાય છે. આવી મેથડનાં ઉદાહરણો છે : sort, fill. જાવામાં આપેલા String કલાસ અક્ષરોની શ્રેષ્ઠી સાથે કામ કરવાનું સામર્થ્ય પૂરું પાડે છે. સ્ટ્રિંગ ઉપર કરી શકતાં કાર્યોનાં ઉદાહરણો : સ્ટ્રિંગની સરખામણી, સ્ટ્રિંગમાં રહેલા અક્ષરોની સંખ્યા શોધવી, સ્ટ્રિંગમાં રહેલા અક્ષરોના ડેસને રૂપાંતરિત કરવા. તારીખ અને સમય સાથે કામ કરવા માટે Date અને Calendar કલાસ આપવામાં આવ્યા છે. Calendar કલાસની મેથડ વાપરીને આપણે વર્ષ, માસ, તારીખ, કલાક, મિનિટ અને સેકન્ડ જેવા ઘટકોની કિંમત મેળવી શકીએ છીએ, તેમજ સેટ કરી શકીએ છીએ.

સ્વાધ્યાય

1. એરે વિશે ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
2. 1-D અને 2-D એરે વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.
3. નીચે જણાવેલા કલાસનો ઉપયોગ સમજાવો :
 - a. String b. Date c. Calendar
4. નીચે આપેલા વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવો :
 - (1) નીચેનામાંથી શું એરેની પ્રારંભિક ઇન્ડેક્સ કિંમતનો ઉલ્લેખ કરે છે ?
 - (a) 0
 - (b) 1
 - (c) null
 - (d) ઉપરના તમામ વિકલ્પ
 - (2) sales[5][12] એરેમાં દ્વિતીય પરિમાણનું કદ કેટલું છે ?
 - (a) 5
 - (b) 12
 - (c) 60
 - (d) 10
 - (3) sales[5][12] એરે માટે sales.length પદાવલી શું પરત કરશે ?
 - (a) 5
 - (b) 12
 - (c) 60
 - (d) 120
 - (4) જે પ્રારંભિક કિંમતો આખ્યા વિના sales [5][12] એરે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે, તો sales[0][0]ની શરૂઆતની કિંમત શું હશે ?
 - (a) 0
 - (b) પૂર્વનિર્ધારિત કિંમત
 - (c) કમ્પાઈલેશન એરર
 - (d) 60
 - (5) String કલાસના ઓઝેક્ટમાં 'length' શું નિર્દેશ કરે છે ?
 - (a) એટ્રિબ્યુટ
 - (b) મેથડ
 - (c) કલાસ વેરિયેબલ
 - (d) કલાસનું નામ
 - (6) જે 'str' એ String કલાસનો ઓઝેક્ટ હોય અને તેમાં "Thank GOD" માહિતી હોય, તો str.length()ની કિંમત કેટલી હશે ?
 - (a) 9
 - (b) 10
 - (c) 8
 - (d) 11

(7) જો આપણે Calendar કલાસની get મેથ્ડમાં DAY_OF_WEEK પ્રાચલ તરીકે વાપરીએ, તો ક્યા પ્રકારની કિંમત પરત થશે ?

प्रायोगिक स्वाध्याय

1. એક પ્રોગ્રામ લખો, જે દિવસના 6 am થી 6 pm સુધીના દરેક કલાકના તાપમાનની 12 કિંમતોનો સંગ્રહ કરવા માટે એરેનો ઉપયોગ કરો. આ કિંમતો આપવા માટે પ્રારંભિક કિંમતો અથવા એસાઈન્ફેન્ટ વિધાનોનો ઉપયોગ કરો. દિવસનું મહત્વમ અને ન્યૂનતમ તાપમાન છાપો.
 2. એક પ્રોગ્રામ લખો, જે પાંચ વેચનાર વ્યક્તિઓના અઠવાડિક વેચાણની માહિતીનો સંગ્રહ કરે. વેચનાર વ્યક્તિને તેના અઠવાડિક વેચાણના સરેરાશના પ્રમાણે અઠવાડિક પ્રોત્સાહન રકમ આપવામાં આવે છે. જો સરેરાશ અઠવાડિક વેચાણ ₹ 10,000 સુધી હોય, તો 10 %, સરેરાશ અઠવાડિક વેચાણ ₹ 10000થી ₹ 30,000 સુધીમાં હોય, તો 15 % અને ₹ 30,000થી વધુ હોય, તો 20 % પ્રોત્સાહન રકમ છે. બધી વેચનાર વ્યક્તિઓનું દરરોજનું કુલ વેચાણ શોધો. આ ઉપરાંત વેચનાર વ્યક્તિની અઠવાડિક પ્રોત્સાહન રકમની ગણતરી કરો.
 3. એક પ્રોગ્રામ લખો, જે આપેલી સ્ટ્રિંગ palindrome છે કે નહીં તે જણાવે. (સ્ટ્રિંગ palindrome કહેવાય, જો તેને ઉલટાવવાથી પણ સરખી રહે, જેમકે "1771" અને "madam".)
 4. આજની તારીખને "DD-MMM-YYYY" સ્વરૂપમાં છાપવાનો પ્રોગ્રામ લખો. ઉદાહરણ તારીખ, 17th November 2013ને 17-Nov-2013 તરીકે છાપો. આ ઉપરાંત અઠવાડિયાનો દિવસ શબ્દમાં છાપો.
 5. તમારી જન્મતારીખ અને સમય પ્રમાણે તારીખ અને સમય સેટ કરવાનો પ્રોગ્રામ લખો. તમારા જન્મદિવસે અઠવાડિયાનો કયો દિવસ હતો તે છાપો.

જાવામાં અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિનું વ્યવસ્થાપન

10

સામાન્ય રીતે આપણે એવું માનીએ છીએ કે, કંપાઈલ કરેલો પ્રોગ્રામ એ ક્ષતિરહિત હોય છે અને તેથી સફળતાપૂર્વક તેનો અમલ થઈ શકે છે. પરંતુ એકાદ ડિસ્સામાં એવું પણ બને કે આવો ક્ષતિરહિત પ્રોગ્રામ પણ અમલ દરમિયાન અધવચ્ચે અટકી પડે. ઉદાહરણ તરીકે, જો આપણે એવો પ્રોગ્રામ લખ્યો હોય કે જે કોઈ ચોક્કસ વેબસાઈટ સાથે જોડાણ કરીને વેબપેજને ડાઉનલોડ કરે, તો સામાન્ય સંજોગોમાં પ્રોગ્રામ અપેક્ષા મુજબ ચાલશે, પરંતુ ધારો કે, આ પ્રોગ્રામ એવા કમ્પ્યુટર પર ચલાવવામાં આવે કે જેને ઇન્ટરનેટ સાથે જોડાણ ન હોય, તો પ્રોગ્રામ અનઅપેક્ષિત પરિણામો આપે તેવું બને. જ્યારે કોઈ પ્રોગ્રામમાં આપણે ફાઈલ સાથે કામ કરતાં હોઈએ, ત્યારે પણ આવું જ બનશે. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે કોઈ પ્રોગ્રામ માત્ર વાંચી શકાય તેવી (Read Only) ફાઈલમાં સુધારા-વધારા કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય અથવા એવી ફાઈલને ખોલવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય કે જે કમ્પ્યુટરમાં ઉપલબ્ધ જ ન હોય. આ પ્રકારના ડિસ્સાઓને જાવામાં “અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ” (Exceptions) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓને પરિણામે પ્રોગ્રામ અપેક્ષિત ધોરણો અનુસાર ચાલતો નથી અને કદાચ પ્રોગ્રામ અધવચ્ચેથી અટકી પણ શકે છે.

અપવાદ એ પ્રોગ્રામના અમલ દરમિયાન ઉદ્ભવતી સમસ્યાનો સંકેત છે, જે મોટે ભાગે ભૂલસંદેશ દર્શાવે છે. જોકે, અપવાદ જવલ્યે જ ઉદ્ભવતા હોય છે, તેમ છીનાં, પ્રોગ્રામ લખતી વખતે આવા અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓનું નિયમન થઈ શકે તે માટે જરૂરી કાળજી લેવી જ જોઈએ. અપવાદનું નિયમન એ એવી આગોતરી વ્યવસ્થા છે કે જે, જાણો કે કોઈ સમસ્યા સર્જીં જ નથી તેમ માની પ્રોગ્રામનો અમલ ચાલુ જ રાખવા દે છે અથવા પ્રોગ્રામનો અનિયંત્રિત રીતે આશધાર્યો અંત લાવતા પહેલાં તે ઉપયોગકર્તાને તેની જાણ કરે છે.

આ પ્રકરણમાં આપણા પ્રોગ્રામમાં ઉદ્ભવતા અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓનું નિયમન કરવા માટેની યુક્તિઓ શીખીશું, તદઉપરાંત જાવામાં ઉપલબ્ધ કેટલાક પ્રમાણભૂત અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓ, તેમજ આપણા પ્રોગ્રામમાં અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ સર્જીં તેમ છીનાં પ્રોગ્રામના ચોક્કસ ભાગનો હેમેશા અમલ થાય જ તે માટેની યુક્તિઓ પણ શીખીશું. અંતમાં, આપણે આપણા પોતાના અપવાદના પ્રકારોને વર્ણવીને તેનો ઉપયોગ કરવાની યુક્તિ વિશે જોઈશું.

અપવાદના પ્રકારો

જાવામાં, તમામ પ્રકારની ક્ષતિવાળી પરિસ્થિતિને અપવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રોગ્રામમાં ઉદ્ભવતી ભૂલોને મુજબતે “કંપાઈલ કરતી વખતે ઉદ્ભવતી ભૂલો” (compile-time errors) અને “અમલ દરમિયાન ઉદ્ભવતી ભૂલો” (run-time errors) એમ બે પ્રકારોમાં વિભાજિત કરી શકાય.

કંપાઈલ કરતી વખતે ઉદ્ભવતી ભૂલો

અગાઉના પ્રકરણમાં કોઈ પણ જાવા પ્રોગ્રામને કેવી રીતે કંપાઈલ કરવો તે આપણે શીખી ગયા છીએ. કોઈ પણ પ્રોગ્રામિંગ ભાષાની મૂળ સૂચનાઓ (sourcecode)ને કમ્પ્યુટર દ્વારા અમલમાં મૂકી શકાય તેવી સૂચનાઓ (objectcode)માં રૂપાંતરિત કરવા માટે કંપાઈલરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જો પ્રોગ્રામમાં કોઈ જોડણીની ભૂલ (syntax error) હશે, તો આપણને કંપાઈલેશન કરતી વખતે જ ભૂલ દર્શાવવામાં આવશે અને તેને કરણે આપણે ".class" ફાઈલ બનાવી શકીશું નહીં. કેટલીક સામાન્ય જોડણીની ભૂલોમાં અલ્યુવિરામ “,”, “ચિહ્ન ન હોવું, અલ્યાઘ્યાયિત ચલનો ઉપયોગ, કોઈ ચાવીરૂપ શર્જની ખોટી જોડણી અને ઊઘડતા કૌસની સંખ્યાના પ્રમાણમાં બંધ થતા કૌસની સંખ્યાનો વધારો કે ઘટાડો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આફુતિ 10.1માં દર્શાવેલ જાવાપ્રોગ્રામમાં અર્ધવિરામ ચિહ્નની કમી છે.

```

(Untitled) * Scite
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
Untitled *
1 /* A program which contains compilation error */
2 /* Semicolon missin on line number - 8 */
3
4 class ErrorDemo
5 {
6     public static void main(String args[])
7     {
8         System.out.println("Hello World") // No Semicolon
9     }
10 }

```

આફુતિ 10.1 : કંપાઈલ કરતી વખતે ભૂલ દર્શાવતો પ્રોગ્રામ

ઉપરનો પ્રોગ્રામ જ્યારે કંપાઈલ કરવામાં આવશે ત્યારે કંપાઈલ કરતી વખતે ભૂલ દર્શાવાશે. આવું એટલા માટે થશે, કારણ કે આપણે સૂચનાની લીટી નંબર-8ના અંતે અર્ધવિરામ (semicolon) ';' મુકવાનું ભૂલી ગયા છીએ. આકૃતિ 10.2માં દર્શાવ્યા મુજબ જવા કંપાઈલર જ્યારે કંપાઈલેશનનું પરિણામ દર્શાવે છે, ત્યારે તે જ્યાં ભૂલ જણાઈ હોય તે લીટીના કમ (line number) સહિત ભૂલનો પ્રકાર પણ સૂચવે છે.

```
>javac ErrorDemo.java
ErrorDemo.java:8: ';' expected
    System.out.println("Hello World") // No Semicolon

1 error
>Exit code: 1
```

આકૃતિ 10.2 : આકૃતિ 10.1માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

પ્રોગ્રામને કંપાઈલ કરતી વખતે ઉદ્ભબતી ક્ષતિઓ મોટે ભાગે પ્રોગ્રામરની ભૂલો હોય છે અને તેને જ્યાં સુધી સુધારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે પ્રોગ્રામને કંપાઈલ થવા દેતી નથી.

નોંધ : કમ્પ્યુટરવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે, કોઈ પણ આદેશ કે પ્રોગ્રામનો સફળતાપૂર્વક અમલ થયો છે કે નહીં તેનો નિર્દેશ "Exit code" કે "Exit status" કરે છે. સંજ્ઞા 0 (શૂન્ય), આદેશ સફળતાપૂર્વક અમલમાં મુકાયાનો નિર્દેશ કરે છે, જ્યારે સંજ્ઞા 1 એવું દર્શાવે છે કે, કમાન્ડનો અમલ કરતી વખતે કોઈ સમયા ઉદ્ભબવી છે. આકૃતિ 10.2માં છેલ્લી લીટી Exit code : 1નો નિર્દેશ કરે છે. તેનો અર્થ એ થાય કે, ErrorDemo.java નામના કંપાઈલેશન પ્રોગ્રામનું કાર્ય સફળ રહ્યું નથી.

પ્રોગ્રામના અમલ દરમિયાન ઉદ્ભબતી ભૂલો

જો પ્રોગ્રામની સૂચનાઓમાં જોડણીની કોઈ ભૂલ નહીં હોય, તો પ્રોગ્રામ સફળતાપૂર્વક કંપાઈલ થશે અને આપણને ".class" ફાઈલ મળશે. જો કે, આમ અતિં પ્રોગ્રામ આપણા અપેક્ષા પ્રમાણે જ ચાલશે તેવી કોઈ ખાતરી મળતી નથી. તો ચાલો, આકૃતિ 10.3માં દર્શાવેલ અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ, જે કંપાઈલ થઈ જશે, પણ અમલ કરતી વખતે અસામાન્ય સંજોગોમાં અટકી જશે.

```
1 -/* A program which generates run-time error: An array of four elements is created but the program tries to
2   access fifth element of the citylist[] array resulting in run-time error */
3
4 class RuntimeErrorDemo
5 {
6     public static void main(String args[])
7     {
8         /* Create an array of four elements */
9         String citylist[] = {"Ahmedabad", "Baroda", "Rajkot", "Surat"};
10
11        System.out.println("Statement to be executed before displaying the fifth element");
12
13        /* Statement that generates run-time error */
14        System.out.println(citylist[5]);
15
16        System.out.println("Statement to be executed after displaying the fifth element");
17
18    }
}
```

આકૃતિ 10.3 : અમલ દરમિયાન ભૂલો દર્શાવતો પ્રોગ્રામ

આકૃતિ 10.3માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં જોડણીની કોઈ ભૂલ ન હોવાથી તે કંપાઈલ થઈ જશે. પ્રોગ્રામમાં "citylist[]" નામનો એરે બનાવ્યો છે, જે ચાર જુદા-જુદાં શહેરોનાં નામ સાચવશે. 14મી સૂચનામાં આપણે citylist નામના એરેના એવા ઘટકની વિગતો દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, જે હ્યાત જ નથી. અહીં આ કિસ્સો અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ છે. પ્રોગ્રામના અમલ દરમિયાન જ અપવાદ ઉદ્ભબવે છે. પ્રોગ્રામના અમલનું પરિણામ આકૃતિ 10.4માં દર્શાવાયેલ છે.

The screenshot shows the SciTE IDE interface with the title bar "RuntimeErrorDemo.java - SciTE". The menu bar includes File, Edit, Search, View, Tools, Options, Language, Buffers, and Help. Below the menu is a toolbar with various icons. The code editor window displays the following text:

```
>javac RuntimeErrorDemo.java
>Exit code: 0
>java -cp . RuntimeErrorDemo
Statement to be executed before displaying the fifth element
Exception in thread "main" java.lang.ArrayIndexOutOfBoundsException: 5
    at RuntimeErrorDemo.main(RuntimeErrorDemo.java:14)
>Exit code: 1
```

આકૃતિ 10.4 : આકૃતિ 10.3માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

આકૃતિ 10.4માં દર્શાવેલ પરિણામમાંથી આપણે એ નોંધી શકીએ છીએ કે પ્રોગ્રામની સૂચના ક્રમ 14 પરથી પ્રોગ્રામનો અમલ અશાધારી રીતે અંત પામ્યો. પરિણામમાં એક કારણદર્શક સંદેશ "ArrayIndexOutOfBoundsException" દર્શાવાયો છે, જે પ્રોગ્રામના અમલ દરમિયાન ઉદ્ભવેલ અપવાદનો નિર્દેશ કરે છે.

હવે આપણે આવા કેટલાક અન્ય ડિસ્સા જોઈએ કે જે અપવાદ સર્જે છે. જાવામાં દરેક પ્રકારના અપવાદ માટે, સંબંધિત એક્સેપ્શન ક્લાસ (Exception class) ઉપલબ્ધ છે.

Java.lang અને java.io પેકેજ વિવિધ અપવાદો સાથે કામ કરતા વર્ગાનો પદાનુક્રમ ધરાવે છે. બહોળા પ્રમાણમાં જોવા મળતા કેટલાક અપવાદોની યાદી કોષ્ટક 10.1માં આપવામાં આવેલ છે.

એક્સેપ્શન ક્લાસ (Exception Class)	અપવાદ માટેનું કારણ (Condition resulting in Exception)	ઉદાહરણ (Example)
ArrayIndexOutOfBoundsException	એરેના એલિમેન્ટ તરીકે એરેની મર્યાદાની બહારની હોય તેવી કિમતનો ઉપયોગ.	int a[] = new int[4]; a[13] = 99;
ArithmeticsException	કોઈ પડા સંખ્યાને શૂન્ય વડે ભાગવાનો પ્રયત્ન.	int a = 50 / 0;
FileNotFoundException	અસ્તિત્વમાં ન હોય તેવી ફાઈલનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન.	
NullPointerException	જ્યાં કોઈ ઓફ્જેક્ટ આવશ્યક હોય તેવા ડિસ્સામાં ખાલી કિમત (null)નો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન.	String s = null; System.out.println(s.length());
NumberFormatException	કોઈ શબ્દમાળા (string)ને સાંચ્યિક રૂપમાં ફેરવવા માટેનો પ્રયત્ન.	String s = "xyz"; int i = Integer.parseInt(s);
PrinterIOException	મુદ્રણ સમયે થતી ઉદ્ભવેલ ઈનપુટ/આઉટપુટ ભૂલ (I/O error)	

કોષ્ટક 10.1 : બહોળા પ્રમાણમાં જોવા મળતા કેટલાક અપવાદોની યાદી

આકૃતિ 10.5 અપવાદ સર્જતો એક વધુ પ્રોગ્રામ દર્શાવે છે.

```
RuntimeErrorDemo2.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
RuntimeErrorDemo2.java
1  /* A program which generates run-time error. On dividing any number by zero generates ArithmeticException */
2
3  class RuntimeErrorDemo2
4  {
5      public static void main(String args[])
6      {
7          int numerator = 15;
8          int denominator = 0;
9          int answer;
10
11         System.out.println("Statement to be executed before performing division operation");
12
13         /* Statement that generates run-time error */
14         answer = numerator / denominator; // Creates ArithmeticException
15
16         System.out.println("Statement to be executed after performing division operation");
17     }
18 }
```

આકૃતિ 10.5 : ગાણિતિક અપવાદનું દ્રષ્ટાંત આપતો પ્રોગ્રામ

આકૃતિ 10.5માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં આપણે એક પૂર્ણાંક સંખ્યાને શૂન્ય વડે ભાગવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. કોઈ પણ સંખ્યાને જ્યારે શૂન્ય વડે ભાગવામાં આવે છે, ત્યારે પરિણામ અનંતતામાં પરિણામે છે. અહીં પ્રોગ્રામ સફળતાપૂર્વક કંપાઈલ થશે, પરંતુ ગાણિતિક અપવાદને કારણે અનપેક્ષિત પરિણામ આપશે. પ્રોગ્રામના અમલનું પરિણામ આકૃતિ 10.6માં દર્શાવેલ છે.

```
RuntimeErrorDemo2.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
RuntimeErrorDemo2.java
>javac RuntimeErrorDemo2.java
>Exit code: 0
>java -cp . RuntimeErrorDemo2
Statement to be executed before performing division operation
Exception in thread "main" java.lang.ArithmaticException: / by zero
        at RuntimeErrorDemo2.main(RuntimeErrorDemo2.java:14)
>Exit code: 1
```

આકૃતિ 10.6 : આકૃતિ 10.5માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

આપણે શૂન્ય વડે ભાગાકાર કરતા હોવાથી, જ્યારે ભાગાકારની કિયા કરતું વિધાન અમલમાં આવશે, ત્યારે JVM તરત જ પ્રોગ્રામનો અંત લાવશે.

અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિનું વ્યવસ્થાપન

અપવાદ એ ભૂલની સ્થિતિ છે. અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિનું વ્યવસ્થાપન એ જ્ઞાતિઓનું વ્યવસ્થાપન કરવાની વસ્તુલક્ષી (object-oriented) યુક્તિ છે. અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓનું વ્યવસ્થાપન કરતી વખતે એ બાબતની ખાતરી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે, આણધારી રીતે પ્રોગ્રામનો અંત ન આવી જાય કે તે અનપેક્ષિત પરિણામ ન આપે. આ વિભાગમાં આપણે અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓનું વ્યવસ્થાપન ડેવી રીતે કરવું તે શીખીશું.

અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિના વ્યવસ્થાપન માટેનો પ્રોગ્રામ (Exception handler) લખવા માટે જાવા try, catch અને finally જેવા કી વર્ડનો ઉપયોગ કરે છે. try, catch અને finally જેવા ચાવીરૂપ શર્દો અપવાદ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ કી વર્ડ વિધાનોના સમૂહને રજૂ કરે છે.

- tryના વિભાગ (Block)માં એવી સૂચનાઓનો સમાવેશ થાય છે કે જે, એક કે વધુ અપવાદોનો ઉદ્ભબ થવા હે છે.

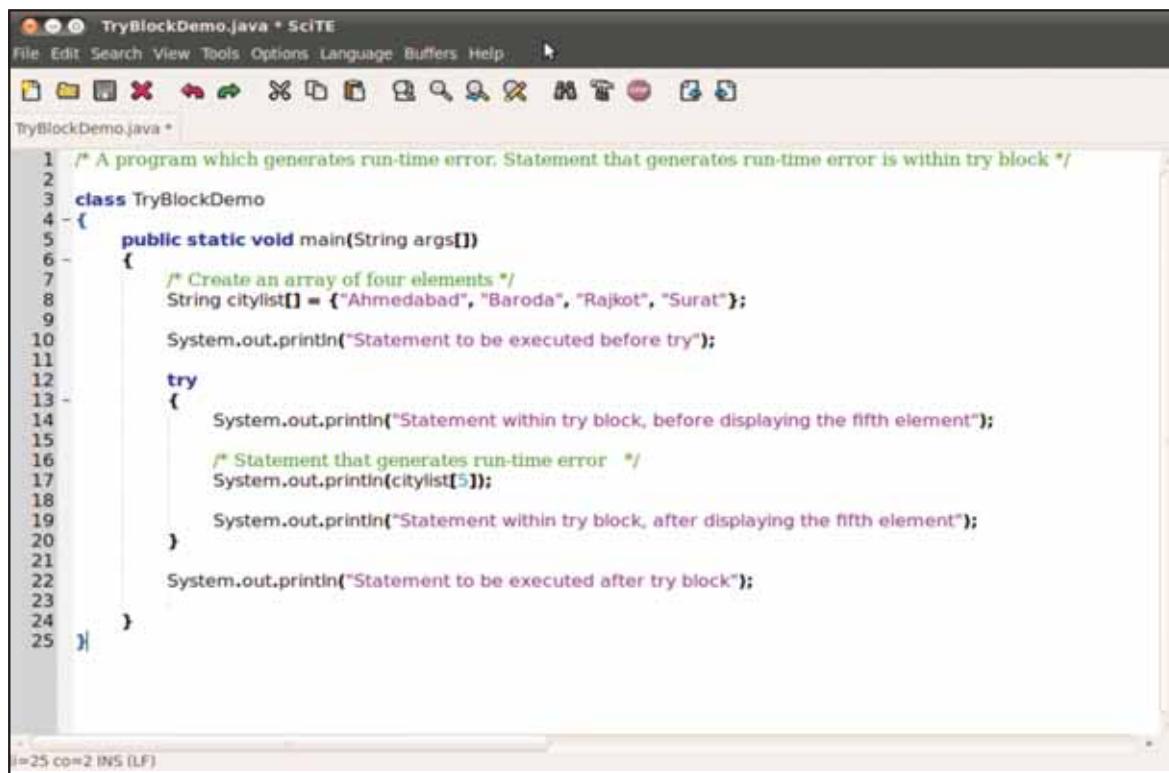
- catch વિભાગમાં એવી સૂચનાઓ હોય છે કે જે, સંબંધિત try વિભાગમાં સર્જય તેવા ચોક્કસ પ્રકારના અપવાદોની સંભાળ લેવા માટે લખવામાં આવી હોય છે.
 - finally વિભાગનો અમલ હંમેશાં પ્રોગ્રામનો અંત આવે તે પહેલાં કરવામાં આવે છે. પણી ભલે, try વિભાગમાં કોઈ અપવાદો સર્જયા હોય કે ન સર્જયા હોય.
- હવે આ ગ્રણેય વિભાગને એક પદ્ધી એક વિગતવાર સમજીએ.

Try વિભાગ

Try વિધાન કોંસ્ટમાં સમાવિષ્ટ વિધાનોનો વિભાગ છે. આ વિધાનો આપણે જે અપવાદની દેખરેખ રાખવા ઈશ્થળીએ છીએ, તે માટેની જરૂરી સૂચનાઓ છે. જો તેના અમલ દરમિયાન કોઈ સમસ્યા ઉદ્ભવે, તો એક અપવાદ ઊભો કરવામાં આવશે. જાવામાં દરેક પ્રકારનો અપવાદ એક ઓઝ્ઝેક્ટને અનુરૂપ હોય છે. try વિભાગ એક કે તેથી વધુ અપવાદો ઊભા કરી શકે છે. try વિભાગની વાક્યરચના નીચે દર્શાવ્યા મુજબ છે :

```
try
{
    // set of statements that may generate one or more exceptions.
}
```

હવે try વિભાગની અંદર લખવામાં આવતાં વિધાનો જોઈએ. તે એક અપવાદ સર્જ છે કે જે આપણે અગાઉ જોઈ ગમા છીએ. આફૂતિ 10.7માં દર્શાવેલ સૂચનાઓનો જ્યારે અમલ કરવામાં આવશે, ત્યારે તેમાં અપવાદના વ્યવસ્થાપન (Exception handler)ની વ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે પ્રોગ્રામનો અંત લાવશે. પ્રોગ્રામના અમલ દરમિયાન ભૂલો સર્જવાની શક્યતા ધરાવતી સૂચનાઓના ભાગને try વિભાગમાં જ લખવો જોઈએ.


```
TryBlockDemo.java * SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
TryBlockDemo.java *
1  /* A program which generates run-time error. Statement that generates run-time error is within try block */
2
3 class TryBlockDemo
4 {
5     public static void main(String args[])
6     {
7         /* Create an array of four elements */
8         String citylist[] = {"Ahmedabad", "Baroda", "Rajkot", "Surat"};
9
10        System.out.println("Statement to be executed before try");
11
12        try
13        {
14            System.out.println("Statement within try block, before displaying the fifth element");
15
16            /* Statement that generates run-time error */
17            System.out.println(citylist[5]);
18
19            System.out.println("Statement within try block, after displaying the fifth element");
20
21        }
22
23        System.out.println("Statement to be executed after try block");
24
25    }
}
l=25 c=2 INS (LF)
```

આફૂતિ 10.7 : try વિભાગ સમજાવતો પ્રોગ્રામ

આફૂતિ 10.7માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામને કંપાઈલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે કંપાઈલેશન વખતે ભૂલ દર્શાવશે, કારણ કે, try બ્લોક પદ્ધી catch વિભાગ અથવા finally વિભાગ હોવો જરૂરી છે. કંપાઈલેશન દરમિયાન સર્જતી ભૂલ આફૂતિ 10.8માં દર્શાવેલ છે.

The screenshot shows the SciTE Java IDE interface. The title bar says "TryBlockDemo.java - SciTE". The menu bar includes File, Edit, Search, View, Tools, Options, Language, Buffers, Help. Below the menu is a toolbar with various icons. The code editor window contains the following text:

```
>javac TryBlockDemo.java
TryBlockDemo.java:12: 'try' without 'catch' or 'finally'
    try
        ^
1 error
>Exit code: 1
```

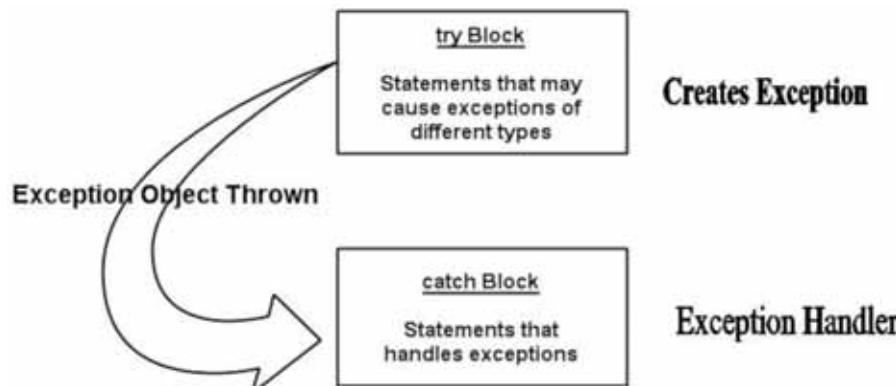
આકૃતિ 10.8 : આકૃતિ 10.7માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામની કંપાઈલેશન દરમિયાન સર્જયેલ ભૂલ

Catch વિભાગ

Catch વિભાગ હંમેશા try વિભાગની તરત પાછળ હોવો જોઈએ. વ્યવસ્થાપન કરવા માટે જરૂરી સૂચનાઓ આ વિભાગમાં આવે છે. Catch વિભાગ અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરનારો વિભાગ હોવામાં તેને “એક્સેપ્શન હન્ડલર” (Exception Handler) કહે છે. કોઈ એક try વિભાગ માટે એક કે તેથી વધુ catch વિભાગ હોઈ શકે છે. Catch વિભાગની વાક્યરચના નીચે દર્શાવ્યા મુજબ છે :

```
try
{
    // Set of statements that may generate one or more exceptions
}
catch(Exception_Type Exception_object)
{
    // Code to handle the exception
}
```

Catch વિભાગમાં ડી વડ તરીકે catch લખી તેની પાછળ એક પેરામીટર આપવામાં આવે છે. અપવાદના વ્યવસ્થાપન માટેની સૂચનાઓ કોંસની વચ્ચે લખવાની હોય છે. આ વિભાગે કયા પ્રકારના અપવાદ સાથે કામ પાર પાડવાનું છે તે પેરામીટર દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. જાવા વિવિધ પ્રકારના અપવાદો માટે સહાય આપે છે. આ મુદ્દાની ચર્ચાના પાછળના ભાગો આપણે અનેક catch વિભાગનો ઉપયોગ કરી કેવી રીતે વિવિધ પ્રકારના અપવાદોને પાર પાડી શકાય તે જોઈશું. આકૃતિ 10.9 try-catch વિભાગની રચના સમજાવે છે.

આકૃતિ 10.9 : અપવાદ-વ્યવસ્થાપન રચના

હવે યોગ્ય અપવાદ-વ્યવસ્થાપન ગોડવતા પ્રોગ્રામનું ઉદાહરણ જોઈએ. આ સમજવા માટે હવે આપણે catch વિભાગમાં ઓઝ્જેક્ટને જીવિને ArrayIndexOutOfBoundsException અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરીશું. પ્રકરણના પાછળના ભાગે આપણે પ્રોગ્રામનો અંત લાવ્યા વિના પ્રોગ્રામનો અમલ ચાલુ રાખવા માટેની સૂચનાઓને કેવી રીતે લખવી તે જોઈશું.

```

TryCatchDemo.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
TryCatchDemo.java
1  /* A program which generates run-time error. Statement that generates run-time error is within
2   * try block, there is a corresponding catch block immediately below the try block */
3
4  class TryCatchDemo
5  {
6      public static void main(String args[])
7      {
8          /* Create an array of four elements */
9          String citylist[] = {"Ahmedabad", "Baroda", "Rajkot", "Surat"};
10         System.out.println("Statement to be executed before try");
11         try
12         {
13             System.out.println("Statement within try block, before displaying the fifth element");
14
15             /* Statement that generates run-time error */
16             System.out.println(citylist[5]);
17
18             System.out.println("Statement within try block, after displaying the fifth element");
19         }
20         catch(ArrayIndexOutOfBoundsException eobj)
21         {
22             System.out.println("Within Catch Block");
23             System.out.println("Caught Exception object of type : " + eobj);
24         }
25         System.out.println("Statement to be executed after try...catch");
26     }
27 }
28

```

=28 cp=2 INS (LF)

આકૃતિ 10.10 : try...catch વિભાગનો ઉપયોગ સમજાવતો પ્રોગ્રામ

આકૃતિ 10.10માં દર્શાવેલ સૂચનાઓ સફળતાપૂર્વક કંપાઈલ થશે અને તેનો અમલ પડા થશે. આકૃતિ 10.10માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં સૂચનાક્રમ 16 પરના વિધાનથી અપવાદ સર્જશે. કારણકે, 16મી લીટી પર આપણે citylist[] એરેના પાંચમા ઘટકનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, જોકે ખરેખર એરેમાં તો માત્ર ચાર ઘટક જ છે. આપણે પ્રોગ્રામ એવી ઘટકક્રમત આપીને એરે ઘટકનો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે જે એરેની મર્યાદાની બહાર છે, જે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રોગ્રામને એક અપવાદ તરફ દોરી જાય છે. જ્યારે અપવાદ ઉદ્ભબે છે, ત્યારે ArrayIndexOutOfBoundsException પ્રકારનો ઓઝ્જેક્ટ બનાવીને છોડવામાં આવશે. એ પછી તેને સંબંધિત catch વિભાગ આ અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરે છે અને અનપેક્ષિત રીતે પ્રોગ્રામનો અંત આવવા દેતો નથી. catch વિભાગ "eobj" ઓઝ્જેક્ટનો નિર્દેશ ધરાવે છે, જેને try વિભાગ દ્વારા સર્જન કરીને મોકલવામાં આવેલ છે. આકૃતિ 10.11 પ્રોગ્રામનું પરિણામ દર્શાવે છે.

```

TryCatchDemo.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
TryCatchDemo.java
>javac TryCatchDemo.java
>Exit code: 0
>java -cp . TryCatchDemo
Statement to be executed before try
Statement within try block, before displaying the fifth element
Within Catch Block
Caught Exception object of type : java.lang.ArrayIndexOutOfBoundsException: 5
Statement to be executed after try...catch
>Exit code: 0

```

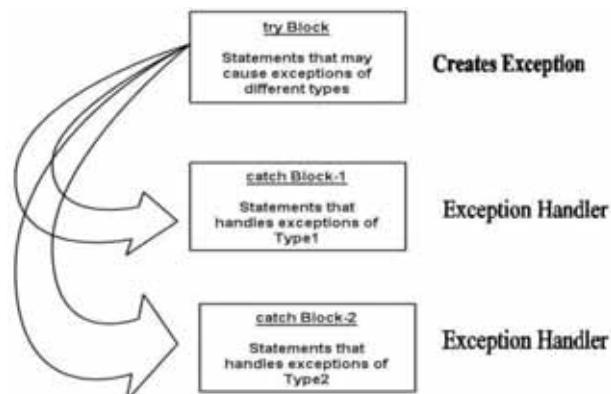
આકૃતિ 10.11 : આકૃતિ 10.10માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

આકૃતિ 10.11 પરથી આપણે અવલોકન કરી શકીએ છીએ કે અપવાદની ઉપસ્થિતિમાં પ્રોગ્રામનો અંત આવ્યો નહીં. "after try...catch" લખાશ ધરાવતા વિધાનનો અમલ કરી દર્શાવવામાં આવશે.

એક કરતાં વધુ catch વિભાગ

એક જ પ્રોગ્રામમાં અનેક અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ સર્જાઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે આપણે એક ચોક્કસ ફાઈલને દૂરસ્થિત કર્મયૂટર પર અપલોડ કરવી છે, તો તે બે સ્પષ્ટ અપવાદો તરફ દોરી જશે. એક, જો ફાઈલ આપણા કર્મયૂટર પર ઉપલબ્ધ નહીં હોય, બીજો જો આપણું કર્મયૂટર ઇન્ટરનેટ સાથે જોડાણ ધરાવતું ન હોય. એક કરતાં વધુ અપવાદોને સંભાળવા માટે જાવામાં જોગવાઈ છે. અગાઉ ચર્ચા કર્યા મુજબ, અપવાદ સર્જવાની શક્યતા ધરાવતી સૂચનાઓ try વિભાગમાં જ લખાવી જોઈએ. એ સિવાય દરેક પ્રકારના અપવાદને અલગ રીતે સંભાળવા માટે એક કરતાં વધુ catch વિભાગ હોઈ શકે.

try વિભાગ જો વિવિધ પ્રકારના અનેક અપવાદો શ્રો (Throw) કરે, તો આપણે જુદા-જુદા અપવાદોનું વ્યવસ્થાપન કરી શકે તેવા અનેક catch વિભાગ લખી શકીએ. આ વ્યવસ્થા પ્રોગ્રામરને દરેક પ્રકારના અપવાદ માટે અલગ તર્ક (logic) લખવા મદદરૂપ થાય છે. આકૃતિ 10.12 અનેક catch વિભાગનો ઉપયોગ દર્શાવે છે.

10.12 : અનેક catch વિભાગ સાથે અપવાદ-વ્યવસ્થાપનની રૂચના

આકૃતિ 10.13 એવો પ્રોગ્રામ દર્શાવે છે, જેમાં એક કરતાં વધુ catch વિભાગનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. અહીં try વિભાગની અંદર બે જુદા જ પ્રકારના અપવાદ ઉભા થયા. ArrayIndexOutOfBoundsException પ્રકારનો અપવાદ પ્રથમ catch વિભાગ દ્વારા પકડી લેવામાં આવશે અને ArithmaticExpression પ્રકારનો અપવાદ બીજા catch વિભાગ દ્વારા પકડવામાં આવશે.

```

1-/* A program which generates multiple run-time error. There are multiple catch blocks to handle various
2- particular Exceptions */
3-
4-class MultipleCatchDemo
5-{
6-    public static void main(String args[])
7-    {
8-        String citylist[] = {"Ahmedabad", "Baroda", "Rajkot", "Surat"};
9-        int numerator = 15, denominator = 0, answer;
10-       System.out.println("Statement to be executed before try block");
11-       try
12-       {
13-           System.out.println("Beginning of try block...");
14-           System.out.println(citylist[5]); // Generates ArrayIndexOutOfBoundsException
15-           answer = numerator / denominator; // Generates ArithmeticException
16-           System.out.println("End of try block...");
17-       }
18-       catch(ArrayIndexOutOfBoundsException eobj)
19-       {
20-           System.out.println("Within first catch block, exception caught : " + eobj);
21-       }
22-       catch(ArithmaticException eobj)
23-       {
24-           System.out.println("Within second catch block, exception caught : " + eobj);
25-       }
26-       catch(Exception eobj)
27-       {
28-           System.out.println("Within last catch block, exception caught : " + eobj); //Generic block
29-       }
30-       System.out.println("End of Program...");
31-   }
32-}
  
```

આકૃતિ 10.13 : એકથી વધુ catch વિભાગનો ઉપયોગ સમજાવતો પ્રોગ્રામ

છેલ્લો catch વિભાગ કોઈ પણ પ્રકારના અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરી શકે છે. તે એક રિફોલ્ટ પ્રકારનો catch વિભાગ છે અને જ્યારે અનેક catch વિભાગ હોય, ત્યારે આ વિભાગને છેલ્લા વિભાગ તરીકે રાખવો પડે. પ્રોગ્રામ લખતી વખતે કોઈ ચોક્કસ catch બ્લોકનો કમ કયો રાખ્યો છે તે અસર કરતો નથી પરંતુ રિફોલ્ટ વિભાગ તો બધા catch વિભાગ પછી છેલ્લે રાખવો પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આકૃતિ 10.13માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં આપણે 18મી લીટી પરથી શરૂ થતા catch વિભાગને 21મી લીટી પરથી શરૂ થતા catch વિભાગ વડે તેમના કમમાં અદલબદલ કરી શકીએ. જોકે, 24મી લીટી પરથી શરૂ થતા catch વિભાગને છેલ્લે જ રાખવો પડે.

એક કરતાં વધુ try વિભાગને એકની અંદર બીજો, બીજાની અંદર ત્રીજો એમ નેસ્ટિંગ કરીને લખી શકાય, પરંતુ દરેક try વિભાગના સંબંધિત catch વિભાગ લખવાની કાળજી લેવી જરૂરી છે.

Finally વિભાગ

સામાન્ય રીતે, Finally વિભાગ try વિભાગનો અમલ કર્યા પછી અંતે clean up કરવા માટે વપરાય છે. સંબંધિત try વિભાગની અંદરથી કયા અપવાદો શ્રો કરવામાં (thrown) આવશે તેની પરવા કર્યા વગર જ્યારે આપણે એ ખાત્રી કરવા ઈથીએ છીએ કે, કોઈ ચોક્કસ સૂચનાઓનો અમલ કરવાનો છે, ત્યારે આપણે finally વિભાગનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. સંબંધિત try વિભાગ દ્વારા અપવાદ શ્રો કરવામાં આવ્યા છે કે નહીં તેની પરવા કર્યા વિના finally વિભાગનો અમલ ચોક્કસપણે કરવામાં આવે જ છે. પ્રોગ્રામની પૂર્ણતાના સમયે જો ફાઈલ બંધ કરવી જરૂરી હોય અથવા કોઈ અગત્યનું સંસાધન મુક્ત કરવાનું હોય ત્યારે finally વિભાગ બહેળા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. finally વિભાગની વાક્યરચના નીચે મુજબ છે :

finally

```
{
    // clean-up code to be executed last
    // statements within this block always get executed even though if run-time errors
        terminate the program abruptly
}
```

દરેક try વિભાગની પાછળ ઓછામાં ઓછો એક વિભાગ તો હોવો જ જોઈએ, જે catch વિભાગ હોય અથવા finally વિભાગ હોય. આકૃતિ 10.14 finally વિભાગનો ઉપયોગ કરવાનું ઉદાહરણ દર્શાવે છે.

```

FinallyDemo.java * SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
FinallyDemo.java *
1 - /* A program which generates multiple run-time error. There is a finally block following try block.
2     There are no catch blocks in this program */
3
4 class FinallyDemo
5 {
6     public static void main(String args[])
7     {
8         String citylist[] = {"Ahmedabad", "Baroda", "Rajkot", "Surat"};
9         int numerator = 15, denominator = 0, answer;
10        System.out.println("Statement to be executed before try block");
11        try
12        {
13            System.out.println("Beginning of try block...");
14            System.out.println(citylist[5]); //Generates ArrayIndexOutOfBoundsException
15            answer = numerator / denominator; //Generates ArithmeticException
16            System.out.println("End of try block...");
17        }
18        finally
19        {
20            System.out.println("This part of code will always get executed");
21        }
22
23        System.out.println("End of Program...");
24    }
25 }
```

આકૃતિ 10.14 : catch વિભાગ સિવાય finally વિભાગ સમજાવતો પ્રોગ્રામ

આકૃતિ 10.14માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં એક પણ catch વિભાગ ન હોવાને લીધે, 14મી લીટી પર ઉદ્ભવતા અપવાદને કારણે અધ્યવચ્ચેથી પ્રોગ્રામનો અંત આવી જાય છે; 15 અને 16મી લીટી પર આવેલાં વિધાનોનો અમલ થશે નહીં. જોકે, finally વિભાગની ઉપસ્થિતિને લીધે, પ્રોગ્રામનો અંત આવે તે પહેલાં પ્રોગ્રામ finally વિભાગમાં પહેલાં વિધાનોનો અમલ કરે છે. પ્રોગ્રામનું પરિણામ આકૃતિ 10.15માં દર્શાવેલ છે.

```

FinallyDemo.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
FinallyDemo.java
>javac FinallyDemo.java
>Exit code: 0
>java -cp . FinallyDemo
Statement to be executed before try block
Begining of try block...
This part of code will always get executed
Exception in thread "main" java.lang.ArrayIndexOutOfBoundsException: 5
    at FinallyDemo.main(FinallyDemo.java:14)
>Exit code: 1

```

આકૃતિ 10.15 : આકૃતિ 10.14માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

હવે ઘણા બધા catch વિભાગ અને એક finally વિભાગ એમ બધાનો એકસાથે ઉપયોગ કરાયો હોય, તેવું એક ઉદાહરણ જોઈએ. આકૃતિ 10.16માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામ આ બધા વિભાગ ધરાવે છે. એ રીતે, try વિભાગમાંથી ઉદ્ભવતા દરેક અપવાદ માટેના સંબંધિત અનેક catch વિભાગ સાથેનો આ એક સંપૂર્ણ પ્રોગ્રામ છે. પ્રોગ્રામનું પરિણામ આકૃતિ 10.17માં દર્શાવેલ છે.

```

AllBlocksDemo.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
AllBlocksDemo.java
1 - /* A program which generates multiple run-time error. There are multiple catch blocks to handle various
2 - particular Exceptions */
3 class AllBlocksDemo
4 {
5     public static void main(String args[])
6     {
7         String citylist[] = {"Ahmedabad", "Baroda", "Rajkot", "Surat"};
8         int numerator = 15, denominator = 0, answer;
9         System.out.println("Statement to be executed before try block");
10        try {
11            System.out.println("Beginning of try block...");
12            System.out.println(citylist[5]); // Generates ArrayIndexOutOfBoundsException
13            answer = numerator / denominator; // Generates ArithmeticException
14            System.out.println("End of try block...");
15        }
16        catch(ArrayIndexOutOfBoundsException eobj) {
17            System.out.println("Within first catch block, exception caught : " + eobj);
18        }
19        catch(ArithmeticException eobj) {
20            System.out.println("Within second catch block, exception caught : " + eobj);
21        }
22        catch(Exception eobj) {
23            System.out.println("Within last catch block, exception caught : " + eobj); //Generic block
24        }
25        finally {
26            System.out.println("This part of code will always get executed");
27        }
28    }
29 }

```

આકૃતિ 10.16 : try, catch અને finally વિભાગ સમજાવતો પ્રોગ્રામ

```

AllBlocksDemo.java - SCITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
AllBlocksDemo.java
>javac AllBlocksDemo.java
>Exit code: 0
>java -cp . AllBlocksDemo
Statement to be executed before try block
Begining of try block...
Within first catch block, exception caught : java.lang.ArrayIndexOutOfBoundsException: 5
This part of code will always get executed
End of Program...
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 10.17 : આકૃતિ 10.16માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

પરિણામ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, 11મી લીટીથી પ્રોગ્રામના અમલનો અંકુશ પ્રથમ catch વિભાગ પર બદલાય છે, પછીથી તે finally વિભાગ પર બદલાય છે. છેલ્લા બે catch વિભાગનો અમલ થયો નહીં. આખો પ્રોગ્રામ ચાલ્યો નથી તેમ છતાં તેનો યોગ્ય રીતે અંત આવ્યો છે.

Finally વિભાગ કોઈ એક ચોક્કસ try વિભાગ સાથે જોડાયેલ હોય છે અને તે સંબંધિત try વિભાગ માટેના કોઈ પણ catch વિભાગ પછી તરત જ આવેલો હોવો જોઈએ. જો પ્રોગ્રામમાં કદાચ catch વિભાગ ન હોય તો finally વિભાગ try વિભાગની તરત પછી મૂકી શકાય. જો finally અથવા catch વિભાગ સચોટ જગ્યાએ મૂકવામાં નહીં આવ્યા હોય, તો પ્રોગ્રામ કંપાઈલ થઈ શકશે નહીં.

Throw વિધાન

અપવાદના ઓઝ્જેક્ટને નિશ્ચિત રૂપે શ્રો કરવા (throw) કી વર્ણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી આપણે જોયેલા ઉદાહરણરૂપ પ્રોગ્રામોમાં JVM અપવાદરૂપ ઓઝ્જેક્ટ તૈયાર કરીને આપોઆપ શ્રો કરતું હતું. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે આપણે શૂન્ય વડે ભાગાકાર કરવાની કિયા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે ArithmeticExceptionનો ઓઝ્જેક્ટ બનાવવામાં આવ્યો અને JVM દ્વારા આપોઆપ તેને શ્રો કરવામાં આવ્યો.

અપવાદનો ઓઝ્જેક્ટ બનાવીને નિશ્ચિત રૂપે શ્રો કરવા જાવા વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે. આપણે જે ઓઝ્જેક્ટને શ્રો કરીએ, તે java.lang.Throwable (Throwable કલાસ અથવા તેના કોઈ પણ સબ-કલાસનો ઓઝ્જેક્ટ) પ્રકારનો હોવો જ જોઈએ, અન્યથાં કંપાઈલ કરતી વખતે ભૂલ ઉદ્ભબવશે. અપવાદ ઓઝ્જેક્ટને શ્રો કરવા માટેની વાક્યરચના નીચે મુજબ છે :

throw exception_object;

જ્યારે throw વિધાન મળશે ત્યારે, સંબંધિત catch વિભાગની શોધ શરૂ થઈ જશે. try કે catch વિભાગ પછીના કોઈ પણ વિધાનનો અમલ કરવામાં આવશે નહીં. આકૃતિ 10.18માં લખેલ સૂચનાઓ throw વિધાનનો ઉપયોગ દર્શાવે છે અને એનું પરિણામ આકૃતિ 10.19માં આપવામાં આવ્યું છે.

```

ThrowDemo.java - SCITE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
ThrowDemo.java
1  /* A program which uses throw keyword to throw an exception object explicitly */
2
3  class ThrowDemo
4  {
5      public static void main(String args[])
6      {
7          try
8          {
9              System.out.println("Before throwing an exception object...");
10
11             /* Create an Exception object */
12             Exception myobject = new Exception("Demonstration of throw...");
13
14             throw myobject; // throw the exception object explicitly
15
16             /* Statements written below throw will generate compile time error */
17
18         }
19         catch(Exception eobj)
20         {
21             System.out.println("Exception caught : " + eobj);
22         }
23     }
24 }

```

આકૃતિ 10.18 : throw વિધાનનો ઉપયોગ દર્શાવતો પ્રોગ્રામ

```

ThrowDemo.java - SciTE
File Edit Search View Tools Options Language Buffers Help
ThrowDemo.java
>javac ThrowDemo.java
>Exit code: 0
>java -cp . ThrowDemo
Before throwing an exception object...
Exception caught : java.lang.Exception: Demonstration of throw...
>Exit code: 0

```

આકૃતિ 10.19 : આકૃતિ 10.18માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

આકૃતિ 10.18માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં આપણે Exception કલાસનો eobj નામનો એક ઓઝ્ઝેક્ટ બનાવ્યો. એ જ ઓઝ્ઝેક્ટને throw વિધાનનો ઉપયોગ કરીને આપણે શ્રો કર્યો. નિશ્ચિતપણે શ્રો કરવામાં આવતા અપવાદ-ઓઝ્ઝેક્ટને સંભાળવા માટે catch વિભાગ હોવો જ જોઈએ.

throws ઉપવાક્ય

આપણે try-catch-finally વિભાગને જોયા. અત્યાર સુધી આપણે ચર્ચલા પ્રોગ્રામ એ સાદા પ્રોગ્રામ હતા, જેમાં પદ્ધતિ (method)ના ઉપયોગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હતો. અહીં એવો વિચાર આવે કે, જો method કે constructor દ્વારા અપવાદ ઉદ્ભવે તો શું થાય ? એવા સંજોગોમાં try-catch વિભાગને આપણે ક્યાં મૂકીશું ? method દ્વારા ઉદ્ભવતા અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરવા માટે બે વૈકલ્પિક રસ્તા છે :

- method કે constructorમાં જ �try-catch વિભાગ લખો કે જે કદાચ અપવાદનું ઉદ્ભવવકેન્દ્ર છે.
- try વિભાગની અંદર જ method કે constructorને ઈન્વોક કરીને (કે જે કદાચ અપવાદ સર્જ શકે.)

constructor કે methodની અંદરની સૂચના અપવાદ શ્રો કરી શકે તેમ છે, તે જણાવવા method કે constructorને વ્યાખ્યાયિત કરતી વખતે throws ઉપવાક્યનો ઉપયોગ કરી શકાય. તે એવો પણ સંકેત કરે છે કે, methodમાં અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરી શકે તેવો catch વિભાગ નથી. જ્યારે આપણે constructor કે method લખીએ છીએ કે જે તેને બોલાવનાર તરફ અપવાદ મોકલી શકે, તો તે હકીકતનું દસ્તાવેજકરણ કરવું ઉપયોગી છે. throws ચાર્ચર્ચ શર્દી methodની ઘોષણા કરતી વખતે જ ઉપયોગ કરાય છે.

methodની ઘોષણા કરતી વખતે throws ઉપવાક્યનો નીચે મુજબ ઉપયોગ કરી શકાય છે :

method_Modifiers return_type method_Name(parameters) throws Exception list... {

.....

// body of the method

.....

}

એક method અનેક અપવાદો શ્રો કરી શકે છે. method દ્વારા શ્રો કરી શકતા દરેક પ્રકારના અપવાદને methodના headerમાં દર્શાવવો જરૂરી છે. ઉદાહરણ તરીકે methodનું header નીચે મુજબ હોઈ શકે.

performDivision() throws ArithmeticException, ArrayIndexOutOfBoundsException

{

.....

// body of the method

.....

}

આકૃતિ 10.20માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામ ઉપયોગકર્તા-નિર્ભિત methodની ઉપસ્થિતિમાં throws ઉપવાક્યના ઉપયોગનું નિર્ધરણ કરે છે. એ પછીની સૂચનાઓમાં એ નોંધવું ખાસ જરૂરી છે કે, જો method અપવાદ ઓઝેક્ટને બહાર પડે, તો તેને અનુરૂપ catchhandler હોવું જોઈએ. જોકે, તેમ છતાં, જો આપણે methodની અંદર જ અપવાદનો પ્રકાર જીલતા હોઈએ, તો તેને થો કરવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી.

```

1  /* A program which uses throws keyword to throw an exception from any method */
2
3  class ThrowsDemo
4  {
5      public static void main(String args[])
6      {
7          try
8          {
9              performDivision(); //This method throws exception
10         }
11         catch(ArithmeticException eobj)
12         {
13             System.out.println("Exception caught : " + eobj);
14         }
15     }
16
17     /* Method that throws ArithmeticException object */
18
19     public static void performDivision() throws ArithmeticException
20     {
21         int ans;
22         ans = 15 / 0;
23     }
24 }
```

આકૃતિ 10.20 ચાવીરૂપ શરૂદે throwsનો ઉપયોગ સમજાવતો પ્રોગ્રામ

આકૃતિ 10.20માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં આપણે PerformDivision() નામની એક મેથડ (method) લખી છે, આ મેથડમાં ArithmeticExceptionનો ઓઝેક્ટ ઉદ્ભવશે. આપણા પ્રોગ્રામની main() મેથડમાં performDivision() નામની મેથડને કોલ કરવામાં આવે છે. અતે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કે, PerformDivision() મેથડમાં અપવાદ-વ્યવસ્થાપનતંત્ર ન હોવાને લીધે બોલાવનાર મેથડ દ્વારા જ અપવાદ જીલવામાં આવશે અને તેથી બોલાવનાર મેથડમાં અપવાદ-વ્યવસ્થાપન માટે Exception handler હોવું જોઈએ. એ જ રીતે, જવાક્લાસના Constructorsમાં પણ અપવાદો હોઈ શકે છે.

જરૂરિયાત મુજબના અપવાદનું સર્જન

જવા જે-તે વિનિયોગની ખાસ સમસ્યાઓ અનુસાર આપણા પોતાના અપવાદનું સર્જન કરવા દે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધારોકે, આપણે ગુણપત્રક તૈયાર કરવાનો પ્રોગ્રામ લખતા હોઈએ, જેમાં ઉપયોગકર્તાને વિવિધ વિષયના ગુણ દાખલ કરવા માટે પૂછ્યામાં આવતું હોય. દરેક વિષયના ગુણ 0થી 100ની વચ્ચે જ હોવા જોઈએ, ધારોકે, ઉપયોગકર્તા કોઈ વિષયના ગુણ તરીકે જણા સંચા અથવા 100થી ઉપરની સંચા દાખલ કરે, તો પ્રોગ્રામે તરત જ અપવાદ ઊભો કરવો જોઈએ. આવા પ્રકારના અપવાદ જે-તે વિનિયોગ પૂરતા ખાસ હોય છે. જવા આવા વિનિયોગ માટે ખાસ એવા અપવાદો માટે આંતરપ્રસ્થાપિત અપવાદ-વર્ગ (Built-in Exception Classes) આપતા નથી.

એક્સેપ્શન ક્લાસનો સબક્લાસ બનાવીને આપણે ઉપયોગકર્તા-નિર્ભિત અપવાદો તૈયાર કરી શકીએ. આ અપવાદોને throws વિધાનની મદદથી બાબ્ધ રીતે થો કરી શકાય. જોકે, આ અપવાદ જીલીને તેને યોગ્ય રીતે પાર પાડવા જરૂરી છે. એક પ્રોગ્રામ જોઈએ, જે ગુણની યથાર્થતા ચકાસવા જરૂરિયાત મુજબના અપવાદનું સર્જન કરતો હોય.

આકૃતિ 10.21માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામ ઉપયોગકર્તા તરફથી ઈનપુટ સ્વીકારે છે. 21મી લીટી પર, કી-બોર્ડથી ઈનપુટ સ્વીકારવા આપણે java.util.Scanner ક્લાસનો ઉપયોગ કર્યો છે. scanner ક્લાસની nextInt() પદ્ધતિ કોન્સોલ (console) પરથી પૂર્ણાંક સંચા વાંચવામાં મદદરૂપ બને છે. scanner ક્લાસની કાર્યપદ્ધતિ વિશેની ચર્ચા આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં કરીશું, જેમાં ફાઈલ અને I/Oની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

અહીં આપણે બે વર્ગ પ્રસ્તાવિત કર્યાં જરૂરિયાત અનુસારના અપવાદ (Custom Exception) તૈયાર કરવા એક વધારાના કલાસની જરૂરિયાત છે. "InvalidMarksException" વર્ગ java.lang પેકેજના અપવાદવર્ગ (Exception Class)ને વિસ્તારે છે, તે સિંગલ પેરામીટર કન્સ્ટ્રક્ટર (Single Parameter Constructor) ધરાવે છે, જે ભૂલના પ્રકારને વર્ણવવા માટે શરૂઆત (String) સ્લીકારે છે.

```

1  /* A program that creates Custom Exceptions */
2  /* Class InvalidMarksException is a user defined class which is inherited from java.lang.Exception class
   * This program wont proceed until valid marks are entered*/
3
4
5  import java.util.Scanner;
6
7  class InvalidMarksException extends java.lang.Exception
8  {
9      public InvalidMarksException(String message)
10     {
11         super(message);
12     }
13 }
14
15
16 class CustomExceptionDemo2
17 {
18     public static void main(String args[])
19     {
20         Scanner kbinput = new Scanner(System.in);
21         int marks;
22         boolean continueLoop = true;
23         do {
24             System.out.print("Enter the marks : ");
25             marks = kbinput.nextInt();
26             System.out.println("You entered " + marks);
27             try
28             {
29                 if(marks < 0 || marks > 100)
30                     throw new InvalidMarksException("Wrong marks..."); // Throw Customized Exception obj
31                 else
32                     System.out.println("Marks are Valid");
33             }
34             catch(InvalidMarksException eobj)
35             {
36                 System.out.println("Exception caught : " + eobj);
37             }
38         } while(continueLoop);
39     }
40 }
41
42
43
44
45

```

આકૃતિ 10.21 : ઉપયોગકર્તા નિર્મિત અપવાદવર્ગ

મુખ્ય પદ્ધતિમાં, (વિનિયોગ માટે ખાસ) વ્યાવસાયિક તર્ક મુજબ સૂચના લખવામાં આવી છે, જે ગુણ નિર્ધારિત મર્યાદાની અંદર જ છ કે કેમ તેની ખાત્રી કરે છે. જો દાખલ કરેલ ગુણ નિર્ધારિત મર્યાદાની અંદર નહીં આવતા હોય તો આપણે "InvalidMarksException" પ્રકારનો ઓઝેક્ટ તૈયાર કરીશું અને તેને શ્રો કરીશું. આ અપવાદને પાર પાડવા માટે એક catch વિભાગ હોવો જરૂરી છે. જ્યાં સુધી ગુણની યોગ્ય સંખ્યા દાખલ નહીં કરાય, ત્યાં સુધી આ પ્રોગ્રામ આગળ વધશે નહીં. જો ઉપયોગકર્તા ગુણની અયોગ્ય સંખ્યા દાખલ કરે તેવા કિસ્સામાં જ્યાં સુધી યોગ્ય સંખ્યા દાખલ નહીં થાય, ત્યાં સુધી ઉપયોગકર્તાને યોગ્ય સંખ્યા દાખલ કરવા કષા કરવામાં આવશે. અતે એ નોંધવું જોઈએ કે, try-catch વિભાગને do-while લૂપની અંદર મૂકવામાં આવેલ છે. પ્રોગ્રામનું પરિણામ આકૃતિ 10.22માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

```

$ javac CustomExceptionDemo2.java
$ java CustomExceptionDemo2
Enter the marks :
145
You entered 145
Exception caught : InvalidMarksException: Wrong marks...
Enter the marks :
-47
You entered -47
Exception caught : InvalidMarksException: Wrong marks...
Enter the marks :
78
You entered 78
Marks are Valid
$ 

```

આકૃતિ 10.22 : આકૃતિ 10.21માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામનું પરિણામ

નોંધ : SciTE એ પ્રોગ્રામ ટાઈપ કરવા માટેનું એડિટર છે. જો પ્રોગ્રામ કી-બૉર્ડ પાસેથી તેઠા સ્વીકારતો હોય તો પ્રોગ્રામને કમાન્ડપ્રોમ્ટ પર અમલમાં મૂકવો સહાયભર્યું છે. જોકે, એવો સાદો પ્રોગ્રામ કે જેને ઉપયોગકર્તા સાથે સંવાદની બહુ જરૂર ન હોય તેવા પ્રોગ્રામને SciTE એડિટરની અંદર જ અમલમાં મૂકી શકાય છે.

અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિના વ્યવસ્થાપનના ફાયદા

આખા પ્રકરણમાં, આપણે જાવાપ્રોગ્રામમાં અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિના વ્યવસ્થાપનના ઉપયોગનું સમર્થન કર્યું હવે એ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે, એક સારા પ્રોગ્રામનો અધિવચ્ચે અચાનક અંત આવી જાય તેના કરતાં હંમેશાં અપેક્ષિત અપવાદોનું વ્યવસ્થાપન થાય તેમ કરવું જોઈએ. આપણા જાવાપ્રોગ્રામમાં અપવાદ-વ્યવસ્થાપનનો ઉપયોગ કરવાના ફાયદા ટૂંકું જોઈએ. જાવાપ્રોગ્રામમાં અપવાદ-વ્યવસ્થાપનનો ઉપયોગ કરવાના કેટલાક ફાયદા નીચે મુજબ છે :

- તે આપણને પ્રોગ્રામના સામાન્ય પ્રવાહને જાળવવામાં મદદરૂપ નીવડે છે. અપવાદ-વ્યવસ્થાપનની ગેરહાજરીમાં પ્રોગ્રામનો પ્રવાહ ક્યારેક અવરોધાય છે.
- તે સામાન્ય સૂચનાઓને બદલે અપવાદ-વ્યવસ્થાપન માટેની અલગ સૂચના લખવાની છૂટ આપે છે.
- ભૂલના પ્રકારોને એકજૂથમાં લાવી શકાય છે અને પ્રોગ્રામમાં અલગ તારવી શકાય છે.
- કલાયન્ટને પ્રોગ્રામ પૂરા પાડતાં પહેલાં, પ્રોગ્રામ તીબગ થયેલ છે તેની ખાતરી આપી શકાય છે.
- પ્રોગ્રામનો અમલ કરતી વખતે અમલ દરમિયાન ઉદ્ભબતી વિવિધ ભૂલોને પકડી પાડવા સરળ તંત્ર-વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે.

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે એ શીખ્યા કે, ઉદ્ભબવેલી ભૂલને દર્શાવવા પ્રોગ્રામ અપવાદોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રોગ્રામ try, catch અને finally વિભાગનાં સંયોજનનો ઉપયોગ કરીને અપવાદને શોધી શકે છે.

અપવાદને બહાર પાડવા માટે આપણે throw વિધાનનો ઉપયોગ કરીએ છીએ અને તેને અપવાદના ઓઝ્ઝેક્ટ (java.lang.throwable નો સબકલાસ) પણ પ્રદાન કરીએ છીએ. એ પદ્ધતિ કે જે ન શોધી શકાયેલ અપવાદ મોકલે છે, તેની ઘોષણામાં throws ઉપવાક્યનો સમાવેશ હોવો જ જોઈએ. try વિધાનમાં ઓછામાં ઓછો એક catch વિભાગ અથવા finally વિભાગ અને એક કરતાં વધુ catch વિભાગ હોઈ શકે. અમુક ઘટના ક્યારેય ન બનવી જોઈએ, તે ચકાસવા નિશ્ચિતપણે ઉપયોગ કરાય છે. તે પ્રોગ્રામર દ્વારા સુધારા-વધારા કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. કંપાઈલેશન વખતની ભૂલ અને અમલ દરમિયાનની ભૂલ વચ્ચે શું તરફાવત છે ?
2. અપવાદ એટલે શું ? જાવામાં મળતા કેટલાક અપવાદનાં ઉદાહરણ આપો.
3. જાવામાં અપવાદોનું વ્યવસ્થાપન કેવી રીતે કરવામાં આવે છે ?
4. try, catch અને finally વિભાગની ઉપયોગિતા શું છે ?
5. throw અને throws કી વર્ણની ઉપયોગિતા શું છે ?
6. જરૂરિયાત અનુસારનો અપવાદ તમે કેવી રીતે બનાવશો ?
7. નીચે આપેલા પ્રશ્નો માટે દરેકની સાથે આપેલા ચાર વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ આપો :
 - (1) ઓઝ્ઝેક્ટ આધારિત પ્રોગ્રામિંગ પરિભાષામાં નીચેના પૈકી કઈ ભૂલની સ્થિતિ (error condition) ગણાય છે ?
 - (a) વિસંગતતા (anomaly)
 - (b) ટૂંકાણ (abbreviation)
 - (c) અપવાદ (exception)
 - (d) ચલન (deviation)

- (2) તમામ જવા-અપવાદો માટે નીચેનામાંથી ક્યો શરૂ સાચો છે ?
- (a) ભૂલ (Errors)
 - (b) અમલ દરમિયાનના અપવાદ (Run-time exceptions)
 - (c) બહાર પાડી શકાય તેવા (Throwables)
 - (d) છોડી દઈ શકાય તેવા (Omissions)
- (3) નીચેનામાંથી ક્યું વિધાન સાચું છે ?
- (a) અપવાદો એ ભૂલ કરતાં વધુ ગંભીર છે.
 - (b) ભૂલ એ અપવાદો કરતાં વધુ ગંભીર છે.
 - (c) અપવાદો અને ભૂલો બસે એક્સેપ્ચરિયા ગંભીર છે.
 - (d) અપવાદો અને ભૂલ એક જ બાબત છે.
- (4) નીચેનામાંથી ક્યું તત્ત્વ try વિભાગમાં સમાવવામાં આવતું નથી ?
- (a) કી વડ્યું try
 - (b) કી વડ્યું catch
 - (c) છગાંઝો કોંસ
 - (d) ક્યારેક અપવાદ સર્જતાં વિધાનો
- (5) અપવાદ સર્જય ત્યારે નીચેનામાંથી ક્યો વિભાગ વ્યવસ્થાપન કરે છે કે યોગ્ય કિયા હાથ ધરે છે ?
- (a) try
 - (b) catch
 - (c) throws
 - (d) handles
- (6) નીચેનામાંથી ક્યું catch વિભાગની અંદર હોવું જોઈએ ?
- (a) finally વિભાગ
 - (b) અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરતું એક વિધાન
 - (c) અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરવા જરૂરી બધાં વિધાન
 - (d) throws કી વડ્યું
- (7) જ્યારે try વિભાગ કોઈ અપવાદ નહીં સર્જ અને તમે અનેક catch વિભાગ બનાવ્યા હશે, ત્યારે શું થશે ?
- (a) તમામનો અમલ થશે.
 - (b) માત્ર બંધબેસતું પ્રથમ અમલમાં આવશે.
 - (c) એક પણ catch વિભાગ અમલમાં આવશે નહીં.
 - (d) માત્ર પ્રથમ catch વિભાગ અમલમાં આવશે.
- (8) નીચેનામાંથી try...catch વિભાગનો ઉપયોગ કરવાનો ફાયદો ક્યો છે ?
- (a) અપવાદરૂપ ઘટના દૂર કરવામાં આવે છે.
 - (b) અપવાદરૂપ ઘટના ઓછી કરવામાં આવે છે.
 - (c) અપવાદરૂપ ઘટનાઓને નિયમિત ઘટનાઓ સાથે સાંકળવામાં આવે છે.
 - (d) અપવાદરૂપ ઘટનાઓને, નિયમિત ઘટનાઓથી અલિખન કરવામાં આવે છે.
- (9) નીચેના પૈકી કઈ પદ્ધતિ (method) અપવાદને શ્રો કરી શકે ?
- (a) throws ઉપવિધાન સાથેની પદ્ધતિ
 - (b) catch વિભાગ સાથેની પદ્ધતિ
 - (c) try વિભાગ સાથેની પદ્ધતિ
 - (d) finally વિભાગ સાથેની પદ્ધતિ

(10) કોઈ મેથડનો પૂર્ણ રીતે ઉપયોગ શક્ય છે કે કેમ તે જાણવા માટે નીચેના પૈકી કયું ઓછું અગત્યનું છે ?

- (a) મેથડના પરિણામનો પ્રકાર
- (b) મેથડને જરૂરી આર્થિક્યુમેન્ટનો પ્રકાર
- (c) મેથડમાં રહેલ વિધાનોની સંખ્યા
- (d) મેથડ દ્વારા શ્રો (throw) કરવામાં આવતા અપવાદોનો પ્રકાર

પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય

1. એક એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો કે જે એરેમાં એલિમેન્ટ ઉમેરવા "add()", નામની પદ્ધતિ (method)નો ઉપયોગ કરતો હોય, પદ્ધતિમાં એક try વિભાગ પણ ઉમેરો, જેથી કરીને પદ્ધતિ ArrayIndexOutOfBoundsExceptionને સંભાળી શકે.
2. ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં, try...catch વિભાગને પદ્ધતિમાંથી કાઢી નાંખો. "add()" પદ્ધતિને શરૂ કરનારી પદ્ધતિ throws ચાવીરૂપ શરૂઆતનો ઉપયોગ કરીને અપવાદનું વ્યવસ્થાપન કરી શકવી જોઈએ.
3. જ્યારે તમે કોઈ ઝણા સંખ્યાનું વર્ગમૂળ (square root) મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હો, ત્યારે એક ગાણિતિક અપવાદ (ArithmeticException) શ્રો કરે અને જીલે (catch કરે) એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો. ઉપયોગકર્તાને કોઈ સંખ્યા દાખલ કરવા જણાવો અને એના ઉપર Math.sqrt() પદ્ધતિ (method)નો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. આ વિનિયોગ વર્ગમૂળ દર્શાવશે અથવા અપવાદને જીલીને યોગ્ય સંદેશ દર્શાવશે. આ પ્રોગ્રામને SqrtException.java નામ આપી સાચવી દો.
4. એક એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો કે જે, જન્મતારીખની યથાર્થતા ચકાસે. આ માટે જરૂરિયાત પ્રમાણેનો અપવાદ "InvalidBirthDateException" બનાવો. ઉપયોગકર્તાને કોઈ પણ તારીખ દાખલ કરવા જણાવો. જો જન્મતારીખ હાલની તારીખ પછીની કોઈ તારીખ હોય તો "InvalidBirthDateException" નામનો અપવાદ બહાર પાડો (throw કરો). આ અપવાદને પાર પાડવા માટે યોગ્ય સૂચનાઓ (code) લખો.
5. એક એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો કે જે, બેંકવહારોને ગોઠવે. balanceAmount અને withdrawAmount નામના બે ચલ લો. જો withdrawAmount એ balanceAmount કરતાં ઓછી હોય, તો પ્રોગ્રામ તરત જ ધાન દોરે તેવું થવું જોઈએ.
6. એક એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો કે જે, બેંકવહારોને ગોઠવે. balanceAmount અને withdrawAmount નામના બે ચલ લો. આ માટે ખાસ જરૂરિયાત માટેનો "InvalidTransaction" નામનો અપવાદ બનાવો. જો withdrawAmount એ balanceAmount કરતાં ઓછી હોય, તો તમારો પ્રોગ્રામ તરત જ "InvalidTransaction" નામનો અપવાદ શ્રો કરવો જોઈએ. આ અપવાદને પાર પાડવા માટે યોગ્ય સૂચનાઓ (Exception handlers) લખો.
7. એક એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો કે જે, જન્મતારીખની યથાર્થતા ચકાસે. આ માટે ખાસ જરૂરિયાત અનુસારના "InvalidDateException", "InvalidMonthException" અને "InvalidYearException" નામના ત્રણ અપવાદ બનાવો. જો તારીખ ઝણા હોય અથવા 30 કરતાં વધુ હોય, તો "InvalidDateException" અપવાદ શ્રો કરો. જો મહિનો ઝણા હોય અથવા 12 કરતાં વધુ હોય, તો "InvalidMonthException" અપવાદ શ્રો કરો. જો વર્ષ 1950 અથવા હાલના વર્ષ પછીનું વર્ષ હોય, તો "InvalidYearException" અપવાદ શ્રો કરો.

ફાઈલ-વ્યવસ્થાપન

11

આ પ્રકરણમાં આપણે જાવાપ્રોગ્રામ દ્વારા હાર્ડડિસ્ક પરની જુદી-જુદી ફાઈલ અને ડિરેક્ટરીને કેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવી, ઓળખવી અને તેનું સંવર્ધન કરવું તે જોઈશું. સમગ્ર પ્રકરણ દરમિયાન આપણે ઈનપુટ/આઉટપુટ પ્રક્રિયા અને ફાઈલ-વ્યવસ્થાપન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું. આપણે java.io પેકેજમાં ઉપલબ્ધ સૌથી સામાન્ય ક્લાસ (classes) અને java.util પેકેજના થોડા ક્લાસનો ઉપયોગ કરીશું. તો હવે, ફાઈલ અને ડિરેક્ટરીનાં વિહંગવાલોકન (overview) સાથે તેની ચર્ચા શરૂ કરીએ.

કમ્પ્યુટર ફાઈલને સમજુએ :

કમ્પ્યુટર સિસ્ટમનાં સંગ્રહ-સાધનોને નાશવંત સંગ્રહ (Volatile Storage) અને અવિનાશી સંગ્રહ (Non-volatile Storage) એમ બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

નાશવંત સંગ્રહ એ કામચલાઉ છે. જ્યારે કમ્પ્યુટર બંધ થાય છે, ત્યારે ચલમાં સાચવેલી માહિતી નાશ પામે છે. જાવાપ્રોગ્રામ કે જે, ચલમાં કિમતો સાચવે છે, તે રેન્ડમ એક્સેસ મેમરી (RAM)નો ઉપયોગ કરે છે. સામાન્ય રીતે, ચલ, ઓફ્લાઇન અને તેના અનુસંધાન RAM માં સાચવવામાં આવે છે. એક વાર પ્રોગ્રામનો અંત આવે અથવા કમ્પ્યુટર બંધ થાય ત્યારે તેથાં નાશ પામે છે.

અવિનાશી સંગ્રહ એ કાયમી સંગ્રહ છે; જ્યારે કમ્પ્યુટરને મળતો વીજપ્રવાહ બંધ થાય, ત્યારે પણ તેથાં નાશ પામતો નથી. જાવાપ્રોગ્રામ જ્યારે ડિસ્ક ઉપર સાચવવામાં આવે છે, ત્યારે આપણે કાયમી સંગ્રહનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. કમ્પ્યુટર ફાઈલ એ અવિનાશી સાધન પર સંગ્રહવામાં આવતો તેથાં મૂલ્ય છે. ફાઈલો હાર્ડડિસ્ક, USB ફ્રાઇલ, ઓફિસિલ ડિસ્ક અને કોમ્પ્યુટર ડિસ્ક જેવાં કાયમી સંગ્રહસાધનો પર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ફાઈલમાં સંગ્રહવામાં આવતો તેથાં ઘણી વાર સતત તેથાં (persistent data) તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ફાઈલને વળી પાછી ટેક્સ્ટફાઈલ અને ડિઝાન્ડી (Binary) ફાઈલ એમ મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય.

ટેક્સ્ટફાઈલ એવો તેથાં ધરાવે છે કે જે કોઈ ટેક્સ્ટ એડિટર દ્વારા વાંચી શકાય છે, કારણકે, તેથાં ASCII અથવા Unicode જેવી પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા સંશાંકિત કરાયેલ હોય છે. ટેક્સ્ટફાઈલ તેથાં હોઈ શકે છે, જે હડીક્ટો ધરાવતી હોય, જેવી કે, પે-રોલ ફાઈલ જે કર્મચારી કમ, નામ અને પગાર સમાવે છે; અથવા કેટલીક ટેક્સ્ટફાઈલ એ પ્રોગ્રામફાઈલ અથવા વિનિયોગ-ફાઈલ પણ હોઈ શકે, જે સોફ્ટવેર માટેની સૂચનાઓ સાચવી શકે છે. gedit, vi, pico જેવા એડિટર દ્વારા તૈયાર કરાયેલી ફાઈલો એ ટેક્સ્ટફાઈલનાં ઉદાહરણ છે. તેમનાં અનુલંબન તરીકે txt, java અથવા c હોઈ શકે છે.

ડિઝાન્ડી ફાઈલ એવો તેથાં ધરાવે છે, જે લખાણ તરીકે સંશાંકિત (Encoded) કરાયો નથી. તેનું લખાણ ડિઝાન્ડી સ્વરૂપે હોય છે, જેનો અર્થ એ છે કે, તેથાં બાઈટ સ્વરૂપે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ડિઝાન્ડી ફાઈલનાં કેટલાંક ઉદાહરણરૂપ અનુલંબનો .jpeg, .mp3 અને .class છે.

જાવા ભાષા વિવિધ કિયાઓને સમર્થન આપે છે, જે ફાઈલ અથવા ડિરેક્ટરી પર કરી શકાય છે. જાવાપ્રોગ્રામના ઉપયોગ દ્વારા ફાઈલ પર કરી શકતી કેટલીક કિયાઓની યાદી નીચે મુજબ છે :

- ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીનો પથ નક્કી કરવો.
- ફાઈલ ખોલવી.
- ફાઈલમાં લખવું.
- ફાઈલમાંથી વાંચવું.

- ફાઈલને બંધ કરવી.
- ફાઈલને કાઢી નાંખવી.
- ફાઈલના ગુણધર્મો (attributes)ની પૃથ્વા કરવી.

જાવા એવા તૈયાર આંતરપ્રસ્થપિત ક્લાસ (inbuilt classes) આપે છે, જેમાં આવાં બધાં કામો પાર પાડવા આપણાને મદદરૂપ થવા માટેની પદ્ધતિ (method) આપેલી જ હોય છે. આ ક્લાસ java.io પેકેજમાં ઉપલબ્ધ હોય છે. જાવાસ્ટ્રીમ (streams)ના જ્યાલનો ઉપયોગ કરે છે અને તે બાઈટ્સ અને અક્ષરો પર I/O ડિયાઓને પાર પાડવા બે જુદી-જુદી કક્ષાના જાવા- ક્લાસ પૂરા પાડે છે. ફાઈલમાંથી માહિતી વાંચવી અને ફાઈલમાં માહિતી લખવાની વિસ્તૃત ચર્ચા આગળના વિભાગમાં કરવામાં આવશે.

જાવામાં ફાઈલ-ક્લાસ (File Class in Java)

java.io.File ક્લાસમાં ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીની લાક્ષણિકતા વિશેની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીઓના ગુણધર્મો (એટ્રિબ્યુટ્સ) મેળવવા ફાઈલ-ક્લાસનો ઉપયોગ કરી શકાય. આપણે ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીને create/ rename/delete કરી શકીએ છીએ. આપણે ફાઈલના વિવિધ ગુણધર્મો પણ જાડી શકીએ. જેવા કે, ફાઈલના ઉપયોગની પરવાનગી, ફાઈલનું કદ અથવા ફાઈલમાં છેલ્લે ક્યારે સુધારા-વધારા કરવામાં આવ્યા હતા તે સમય વગેરે. ફાઈલ-ક્લાસ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તેવા ફાઈલ-ઓફ્જેક્ટનું સર્જન કરવાનો ગર્ભિત અર્થ એ થતો નથી કે, તે ફાઈલ કે ડિરેક્ટરી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એક ફાઈલ-ઓફ્જેક્ટમાં હાર્ડિઝ્ક પરની ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીનું પથનામ અથવા સરનામું મૂકવામાં આવે છે.

ફાઈલ અથવા ડિરેક્ટરી પર વિવિધ પ્રક્રિયાઓ કરવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય, તેવી ફાઈલ-ક્લાસની આશરે 30 પદ્ધતિઓ છે. જો કે તેમ છતાં, ફાઈલમાંથી વાંચવા માટે કે ફાઈલમાં લખવા માટે ફાઈલ-ક્લાસ કોઈ પદ્ધતિ પૂરી પાડતા નથી. આવી ડિયાઓ પાર પાડવા માટે ઘણાં બધા 'સ્ટ્રીમ-ક્લાસ' (પ્રવાહક્લાસ) ઉપલબ્ધ છે. તો ચાલો, આપણે ફાઈલ-ક્લાસના વધુ ઉપયોગમાં લેવાતા સર્જકો (constructors) અને પદ્ધતિઓ (methods) વિશે શીખવાની શરૂઆત કરીએ.

ફાઈલ-ક્લાસના સર્જકો (Constructors of File Class)

ફાઈલ-ક્લાસના ઉપયોગ દ્વારા આપણે, કોઈ પણ ફાઈલને તેનો સંબંધિત પથ આપીને અથવા શબ્દમાળા સ્વરૂપે તેનો સંપૂર્ણ પથ આપીને અનુસંધાન આપી શકીએ. કોઈ ફાઈલ અથવા ડિરેક્ટરીનો ઉલ્લેખ કરવા ફાઈલ-ક્લાસ નીચે મુજબના સર્જકો પૂરા પાડે છે :

File(String path)

File(String directory_path, String file_name)

File(File directory, String file_name)

હવે, ઉપર્યુક્ત સર્જકો માટે એક ઉદાહરણ લઈએ. લિનક્સમાં "/etc" ડિરેક્ટરીમાં ઉપલબ્ધ "passwd" ફાઈલ, સિસ્ટમમાં હયાત ઉપયોગકર્તાની માહિતી સાચવે છે. ધારો કે, આપણે તેના ગુણધર્મો (attributes) દર્શાવવા હોય, તો નીચે દર્શાવેલ ત્રણ રીતના ઉપયોગ દ્વારા તેના જાવાફાઈલ ઓફ્જેક્ટ બનાવી શકાય :

- File fileobj = new File("/etc/passwd"); એવો પથ દર્શાવીને.

- ડિરેક્ટરી અને ફાઈલનામને બે જુદા-જુદા આર્થુમેન્ટ દર્શાવીને

```
File fileobj = new File("/etc", "passwd");
```

- dirobj ઓફ્જેક્ટમાં મૂકેલી ડિરેક્ટરીના અનુસંધાન વાપરીને

```
File dirobj = new File("/etc");
```

```
File fileobj = new File(dirobj, "passwd");
```

ફાઈલ-ક્લાસની પદ્ધતિઓ

કોષ્ટક 11.1 ફાઈલ-ક્લાસની વધુ ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિઓનો સારાંશ રજૂ કરે છે.

પદ્ધતિ (Method)	વર્ણન (Description)
boolean exists()	જો ફાઈલ કે ડિરેક્ટરી હ્યાત હશે, તો true કિમત પરત કરશે અન્યથા false કિમત પરત કરે છે.
boolean isFile()	જો ફાઈલ હ્યાત હશે, તો true કિમત પરત કરશે અન્યથા false કિમત પરત કરે છે.
boolean isDirectory()	જો ડિરેક્ટરી હ્યાત હશે, તો true કિમત પરત કરશે અન્યથા false કિમત પરત કરે છે.
boolean isHidden()	જો ફાઈલ કે ડિરેક્ટરી છુપાયેલી હશે, તો true કિમત પરત કરે છે.
String getAbsolutePath()	ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીનો સંપૂર્ણ પથ (absolute path) પરત કરે છે.
String getName()	ઓફ્ઝેક્ટ દ્વારા સંબોધાયેલ ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીનું નામ પરત કરે છે.
String getPath()	ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીનો પથ (path) પરત કરે છે.
long length()	તે ફાઈલમાં રહેલા બાઇટ્સની સંખ્યા પરત કરે છે.
String[] list()	ડિરેક્ટરીમાં ઉપલબ્ધ ફાઈલો અને ડિરેક્ટરીઓનાં નામ પરત કરે છે.
File[] listFiles()	ડિરેક્ટરીમાં ફાઈલ સૂચવતા પથનામના સારાંશ (abstract pathnames)નો એરે પરત કરે છે.

કોષ્ટક 11.1 : ફાઈલ-ક્લાસની વધુ ઉપયોગમાં આવતી પદ્ધતિઓ

હવે કોઈ આપેલી ડિરેક્ટરીમાં ઉપલબ્ધ ફાઈલોનાં નામની યાદી આપતા પ્રોગ્રામને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કોઈ ચોક્કસ ડિરેક્ટરીનો ઉલ્લેખ કરતા ફાઈલ-ક્લાસનો ઓફ્ઝેક્ટ બનાવ્યા પછી, આપણે તે ડિરેક્ટરીમાં ઉપલબ્ધ તમામ ફાઈલોની યાદી મેળવવા list() પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકીએ. કોડલિસ્ટિંગ 11.1માં આપેલ પ્રોગ્રામ "/home/Aakash/programs/files" ડિરેક્ટરીમાં ઉપલબ્ધ ફાઈલોની યાદી મેળવવાનું નિર્દશન કરે છે. કોઈ ચોક્કસ ડિરેક્ટરી માટે ફાઈલો અને ડિરેક્ટરીઓની સંખ્યા ગણવા માટે પ્રોગ્રામમાં આપણે એક ચલનો ઉપયોગ કરેલ છે તેમજ ડિરેક્ટરીમાં ઉપલબ્ધ ફાઈલ-ઓફ્ઝેક્ટને સાચવવા ફાઈલ-ક્લાસનો listOffiles નામનો એરેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

```
//List the contents of a Directory
import java.io.File;
public class ListFiles
{
    public static void main(String args[])
    {
        //Provide a Directory Path
        String path = "/home/Aakash/programs/files";
        String files;
        int countOffiles;
        try
        {
```

```

File folder = new File(path);
//Store the list of files in an array of File[] objects
File[] listOffiles = folder.listFiles();
//count the number of files in the folder
countOffiles = listOffiles.length;

System.out.print("List of files in the Directory : ");
System.out.println(folder.getAbsolutePath());

//Iterate to display the name of each file
for(int i=0; i<countOffiles; i++)
{
    if(listOffiles[i].isFile())
    {
        files = listOffiles[i].getName();
        System.out.println(files);
    }
}
catch(Exception eobj)
{
    System.out.println(eobj);
}
}
}

```

કોડવિસ્ટિંગ 11.1 : આપેલ ડિરેક્ટરીમાં ઉપલબ્ધ ફાઈલોની યાદી મેળવવાનો પ્રોગ્રામ

કોડલિસ્ટિંગ 11.1નું પરિણામ આકૃતિ 11.1માં દર્શાવેલ છે.

```

$ javac ListFiles.java
$ java ListFiles
List of files in the Directory : /home/Akash/programs/files
ScannerFileDemo.class
MyFileOperations.class
BinaryFileDemo.java
FileReaderDemo.java
Charfile1.txt
FileReaderDemo.class
FileWriterDemo.class
FileExceptions.class

```

11.1 : કોડલિસ્ટિંગ 11.1નું પરિણામ

નોંધ :

ઉપર્યુક્ત પ્રોગ્રામ "/home/Akash/programs/files" ડિરેક્ટરીમાં હ્યાત ફાઈલ અને ડિરેક્ટરીઓની ખાદી રજૂ કરે છે. પરિણામ નિહાળવા માટે આપણે યોગ્ય પથ અને ફાઈલના નામનો ઉપયોગ કરી શકીએ.

સ્ટ્રીમ (Stream)નો પરિચય

ફાઈલને કેવી રીતે સુધારવી કે ફાઈલના લખાડાને કેવી રીતે દર્શાવવું તે અત્યાર સુધી આપણે શીખ્યા નથી. આવી કિયાઓ કરવા માટે આપણે સ્ટ્રીમ (stream)ના જ્યાલને સમજવો પડશે. ફાઈલમાં લખવા કે ફાઈલમાંથી વાંચવાની કિયા પાર પાડવા માટે જાવા સ્ટ્રીમ-કલાસનો ઉપયોગ કરે છે.

ઇનપુટ અને આઉટપુટ માટે વપરાતાં સાધનોના પ્રકાર વિશે આપણે અગાઉ શીખ્યી જ ગયા છીએ. ઉદાહરણ તરીકે કી-બોર્ડ એ એક ઇનપુટ માટેનું સાધન છે, જ્યારે મોનિટર એ આઉટપુટ માટેનું સાધન છે. હાર્ડડિસ્કમાં સાચવેલ ફાઈલમાંથી આપણે તેથા વાંચી પણ શકીએ છીએ અને તેમાં લખી પણ શકીએ છીએ, તે કારણથી હાર્ડડિસ્કને ઇનપુટ તેમજ આઉટપુટ એમ બંને માટેનાં સાધન તરીકે વગ્નિકૃત કરી શકાય. વિવિધ ક્ષમતા અને વિવિધ ઉત્પાદકો તરફથી બજારમાં અનેક સાધનો ઉપલબ્ધ છે. ઉદાહરણ તરીકે, હાર્ડડિસ્ક અનેક ઉત્પાદકો દ્વારા બને છે અને 500GB અથવા 1 TB એમ જુદી-જુદી સંગ્રહક્ષમતાવાળી હોય છે. આ ઉપરાંત હાર્ડડિસ્કને USB અથવા SATA જેવા જુદાં-જુદાં કેબલ વડે જોડી શકાય છે. તેમ છતાં, ફાઈલોમાં તેથા લખવા કે વાંચવાની કિયા કરવાનો પ્રોગ્રામ લખતી વખતે જાવાના પ્રોગ્રામરે હાર્ડડિસ્કનો પ્રકાર કે તેની સંગ્રહક્ષમતા જેવી બાબતો વિશે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આવું એટલા માટે શક્ય બને છે, કારણકે જાવા સ્ટ્રીમની કાર્યપદ્ધતિ પૂરી પાડે છે.

સ્ટ્રીમ એ તેથા માટે મૂળ કે ગંતવ્ય તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતા ઇનપુટ કે આઉટપુટ સાધનની ટૂંકી રજૂઆત છે. સ્ટ્રીમને આપણે પ્રોગ્રામમાં આવતા કે પ્રોગ્રામમાંથી જતા બાઈટની હારમાળા તરીકે કલ્પી શકીએ. આપણે સ્ટ્રીમનો ઉપયોગ કરીને તેથાને લખી શકીએ કે વાંચી શકીએ.

જ્યારે આપણે સ્ટ્રીમમાં તેથા લખતા હોઈએ, ત્યારે તે સ્ટ્રીમને આઉટપુટ-સ્ટ્રીમ (Output stream) કહે છે. આઉટપુટ-સ્ટ્રીમ પ્રોગ્રામમાંથી હાર્ડડિસ્ક પર ફાઈલમાં અથવા મોનિટર પર અથવા નેટવર્કના કોઈ એક કમ્પ્યુટર પર તેથાને તબદીલ કરી શકે છે. પ્રોગ્રામ માટે બાધ્ય સાધન પરથી તેથા વાંચવા માટે ઇનપુટ-સ્ટ્રીમ (Input stream) ઉપયોગમાં લેવાય છે. તે કી-બોર્ડ પરથી અથવા હાર્ડડિસ્ક પરની ફાઈલમાંથી તેથાને પ્રોગ્રામમાં તબદીલ કરી શકે છે.

ઇનપુટ કે આઉટપુટ કિયાઓ માટે સ્ટ્રીમનો ઉપયોગ કરવા પાછળનું મુખ્ય કારણ, આપણા પ્રોગ્રામને ઉપયોગમાં લેવાનારાં સાધનોથી સ્વતંત્ર બનાવવાનો છે. સ્ટ્રીમના બે મુખ્ય લાભ નીચે મુજબ છે :

- સાધનોની ટેક્નિકલ વિગતો વિશે જાણવાની પ્રોગ્રામરને ચિંતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી.
- પ્રોગ્રામની મૂળ સૂચનાઓ (સોર્સકોડ)માં કોઈ પણ સુધારા કર્યા વિના પ્રોગ્રામ વિવિધ પ્રકારનાં ઇનપુટ/આઉટપુટ સાધનો માટે કામ કરી શકે છે.

જાવામાં સ્ટ્રીમ-કલાસ

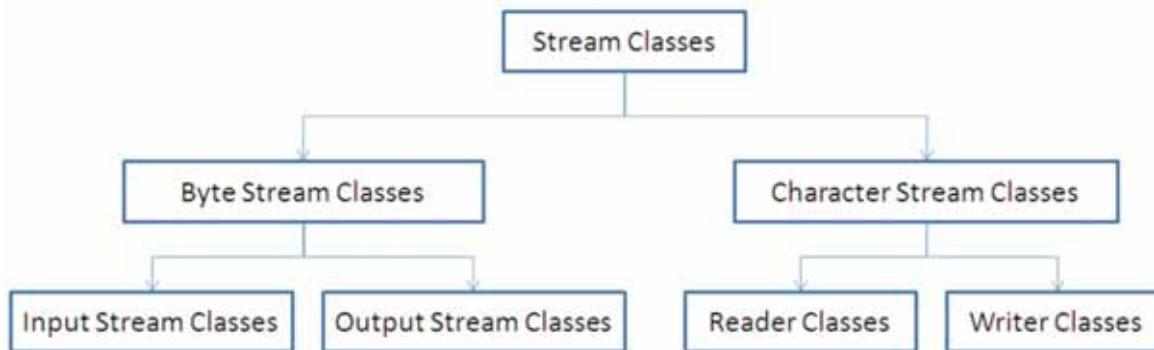
બાઈટ-સ્ટ્રીમ (દ્વિસંકી પ્રવાહ) / અને કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ (શબ્દપ્રવાહ)ને સમજવા માટે ચાલો સૌપ્રથમ આપણે બાઈટ અને અક્ષરની રજૂઆત વચ્ચેનો બેદ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ચાલો, આપણે સંખ્યા "5"નું ઉદાહરણ લઈએ; કોષ્ટક 11.2માં દર્શાવ્યા મુજબ આપણે આ સંખ્યાને બે જુદી-જુદી રીતે રજૂ કરી શકીએ :

રજૂઆત	વિગત	બાઈનરી રજૂઆત
અક્ષર 5	ASCII કિમત : 53	00110101
બાઈનરી અંક 5	બાઈનરી કિમત : 5	00000101

કોષ્ટક 11.2 : અક્ષર અને બાઈનરી રજૂઆત

કોઈ પણ અક્ષરને સામાન્ય રીતે ASCII અથવા યુનિકોડ (Unicode) સ્વરૂપે સાચવવામાં આવે છે. પરંતુ, જ્યારે તેને ગજાતરીના ઉદ્દેશ્યથી વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની બાઈનરી કિંમત અર્થપૂર્ણ બને છે. એક વધુ ઉદાહરણ લઈએ, int i = 32 વિધાન 'ા' નામના ચલને પૂર્ણાંક પ્રકારના ચલ તરીકે ઘોષિત કરે છે, જેમાં 32 કિંમત સચવાય છે. જોકે 32ને '3' અને '2' એમ બે જુદા-જુદા અક્ષરો તરીકે રજૂ કરી શકાય. જ્યારે આપણે "Human beings have 32 teeth" એવું વાક્ય લખતા હોઈએ, ત્યારે શાન્દિક રજૂઆત સલાહભરી છે, જ્યાં આપણે સંખ્યા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની કિયાઓ કરતાં નથી. પરંતુ, જ્યારે આપણે ગાણિતિક કિયાઓ કરવી હોય, ત્યારે આપણે int, float અથવા double જેવા ડેટાપ્રકાર (datatype)નો ઉપયોગ કરીએ છીએ, જે આપણને સંખ્યા દ્વિઅંકી સ્વરૂપે સાચવવા દે છે.

જાવા બે પ્રકારની સ્ટ્રીમને માન્યતા આપે છે, બાઈટ-સ્ટ્રીમ (byte stream) અને કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ (character stream). એવી સ્ટ્રીમ કે જે, ડેટાને ફાઈલમાં કે કોઈ સાધન તરફ બાઈટ સ્વરૂપે તબદીલ કરે તેને બાઈટ-સ્ટ્રીમ અથવા બાઈનરી સ્ટ્રીમ કહે છે. બાઈટ-સ્ટ્રીમના ઉપયોગથી તૈયાર થતી ફાઈલોને બાઈનરી ફાઈલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ધારો કે, જો આપણે ફાઈલમાં પૂર્ણાંક, ઊભાલ (double) અથવા બુલિયન (boolean) જેવા ચલ સાચવવા હશ્ચતા હોઈએ, તો આપણે બાઈનરી ફાઈલ જ ઉપયોગમાં લેવી પડે. એરે કે ઓફ્ઝેક્ટ સાચવવા માટે પણ બાઈનરી ફાઈલનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. એ જ રીતે, ટેક્સ્ટફાઈલો અને પ્રોગ્રામકોડ, બનાવવા કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમનો ઉપયોગ કરાય છે. vi અથવા SciTE જેવા ટેક્સ્ટ એડિટરમાં તેને ખોલી શકાય છે.

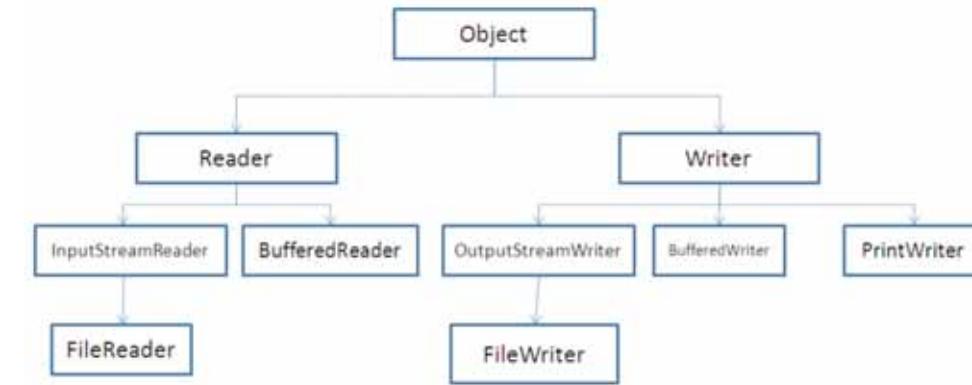
11.2 : સ્ટ્રીમ-કલાસનું વર્ગીકૃતા

જાવા-સ્ટ્રીમને ઈનપુટ-સ્ટ્રીમ અને આઉટપુટ-સ્ટ્રીમ નામના બે મૂળ પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય. ઈનપુટ-સ્ટ્રીમ ઉદ્ગમ (ફાઈલ, કી-બોર્ડ)માંથી ડેટા વાંચે છે, જ્યારે આઉટપુટ-સ્ટ્રીમ ગંતવ્યસ્થાન (ફાઈલ, આઉટપુટ સાધનો) પર ડેટા લખે છે.

java.io પેકેજ સ્ટ્રીમ-કલાસનો એવો સમૂહ ધરાવે છે, જે ફાઈલમાં લખવાની અને વાંચવાની કિયાને શક્ય બનાવે છે. આ કલાસનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોગ્રામ દ્વારા java.io પેકેજને આયાત (import) કરવું જરૂરી છે. આમ તો, કોરેક્ટર અને બાઈટ પર કિયા કરવા માટે ઘણા કલાસ છે. જોકે આપણે અહો સૌથી વધુ ઉપયોગમાં આવતા કલાસની જ ચર્ચા કરીશું. કારણ કે java.io પેકેજમાં આવતા દરેક કલાસની ચર્ચા કરવી એ આ પાઠ્યપુસ્તકની મર્યાદાબહાર છે.

કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ-કલાસ

કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ-કલાસ એ java.io પેકેજમાં ઉપલબ્ધ કલાસનો સમૂહ છે. તેને 16-bit યુનિકોડ અક્ષરો વાંચવા અને લખવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ-કલાસને વળી પાછા રીડર (Reader) અને રાઇટર (Writer) કલાસ એમ બે ભાગમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. રીડર-કલાસ (Reader class) એ ફાઈલમાંથી અક્ષરો વાંચવા માટે તૈયાર કરેલા કલાસનો સમૂહ છે. જ્યારે, રાઇટર-કલાસ (Writer class) એ ફાઈલમાં અક્ષરો લખવા માટે તૈયાર કરેલા કલાસનો સમૂહ છે. કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ-કલાસનો પદાનુક્રમ આફૂટિ 11.3માં દર્શાવેલ છે.

11.3 : કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ-ક્લાસનો પદાનુક્રમ

આડૂતિ 11.3માં દર્શાવ્યા મુજબ, `java.io.Reader` ક્લાસ અને `java.io.Writer` ક્લાસ, ઓફ્ઝેક્ટ ક્લાસમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. તે ઓફ્ઝેક્ટ ક્લાસ છે (એવા ક્લાસ કે જે કોઈ ઓફ્ઝેક્ટ બનાવવા ઉપયોગમાં લઈ શકાતા નથી) અને તેના સબ-ક્લાસ દ્વારા અમલમાં મૂકવાની પદ્ધતિઓના ગણ સાથે મળે છે. `InputStreamReader` અને `BufferedReader` એ `Reader` Classના સબ-ક્લાસ (પેટા ક્લાસ) છે. `FileReader` ક્લાસ `InputStreamReader` ક્લાસનો સબ-ક્લાસ છે. એ જ રીતે, `OutputStreamWriter`, `BufferedWriter` અને `PrintWriter` એ `Writer` ક્લાસના સબ-ક્લાસ છે. `FileWriter` ક્લાસ એ `OutputStreamWriter` ક્લાસનો સબ-ક્લાસ છે.

હવે, આપણો ઉપર દર્શાવેલ કેટલાક ક્લાસના કન્સ્ટ્રક્ટર અને પદ્ધતિઓ સમજુએ. પદ્ધતિઓ અને કન્સ્ટ્રક્ટરનું વિગતવાર વર્ઝિન ઓનલાઈન <http://docs.oracle.com/javase/6/docs/api/> પરથી મેળવી શકાય છે.

Writer ક્લાસ

કોરેક્ટર-સ્ટ્રીમ લખવા માટે રાઈટર ક્લાસ એ મૂળ આધારરૂપ ક્લાસ છે. ઓફ્ઝેક્ટ રાઈટર-ક્લાસ ચોક્કસ કાર્યપ્રણાલી ઘોષિત કરે છે, જે તમામ કોરેક્ટર આઉટપુટ-સ્ટ્રીમ માટે ઉપલબ્ધ બને છે. આપણો ફાઈલમાં લખવા માટેની કિયા કરવા આપણા પ્રોગ્રામમાં `FileWriter` ક્લાસનો ઉપયોગ કરીશું.

રાઈટર-ક્લાસની પદ્ધતિ `IOException` શ્રોતું કરે. જ્યારે કોઈ I/O કિયા નિષ્ફળ જાય, તારે `IOException` બને છે. `IOException` એ ચકાસેલ અપવાદ છે, માટે આપણે તેની કાળજી લેવી જ પડે, અન્યથા કંપાઈલિંગ ભૂલ દર્શાવશે. કોષ્ટક 11.3 રાઈટર-ક્લાસની કેટલીક પદ્ધતિઓની યાદી રજૂ કરે છે. આ પદ્ધતિઓ તેના સબ-ક્લાસ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

પદ્ધતિ (Method)	વર્ણન (Description)
<code>void close()</code>	સ્ટ્રીમ (stream)ને બંધ કરે છે.
<code>void write(int c)</code>	સ્ટ્રીમમાં 'c'ના પાછળના 16 બીટ લખે છે.
<code>void write(String s)</code>	સ્ટ્રીમમાં શબ્દમાળા તરીકે 's' લખે છે.

કોષ્ટક 11.3 : `FileWriter` ક્લાસની કેટલીક પદ્ધતિઓ

`OutputStreamWriter` ક્લાસ રાઈટર ક્લાસને વિસ્તારે છે. તે અક્ષરોની સ્ટ્રીમને બાઈટની સ્ટ્રીમમાં પરિવર્તિત કરે છે. `FileWriter` ક્લાસ, `OutputStreamWriter`ને વિસ્તારે છે અને ફાઈલમાં અક્ષરો પરિણામ રૂપે આપે છે. તેના કન્સ્ટ્રક્ટરોમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે :

FileWriter(String filepath) throws IOException

FileWriter(File fileobj) throws IOException

FileWriter(String filepath, boolean append) throws IOException

ઉપર્યુક્ત કન્સ્ટ્રક્ટરમાં filepath પેરામીટર એ ફાઈલનું પૂરું પથનામ છે અને fileobj એ ફાઈલકલાસ ઓજેક્ટ છે, જે ફાઈલને વર્ષાવે છે. છેલ્લા કન્સ્ટ્રક્ટરમાં જો appendની કિમત true મળશે, તો ફાઈલના છેદે અક્ષરો જોડવામાં આવશે, અન્યથા લખાણ ફાઈલના હાલના લખાણની ઉપર લખાઈ જશે. ઉદાહરણ તરીકે, FileWriterનો ઓજેક્ટ આપણે નીચે મુજબ બનાવી શકીએ :

```
FileWriter fwobject = new FileWriter("/java/files/Charfile1.txt");
```

એક એવું ઉદાહરણ લઈએ જે ફાઈલમાં કેવી રીતે લખવું તે વર્ણવે. આપણે એવું અનુમાન કરીશું કે, ફાઈલો હાલની રિઝિટરીમાં સચવાય છે. કોડલિસ્ટિંગ 11.2 એ દર્શાવે છે કે, "Charfile1.txt" ફાઈલ કેવી રીતે બનાવવી જે હ્યાત જ નથી. તદ્વારાંત, આપણે write() પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને તે ફાઈલમાં કેટલીક માહિતી લખીશું. આ પ્રોગ્રામમાં ઉપયોગમાં લેવાતી write() અને close() જેવી પદ્ધતિ રાઈટર કલાસમાંથી વારસામાં મેળવાયેલ છે. આ કોડલિસ્ટિંગનું પરિણામ આકૃતિ 11.4માં દર્શાવેલ છે. પ્રોગ્રામનો અમલ કર્યો બાદ, આપણે નવી બનાવેલી "Charfile1.txt" ફાઈલની અંદર પડેલ લખાણ દર્શાવવા cat કમાન્ડનો ઉપયોગ કરીશું.

```
// Write to a file using character stream
import java.io.*;
class FileWriterDemo
{
    public static void main(String args[])
    {
        FileWriter fwobject = null;
        try  {

            // Create an object of FileWriter
            fwobject = new FileWriter("Charfile1.txt");

            //Write strings to the file
            fwobject.write("File writing starts...");

            for(int i = 1; i < 11 ; i++)
                fwobject.write("Line : " + i + "\n");

            fwobject.write("File writing ends...");
        }
        catch(Exception eobj)
        {
            System.out.println(eobj);
        }
    }
}
```

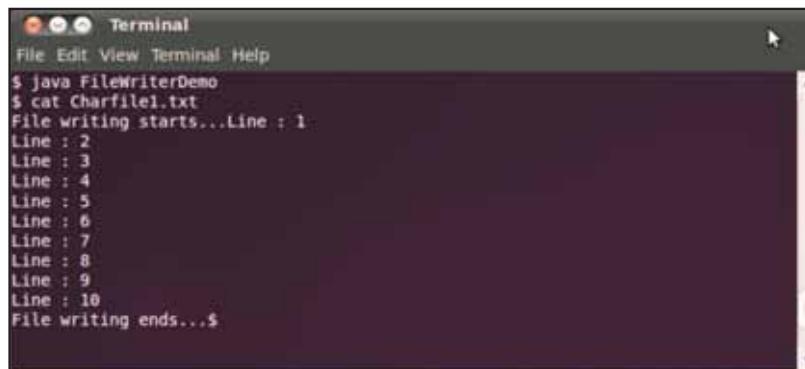
```

    }
    finally
    {
        try {
            // Close the filewriter
            fwobject.close();
        }
        catch(Exception eobj)
        {
            System.out.println(eobj);
        }
    }
}

```

કોડલિસ્ટિંગ 11.2 : ફાઈલ લખવાની કિયા વર્ણવતો પ્રોગ્રામ

ફાઈલમાં લખવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી સ્ટ્રીમ ઓફ્ઝેક્ટ બંધ કરાય તે અગત્યનું છે. ખુલ્લી રહેલી ફાઈલ કમ્પ્યુટર સિસ્ટમનાં સંસાધનો વાપરે છે અને ફાઈલની રીત મુજબ અન્ય પ્રોગ્રામ તેનો ઉપયોગ પણ ન કરી શકે તેવું બને. જેવી કિયા પૂરી થાય કે તરત જ ફાઈલ બંધ કરવી જરૂરી છે.

11.4 : કોડલિસ્ટિંગ 11.2નું પરિણામ

રીડર ક્લાસ (Reader Classes)

કેરેક્ટર-સ્ટ્રીમ વાંચવા માટે રીડર ક્લાસ એ આધારરૂપ ક્લાસ છે. એબસ્ક્રેક્ટ રીડર ક્લાસ થોક્કસ કાર્યપ્રણાલી ઘોષિત કરે છે, જે તમામ કેરેક્ટર ઈનપુટ-સ્ટ્રીમ માટે ઉપલબ્ધ બને છે. આપણે ફાઈલમાંથી વાંચવાની કિયા કરવા માટે આપણા પ્રોગ્રામમાં FileReader ક્લાસનો ઉપયોગ કરીશું. કોષ્ટક 11.4 રીડર-ક્લાસની કેટલીક પદ્ધતિઓની યાદી ૨જૂ કરે છે, જે પદ્ધતિઓ તેના સબ-ક્લાસ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

પદ્ધતિ (Method)	વર્ણન (Description)
void close()	streamને બંધ કરે છે.
int read()	સ્ટ્રીમમાંથી પછીનો ઉપલબ્ધ અક્ષર વાંચે છે. સ્ટ્રીમનો અંત દર્શાવવા તે "-1" પરત કરે છે.

કોષ્ટક 11.4 : FileReader ક્લાસની થોડીક પદ્ધતિઓ

InputStreamReader કલાસ રીડર કલાસને વિસ્તારે છે. તે બાઈટની સ્ટ્રીમને અક્ષરોની સ્ટ્રીમમાં પરિવર્તિત કરે છે. FileReaderClass, InputStreamReaderને વિસ્તારે છે અને ફાઈલમાંથી અક્ષરો વાંચે છે. તેના કન્સ્ટક્ટરોમાંના કેટલાંક નીચે મુજબ છે :

FileReader(String filepath) throws FileNotFoundException

FileReader(File fileobj) throws FileNotFoundException

FileReaderનો એક ઓફ્જેક્ટ આપણે નીચે મુજબ બનાવી શકીએ :

```
FileReader frobject = new FileReader("/java/files/Charfile1.txt");
```

કોડલિસ્ટિંગ 11.2માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામમાં આપણે "Charfile1.txt" ફાઈલમાં લખવા પ્રયત્ન કર્યો. હવે ચાલો આપણે એક એવો પ્રોગ્રામ લખીએ, જે આપણે બનાવેલી ફાઈલમાંથી માહિતી વાંચતો હોય. કોડલિસ્ટિંગ 11.3માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામ FileReader કલાસની read() પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી ફાઈલમાંથી તેઠા વાંચે છે. આ read પદ્ધતિ એ Reader કલાસમાંથી વારસામાં મેળવાયેલ છે.

```
// Reading from a file using character stream
import java.io.*;
class FileReaderDemo
{
    public static void main(String args[])
    {
        FileReader frobject = null;
        try
        {
            // Create an object of FileReader
            frobject = new FileReader("Charfile1.txt");
            int i;
            char ch;
            while ( ( i = frobject.read()) != -1)
            {
                ch = (char) i ;
                System.out.print(ch);
            }
        }
        catch(Exception eobj)
        {
            System.out.println(eobj);
        }
        finally
        {
```

```

        try {
            // Close the filewriter
            f.writeObject();
        }
        catch(Exception eobj)
        {
            System.out.println(eobj);
        }
    }
}

```

કોડલિસ્ટિંગ 11.3 : ફાઈલમાંથી વાંચવાની કિયા વર્ણવતો પ્રોગ્રામ

કોડલિસ્ટિંગ 11.3નું પરિણામ આફુતિ 11.5માં દર્શાવેલ છે. અહીં એ જણાય છે કે, પ્રોગ્રામનો અમલ સીન ઉપર પરિણામ દર્શાવે છે. તે "Charfile1.txt" ફાઈલના તમામ લખાણને દર્શાવે છે.

11.5 : કોડલિસ્ટિંગ 11.3નું પરિણામ

ફાઈલનો અંત (End of File - EOF) દર્શાવવા એક ખાસ ચિહ્ન છે. ફાઈલમાંથી વાંચતી વખતે, ફાઈલનો અંત આવી ગયો છે, એવી પ્રોગ્રામને ખબર પડવી જ જોઈએ. જોકે, પ્રોગ્રામ ઈનપુટ-સ્ટ્રીમમાંથી વાંચે છે, માટે java read() પદ્ધતિ સ્ટ્રીમમાં તેટાનો અંત દર્શાવવા "-1" પરત કરે છે.

બાઈટ-સ્ટ્રીમ-ક્લાસ (Byte Stream Classes)

અત્યાર સુધી આપણે એ જોયું કે, java.io પેકેજનો ઉપયોગ કરીને અક્ષરો પર કેવી રીતે પ્રક્રિયા કરી શકાય. મોટા ભાગના જીવંત ઉપયોગોમાં આંકડાકીય ગણતરીઓની જરૂર પડે છે. જેમકે, ફાઈલમાં માલસામાન (ઇનેન્ટરી)ની વિગતો સાચવવી અને પડતરકિમતની ગણતરી કરવી અથવા ફાઈલમાં કર્મચારીઓની માહિતી સાચવવી અને તેમના પગારની ગણતરી કરવી. આવા પ્રકારની કિયાઓ માટે જાવા બાઈનરી સ્ટ્રીમ (binary stream) અને તેમના સહયોગી ક્લાસ આપે છે.

java.io પેકેજમાં FileInputStream અને FileOutputStream ક્લાસ, આપણને ડિસ્કમાં કોઈ પણ ફાઈલમાં બાઈટ લખવા માટે કે ફાઈલમાંથી બાઈટ વાંચવા માટે સુવિધા આપે છે. આ ક્લાસ InputStream અને OutputStream ક્લાસના સબ-ક્લાસ છે.

FileOutputStream

FileOutputStream એ OutputStreamનો સબ-કલાસ અને કોઈ આઉટપુટ-સ્ટ્રીમ અથવા ફાઈલમાં બાઈટ લખવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ કલાસનો ઉપયોગ કરવા માટે સૌપ્રથમ આપણે ફાઈલ ઓફ્જેક્ટ બનાવવો પડે એ પછી, ફાઈલમાં બાઈટ લખવા OutputStream એબ્સ્ટ્રેક્ટ કલાસમાંથી લાવેલ write પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકીએ. FileOutputStream કલાસની વધુ ઉપયોગમાં લેવાતી કેટલીક પદ્ધતિઓ કોષ્ટક 11.5માં દર્શાવેલ છે.

પદ્ધતિ (Method)	વર્ણન (Description)
void close()	ફાઈલ આઉટપુટ-સ્ટ્રીમને બંધ કરે છે અને સ્ટ્રીમ સાથે સંકળાયેલ કોઈ પણ સિસ્ટમ સંસાધનોને મુક્ત કરે છે.
void write(int b)	આ આઉટપુટ-સ્ટ્રીમમાં નિર્દિષ્ટ બાઈટ લખે છે.
void write(byte[] b)	આ ફાઈલ આઉટપુટ-સ્ટ્રીમમાં, નિર્દિષ્ટ બાઈટ એરેમાંથી b.length બાઈટ લખે છે.

કોષ્ટક 11.5 : FileOutputStream કલાસની થોડીક પદ્ધતિઓ

FileOutputStreamનું કન્સ્ટ્રક્ટર ફાઈલના સ્થાનનો પથ દર્શાવતી શબ્દમાળા (string) અથવા ફાઈલ કલાસનો ઓફ્જેક્ટ જ સ્વીકારી શકે છે. ચાલો, સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતાં આવા કેટલાક કન્સ્ટ્રક્ટર જોઈએ :

FileOutputStream(String name) throws FileNotFoundException

અથવા

FileOutputStream(File file) throws FileNotFoundException

FileOutputStream નાં દાખાત બનાવવાનાં ઉદાહરણ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ છે :

```
FileOutputStream fosobject = new FileOutputStream("/home/Aakash/myfile.txt");
```

અન્ય રીતે પણ આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ :

```
File fobj = new File("/home/Aakash/myfile.txt");
```

```
FileOutputStream fosobject = new FileOutputStream(fobj);
```

જો ફાઈલનું નામ એ કોઈ ફાઈલને બદલે કોઈ ડિરેક્ટરીનો નિર્દિષ્ટ કરતું હોય કે ફાઈલ હ્યાત જ ન હોય, કે કોઈ કારણસર ફાઈલ ખોલી શકાય તેમ ન હોય, તો ઉપર દર્શાવેલ કન્સ્ટ્રક્ટર FileNotFoundException થો કરશે.

FileInputStream

FileInputStream એ InputStreamનો સબ-કલાસ છે અને ફાઈલમાંથી બાઈટ વાંચવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. કોષ્ટક 11.6માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તે ફાઈલોમાંથી વાંચવાની કિયા કરવા માટે કેટલીક પદ્ધતિના ગણ પૂરા પાડે છે.

પદ્ધતિ (Method)	વર્ણન (Description)
void close()	ફાઈલ ઈનપુટ-સ્ટ્રીમને બંધ કરે છે અને સ્ટ્રીમ સાથે સંકળાયેલ કોઈ પણ સિસ્ટમ સંસાધનોને મુક્ત કરે છે.
int read()	આ ઈનપુટ-સ્ટ્રીમમાંથી ડેટાબાઈટ વાંચે છે.
int read(byte[] b)	આ ફાઈલ ઈનપુટ-સ્ટ્રીમમાં, નિર્દિષ્ટ બાઈટ એરેમાંથી b.length વાંચે છે.

કોષ્ટક 11.6 : FileInputStream કલાસની થોડીક પદ્ધતિઓ

આપણે એક એવો પ્રોગ્રામ જોઈએ કે જે કોડલિસ્ટિંગ 11.4માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ફાઈલમાં લખવા અને વાંચવાની કિયા કરવા માટે ઉપર દર્શાવેલ કલાસનો ઉપયોગ કરતો હોય.

```
//Program to read and write bytes to binary file
import java.io.*;
class BinaryFileDemo {
    public static void main(String args[])
    {
        FileOutputStream outobject = null;
        FileInputStream inobject = null;
        String cities = " Rajkot \n Ahmedabad \n Vadodara \n Vapi \n";

        //Convert cities into byte array
        byte citiesarray[] = cities.getBytes();

        try {
            // Create object of Binary output stream
            outobject = new FileOutputStream("Binaryfile.dat");
            //Write the array of bytes into file
            outobject.write(citiesarray);
            outobject.close();

            //Create object of Binary input stream
            inobject = new FileInputStream("Binaryfile.dat");
            //Variable to read each byte
            int i;
            //Read each byte from the file and display
            while((i = inobject.read())!=-1)
            {
                System.out.print((char)i);
            }
            inobject.close();

        }
        catch(Exception eobj)
        {
            System.out.println(eobj);
        }
    }
}
```

કોડલિસ્ટિંગ 11.4 : બાઈનરી ફાઈલમાં બાઈટ લખવા અને વાંચવા માટેનો પ્રોગ્રામ

કોડલિસ્ટિંગ 11.4માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામ "Binaryfile.dat" ફાઈલમાં એક શબ્દમાળા (સ્ટ્રિંગ) લખે છે, પછીથી તે એ જ ફાઈલમાંથી તેઠા વાંચવા અને સ્ક્રિન પર દર્શાવવા FileInputStreamનો એક ઓઝેક્ટ બનાવે છે. આપણે એ નોંધવું જ જોઈએ કે, વાંચવાની કિયા પૂર્ણ થયા પછી પૂર્ણાં સંખ્યાને અક્ષરમાં પરિવર્તિત કરવા typecastingનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

નોંધ : ટેક્સ્ટફાઈલ અને બાઇનરી ફાઈલ વચ્ચેનો તફાવત નિહાળવા માટે, કોડલિસ્ટિંગ 11.2 અને 11.4માં આપેલ પ્રોગ્રામના ઉપયોગ દ્વારા તૈયાર કરેલ ફાઈલો ખોલો.

કી-બોર્ડ પરથી મળતા ઈનપુટની પ્રક્રિયા

આ વિભાગમાં, આપણે જાવાપ્રોગ્રામને કી-બોર્ડ દ્વારા તેઠા ઈનપુટ કરવા માટેના વિવિધ રસ્તા જાણીશું. આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે, કોઈ પણ પ્રોગ્રામ, કી-બોર્ડ/GUI મારફત જીવંત સંપર્ક દ્વારા અથવા 'કમાન્ડલાઈન આર્થ્યુમેન્ટ' (કમ્બ્યૂટરને અપાતા આદેશની સાથે જ ટાઈપ કરતો તેઠા) અથવા ફાઈલમાંથી જરૂરી તેઠા ઈનપુટ મેળવી શકે. જોકે, એવા ઘણા કલાસ છે, જે કી-બોર્ડ પરથી ઈનપુટ મેળવવાની સવલત કરી આપી શકે. અહીં આપણે સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતું ટેક્નિક પૈકીની બે ટેક્નિકની ચર્ચા કરીશું, જેમાંની એક છે, java.util પેકેજનો સ્કેનર કલાસ (scanner class) અને બીજો છે java.io પેકેજનો કોન્સોલ કલાસ (console class).

સ્કેનરકલાસ

સ્કેનરકલાસ, java.util પેકેજનો એક ભાગ છે; તે કી-બોર્ડ કે ફાઈલ પરથી ઈનપુટ મેળવવા માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ પ્રદાન કરે છે. આ કલાસની ખાસ વિશેષતા એ છે કે, તે એક ચિહ્ન (delimiter)-નો ઉપયોગ કરીને તે ઈનપુટ કરાતું શબ્દમાળાને ટોકન (શબ્દો)માં વિભાજિત કરે છે. (ખાલી જગ્યા (white space) એ સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતું ચિહ્ન છે.) દરેક ટોકન જુદા-જુદા પ્રકારનાં હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, "India-1947" જેવી શબ્દમાળા "String-int" કિમત તરીકે વાંચી શકાય. હવે આપણે કન્સ્ટ્રક્ટર અને સ્કેનરકલાસની કેટલીક પદ્ધતિઓ વિશે જાણીએ :

Scanner(String str)

Scanner(InputStream isobject)

Scanner(File fobject) throws FileNotFoundException

સ્કેનર-ઓઝેક્ટ એક શબ્દમાળા, ફાઈલ-ઓઝેક્ટ અથવા InputStream ઓઝેક્ટમાંથી બનાવી શકાય છે, ઉદાહરણ તરીકે ફાઈલ અને કી-બોર્ડ પરથી વાંચવા માટે આપણે નીચેની રીતે કન્સ્ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ કરી શકીએ.

Scanner fileinput = new Scanner(new File("Students.dat"));

Scanner kbinput = new Scanner(System.in);

સ્કેનરકલાસ સાથે ઉપલબ્ધ કેટલીક અગત્યની પદ્ધતિઓની યાદી કોષ્ટક 11.7માં દર્શાવેલ છે.

પદ્ધતિ (Method)	વર્ણન (Description)
void close()	સ્કેનરને બંધ કરે છે.
String next()	પછીનો ટોકન પરત કરે છે.
boolean hasNext()	જો ઈનપુટમાં ટોકન હશે, તો true કિમત પરત કરે છે.
int nextInt()	ઈનપુટની પછીના ટોકનને Int તરીકે સ્કેન કરે છે.
float nextFloat()	ઈનપુટની પછીના ટોકનને Float તરીકે સ્કેન કરે છે.
String nextLine()	ઈનપુટની પછીના ટોકનને Line તરીકે સ્કેન કરે છે.

કોષ્ટક 11.7 : Scanner કલાસની પદ્ધતિઓ

આપણે હવે એક એવો પ્રોગ્રામ જોઈએ કે જે ઉપયોગકર્તા પાસેથી પરસ્પર સંવાદ દ્વારા બે સંખ્યા વાંચે અને તે બે સંખ્યાનો સરવાળો દર્શાવે. કોડલિસ્ટિંગ 11.5 આ પ્રોગ્રામ દર્શાવે છે.

```
//Accepts input at command prompt
import java.io.*;
import java.util.*;
class ScannerInputDemo
{
    public static void main(String args[])
    {
        Scanner kbinput = null;
        int number1;
        int number2;
        int sum=0;
        try
        {
            // Create an object of Scanner class
            // that reads from Standard Input
            kbinput = new Scanner(System.in);
            System.out.println("Enter the first number : ");
            //Read the integer number from console
            number1 = kbinput.nextInt();
            System.out.println("Enter the second number : ");
            //Read the integer number from console
            number2 = kbinput.nextInt();
            sum = number1 + number2;
            System.out.println("Sum is : " + sum);
        }
        catch(Exception eobj)
        {
            System.out.println(eobj);
        }
        finally {
            try {
                kbinput.close();
            }
            catch(Exception eobj)
            {
                System.out.println(eobj);
            }
        }
    }
}
```

કોડલિસ્ટિંગ 11.5 : બે સંખ્યા ઉમેરવાનો પ્રોગ્રામ

કોડલિસ્ટિંગ 11.5માં આપણે સ્કેનરકલાસનો એક ઓફ્ઝેક્ટ બનાવ્યો. સ્કેનર કલાસનો કન્સ્ટ્રક્ટર આવ્યું મેન્ટ તરીકે "System.in" સ્વીકારે છે, જેથી કરીને તે સ્ટાન્ડર્ડ ઇન્પુટ (કી-બોર્ડ) પરથી વાંચી શકે. આ બંને સંખ્યાઓ, સ્કેનરકલાસની nextInt() પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને પૂણીક સંખ્યા તરીકે લેવાશે. આકૃતિ 11.6 પ્રોગ્રામનું પરિણામ દર્શાવે છે.

```

Terminal
File Edit View Terminal Help
$ javac ScannerInputDemo.java
$ java ScannerInputDemo
Enter the first number :
12
Enter the second number :
13
Sum is : 25
$ 

```

11.6 : કોડલિસ્ટિંગ 11.5નું પરિણામ

ફાઈલમાંથી વાંચવા માટે પણ સ્કેનરકલાસનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આપણે એક એવું ઉદાહરણ જોઈએ, જેમાં થોડા વિદ્યાર્થીઓ વિશે માહિતી ધરાવતી ફાઈલમાંથી તેથા વાંચવા માટે આપણે સ્કેનરકલાસનો ઉપયોગ કરતા હોઈએ. એવું ધારી લઈએ છીએ કે "Students.dat" ફાઈલ હ્યાત છે જ. તેમાં 5 ફિલ છે : student_no, student_name, અણ વિષયના ગુણની માહિતી ધરાવે છે. Students.dat ફાઈલનું માળખું અને તેથા નીચે દર્શાવ્યા મુજબ છે :

1 Akash 45 65 55
2 Badal 10 20 30
3 Zakir 45 40 60
4 David 65 50 75

દરેક વિદ્યાર્થીનો તેથા વાંચવા અને કુલ ગુણની ગણતરી કરીને તેને પરિણામ રૂપે રજૂ કરવા કોડલિસ્ટિંગ 11.6માં દર્શાવ્યા મુજબ આપણે એક પ્રોગ્રામ લખીશું.

```

//Accepts input from a file "Students.dat" and calculate the total marks of each student
import java.io.*;
import java.util.*;
class ScannerFileDemo
{
    public static void main(String args[])
    {
        Scanner fileinput = null;
        int rollno, mark1, mark2, mark3, totalmarks;
        String name = null;
        File fobject;
        try
        {

```

```

// Specify the file from where data is to be read
fobject = new File("Students.dat");
// Create an object of Scanner class that reads from File
fileinput = new Scanner(fobject);
//Display the default Delimiter to separate fields within a file
System.out.println("Default delimiter is : " + fileinput.delimiter() + "\n");
// Iterate to read the values of each record
while(fileinput.hasNext()) {
    rollno = fileinput.nextInt();
    name = fileinput.next();
    mark1=fileinput.nextInt();
    mark2=fileinput.nextInt();
    mark3=fileinput.nextInt();
    totalmarks = mark1 + mark2 + mark3;
    System.out.println("Total marks of Rollno " + rollno + "," +name+ " are
                      : " + totalmarks);
}
fileinput.close();
}
catch(Exception eobj)
{
    System.out.println(eobj);
}
}
}
}

```

કોડલિસ્ટિંગ 11.6 : પ્રથેક વિદ્યાર્થીના કુલ ગુણાની ગણતરી કરવાનો પ્રોગ્રામ

પ્રોગ્રામનું પરિણામ આફૂતિ 11.7માં દર્શાવ્યા મુજબ મોનિટર પર દર્શાવાશે.

The screenshot shows a terminal window with the following content:

```

Terminal
File Edit View Terminal Help
$ javac ScannerFileDemo.java
$ java ScannerFileDemo
Default delimiter is : \p{javaWhitespace}+
Total marks of Rollno 1, Akash are : 165
Total marks of Rollno 2, Badal are : 68
Total marks of Rollno 3, Zakir are : 145
Total marks of Rollno 4, David are : 190
$ 

```

11.7 : કોડલિસ્ટિંગ 11.6નું પરિણામ

કોન્સોલ કલાસ

આગાઉના ઉદાહરણમાં આપણે ઉપયોગકર્તાના ઈનપુટને વાંચવા સ્કેનર કલાસનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સ્કેનર કલાસ ઉપરાંત java.io.Console નામનો એક અન્ય કલાસ પણ છે, જે ક્રિ-બોર્ડ પરથી ઈનપુટ મેળવવા ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ કલાસનો ઉપયોગ ખાસ કરીને જ્યારે ઈનપુટને છૂપા સ્વરૂપે (ટાઈપ કરતા અક્ષરો સ્કીન પર ન દર્શાવાય તે રીતે) મેળવવાનું હોય, ત્યારે કરીએ છીએ.

કોન્સોલ કલાસ ગુપ્ત સંકેત (પાસવર્ડ) વાંચવા માટેની એક પદ્ધતિ પૂરી પાડે છે. જ્યારે પાસવર્ડ વાંચવામાં આવે છે, ત્યારે ઉપયોગકર્તા દ્વારા મોનિટર (સ્કીન) પર ટાઈપ કરવામાં આવતા ઈનપુટને ગુપ્ત રખાય છે અથવા કોન્સોલના સ્કીન પર દર્શાવતા નથી અને તે પરત મૂલ્ય તરીકે અક્ષરોનો એરે પરત કરશે. કોન્સોલ કલાસ java.io પેકેજનો એક ભાગ છે. બહેણા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાતી કોન્સોલ કલાસની કેટલીક પદ્ધતિ કોષ્ટક 11.8માં દર્શાવેલ છે :

પદ્ધતિ (Methods)	વર્ણન (Description)
String readLine()	આ પદ્ધતિ કોન્સોલ પરથી લખાણની એક જ લાઈન વાંચે છે.
char[] readPassword()	આ પદ્ધતિ કોન્સોલ પરથી ઈકો (echoing)-ની અસરમુકત અવસ્થામાં પાસવર્ડ અથવા પાસફેઝ (passphrase) વાંચે છે.
Console printf(String format, Object args)	આ પદ્ધતિ કોન્સોલના પરિણામની સ્ટ્રીમમાં ચોક્કસ સ્વરૂપ સાથેની શબ્દમાળા લખવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

કોષ્ટક 11.8 : Console કલાસની પદ્ધતિઓ

કોડલિસ્ટિંગ 11.7માં દર્શાવેલ પ્રોગ્રામ, યૂઝરનેમ (username) અને પાસવર્ડ (password) વાંચવા કોન્સોલકલાસનો ઉપયોગ રજૂ કરે છે. વધુમાં, તે એ બાબતની ખાતરી પણ કરી લે છે કે, યૂઝરનેમ અને પાસવર્ડ સાચો છે કે નહીં.

```
// Program to reading passwords
import java.io.Console;
import java.util.Arrays;
public class ConsoleDemo {

    public static void main(String[] args) {
        Console console = System.console();
        String username = console.readLine("Username: ");
        char[] password = console.readPassword("Password: ");

        if (username.equals("admin") && String.valueOf(password).equals("secret")) {
            console.printf("Welcome to Java Application \n");
        } else {
            console.printf("Invalid username or password.\n");
        }
    }
}
```

કોડલિસ્ટિંગ 11.7 : યૂઝરનેમ અને પાસવર્ડ વાંચતો પ્રોગ્રામ

આકૃતિ 11.8માં પ્રોગ્રામનું પરિણામ દર્શાવાયું છે. યૂઝરનેમ અને પાસવર્ડ ઈનપુટ કરવા આપણે બે પ્રયત્નોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રથમ પ્રયત્નમાં યૂઝરનેમ ખોટું હતું અને તેથી આપણે invalid username or password સંદેશનો ઉપયોગ કર્યો. બીજા પ્રયત્નમાં, આપણે સાચો યૂઝરનેમ અને પાસવર્ડ દાખલ કર્યો.

```
$ javac ConsoleDemo.java
$ java ConsoleDemo
Username: Akash
Password:
Invalid username or password.
$ java ConsoleDemo
Username: admin
Password:
Welcome to Java Application
$
```

11.8 : કોડલિસ્ટિંગ 11.7નું પરિણામ

અનેક ઉપયોગકર્તા પદ્ધતિના ડિસ્સામાં ઉપયોગકર્તાની યાદી વાંચવા અને ફાઈલમાંથી તેમના પાસવર્ડ સરખાવવા માટે પ્રોગ્રામને વિસ્તારી શકાય.

આ પ્રકરણમાં ચર્ચેલા વિવિધ કલાસ ઉપરાંત, જાવાફાઈલનો ઉપયોગ કરી ઓફ્જેક્ટને સાચવવા અને પુનર્ગ્રાહિત (retrieve) કરવા માટેના કલાસ પૂર્યા પાડે છે. તે ફાઈલનો યાદચિક રીતે ઉપયોગ કરવા માટેના કલાસ અને પદ્ધતિઓ પણ પૂરી પાડે છે. અત્યાર સુધી, આપણે એવી પદ્ધતિઓ જોઈ કે જે કંબિક (sequential) કિયાઓ પાર પાડી શકે. જોકે, તેમ ઇતાં એવા કલાસ પણ છે જે કંબિક રીતે ઉપયોગ કરવાને બદલે આપણને સીધા n-કમ પરના રેકર્ડ પર જવાની સુવિધા આપે. આ બધા કલાસની ચર્ચા કરવી આ પાઠ્યપુસ્તકની મર્યાદાભાડાનું હોઈ `java.io` પેકેજની અન્ય વિવિધ રસપ્રદ લાક્ષણિકતાઓનો જ્યાલ મેળવવાનું અમે વિદ્યાર્થીઓ પર છોડીએ છીએ.

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે ફાઈલ સંબંધી કિયાઓ વિશે શીખ્યા. ફાઈલ-કિયાઓ કરવા માટે `java.io.File` કલાસનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે આપણે જોયું. આપણે સ્ટ્રીમનો જ્યાલ મેળવ્યો અને વિવિધ પ્રકારની ઈનપુટ અને આઉટપુટ-સ્ટ્રીમનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે આપણે શીખ્યા. ફાઈલ કે ક્રી-બોર્ડ પરથી તેયાનો ઉપયોગ કરવા માટે સ્કેનર-કલાસનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે પણ આપણે શીખ્યા. અંતમાં, ક્રી-બોર્ડ પરથી તેયા ઈનપુટ કરવા માટે કોન્સોલ-કલાસનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે આપણે શીખ્યા.

સ્વાધ્યાય

1. જાવાપ્રોગ્રામિંગમાં ફાઈલ શા માટે અગત્યની છે ? કેવા સંજોગો હેઠળ તમે તેયાને ફાઈલમાં સાચવશો ?
2. ફાઈલ અને ડિરેક્ટરી પર કરી શકતી વિવિધ કિયાઓ જણાવો.
3. જાવામાં શા માટે સ્ટ્રીમ (Stream)નો જ્યાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે ? સ્ટ્રીમનો ઉપયોગ કરવાના ફાયદા જણાવો.

4. નીચેના દરેક પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પો પૈકી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

(1) નીચેનામાંથી ક્યું વિધાન સાચું છે ?

- (a) નાશવંત પ્રકારની સંગ્રહબ્યવસ્થા થોડીક સેકન્ડમાં નાશ પામે છે.
- (b) નાશવંત પ્રકારનો સંગ્રહ જ્યારે કમ્પ્યુટર બંધ કરવામાં આવે, ત્યારે નાશ પામે છે.
- (c) કમ્પ્યુટરડિસ્ક એ નાશવંત પ્રકારનું સંગ્રહસાધન છે.
- (d) ઉપરનાં તમામ

(2) નીચેનામાંથી ક્યું કમ્પ્યુટરસિસ્ટમમાં નાશવંત સાધન પર સાચવેલ તેઠાના સમૂહનો નિર્દ્દશ કરે છે ?

- (a) ફાઈલ
- (b) વિનિયોગ
- (c) નાશવંત તેઠા
- (d) હાર્ડડિસ્ક

(3) નાનાથી મોટા તેઠા મુજબ તેઠા પદાનુક્રમ નીચેનામાંથી ક્યા કમમાં આવે ?

- (a) file:character:field:record
- (b) file:character:record:field
- (c) character:field:file:record
- (d) character:field:record:file

(4) સ્ટ્રીમ બાબતે નીચેનામાંથી ક્યું વિધાન સાચું છે ?

- (a) સ્ટ્રીમ હંમેશાં બે દિશામાં વહે છે.
- (b) સ્ટ્રીમ એ માર્ગ (channel) છે, જેમાંથી તેઠા વહે છે.
- (c) પ્રોગ્રામમાં કોઈ પણ એક સમયે ફક્ત એક જ સ્ટ્રીમ (પ્રવાહ) ખૂલ્લી હોઈ શકે.
- (d) ઉપરનાં તમામ

(5) રેકૉર્ડના ફિલ્ડની વચ્ચે નીચેનામાંથી ક્યું ચિહ્ન બે ફિલ્ડને જુદા પાડવા ઉપયોગમાં લેવાય છે ?

- (a) પથ
- (b) ડેલિમીટર
- (c) ચલ
- (d) ખાલી જગ્યા

(6) નીચેનામાંથી કઈ કિયાઓ પાર પાડવા માટે સ્કેનરકલાસનો ઉપયોગ કરી શકાય ?

- (a) ક્રી-બોર્ડ પરથી ઈનપુટ સ્વીકારવા
- (b) ફાઈલમાંથી વાંચવા
- (c) ડેલિમીટર વડે જુદા પાડતી શબ્દમાળા વર્ઝવવી
- (d) ઉપરનાં તમામ

પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય

1. આપેલી ડિરેક્ટરીમાં પદેલી ".txt" અનુલંબન ધરાવતી તમામ ફાઈલોની યાદી દર્શાવવા જાવાપ્રોગ્રામ લખો.
2. એક એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો, જે ફાઈલનું નામ સ્વીકારે અને ચકાસજી કરે કે આપેલ ફાઈલ અસ્થિત્વમાં છે કે નહીં ? જો તે ફાઈલ હયાત હોય, તો તે ફાઈલની લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવો.
3. "friends.dat" નામની ફાઈલ બનાવવા માટે જાવાપ્રોગ્રામ લખો; writer કલાસનો ઉપયોગ કરી આ ફાઈલમાં તમારા મિત્રોનાં નામ લખો.

-
- 4.** એક એવો જાવાપ્રોગ્રામ લખો, જેમાં ઉપયોગકર્તા ફાઈલનું નામ દાખલ કરે, એ પછી, એ ફાઈલની અન્ય ફાઈલમાં નકલ કરે.
 - 5.** /etc/passwd ની ફાઈલને તમારી ડિરેક્ટરીમાં mypasswd.dat નામ વડે નકલ કરવા જાવાપ્રોગ્રામ લખો.
 - 6.** આપેલ ફાઈલમાં અક્ષરોની સંખ્યા ગણવા માટેનો જાવાપ્રોગ્રામ લખો.
 - 7.** ફાઈલનું કદ બાઈટના માપથી દર્શાવવા જાવાપ્રોગ્રામ લખો.
 - 8.** જે ઉપયોગકર્તા પાસેથી મુદ્દલની રકમ, વ્યાજનો દર અને મુદ્દતના વર્ષની વિગત ઈન્પુટ મેળવીને સાહું વ્યાજ ગણી આપતો જાવાપ્રોગ્રામ લખો.
 - 9.** એક એવો પારસ્પરિક સંવાદ કરતો (interactive) જાવાપ્રોગ્રામ લખો. જે કોન્સોલ પર તેથા દાખલ કરી આપેલા ઈચ્ચની કિમતને સેન્ટિમીટરમાં અને સેન્ટિમીટરની કિમતને ઈચ્ચમાં બદલી કરી આપે.

લેટેક્સની મદદથી દસ્તાવેજનું પ્રકાશન

12

OpenOffice.orgના રાઈટરનો ઉપયોગ કરીને દસ્તાવેજ બનાવતા આપણો શીખી ગયા. આ પ્રકાશમાં આપણો ટેક્સ અને લેટેક્સ રાઈપસેટિંગ સોફ્ટવેર વિશે ચર્ચા કરીશું તથા લેટેક્સના ફાયદાઓની પણ ચર્ચા કરીશું. ત્યાર બાદ ટેક્સલાઈનો ઉપયોગ કરીને લેટેક્સ કરી રહેતે વપરાય તે ભાગીશું, આ એક ટેક્સ અને લેટેક્સ સોફ્ટવેરનું મિશ્રણ ધરાવતું પેકેજ છે. તેમાં SciTE એડિટરનો પણ સમાવેશ થાય છે.

લેટેક્સનો ઉપયોગ (Use of LaTeX)

લેટેક્સ વાપરવા માટે લેટેક્સ વિતરણ સોફ્ટવેરની જરૂર પડે જેમાં ટેક્સ અને બીજા વધારાનાં સોફ્ટવેરનો સમાવેશ થાય છે. ટેક્સલાઈન એ પ્રમાણભૂત ઉભુન્દુ રિપોਜિટરીમાં ઉપલબ્ધ ખૂબ જ લોકપ્રિય લેટેક્સ વિતરણ સોફ્ટવેર છે. આઉટપુટ જોવા માટે બીજા સાદા એડિટર અને સોફ્ટવેરની પણ જરૂર પડે, કારણકે લેટેક્સ જુદા-જુદા ઘણાંબધાં પ્રકારના ફાઈલમાળખાંમાં આઉટપુટ આપે છે. આ માટે ફાઈલમાળખાને આધારે આઉટપુટ જોવા માટે જુદા-જુદા સંબંધિત સોફ્ટવેરની જરૂર પડે છે.

કોઈ પણ સાદા ટેક્સટ-એડિટરનો ઉપયોગ કરીને લેટેક્સનો દસ્તાવેજ બનાવી શકાય (જેવા કે gedit અથવા SciTE). દસ્તાવેજ બનાવવા માટે તેના જુદા-જુદા ભાગોને લેટેક્સના કમાન્ડ વડે ચિહ્નિત કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, દસ્તાવેજનું શીર્ષક આપવા માટે \title કમાન્ડનો ઉપયોગ થાય છે. દસ્તાવેજના લેખકનું નામ લખવા \author તેમજ દસ્તાવેજના સર્જનની તારીખ આપવા માટે \date કમાન્ડનો ઉપયોગ થાય છે. આ જ રીતે, \chapter, \section, \subsection, \paragraph વગેરે કમાન્ડ દસ્તાવેજનું લોજિકલ માળખું બનાવવા માટે વપરાય છે.

આ દસ્તાવેજને વ્યાવસાયિક શૈલીમાં ગોઠવવા માટેના આંતરિક રસ્તાઓ લેટેક્સમાં ઉપલબ્ધ છે. જ્યારે આપણે દસ્તાવેજનું લખાડી લખીએ છીએ, ત્યારે આપણાને કમાન્ડ સાથેનું ગોઠવણી વગરનું લખાડી જ દેખાય છે. ત્યાર પછી લેટેક્સ દસ્તાવેજ ઉપર પ્રક્રિયા કરીને એક આઉટપુટ ફાઈલ બનાવે છે. સાથે-સાથે કેટલીક વધારાની ફાઈલો પણ બનાવે છે. ઘણા બધા કિરસામાં આ વધારાની ફાઈલોને કોઈ પણ માહિતી ગુમાવ્યા વગર સુરક્ષિત રીતે (ડિલિટ) દૂર કરી શકાય છે.

જ્યારે આપણે યોગ્ય સોફ્ટવેરની મદદથી આઉટપુટ ફાઈલ જોઈશું અથવા પ્રિન્ટ વડે પ્રિન્ટ કરીશું, ત્યારે આપણાને એક વ્યવસ્થિત માળખામાં ગોઠવેલ દસ્તાવેજ જોવા મળશે. જો આપણે દસ્તાવેજના આ દેખાવથી સંતુષ્ટ ન હોઈએ તો, આપણે આંતરિક શૈલી અથવા આપણી પોતાની શૈલીનો ઉપયોગ કરીને દસ્તાવેજમાં ફેરફાર કરી શકીએ.

જ્યારે-જ્યારે દસ્તાવેજમાં આવો ફેરફાર કરીશું, ત્યારે ફેરફારની અસર આઉટપુટમાં જોવા માટે દસ્તાવેજને પુનઃ-કમ્પાઈલ કરવો પડશે. ટેક્સ અને લેટેક્સ બંને .tex ફાઈલ અનુલંબનનો ઉપયોગ કરે છે. લેટેક્સમાં હવે pdflatex કમાન્ડ ઉપલબ્ધ છે, જે PDF (Portable Document Format) માળખામાં આઉટપુટ આપે છે. PDF ફાઈલને સ્કીન ઉપર જોઈ શકાય છે, તેમજ પ્રિન્ટરની મદદથી પ્રિન્ટ પણ કાઢી શકાય છે. જે પ્રિન્ટ મૌનિટર ઉપર દેખાય છે તેવી જ આબેહૂબ હશે. વેબસાઈટ ઉપર દસ્તાવેજનું વિતરણ (શેરિંગ) કરવા માટે PDF ફાઈલ ખૂબ જ ગ્રાફિકલ છે. ઉભુન્દુના evince ડોક્યુમેન્ટ બ્યુઝર સોફ્ટવેરમાં PDF દસ્તાવેજને જોઈ શકાય છે. જ્યારે દસ્તાવેજને સંપાદિત-કમ્પાઈલ અને જોવાનો કમ આ મુજબ છે :

- Gedit જેવા કોઈ સાદા ટેક્સટ-એડિટરની મદદથી દસ્તાવેજ સંપાદિત કરો.
- જ્યાં ટેક્સફાઈલ સેવ કરી હોય તે ડિરેક્ટરીમાં **pdflatex filename** કમાન્ડ વડે પ્રોમટ ઉપરથી દસ્તાવેજને કમ્પાઈલ કરો.

- GUIની મદદ વડે અથવા કમાન્ડ પ્રોમ્પ્ટ ઉપરથી *evince pdffilename* કમાન્ડ આપીને બનેલી PDF ફાઈલને જુઓ. (જ્યારે તમે PDF ફાઈલ બંધ કરશો, ત્યાર પછી જ ટર્મિનલ તમને પ્રોમ્પ્ટ દેખાડશો.)

લેટેક્સ ફાઈલમાં સુધારાવધારા કરવા માટે આપણે SciTE (સાઈટ) એડિટરનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. gedit અને SciTE બનેમાં (સિન્ટેક્સને) વાક્યરચનાને અલગ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. (વાંચવામાં અને ઓળખવામાં સરળતા માટે બીજી ભાષાના ઘટકને અલગ રંગમાં દર્શાવવામાં આવે છે.), gedit એડિટર કરતા SciTEમાં એક ફાયદો એ છે કે તેમાં જ દસ્તાવેજને કમ્પાઇલ કરીને જોઈ શકાય છે. તમે બધા જ, SciTE એડિટરથી પરિચિત છો. આપણે લેટેક્સ ભાષા માટે અહીં SciTEનો જ ઉપયોગ કરીશું. પીડીએફ લેટેક્સ સાથે SciTEનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રકરણના અંતમાં આપેલ માહિતી મુજબ કન્ફિઝ્યુરેશન ફાઈલમાં ફેરફાર કરવો પડે. જરૂરી સોફ્ટવેર પ્રસ્થાપિત કર્યા પછી ઉપયોગકર્તાએ ફક્ત એક જ વખત આ કાર્ય કરવું પડે છે.

લેટેક્સ ભાષા (The LaTex Language)

લેટેક્સ એ મૂળભૂત એક માર્ક-અપ ભાષા છે. લેટેક્સના પ્રોગ્રામમાં સાહું લખાડા તેમજ માર્ક-અપ લખાડા હોય છે, જેને કમાન્ડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાક કમાન્ડ સ્વતંત્ર હોય છે, તે લખાણના કોઈ પણ ભાગને નિશાન કરતા નથી. આવા કમાન્ડ જ્યારે લેટેક્સ દસ્તાવેજની પ્રક્રિયા કરે છે ત્યારે ઘણાંબધાં મહત્વનાં કાર્ય કરતા હોય છે. જેમકે લખાડા અથવા દસ્તાવેજ વિશેની માહિતી પૂરી પાડે છે, દસ્તાવેજના માળખામાં નિશાની કરેલ લખાણની ભૂમિકા દર્શાવે છે. (અને આના કારણે લેટેક્સ લખાડાને ચોક્કસ માળખામાં ગોઠવે છે.) તે સીધેસીધું ગોઠવણીનું માળખું આપે છે અથવા લેટેક્સને દસ્તાવેજની ચોક્કસ પ્રક્રિયા કરવાની સૂચના આપે છે. (ઉદાહરણ તરીકે, નિશ્ચિત પાનાંના કદનો ઉપયોગ કરવો, એકી નંબરના પેજ ઉપરથી જ નવું પ્રકરણ શરૂ કરવું વગેરે....)

લેટેક્સના કમાન્ડની શરૂઆત `\begin{document}` અને પછી કમાન્ડનું નામ એ રીતે થાય છે. કમાન્ડનું નામ ફક્ત મૂળાક્ષરો અથવા મૂળાક્ષરો સિવાયના એક અક્ષરનું બનેલું હોય છે. લેટેક્સના કમાન્ડ કેસ-સેન્સિટિવ છે. (કેપિટલ (મુખ્ય) અને નાના અક્ષરને અલગ અલગ ગણે છે.) કેટલાક કમાન્ડ વધારાની માહિતી પણ સ્વીકારે છે. (ઉદાહરણ તરીકે `\textcolor` કમાન્ડમાં લખાડા કયા રંગમાં દર્શાવવું છે, તે રંગ પણ આપવો પડે છે.) આ વધારાની માહિતીને આંગ્રૂમેન્ટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આંગ્રૂમેન્ટ મુખ્ય બે પ્રકારની હોય છે. વૈકલ્પિક આંગ્રૂમેન્ટ, નામ પ્રમાણે આવી આંગ્રૂમેન્ટ ફરજિયાત હોતી નથી. આવી આંગ્રૂમેન્ટ આપણે આપી શકીએ અથવા ન આપીએ તોપણ ચાલે. જો આપણે આવી એક અથવા એક કરતા વધારે વૈકલ્પિક આંગ્રૂમેન્ટ આપવી હોય, તો તેને કમાન્ડના નામ પછી [] (ચોરસ કૌંસમાં) અલ્યુવિરામ કરીને આપી શકાય. આ આંગ્રૂમેન્ટ પછી { } (છગડિયા કૌંસ)માં આપેલ ફરજિયાત આંગ્રૂમેન્ટ (જો હોય તો) આપવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, `\documentclass[12pt]{article}`; કમાન્ડમાં `documentclass` એ કમાન્ડનું નામ છે. 12pt એ વૈકલ્પિક આંગ્રૂમેન્ટ છે જ્યારે article એ ફરજિયાત આંગ્રૂમેન્ટ છે.

લેટેક્સમાં બધા જ વ્હાઈટ સ્પેસ અક્ષરો (સ્પેસ, ટેબ અને નવી લાઈન) જેમ છે તેમજ રાખવામાં આવે છે. એક કરતાં વધારે વ્હાઈટ સ્પેસ અક્ષરોને એક અક્ષરમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવે છે. લીટીની શરૂઆતમાં આપવામાં આવેલ વ્હાઈટ સ્પેસ અક્ષરને અવગાણવામાં આવે છે અને એક કરતાં વધારે ખાલી લીટીને નવા ફકરાની શરૂઆત ગણવામાં આવે છે. એટલે આનો મતલબ એ થયો કે આપણે લખાડાને એક કરતાં વધારે લીટીમાં લખીશું, તો પણ તે લખાડાને જ્યાં સુધી ખાલી લીટી નહિ આવે, ત્યાં સુધી એ આઉટપુટમાં સતત લખાડા તરીકે જ દર્શાવશે. જો લખાણમાં નવી લીટી ઉમેરવી હોય, તો || (લાઈન બ્રેક કમાન્ડ) લીટીના અંતમાં આપવો પડે છે. પરંતુ ફકરાની છેલ્લી લાઈનમાં આ કમાન્ડ આપવાની જરૂર નથી. આકૃતિ 12.1માં આવું સતત લખાડા તથા લખાણમાં લાઈનબ્રેક ઉમેરતું ઉદાહરણ આપવામાં આવેલું છે. (`\textsf` કમાન્ડની ચર્ચા પછી કરીશું) આકૃતિ 12.2 લેટેક્સ ફાઈલનું આઉટપુટ દર્શાવે છે.

```
\documentclass[12pt]{article}
\title{Line handling in \LaTeX}
\date{May 2013}
\begin{document}
\maketitle
\section{Continuous Text}\textsf{
We have no wings, we cannot fly
But we have legs to sail and climb
By slow degrees and by and by
The cloudy summits of our time}

\section{Text with Separate Lines}\textsf{
Heights by great men reached and kept \\
Were not attained by a sudden flight \\
But they, while their companions slept, \\
Were toiling upwards in the night}

\end{document}
```

આકૃતિ 12.1 : લીટીના સંચાલનનું ઉદાહરણ દર્શાવતી ફાઈલ

1 Continuous Text

We have no wings, we cannot fly But we have legs to sail and climb By slow degrees and by and by The cloudy summits of our time

2 Text with Separate Lines

Heights by great men reached and kept
Were not attained by a sudden flight
But they, while their companions slept,
Were toiling upwards in the night

આકૃતિ 12.2 : લીટી-સંચાલના ઉદાહરણનું આઉટપુટ

નીચેના અક્ષરો એ લેટેક્સના અનામત (Reserved) અક્ષરો છે.

\$ % & (અન્ડરસ્ક્રિપ્ટ) { } ^ ~ \

લેટેક્સમાં આ અક્ષરોનો ખાસ અર્થ છે. આ અક્ષરોનો સીધેસીધો ઉપયોગ લેટેક્સના લખાણમાં કરી શકતો નથી. જો આ અક્ષરો આપણે લખાણમાં વાપરવા હોય, તો તે નીચે મજબુત લખીને વાપરી શકાય છે.

\# \\$ \% \& \ \{ \} ^\{\} \sim^\{\} \textbackslash\{\}

હેલ્લા ગ્રંથ અક્ષરોની ખાસ નોંધ લો. ચિહ્ન < અને > જુદી જ રીતે છપાય છે. (મેથ મોડ સિવાય) તેને લખવા માટે \textless અને \textgreater લખવા પડે છે. ' (ગ્રેવ એસેન્ટ અથવા બેકકોટ) અને ' (એપોસ્ટ્રોફ અથવા સ્ટ્રેટ કોટ) નો ઉપયોગ લખાજાને એક અવતરણાચિહ્નમાં લખવા માટે થાય છે. દા.ત., 'Book Code'. બે અવતરણાચિહ્ન કરવા માટે આ ચિહ્ન બે વખત લખવાં પડે છે. દા.ત. "Book Code". (આ બે વખત લખાયેલા સ્ટ્રેટ કોટ છે, એક વખત લખાયેલ ડબલ કોટ નથી.) તે ફાઈલની અંદર વિચિત્ર રીતે દેખાય છે પરંતુ આઉટપુટમાં સરખી રીતે દેખાય છે.

લેટેક્સ લખાણના ભાગને ચિહ્નિત કરવા માટે જૂથનો ઉપયોગ કરે છે. આવાં જુથ છગડિયા કોંસ { અને }માં લખવામાં આવે છે. આવા જૂથમાં આપવામાં આવેલા કોઈ પણ કમાન્ડ ફક્ત જૂથમાં રહેલ કમાન્ડ પછીના લખાણને જ અસર કરે છે. અને કેટલાક કમાન્ડ જૂથમાં હોય છે જે આખા જૂથને લાગુ પડે છે. જુથ એ ટંકું લખાણ જેવું કે લીટીનો ભાગ, થોડી લીટીઓ કે ફકરાને જૂજ – થોડા કમાન્ડ એકસાથે લાગુ પાડવા માટે ઉપયોગી છે.

જ્યારે મોટી સંઘ્યામાં કમાન્ડ લાગુ પાડવા હોય (ઉદાહરણ તરીકે ટેબલની ગોફવણી કરવી હોય અથવા ગાણિતિક સમીકરણ લખવું હોય) અથવા લખાણના કોઈ મોટા ભાગને ઘણા બધા કમાન્ડની અસર આપવી હોય (જેમ કે ઘણા બધા ફકરાઓ, આખો વિભાગ) ત્યારે લેટેક્સ એક અલગ સગવડ પૂરી પાડે છે. આ સગવડને એન્વાર્યન્મેન્ટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ એન્વાર્યન્મેન્ટ \begin{environment-name} કમાન્ડથી શરૂ થાય છે અને \end{environment-name} કમાન્ડથી પૂરું થાય છે.

એન્વાર્યન્મેન્ટમાં લખેલ બધા જ લખાણ ઉપર એન્વાર્યન્મેન્ટની બધી જ (ફોર્મેટિંગ) માળખાકીય લાક્ષણિકતા લાગુ પડે છે. એન્વાર્યન્મેન્ટ નેસ્ટેડ પણ હોઈ શકે; એક એન્વાર્યન્મેન્ટમાં બીજું એન્વાર્યન્મેન્ટ હોય તેને નેસ્ટેડ એન્વાર્યન્મેન્ટ કહેવાય. આવા કેટલાક વિષયવસ્તુના પ્રકાર પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રમાણભૂત એન્વાર્યન્મેન્ટ છે. જેવા કે સમીકરણ (equation), અવતરણ (quotation), ટેબલ અને યાદી (list). આ બધા જ એન્વાર્યન્મેન્ટ તેના વિષયવસ્તુ પ્રમાણે તૈયાર ફોર્મેટિંગ કમાન્ડ સાથે આવે છે.

લેટેક્સના દસ્તાવેજને છાપી શકાય છે તેમજ પ્રદર્શિત કરી શકાય છે. લેટેક્સમાં જુદા-જુદા ઘણાંબધાં ફિચર (લાક્ષણિકતા) છે. જેમકે પ્રોગ્રામિંગ કરવું, દસ્તાવેજનો કોઈક ભાગ સ્વયંસંચાલિત બનાવવો અથવા એક કરતા વધુ દસ્તાવેજો બનાવવા (મેઝલમર્જ) તેમજ અન્ય વ્યક્તિ અથવા ટીમ દ્વારા બનાવેલ ટેમ્પલેટ અથવા પેકેજનો ઉપયોગ કરવો. કેટલીક વખત આ વ્યક્તિને પણ લેટેક્સનો કોડ ખેંચવાની જરૂર પડે છે.

આવા ડિસ્સામાં જટિલ ભાગનું વિગતવાર વિશ્લેષણ આપવાથી આવા કોડને બીજી વ્યક્તિ સરળતાથી સમજ શકે છે. આવું વિગતવાર વિશ્લેષણ કોમેન્ટના ભાગ રૂપે આપી શકાય. લેટેક્સમાં % ચિહ્નથી કોમેન્ટ શરૂ કરી શકાય છે. % પછીનું તમામ લખાણ, લીટીના અંત સુધીનું કોમેન્ટ તરીકે ગણાય છે. કોમેન્ટ એ એડિટરમાં રહેલ કોડને વાંચવા માટે, સમજવા માટે અને જરૂર જણાય ત્યાં સુધારાવધારા કરવા માટે ઉપયોગકર્તાને ઉપયોગી છે. કંપાઈલેશનમાં કોમેન્ટને અવગાજવામાં આવે છે તેમજ આઉટપુટમાં પણ કોમેન્ટનું કોઈ સ્થાન હોતું નથી.

લેટેક્સ દસ્તાવેજનું માળખું (The Structure of a LaTeX Document)

લેટેક્સ દસ્તાવેજના બે ભાગ છે : પ્રસ્તાવના અને વિષયવસ્તુ. પ્રસ્તાવનામાં મેટાડેટા (માહિતીની માહિતી) હોય છે. મેટાડેટા એ દસ્તાવેજ વિશેની માહિતી છે. (ઉદાહરણ તરીકે, આ કેવા પ્રકારનો દસ્તાવેજ છે, દસ્તાવેજ ક્યારે બનાવેલ છે) અને લેટેક્સ દસ્તાવેજની પ્રક્રિયા કરી રીતે કરશે, તેની સૂચના હોય છે. મૂળ વિષયવસ્તુ હંમેશાં એન્વાર્યન્મેન્ટ દસ્તાવેજમાં હોય છે, જે \begin{document} અને \end{document} કમાન્ડની વચ્ચે લખાયેલ હોય છે.

પ્રાસ્તાવિક ભાગ (The Preamble)

લેટેક્સમાં વિવિધતાસભર ઘણાંબધા જુદી-જુદી લાક્ષણિકતા અને માળખાવાળા દસ્તાવેજ બનાવી શકાય છે. લેટેક્સ એ જાણવું જરૂરી છે કે મૂળ ફાઈલ તરીકે કયા પ્રકારનો દસ્તાવેજ ઉપયોગમાં આવે છે. પ્રસ્તાવનાનું સૌથી પહેલું તત્ત્વ (એલિમેન્ટ) \documentclass{document-class-name} હોવું જ જોઈએ. જે દસ્તાવેજનો પ્રકાર જણાવે છે. કેટલાક સામાન્ય દસ્તાવેજના કલાસ કોષ્ટક 12.1માં આપેલ છે. કેટલાક દસ્તાવેજ-કલાસને વિકલ્પો પણ હોય છે. કોષ્ટક 12.2માં આવા સામાન્ય વિકલ્પ આપેલ છે.

દસ્તાવેજ-કલાસ	ઉદ્દેશ (ઉપયોગ)
article	સ્વતંત્ર લેખ લખવા માટે
book	આખું પુસ્તક લખવા માટે
slides	પ્રદર્શન માટેની સ્લાઇડ બનાવવા માટે, આમાં ફોન્ટનું કદ આપોઆપ મોટું થઈ જાય છે
letter	પત્ર લખવા માટે
beamer	બીમર પેકેજનો ઉપયોગ કરીને ઓફિસસ્યુટ જેવું જ પ્રદર્શન બનાવવા માટે

કોષ્ટક 12.1 : કેટલાક સામાન્ય દસ્તાવેજ-કલાસ

વિકલ્પ	કાર્ય
10pt, 11pt, 12pt	દસ્તાવેજના મુખ્ય ફોન્ટનું કદ 10 પોઇન્ટ (પૂર્વનિર્ધારિત), 11 પોઇન્ટ કે 12 પોઇન્ટ રાખવા માટે.
a4paper, letterpaper, legalpaper	પાનાંનું કદ નક્કી કરવા માટે. આ બધા જુડાં-જુડાં આંતરરાષ્ટ્રીય પાનાંનાં કદ છે. આમાંનું ઓફિસના ઉપયોગ માટેનું A4, લેટર અને લીગલ એ સામાન્ય કદ છે.
fleqn	સમીકરણો અને રચનાઓને વચ્ચે રાખવાને બદલે ડાબી બાજુ (લેફ્ટ અલાઈન) દર્શાવવા માટે
landscape	દસ્તાવેજને લેન્ડસ્કેપમાં છાપવા માટે (આડ પાનાંમાં છાપવા માટે)

કોષ્ટક 12.2 : કેટલાક દસ્તાવેજ-કલાસના કેટલાક સામાન્ય વિકલ્પ

વૈકલ્પિક પેકેજની જાહેરાત પછી દસ્તાવેજના કલાસને જાહેર કરવામાં આવે છે. લેટેક્સ પદ્ધતિ પોતે જ કેટલીક સામાન્ય વાઈપ્સેટિંગની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે, પરંતુ ઉપયોગકર્તાને જોઈતું જરૂરી બધું જ પૂરું પાડતું નથી. આથી વધારાની સગવડ માટે લેટેક્સ ઉપયોગકર્તાને પોતાનું પેકેજ બનાવવાની સવલત આપે છે. લેટેક્સના ઉપયોગકર્તાનો મોટો સમૂહ છે, જે આવા નવાં પેકેજ બનાવે છે અથવા અસ્તિત્વમાં હોય એવા પેકેજમાં પોતાની જરૂરિયાત મુજબ ફેરફારો કરીને તેને Comprehensive Tex Archive Network (CTAN) ઉપર વહેંચે છે.

લેટેક્સમાં આવાં ઘણાંબધાં પેકેજ પહેલેથી જ પ્રસ્ત્યાપિત કરેલાં હોય છે. આપણા દસ્તાવેજમાં આવાં એક અથવા એકથી વધારે પેકેજનો ઉપયોગ કરવો હોય, તો તેને ગ્રાસ્તાવિક ભાગ (પ્રસ્તાવનામાં) \usepackage{package-name} કમાન્ડ વડે જાહેર (ડિક્લેર) કરવાં પડે છે. કેટલાંક પેકેજને તેનું વર્તન નક્કી કરવા માટે વિકલ્પ પણ હોય છે. જો આમાંના કોઈ પણ વિકલ્પનો ઉપયોગ આપણે ન કરવો હોય, તો એક જ લાઈનમાં એક જ \usepackage કમાન્ડ વડે એક કરતાં વધારે પેકેજને અલ્યવિરામ આપીને જાહેર (ડિક્લેર) કરી શકાય. કોષ્ટક 12.3માં કેટલાંક સામાન્ય ઉપયોગમાં આવતાં પેકેજ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

પેકેજ	વર્ણન
amsmath	આ પેકેજમાં લેટેક્સમાં ગણિત માટેનાં વિસ્તરણ હોય છે. મૂળભૂત રીતે અમેરિકન ગણિત સોસાયટી માટે બનાવવામાં આવેલ.
color	લખાણના કલર ઉમેરવા માટે
easylist	એક કરતાં વધુ સ્તરની યાદી ઉમેરવા માટે
geometry	પાનાંની રચના માટે, જેમકે પાનાનું કદ નક્કી કરવું, સ્થાપન (ઓરિએન્ટેશન) નક્કી કરવું માર્જિન નક્કી કરવું વગેરે
listings	દસ્તાવેજમાં પ્રોગ્રામિંગ કોડ ઉમેરવા માટે
setspace	લીટી વચ્ચેની જગ્યા બદલવા માટે (લાઈનસ્પેસિંગ)

કોષ્ટક 12.3 : સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં આવતાં પેકેજ

વધુમાં માહિતીના ત્રણ ઘટકો પૂરા પાડવામાં આવે છે, જે નીચે દર્શાવેલ છે :

\title{the-title-of-the-document} – દસ્તાવેજનું શીર્ષક

\author{author(s) of the document} – દસ્તાવેજના લેખક

\date{date of creation / last update of the document, in any format} – દસ્તાવેજ બનાવ્યાની તારીખ
જે લેટેક્સ તમારા માટે સ્વયંસંચાલિત રીતે શીર્ષકનું સર્જન કરે તેમ તમે ઈચ્છતા હો, તો તમારે શીર્ષક અને લેખકની માહિતી પૂરી પાડવી જરૂરી છે, પરંતુ તારીખ દર્શાવવી મરજિયાત છે. જો આ માહિતી પૂરી પાડવામાં નહિ આવે તો, કમ્પાઈલેશનની તારીખને શીર્ષક તરીકે લેવામાં આવશે. આ માહિતી પ્રસ્તાવનામાં અથવા તો દસ્તાવેજ એન્વાર્યન્મેન્ટમાં પ્રથમ વસ્તુ તરીકે આપવામાં આવે છે.

દસ્તાવેજ એન્વાર્યન્મેન્ટ (The Document Environment)

લેખ અને સ્લાઇડ માટેના દસ્તાવેજ એન્વાર્યન્મેન્ટને ફક્ત દસ્તાવેજના મુખ્ય વિષયવસ્તુને અનુસરતું શીર્ષક હશે. આ શીર્ષક લેટેક્સ દ્વારા સ્વયંસંચાલિત રીતે આપાશે. જ્યારે તે \maketitle કમાન્ડ મેળવશે, અલબત્ત \title, \author અને \date કમાન્ડ્સ \maketitle પહેલાં અપાઈ જવા જોઈએ. કારણકે તે માહિતી શીર્ષકના સર્જનમાં ઉપયોગી બને છે.

એક પુસ્તકમાં ધ્યાન વિસ્તૃત વિભાગ હોઈ શકે અલબત્ત તેમાંના મોટા ભાગના સ્વૈચ્છિક હોઈ શકે. પુસ્તકના દસ્તાવેજ એન્વાર્યન્મેન્ટને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય - આગળની વિગત, મુખ્ય વિગત અને પાછળની વિગત. આ માટે અનુક્રમે \frontmatter, \mainmatter અને \backmatter કમાન્ડ આપવામાં આવે છે. આ વિવિધ વિભાગોમાં અલગ-અલગ વસ્તુઓ હોઈ શકે, જેમકે આગળની વિગતનું શીર્ષક, વિષયવસ્તુનું કોષ્ટક અને પ્રસ્તાવના તેમજ પાછળની વિગતની ગ્રંથસૂચિ, અનુક્રમણિકા અને સંદર્ભ સૂચિ અને મુખ્ય વિગતમાં પ્રકરણોના સ્વરૂપમાં પ્રાથમિક વિષય વસ્તુ, વિભાગો અને પેટા વિભાગો.

પુસ્તકના મુખ્ય વિષયવસ્તુને સરીકરણ માળખું હોય છે. જ્યાં પુસ્તકનું વિભાગોમાં, વિભાગોનું પ્રકરણમાં, પ્રકરણોનું મુદ્દાઓમાં, મુદ્દાઓનું પેટા મુદ્દાઓમાં, પેટા મુદ્દાઓનું પેટા-પેટા મુદ્દાઓમાં, પેટા-પેટા મુદ્દાઓનું ફકરાઓમાં, ફકરાઓનું પેટા ફકરાઓમાં વિભાજન કરવામાં આવે છે. આ માટે અનુક્રમે \part, \chapter, \section, \subsection, \subsubsection, \paragraph અને \subparagraph કમાન્ડ આપવામાં આવે છે.

દરેક કમાન્ડમાં ફરજિયાત એક આર્યુમેન્ટ આપવામાં આવે છે. શીર્ષક તથા એક વૈકલ્પિક આર્યુમેન્ટ વિષયવસ્તુના કોષ્ટકનું શીર્ષક, જે નવો વિભાગ, પ્રકરણ કે મુદ્દો શરૂ કરે છે. મુખ્ય લખાણમાં દર્શાવવામાં આવતું શીર્ષક લાંબું હોઈ શકે તેમજ તેને આંતરિક ફોર્મેટિંગ પણ હોઈ શકે (જેમકે અક્ષરોને ધાટા કરવા (બોલ્ડ) અથવા અક્ષરોને ત્રાંસા કરવા (ઇટાલિક)) જ્યારે વિષયવસ્તુના કોષ્ટકને આપવામાં આવેલ શીર્ષક ટૂંકું હોય તેમજ લખાણની સાતત્યતા જાળવવા માટે તેને ખાસ પ્રકારનું કંઈ ફોર્મેટિંગ આપવામાં આવેલું હોતું નથી. આ 7 ઘટકો એકબીજાની અંદર આવેલા હોય છે તેમજ દરેક સ્તરને પૂર્ણાકનંબર આપવામાં આવેલ હોય છે, જેમકે વિભાગને સ્તર 1, પ્રકરણને સ્તર 0, મુદ્દાને સ્તર 1 વગેરે.

લેટેક્સ દ્વારા વિભાગ, પ્રકરણ અને મુદ્દાઓને સ્વયંસંચાલિત અનુક્રમનંબર આપવામાં આવે છે. આ માટે લેખકે ચિંતા કરવાની હોતી નથી. લેખક પ્રકરણ, મુદ્દા-પેટા મુદ્દાઓના કમને ગમે ત્યારે ફેરવી શકે છે. આ માટે ફરી વખત અનુક્રમનંબર આપવાની તરફી લેવાની જરૂર રહેતી નથી. વિભાગોના અનુક્રમ રોમનમાં અપાય છે (I, II, III, વગેરે), જ્યારે પ્રકરણ, મુદ્દાઓ અને પેટા મુદ્દાઓ વગેરેના અનુક્રમ અરેબિકમાં અપાય છે (1, 2, 3, વગેરે).

\appendix કમાન્ડ પછીનાં (જે એક જ વખત આપી શકાય છે) બધાં જ પ્રકરણો પરિશિષ્ટો તરીકે સમજવામાં આવે છે અને તેમને બધાને અનુકૂળનંબર મોટા મૂળાક્ષર વડે આપવામાં આવે છે (A, B, C વગેરે). આગળના મુદ્રણનાં પાનાંઓને રોમનમાં અનુકૂળનંબર આપવામાં આવે છે, જ્યારે મુખ્ય મુદ્રણ અને પાછળના મુદ્રણમાં અરેબિકમાં અનુકૂળનંબર આપવામાં આવે છે, જે 1થી શરૂ થશે. આગળના મુદ્રણ અને પાછળના મુદ્રણ બંનેમાં પ્રકરણ હોય છે (જેવા કે પ્રસ્તાવના, કબૂલાતનામું, ગ્રંથસૂચિ). આવાં પ્રકરણોને સામાન્ય રીતે મુદ્રાઓ કે પેટાઈટકો હોતા નથી. દસ્તાવેજના જુદા ઘટકને દર્શાવતા કમાન્ડમાં નંબરની જગ્યાએ તારો (*) પણ હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે \section*{ કમાન્ડ અનુકૂળનંબર વગરનો મુદ્રો બનાવવા માટે વાપરી શકાય.

મૂળભૂત રીતે અનુકૂળનંબર 2 સ્તર સુધી આપી શકાય છે. એટલે કે પેટા મુદ્રા સુધી આપી શકાય છે. પેટા-પેટા મુદ્રાઓ અને ત્યાર પછીના ભાગને અનુકૂળનંબર આપવામાં આવતા નથી. આને બદલવા માટે લેટેક્સની પ્રસ્તાવનાના આંતરિક ગણકમાં ફેરફાર કરીને બદલી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે \setcounter{secnumdepth}{3} કમાન્ડ ઘટકને સ્તર 3 (પેટા-પેટા મુદ્રા) સુધી અનુકૂળનંબર આપે છે. પૂર્ણવિરામ (.) અને ઘટકના નંબર વડે મુખ્ય ઘટકના ઘટકોને અનુકૂળનંબર આપી શકાય. આમાં પ્રકરણ એક અપવાદ છે. તેને આપેલ અનુકૂળનંબરને કોઈ વિભાગનંબર કે પૂર્ણવિરામ હોતું નથી. પ્રકરણને સાદો અરેબિક નંબર આપેલો હોય છે. જો એક પુસ્તકના વિભાગ IIમાં પ્રકરણ 5 અને તેમાં મુદ્રા 4ના પેટા મુદ્રા 1 હોય, તો આ પેટા મુદ્રાને 5.4.1 અનુકૂળનંબર આપવામાં આવે છે.

\tableofcontents કમાન્ડ આપવામાં આવે છે, ત્યારે એક સુવ્યવસ્થિત ગોઠવેલ વિષયવસ્તુનું કોષ્ટક (TOC) શીર્ષક ઘટક દ્વારા લેટેક્સમાં આપમેળે બને છે. ફરી વખત, વિષયવસ્તુના કોષ્ટકનું સ્તર 2 સુધી હોય છે (પેટા મુદ્રા સુધી). પરંતુ આને tocdepth આંતરિક ગણક વડે બદલી શકાય છે.

અહીં એક નોંધવા જેવો મહત્વનો મુદ્રો એ છે કે લેટેક્સ સોર્સફાઈલની શરૂથી અંત સુધી કમશઃ એક જ વખતમાં પ્રક્રિયા કરે છે અને કમશઃ આઉટપુટ ફાઈલ પણ બનાવે છે. તે ફાઈલમાં આગળ અને પાછળ હરતું-ફરતું નથી. આ એક સમય્યા છે. દસ્તાવેજમાં વિષયવસ્તુનું કોષ્ટક પહેલાં અને ત્યાર પછી પાનાંનંબર સાથે પ્રકરણ અને મુદ્રાઓ આઉટપુટમાં જોવામાં મળે છે. જોકે આ તબક્કે લેટેક્સને પ્રકરણ કે મુદ્રાઓ વિશે માહિતી હોતી નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં લેટેક્સને ઘણી વખત રન કરવું પડે છે.

પ્રથમ રનમાં લેટેક્સ દસ્તાવેજના માળખા વિશેની માહિતી ભેગી કરે છે અને એક પૂરક ફાઈલમાં સંગ્રહ કરે છે. આ તબક્કે આઉટપુટ ફાઈલમાં TOC ખાલી હોય છે અથવા જૂની પૂરક ફાઈલની માહિતી દર્શાવે છે. બીજા રનમાં તે પૂરક ફાઈલમાંથી સાચી માહિતી એકઠી કરીને શરૂઆતમાં સાચું TOC (વિષયવસ્તુનું કોષ્ટક) બનાવે છે.

TOCની જેમજ લેટેક્સ આકૃતિની યાદી, કોષ્ટકની યાદી, અન્યોન્ય સંબંધ (એક પુસ્તકમાં બીજા ફકરાનો નિર્દેશ), ગ્રંથ-સૂચિ, પારિભાષિક શબ્દકોશ અથવા અનુકૂળનિષ્કાર રાખે છે. આ બધી જ વસ્તુ લોખનો ભાર હળવો કરે છે અને આના જ કારણે લેટેક્સ પ્રાણીત છે.

ઉદાહરણ

લેટેક્સ પુસ્તકને કઈ રીતે ગોક્રવે છે, તે જોવા માટે આપણે એક સોર્સફાઈલ બનાવીએ અને તેનું આઉટપુટ જોઈએ. આ ઉદાહરણમાં આપણે લેટેક્સ સાથે SciTE એડિટરનો ઉપયોગ કરીશું.

- SciTE એડિટરમાં **File → New** મેનુવિકલ્પ પસંદ કરી નવી ફાઈલ બનાવો.
- લિસ્ટિંગ 12.1માં આપેલ માહિતી SciTE એડિટરમાં (ટાઇપ કરો) લખો.

```
\documentclass[12pt]{book}
\usepackage{amsmath}
\title{\huge Mathematics \\[3\baselineskip]
Large Standard 12}
\author{Gujarat State Board of School Textbooks}
\date{2013}
\setcounter{secnumdepth}{2}
\setcounter{tocdepth}{1}
\begin{document}
\frontmatter
\maketitle
\chapter{\MakeUppercase{Fundamental Duties}}
\tableofcontents
\chapter{\MakeUppercase{About This Textbook...}}
\mainmatter
\part{Semester I}
\chapter{Set Operations}
\section{Introduction}
\section*{Exercise 1.1}
\section{Properties of the Union Operation}
\subsection{Union is a Binary Operation}
\section{Properties of the Intersection Operation}
\subsection{Intersection is a Binary Operation}
\subsection{Associative Law}
\chapter{Number Systems}
\section{Introduction}
\section*{Exercise 2.1}
\section{Irrational Numbers}
\chapter{Polynomials}
\chapter{Coordinate Geometry}
\chapter{Some Primary Concepts in Geometry : 1}
\chapter*{Answers}
\markboth{\MakeUppercase{Answers}}{}
\addcontentsline{toc}{chapter}{Answers}
\part{Semester II}
\chapter{Quadrilaterals}
```

```

\section{Introduction}
\section{Plane Quadrilateral}
\chapter{Areas of Parallelograms and Triangles}
\section{Introduction}
\section{Interior of a Triangle}
\chapter{Circle}
\chapter{Surface Area and Volume}
\chapter*{Answers}
\markboth{\MakeUppercase{Answers}}{}{}%
\addcontentsline{toc}{chapter}{Answers}
\appendix
\chapter{Terminology}
\backmatter
\end{document}

```

લિસ્ટિંગ 12.1 : લેટેક્સમાં પુસ્તકનો એક નમૂનો

- **File → Save** મેનુવિકલ્પ પસંદ કરી ફાઈલને સેવ કરો. અહીં એ નોંધી લેશો કે ફાઈલનું અનુલંબન .tex હોવું જોઈએ.
- લેટેક્સ ફાઈલને કમ્પાઇલ કરવા માટે **Tools → Build** વિકલ્પ પસંદ કરો. (શોર્ટકટ કી : F7) આઉટપુટ વિન્ડોમાં ઘણાબધા સંદેશાઓ દેખાશે. જો આ સંદેશાઓમાં છેલ્લી લીટી (વાદળી કલરમાં) Exit code: 0 હોય તો આપણું કમ્પાઇલેશન સફળ થયું છે. નહિ તો આપણને ભૂલસંદેશ મળશે. પરંતુ ઘણી વાર તેનું અર્થઘટન કરવું મુશ્કેલ છે.
- જો કમ્પાઇલેશન સફળ થયું હોય તો, ડોક્યુમેન્ટ વ્યૂઅરમાં ફાઈલ જોવા માટે **Tools → Go** મેનુવિકલ્પ પસંદ કરો. (શોર્ટકટ કી : F5) SciTEમાં પરત ફરતા પૂર્વે ડોક્યુમેન્ટ વ્યૂઅર બંધ કરવાનું ભૂલશો નહિ.

અહીં એ નોંધી લેશો કે આપણે લિસ્ટિંગ 12.1માં મૂળભૂત બુકશૈલીમાં કેટલાક ફેરફારો કર્યા છે, જેમાંની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓની ચર્ચા અહીં કરી નથી. લેટેક્સ ટાઈપસેટિંગ ભારે વૈવિધ્યપૂર્ણ છે.

લખાણ ફોર્મેટિંગ (Text Formatting)

આપણે લેટેક્સ દસ્તાવેજમાં આખેઆખો ફકરો એન્ટર કી દબાવ્યા વગર લખી શકીએ છીએ. લેટેક્સ ત્યાર પછી આ લખાણને ગોઠવે છે. લેટેક્સ પાનાની પહોળાઈ, ફોન્ટનું કદ અને ગોઢવાળીના વિકલ્પના આધારે નક્કી કરે છે કે કેટલું લખાણ પહેલી લીટીમાં, કેટલું લખાણ બીજી લીટીમાં અને કેટલું લખાણ ત્યાર પછી આવશે. લેટેક્સ એક શબ્દને બે ભાગમાં વિભાજિત કરવાનું ટાળે છે. જો ફરજિયાત રીતે એક શબ્દને બે ભાગમાં વિભાજિત કરવો પડે, તો તે બંને ભાગોને જોડવા માટે (-) સંયોગ ચિહ્નનો ઉપયોગ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે formatting નામનો શબ્દ એક લીટીમાં ન સમાઈ શકતો હોય, તો પહેલી લીટીમાં formatting અને ત્યાર પછીની લીટીમાં ingથી શરૂ થાય છે.

જ્યારે બીજી તરફ, કેટલીક પરિસ્થિતિ કે લખાણમાં કેટલાક તકનિકી બહુવિધ શબ્દોને અલગ-અલગ લીટીમાં વિભાજિત કરી શકતા હોતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે up to બે શબ્દો છે, પરંતુ એક લીટીના અંતમાં up અને બીજી લીટીની શરૂઆતમાં to લખવું અપેક્ષિત નથી. કારણ કે બંને શબ્દો સ્વતંત્ર છે અને બંનેનો અર્થ અલગ છે. જો આમ કરવામાં આવે, તો વાચક બીજી લીટીની શરૂઆતમાં to શબ્દ જોઈને આશ્રય પામશે.

આ એક સમતલ વાંચનમાં વિભરુપ અનુભવ છે. આ રીતને અવગાણવા માટે up અને to બંને શબ્દો કોઈ એક લીટીમાં જ હોવા જોઈએ. કાં તો પહેલી લીટીમાં અથવા બીજી લીટીમાં લેટેક્સમાં આવું કરવા માટે બે શબ્દો વચ્ચે મૂકી ન શકાય તેવી જગ્યા ~ (ટાઇલ) અક્ષર વડે દર્શાવવામાં આવે છે.

લેટેક્સમાં ફોન્ટને ગ્રામાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. રોમન (સેરિફ પણ કહી શકાય), સેન્સ સેરિફ અને મોનોસ્પેસ. રોમન ફોન્ટને રેખાના અંતમાં ટૂંકી આડી લીટી હોય છે. સેન્સ સેરિફને આવી ટૂંકી આડી લીટી હોતી નથી જ્યારે મોનોસ્પેસ ફોન્ટ બધા જ અક્ષરો માટે સમાન પહોળાઈ ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે મોનોસ્પેસ ફોન્ટનો ઉપયોગ કમ્પ્યુટરમાં કોડ લખવા માટે થાય છે. જ્યારે રોમન ફોન્ટ એ મૂળભૂત ફોન્ટ છે. આ ગણેય પ્રકારના ફોન્ટનો ઉપયોગ કરવા માટે \textrm{text}, \textsf{text} અને \texttt{text} કમાન્ડ વાપરી શકાય. આકૃતિ 12.2માં તમે સેરિફ અને સેન્સ સેરિફ ફોન્ટ વચ્ચેનો તફાવત જોઈ શકશો, જેમાં શિર્ષકનો વિભાગ મૂળભૂત સેરિફ ફોન્ટમાં અને બોટિનો વિભાગ સેન્સ સેરિફ ફોન્ટમાં છે.

\tiny, \scriptsize, \footnotesize, \small, \normalsize, \large, \Large, \huge અને \Huge કમાન્ડ વડે ફોન્ટના કદમાં ફેરફાર કરી શકાય. અહીં એ નોંધી લેશો કે કમાન્ડ કેસ-સેન્સિટિવ છે. \textbf, \textit અને \emph કમાન્ડનો ઉપયોગ લખાણમાં ઘાટું (બોલ), ત્રાંસા (ઈટાલિક) કે ભાર દર્શાવતી (સામાન્ય રીતે ત્રાંસા જેવી જ) અસર આપવા માટે થાય છે. \textsc કમાન્ડનો ઉપયોગ નાના કદમાં મોટા અક્ષરો (કેપિટલ અક્ષર) દર્શાવવા થાય છે જ્યારે fixltx2e પેકેજના \textsuperscript અને \textsubscript કમાન્ડ વડે લખાણને સુપરસ્ક્રિપ્ટ (એક ચિહ્ન ઉપર કરેલું બીજું ચિહ્ન) અને સબસ્ક્રિપ્ટ (એક ચિહ્નની નીચે કરેલું બીજું ચિહ્ન)માં લખી શકાય છે.

ફકરાની ગોઠવણી (Paragraph Formatting)

લેટેક્સમાં બે લીટીની વચ્ચે અંતર રાખવા માટે setspace પેકેજમાં singlespace, onehalfspace, doublespace અને spacing{amount-of-spacing} એન્વાર્યન્મેન્ટ ઉપલબ્ધ છે. લેટેક્સમાં મૂળભૂત રીતે બોટિનું લખાણ સંપૂર્ણ ઊંચિત ગોઠવાયેલ (જસ્ટિફાઇ) હોય છે. જો લખાણ ડાબી તરફ, જમણી તરફ અથવા વચ્ચે સીધી લીટીમાં ગોઠવણું હોય, તો flushleft, flushright અને center એન્વાર્યન્મેન્ટનો ઉપયોગ કરવો પડે. મથાળાની નીચે આપેલ ફકરાને બાદ કરતાં બાકીના ફકરાની પહેલી લીટી આરંભમાં જગ્યા છોડીને લખેલ હોય છે.

ફકરાની શરૂઆતમાં બાબ્ય રીતે \indent અને \noindent કમાન્ડનો ઉપયોગ કરીને, પહેલી લીટીના આરંભમાં જગ્યા છોડવી કે ન છોડવી તે નક્કી કરી શકાય છે. verbatim એન્વાર્યન્મેન્ટ પ્રક્રિયા કર્યા વગર આઉટપુટ જેમ છે તેમ (ખાસ અક્ષર, જગ્યા, નવી લાઈન અને લેટેક્સ કમાન્ડ સહિત) જ આપે છે. moreoverb પેકેજ-પ્રોગ્રામ કોડ સુધીમાં લીટીને નંબર આપવા માટે એક ફરજિયાત આર્યુમેન્ટ-પહેલી લીટીનો અનુકૂમનંબર-સાથે એક સૂચિકરણ (લિસ્ટિંગ) એન્વાર્યન્મેન્ટ પૂરું પડે છે.

પૃષ્ઠ લે-આઉટ (Page Layout)

લેટેક્સમાં geometry પેકેજનો ઉપયોગ કરીને પાનાંને લેઆઉટ આપી શકાય છે. \usepackage કમાન્ડમાં પાનાંનું કદ અને માર્જિન વૈકલ્પિક આર્યુમેન્ટ તરીકે પાસ કરી શકાય છે. દા.ત., નીચે આપેલો કમાન્ડ પાનાંનું કદ A4 ઉપરનું માર્જિન 1 ઇંચ, નીચેનું માર્જિન 2 ઇંચ, ડાબી બાજુનું માર્જિન 1.5 ઇંચ અને જમણી બાજુનું માર્જિન 1 ઇંચ ગોઠવે છે.

```
\usepackage[a4paper, top=1in, bottom=2in, left=1.5in, right=1in]{geometry}
```

પાનાંનું કદ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમાણિત હોય છે. સામાન્ય રીતે નિયમિત વપરાતા પ્રિન્ટરમાં પાનાંનું કદ A4, લેટર અથવા લિગલ હોય છે. તેમને અનુકૂમે a4paper, letterpaper અને legalpaper વડે દર્શાવી શકાય છે. portrait (મૂળભૂત) અને landscape વિકલ્પ વડે પાનાંનું ઓરિએન્ટેશન ગોઠવી શકાય છે.

દસ્તાવેજો એક બાજુ અથવા બે બાજુ છપાયેલા હોય છે. લેખ મૂળભૂત એક બાજુ, જ્યારે પુસ્તકો બંને બાજુ છપાયેલ હોય છે. બંને બાજુ છપાયેલ દસ્તાવેજને ડાબા પાનાં (બેકી) તથા જમણા પાના (એકી)માં અલગ અલગ માર્જિન છોડીને

જુદા પારી શકાય છે. બાઈન્ડિંગ (ચોપડીનું વેઝન) કરવા માટેની ખાલી જગ્યા પણ છોડવામાં આવે છે તેમજ એક એવો નિયમ પણ છે કે પ્રકરણની શરૂઆત એકી પાના ઉપરથી થવી જોઈએ.

લેટેક્સમાં ગાણિતશાસ્ત્રની સામગ્રીનું ટાઇપસેટિંગ (Typesetting Mathematical Content in LaTeX)

લેટેક્સમાં જટિલ ગાણિતિક સામગ્રીને આપોઆપ ગોઠવી આપવાની જરૂર છે. અમેરિકન મેથેમેટિકલ સોસાયરીએ બનાવેલ amssmath, amssymb અને amsfonts પેકેજનો ઉપયોગ કરીને ગાણિતિક સામગ્રીને ગોઠવવાનો એક સર્વસામાન્ય રસ્તો લેટેક્સમાં છે.

amsmath પેકેજ ગાણિતિક સામગ્રી માટેના ઘણાંબધાં એન્વાર્યન્મેન્ટ વ્યાખ્યાયિત કરે છે. ટાઇપસેટિંગ માટેના બે રસ્તાઓ છે. સૂત્ર અને સમીકરણ. જેને આપણે એક લીટીના ભાગમાં અથવા તો સ્વતંત્ર લીટીમાં છાપવાના હોય છે. math એન્વાર્યન્મેન્ટનો ઉપયોગ કરીને પહેલા આ સ્વરૂપ મેળવી શકાય છે, ત્યાર પછીથી displaymath એન્વાર્યન્મેન્ટનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

સમીકરણ (equation) એન્વાર્યન્મેન્ટ એ એક display એન્વાર્યન્મેન્ટ છે. જે સમીકરણના કમ આપોઆપ દર્શાવે છે. લખાડામાં math એન્વાર્યન્મેન્ટનો ઉપયોગ કરવાનો સરળ રસ્તો એ છે કે ગાણિતિક લખાડા સામગ્રીને \$...\$ની વચ્ચે લખવી. ગાણિતિક એન્વાર્યન્મેન્ટમાં દરેક શબ્દને ગાણિતિક ચલ તરીકે ગણવામાં આવે છે. જે ટેક્સ્ટ (લખાડાનું) એન્વાર્યન્મેન્ટ કરતાં જુદુ છે. આ એન્વાર્યન્મેન્ટને સરખી રીતે સમજવા માટે લિસ્ટિંગ 12.2માં આપેલ કોડની એક .tex ફાઈલ બનાવો.

- SciTEમાં **File → New** મેનુવિકલ્પની મદદ વડે નવી ફાઈલ બનાવો.
- લિસ્ટિંગ 12.2માં આપેલ લખાડાને SciTE એડિટરમાં લખો.

```
\documentclass[12pt]{article}
\usepackage{amsmath}
\title{Introduction to \LaTeX}
\date{May 2013}
\begin{document}
\section*{math environment}
The quadratic equation, in its general form, is
\begin{math}
ax^2 + bx + c = 0
\end{math}.
You learnt about them in class X.
```

The quadratic equation, in its general form, is $ax^2 + bx + c = 0$. You learnt about them in class X.

```
\section*{displaymath environment}
The quadratic equation, in its general form, is
\begin{displaymath}
ax^2 + bx + c = 0
\end{displaymath}. You learnt about them in class X.
```

```
\end{document}
```

લિસ્ટિંગ 12.2 : Math એન્વાર્યન્મેન્ટનું પ્રદર્શન

- **File → Save** મેનુવિકલ્પનો ઉપયોગ કરીને ફાઈલને સેવ કરો.
- હવે લેટેક્સ ફાઈલને કમ્પાઇલ કરવા માટે **Tools → Build** મેનુવિકલ્પ પસંદ કરો. (શોર્કટ કી : F7)
- જો કમ્પાઇલેશન સફળતાપૂર્વક થયું હોય તો, મૂળભૂત ડોક્યુમેન્ટવૂઅરમાં ફાઈલ જોવા માટે **Tools → Go** મેનુવિકલ્પ પસંદ કરો. (શોર્કટ કી : F5). આકૃતિ 12.3માં આ ફાઈલનું આઉટપુટ દર્શાવેલ છે.

math environment

The quadratic equation, in its general form, is $ax^2 + bx + c = 0$. You learnt about them in class X.

The quadratic equation, in its general form, is $ax^2 + bx + c = 0$. You learnt about them in class X.

displaymath environment

The quadratic equation, in its general form, is

$$ax^2 + bx + c = 0$$

You learnt about them in class X.

આકૃતિ 12.3 : વિસ્તૃત 12.2માં આપેલ કોડના આઉટપુટનો એક ભાગ

ગાણિતિક ચિહ્નો (સંજ્ઞા)નો ઉપયોગ (Using Mathematical Symbols)

ગાણિતશાસ્ત્ર ધરણાબધાં ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરે છે. અહીં આપણે લેટેક્સમાં ઉપયોગમાં આવતાં આવાં ગાણિતિક ચિહ્નોની ચર્ચા કરીશું. ગ્રીક મૂળાક્ષરના અક્ષરને તેના કમાન્ડ છે, જેવા કે α , β , γ , π વગેરે નાના અક્ષર બનાવે છે, જ્યારે આ જ કમાન્ડનો પહેલો અક્ષર મોટો અક્ષર હોય, તો ઉદાહરણ તરીકે \Alpha -નો તે ગ્રીક ભાષાનો મોટો અક્ષર બનાવે છે.

આ ઉપરાંત ગાણિતિક ચિહ્નો માટેના પણ કેટલાક કમાન્ડ છે. AMS પેકેજનો ઉપયોગ કરીને આકૃતિ 12.4 અને આકૃતિ 12.5માં આવા કેટલાક લેટેક્સના કમાન્ડ અને તેનાં ગાણિતિક ચિહ્નો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ત્રિકોણમિતીનાં વિધેયો \sin , \cos અને બીજા બધા માટે કમાન્ડ દર્શાવવાનું કારણ એ છે કે તેને સ્વતંત્ર ચલ કરતાં વિધેય તરીકે ઓળખી શકાય એ રીતે ગોડવવાની જરૂર હોય છે.

<	<	>	>
=	=	\leq	\leq
\geq	\geq	\neq	\neq
\times	\div	\div	\div
\pm	\mp	\mp	\mp
\in	\notin	\notin	\notin
\supset	\subset	\subset	\subset
\supseteq	\subseteq	\subseteq	\subseteq
\cup	\cap	\cap	\cap

આકૃતિ 12.4 : લેટેક્સમાં વપરાતી કેટલીક ગાણિતિક સંજ્ઞાઓ

\cong	\cong	\propto	\propto
\rightarrow	\rightarrow	\parallel	\parallel
\leftrightarrow	\leftrightarrow	\leftarrow	\leftarrow
\angle	\angle	\bigodot	\odot
\triangle	\triangle	\overleftarrow{AB}	\overrightarrow{AB}
\stackrel{\frown}{\triangle}	\widehat{AB}	\overrightarrow{AB}	\overleftarrow{AB}
\overline{AB}	\overline{AB}	\perp	\perp
45^\circ	45°	\implies	\implies
\iff	\iff	\therefore	\therefore
\because	\because	\sin	\sin
\cos	\cos	\tan	\tan
\sec	\sec	\csc	\csc
\cot	\cot	\theta	θ

આકૃતિ 12.5 : લેટેક્સમાં વપરાતી વધુ કેટલીક ગાણિતિક સંશાનો

ગાણિતિક પ્રક્રિયકોનો ઉપયોગ (Using Mathematical Operators)

લેટેક્સમાં ઘણા બધા ગાણિતિક પ્રક્રિયકોનો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ પાવર શોધવા માટેનો પ્રક્રિયક (x2) અને ઇન્ડેક્સનો પ્રક્રિયક (x1) અલગથી આપવામાં આવતો નથી. આ માટે અનુક્રમે સામાન્ય સુપરસ્ક્રિપ્ટ પ્રક્રિયક ^ (કેરેટ અક્ષર) અને સામાન્ય સબસ્ક્રિપ્ટ પ્રક્રિયક _ (અન્ડરસ્કોર અક્ષર)નો ઉપયોગ થાય છે. સુપરસ્ક્રિપ્ટ પ્રક્રિયક લખાણને ઉપર તરફ અને સબસ્ક્રિપ્ટ લખાણને નીચે તરફ દર્શાવે છે. બંને પ્રક્રિયક લખાણના કદને ઘટાડે છે. સંપૂર્ણ કિમત દર્શાવવા માટે પદાવલીને બે ઊભી લીટી | વચ્ચે લખવામાં આવે છે.

વિધેય બનાવવા માટે $\frac{\text{numerator}}{\text{denominator}}$ કમાન્ડનો ઉપયોગ થાય છે, જ્યારે x સંખ્યાનું વર્ગમૂળ શોધવા માટે \sqrt{x} કમાન્ડનો ઉપયોગ થાય છે. આ પ્રક્રિયકો નેસ્ટેડ હોઈ શકે. એટલે કે વર્ગમૂળમાં ભાજકનો એક અપૂર્ણાંક બીજા અપૂર્ણાંકમાં અને ઉપરનો અંક બીજા અપૂર્ણાંકમાં હોઈ શકે વગેરે. આ માટે કોઈ મર્યાદા નથી. આ માટે ઘટકના કદ અને સ્થાનની કાળજી લેટેક્સ પોતે જ રાખે છે. આ માટે સામાન્ય રીતે કૌસનો ઉપયોગ થાય છે. લિસ્ટિંગ 12.3માં ગાણિતિક પ્રક્રિયકોનો ઉપયોગ દર્શાવતું ઉદાહરણ આપેલ છે.

- **File → New** મેનુવિકલ્પનો ઉપયોગ કરી SciTEમાં નવી ફાઈલ બનાવો.
- લિસ્ટિંગ 12.3માં આપેલ લખાણ SciTE એડિટરમાં લખો.

```

\documentclass[12pt]{article}
\usepackage{amsmath}
\setlength{\parindent}{0pt}
\title{Introduction to \LaTeX}
\date{May 2013}
\begin{document}
\begin{math}
x^2 \\[6pt]
x_1 \\[6pt]
x_i \\[6pt]
x_i^2 \\[6pt]
x^y \\[6pt]
a^{bc} \\[6pt]
\{a^b\}^c \\[6pt]
a^{\{b^c\}} \\[6pt]
\frac{x}{y} \\[6pt]
\sqrt{b} \\[6pt]
\frac{\frac{1}{3}+\frac{3}{2}}{\frac{2}{3}+\frac{1}{2}} \\[6pt]
\frac{-b\pm\sqrt{b^2-4ac}}{2a} \\[6pt]
\frac{-b\pm\sqrt{\Delta}}{2a} \\[6pt]
\sqrt{1+\frac{1}{\sqrt{1+\frac{1}{\sqrt{1+\frac{1}{2}}}}}} \\[6pt]
\sqrt{(x_1-x_2)^2+(y_1-y_2)^2} \\[6pt]
|x-y| \\[6pt]
(\frac{x_1+x_2}{2},\frac{y_1+y_2}{2})
\end{math}
\end{document}

```

લિસ્ટિંગ 12.3 : ગણિતિક પ્રક્રિયકોનું ઉદાહરણ

- **File → Save** મેનુવિકલ્પ વડે ફાઈલને સેવ કરો.
- હવે **Tools → Build** મેનુવિકલ્પ (શોર્ટકટ કી : F7) પસંદ કરી તમારી લેટેક્સ ફાઈલને કમ્પાઇલ કરો.
- જો સફળતાપૂર્વક કમ્પાઇલેશન થયું હોય, તો **Tools → Go** મેનુ વિકલ્પ (શોર્ટકટ કી : F5) વડે ડોક્યુમેન્ટ વ્યૂઓરમાં ફાઈલ જુઓ. આકૃતિ 12.6 ડોક્યુમેન્ટ વ્યૂઓરમાં ફાઈલનું આઉટપુટ દર્શાવે છે.

x^2	\sqrt{b}
x_1	$\frac{\frac{1}{3} + \frac{3}{2}}{\frac{2}{3} + \frac{1}{2}}$
x_i	$\frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$
x_i^2	$\frac{-b \pm \sqrt{\Delta}}{2a}$
x^y	$\sqrt{1 + \frac{1}{\sqrt{1 + \frac{1}{\sqrt{1 + \frac{1}{2}}}}}}$
$a^b c$	$\sqrt{(x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2}$
a^{b^c}	$ x - y $
a^{b^c}	$\left(\frac{x_1+x_2}{2}, \frac{y_1+y_2}{2}\right)$
$\frac{x}{y}$	

આકૃતિ 12.6 : લિસ્ટિંગ 12.3નું બે વિભાગમાં વિભાજિત આઉટપુટ

સમીકરણોનો ઉપયોગ (Using Equations)

લેટેક્સ સમીકરણો માટે એક ખાસ સમીકરણ (equation) એન્વાર્યન્મેન્ટ પૂરું પાડે છે. દરેક સમીકરણને સમીકરણ (equation) એન્વાર્યન્મેન્ટમાં લખવામાં આવે છે, તેને ગણિત (Math) એન્વાર્યન્મેન્ટમાં જોડવામાં આવતાં નથી. સમીકરણોને આપમેળે અનુકૂળ નંબર આપવામાં આવે છે અને કેન્દ્રમાં ગોઠવવામાં આવે છે (center-aligned). લિસ્ટિંગ 12.4માં સમીકરણ (equation) એન્વાર્યન્મેન્ટનું ઉદાહરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ આકૃતિ 12.7માં આઉટપુટનો ભાગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

```
\documentclass[12pt]{article}
\setlength{\parindent}{0pt}
\usepackage{amsmath}
\title{Introduction to \LaTeX}
\date{May 2013}
\begin{document}
\begin{equation}
\sin^2\theta + \cos^2\theta=1
\end{equation}
\end{document}
```

```

\sec^2\theta - \tan^2\theta=1

\end{equation}

\begin{equation}

\csc^2\theta - \cot^2\theta=1

\end{equation}

\end{document}

```

લિસ્ટિંગ 12.4 : સમીકરણ (Equation) એન્વાર્નમેન્ટનો ઉપયોગ

$$\sin^2 \theta + \cos^2 \theta = 1 \quad (1)$$

$$\sec^2 \theta - \tan^2 \theta = 1 \quad (2)$$

$$\csc^2 \theta - \cot^2 \theta = 1 \quad (3)$$

આકૃતિ 12.7 : લિસ્ટિંગ 12.4નું આઉટપુટ

લેટેક્સના ફાયદાઓ (Advantages of LaTeX)

લેટેક્સના ઘણાબધા લાભ છે. ટેક્સને લેટેક્સમાં વિસ્તૃત કરવામાં આવેલ છે. લેટેક્સને પણ વિસ્તૃત કરી શકાય. લેટેક્સમાં નવાં લક્ષણો ઉમેરવા માટે અથવા વૈકળ્યિક અમલીકરણ માટે, લેટેક્સની સુવિધાઓ વધારવા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ વધારાના પેકેજ બનાવી શકે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં લેટેક્સ વપરાશકર્તાઓ દ્વારા વિવિધ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે આવાં હજારો પેકેજ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આમાંના ઘણાંબધાં પેકેજ નિઃશુલ્ક છે. તેને CTAN (The Comprehensive TeX Archive Network)ની વેબસાઈટ website at www.ctan.org ઉપર હોસ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે.

લેટેક્સ જાટિલ ગાણિતિક સૂત્રોને સરસ અને યોગ્ય રીતે ગોઈવવા માટે ખૂબ જ સારું છે. આ કારણો જ તે લેખકો, ગણિતશાસ્ત્રના પ્રકાશકો, ઈજનેરી, કમ્પ્યુટરવિજ્ઞાન અને બીજા તકનીકી વિસ્તારમાં ખૂબજ લોકપ્રિય છે. બીજું કારણ એ છે કે તે એક ખૂબ જ વ્યવસ્થિત ઓપનસોર્સ છે અને જ્ઞાનવહ્યણશીની શૈક્ષણિક ભાવના અને સહયોગથી વિકસાવવામાં આવ્યું છે, તેથી તે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને વિદ્વાનોમાં પણ લોકપ્રિય છે. આ ક્ષેત્રના લોકો લેટેક્સનો ઉપયોગ કરે છે, પોતાનાં મંતવ્યો અને અનુભવો વહેંચે છે, એકબીજાને મદદ કરે છે અને લેટેક્સના વધુ વિકાસ માટે નવાં પેકેજ બનાવે છે અને વહન કરે છે.

લેટેક્સમાં આપમેળે અનુકૂળનંબર આપવાની અને સંદર્ભ આપવાની તેમજ આપમેળે વિષયવસ્તુનું કોષ્ટક, અનુકૂળમણિકા અને બીજી આવી જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની સગવડ છે, જે લેખકનો માનસિક બોઝો હળવો કરે છે.

सारांश

આ પ્રકરણમાં આપણે લેટેક્સનો ઉપયોગ કરીને તક્કિની અને ગાણિતિક દસ્તાવેજ કઈ રીતે ગોઠવાય તે શીખ્યા. લેટેક્સનાં આવશ્યક તત્ત્વો ભાગ્યાં. આપણે અહીં લેટેક્સ દસ્તાવેજના માળખા અને વાક્યરચનાની ચર્ચા કરી. ત્યાર પછી લેટેક્સમાં મૂળભૂત દસ્તાવેજ કઈ રીતે બનાવાય તેમજ કઈ રીતે ગોઠવાય, તેની ચર્ચા કરી અને છેલ્લે લેટેક્સની મુખ્ય તાકાત - ગાણિતિક સામગ્રી કઈ રીતે ગોઠવાય તે જોઈ ગયા. તે શબ્દપ્રકિયકથી કઈ રીતે જુદું પડે છે, તેની પણ ચર્ચા કરી અને અંતમાં લેટેક્સના ફાયદાઓની ચર્ચા કરી.

SciTE અને લેટેક્સ કન્ફિગ્યુર કરવું (ફક્ત શિક્ષકો માટે)

- જો SciTE પહેલેથી ખૂલેલું હોય તો બંધ કરો.
- ટર્મિનલ ઓપન કરો.
- નીચેનો કમાન્ડ રન કરો :

```
sudo gedit /usr/share/scite/tex.properties&
```

આ કમાન્ડ આપવાથી gedit એડિટરમાં ફાઈલ ખૂલશે. તેમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરો :

- નીચેની લીટીઓ કાઢી નાખો :

```
file.patterns.tex=*.tex;*.sty
```

```
file.patterns.context=*.tex;*.tui;*.tuo;*.sty
```

ખાતરી કરો કે તમે નીચે આપેલી લીટી કાઢી નથી :

```
file.patterns.latex=*.tex;*.sty;*.aux;*.toc;*.idx
```

- લીટી બદલો :

```
command.go.$(file.patterns.latex)=gv $(FileName).pdf
```

ના સ્થાને

```
command.go.$(file.patterns.latex)=evince $(FileName).pdf લીટી લખો
```

- ફાઈલને સેવ કરી gedit બંધ કરો.
- SciTE શરૂ કરો. યોગ્ય લેટેક્સ ફાઈલ ખોલી F7 અને F5 દબાવો. લેટેક્સ ફાઈલ કમ્પાઇલ થઈને એક પીડીએફ ફાઈલ ખૂલશે. SciTEમાં પરત ફરતા પૂર્વ પીડીએફ ફાઈલ અવશ્ય બંધ કરો.

સ્વાધ્યાય

- શબ્દપ્રક્રિયક સાથે લેટેક્સની સરખામણી કરી બંનેનાં સારાં અને નબળાં પાસાંની યાદી તૈયાર કરો.
- લેટેક્સની લોકપ્રિયતાનાં મુખ્ય કારણોની યાદી તૈયાર કરો.
- લેટેક્સમાં સીધાં ઉપયોગ ન કરી શકાય તેવા અક્ષરો અને અનામત અક્ષરોની યાદી તૈયાર કરો.
- લેટેક્સ-દસ્તાવેજનું માળપું સમજાવો.
- \frac કમાન્ડ અને \frac કમાન્ડ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
- નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો :
 - (1) આધુનિક શબ્દપ્રક્રિયા સોફ્ટવેર નીચેનામાંથી કઈ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલે છે ?
(a) WIGIWIS (b) WISYWIG (c) WYSIWYG (d) WISYWYG
 - (2) નીચેનામાંથી ક્યો અનામત અક્ષર લેટેક્સમાં નથી ?
(a) @ (b) % (c) \$ (d) ^

(3) નીચેનામાંથી ક્યું \begin{name}થી શરૂ થાય છે અને \end{name}થી પૂરું થાય છે ?

- (a) જૂથ (b) મુદ્રા (c) એન્વાર્નમેન્ટ (d) પ્રસ્તાવના

(4) નીચેનામાંથી ક્યો અક્ષર લેટેક્સમાં કોમેન્ટ (ટિપ્પણી) માટે વપરાય છે ?

- (a) \$ (b) % (c) # (d) &

(5) નીચેનામાંથી ક્યો ભાગ લેટેક્સમાં મેટાડેટા ધરાવે છે ?

- (a) પ્રાસ્તાવિક ભાગ (b) TOC (c) પ્રસ્તાવના (d) એન્વાર્નમેન્ટ

(6) નીચેનામાંથી કઈ વેબસાઈટ લેટેક્સનાં પેકેજ ધરાવે છે ?

- (a) CTAN (b) CLAN (c) CTEN (d) CLEN

(7) નીચેનામાંથી ક્યું આપમેળે અનુકૂળનંબર આપતું નથી ?

- (a) \section (b) \subsection (c) \chapter* (d) \part

(8) નીચેનામાંથી ક્યું એન્વાર્નમેન્ટ લખાણની લીટીમાં ગાણિતિક વિષયવસ્તુ દર્શાવે છે ?

- (a) displaymath (b) math (c) equation (d) text

(9) નીચેનામાંથી ક્યો કમાન્ડ સમૂહ-યુનિયનનું ચિહ્ન બનાવે છે ?

- (a) \cup (b) \setunion (c) \cap (d) \union

(10) અનુકૂળિકા અથવા સબસ્ક્રિપ્ટ દર્શાવવા માટે નીચેનામાંથી ક્યો પ્રક્રિયક વપરાય છે ?

- (a) _ (અન્ડરસ્કોર) (b) ^ (કોરેટ) (c) – (બાએબાકી) (d) < (ની કરતાં ઓફ્ટિંગ)

(11) નીચેનામાંથી ક્યું પ્રસ્તાવનામાં પ્રથમ લીટી તરીકે વપરાય છે ?

- (a) \usepackage (b) \title (c) \maketitle (d) \documentclass

પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય

- લેટેક્સમાં આ પુસ્તકના માળખાની રચના કરો. તેમાં પ્રસ્તાવના, વિષયવસ્તુનું કોષ્ટક, પ્રકરણ, મુદ્રાઓ, પેટા મુદ્રાઓ વગેરેનો સમાવેશ કરો. દરેક વિભાગમાં થોડાક શબ્દો લખો.
- લખાણ-ગોઠવણા (ફોર્મેટિંગ) દર્શાવતો લેટેક્સ દસ્તાવેજ બનાવો.
- ફકરાની ગોઠવણા (ફોર્મેટિંગ) દર્શાવતો એક લેટેક્સ-દસ્તાવેજ તૈયાર કરો.
- એક લેટેક્સ-દસ્તાવેજ બનાવી પૃષ્ઠ લેઆઉટ સાથે તેનો પ્રયોગ કરો.
- નીચે આપેલ વિષયવસ્તુનો એક લેટેક્સ-દસ્તાવેજ તૈયાર કરો :

(a) If $A = \{x \mid x \in N, x \leq 4\}$, $B = \{-1, 0, 1, 2, 3\}$ and $C = \{0, 1, 2\}$, then $(A \cup B) \cap (A \cup C) = \{0, 1, 2, 3, 4\}$.

(b) If $A = \{x \mid x \in N, x \leq 7\}$ and $B = \{2, 4, 6\}$ then $B \subset A$.

(c) $\frac{(81)^{\frac{1}{4}}}{(625)^{\frac{1}{4}}} + \frac{(216)^{\frac{1}{3}}}{(8)^{\frac{1}{3}}} - (729)^{\frac{1}{6}}$

(d) $X \subset Y$ and $Y \subset X \Rightarrow X = Y$

(e) $\overrightarrow{PQ} \cap \overrightarrow{PR} = P$

(f) $BE \cap EG = \{E\}$

(g) $\sqrt{s(s-a)(s-b)(s-c)}$

(h) Area of $\odot(O, r) = \pi r^2$

(i) $\sqrt{a+2\sqrt{b}} = \sqrt{x} + \sqrt{y}$

(j) $x = \frac{a + \sqrt{a^2 - 4b}}{2}, y = \frac{a - \sqrt{a^2 - 4b}}{2}$

(k) $\frac{h(\tan\alpha - \tan\beta)}{\tan\alpha \tan\beta}$

અન્ય ઉપયોગી નિઃશુલ્ક ટૂલ્સ અને સેવાઓ

13

આ પ્રકરણમાં આપણે કેટલાંક નિઃશુલ્ક ટૂલ્સ અને સેવાઓની ચર્ચા કરીશું. અહીં આપણે જડપથી માહિતી-સંકોચન તક્ષણિકનો પરિચય મેળવીશું. આ તક્ષણિક વડે આપણે માહિતી સંગ્રહ કરવા માટે સ્મૃતિસંચય (Memory) અને ટક્સિટ (Disk) ઉપરની જગ્યામાં ઘટાડો કરી શકીએ છીએ. અહીં આપણે ફાઈલ અને ડિરેક્ટરી ઉપર આ તક્ષણિકનો ઉપયોગ કરવા માટેના આર્થિક મેનેજર ટૂલ વિશે ચર્ચા કરીશું. એક પ્રતિષ્ઠિત મલ્ટિમીડિયા ટૂલ, VLC મીડિયા પ્લેયરની ટૂંકમાં ચર્ચા કરીશું. અહીં આપણે ગુગલમેપની સેવાની પણ ચર્ચા કરીશું, જે આપણને જુદી જુદી જગ્યાના નકશાઓ પૂરી પાડતી ઓનલાઈન સેવા છે. આપણે બે નાના પણ ઉપયોગી વિનિયોગ (Application) જોઈશું. ડિરેક્ટરમેપ, જે લખાડામાં આપણને જુદી-જુદી ભાષાનાં ચિહ્નો અને અક્ષરો ઉમેરવા આપે છે. ત્યાર પછી આપણે આંકડાકીય ગણતરી માટેનું ‘આર’ (R) અન્વાયરમેન્ટનું સામાન્ય નિરીક્ષણ કરીશું, જેમાં આપણે સામાન્ય ગાણિતિક પ્રક્રિયાઓ જેવી કે મધ્યક અને મધ્યસ્થ શોધવા વિશે ભષીશું. તેમજ Rમાં બારચાર્ટ અને હિસ્ટોગ્રામ દોરતા શીખીશું. છેલ્લે આપણે બે ટૂલ્સ, રેશનલ પ્લાન અને સ્કાઈપ જોઈશું. આમાંના કેટલાક વિનિયોગ (Application) ઉબન્ટુ 10.04 LTSમાં પહેલેથી જ પ્રસ્થાપિત કરેલ હોય છે અને કેટલાક ઉબુન્ટુના બંડાર (Repositories)માંથી પ્રસ્થાપિત કરવાની જરૂર પડે છે.

માહિતી-સંકોચન (Data Compression)

અધ્યતન કમ્પ્યુટર સિસ્ટમમાં લાખો ફાઈલો હોય છે. ઘડી વખત એક કમ્પ્યુટરમાંથી બીજા કમ્પ્યુટર અથવા સંગ્રહ ઉપકરણમાં ઘડી બધી ફાઈલો અથવા આખી ડિરેક્ટરી પરિવહન કરવાની જરૂર પડે છે. જ્યારે આપણને આવી કમ્પ્યુટરફાઈલ (કે જેમાં માહિતી, ગ્રોગ્રામ અથવા બંને હોય) એક કમ્પ્યુટરમાંથી બીજા કમ્પ્યુટર અથવા સંગ્રહ-ઉપકરણમાં સ્થાનાંતરિત કરવાની જરૂર પડે, ત્યારે સ્થાનાંતરિત અથવા સંગ્રહ થતો માહિતીનો જથ્થો ચિંતાનો વિષય બની શકે છે. કમ્પ્યુટર નેટવર્ક અને બાબુ સંગ્રહ ઉપકરણો બંને સામાન્ય રીતે કમ્પ્યુટરના આંતરિક ઘટકો જેટલા જરૂરી નથી. આમ, મોટા જથ્થામાં માહિતીનું પરિવહન વધુ સમય લે છે. જો પરિવહન માટે ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો ઇન્ટરનેટની ધીમી ગતિના કારણે એ પરિવહન માટે ઘણો વધુ સમય લે છે. આ પરિવહન ઇન્ટરનેટના જોડાણ ઉપર પણ ભાર મૂકે છે. જો કોઈ વપરાશકર્તા અથવા સંસ્થા અમર્યાદિત ઇન્ટરનેટ પોજના ન ધરાવતા હોય, તો મોટા જથ્થાની માહિતીનું પરિવહન ઊંચી કિંમતમાં પરિણામે છે.

એવી જ રીતે ફાઈલ અને ડિરેક્ટરીઓનું સંગ્રહ-ઉપકરણમાં પરિવહન કરવામાં આવે, તો સંગ્રહ-ઉપકરણની મર્યાદિત ક્ષમતા અને વિવિધ ઉપયોગના કારણે પરિવહન કરવાનો માહિતીજથો ફરીથી એક સમસ્યા બની જાય છે. આ સમસ્યાને ધ્યાનમાં લઈને શક્ય હોય ત્યાં કમ્પ્યુટર ફાઈલ અને આખી ડિરેક્ટરી દ્વારા રેકવામાં આવતી જગ્યાને ઘટાડવાની જરૂર પડે છે. અનુકૂળતાની દર્શિએ, ઘણા બધા કિસ્સામાં ફાઈલના વિશાળ જથ્થા અથવા જટિલ ડિરેક્ટરી બંધારણ કરતાં એક અલગ ફાઈલને નિયંત્રિત કરવી ઈશ્છનીય છે.

કમ્પ્યુટર વૈજ્ઞાનિકોએ આખી ડિરેક્ટરીને એક ફાઈલમાં મૂકવા માટેની તક્ષણિક વિકસાવી છે. આવી ફાઈલને ‘આર્થિક’ ફાઈલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓએ કમ્પ્યુટર ફાઈલ અને ડિરેક્ટરી માટેની સંગ્રહસ્થાનની જરૂરિયાતો ઘટાડવા માટે ઘડી બધી તક્ષણિકો વિકસાવી છે. આ તક્ષણિકોને માહિતી-સંકોચન કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે માહિતી-સંકોચન, માહિતીના સંકેતલેખન દ્વારા માહિતીના પુનરાવર્તનને ઓળખવા અને આવા પુનરાવર્તનને ઘટાડવા અથવા દૂર કરવાનું કામ કરે છે. આવી કેટલીક તક્ષણિકો, જગ્યાસંરક્ષણ માટે ઓછી મહત્વની માહિતીને ઓળખે છે અને તેને દૂર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે આફુતિ 13.1માં બતાવ્યા પ્રમાણે બાળકોની કવિતા ધ્યાને લો. તેમાં ચોક્કસપણે

શબ્દોનાં ઘણાં પુનરાવર્તન છે. એમાં આ પ્રક્રિયાનો લાભ લેવા માટે દરેક શબ્દને એક અંક અથવા અક્ષર દ્વારા રજૂ કરી શકાય. સાંકેતિક લિપિમાં લખાયેલી ફાઈલની શરૂઆતમાં ટેબલની અંદર દરેક અંક / અક્ષર કયા શબ્દને રજૂ કરે છે, તે માહિતી દર્શાવવામાં આવે છે. (આ માહિતી ફાઈલને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ફેરવવા માટે જરૂરી છે.) ત્યાર પછી એક શબ્દ માટે એક અંક / અક્ષરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે, લાંબા શબ્દો ફક્ત એક વખત અને ત્યાર પછી તે શબ્દોને એક અક્ષર વડે દર્શાવવામાં આવે છે અને ચિહ્નો જેમ છે તેમજ છોડી દેવામાં આવે છે. અહીં ટેબલની શરૂઆતમાં ^ (કેરેટ) ચિહ્ન અને અંતમાં \$ ચિહ્નનું નિશાન કરવામાં આવેલ છે. આકૃતિ 13.1ના બીજા ભાગમાં સાંકેતિક લિપિમાં લખેલ ફાઈલ પણ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

One little, two little, three little Indians
 Four little, five little, six little Indians
 Seven little, eight little, nine little Indians
 Ten little Indian boys.

Ten little, nine little, eight little Indians
 Seven little, six little, five little Indians
 Four little, three little, two little Indians
 One little Indian boy.

Actual Contents

^0:One 1:little 2:two 3:three 4:Indians 5:Four
 6:five 7:six 8:Seven 9:eight A:nine B:Ten
 C:Indian D:boys E:boy\$0 1, 2 1, 3 1 4
 5 1, 6 1, 7 1 4
 8 1, 9 1, A 1 4
 B 1 C D.

 B 1, A 1, 9 1 4
 8 1, 7 1, 6 1 4
 5 1, 3 1, 2 1 4
 0 1 C E.

Encoded Contents

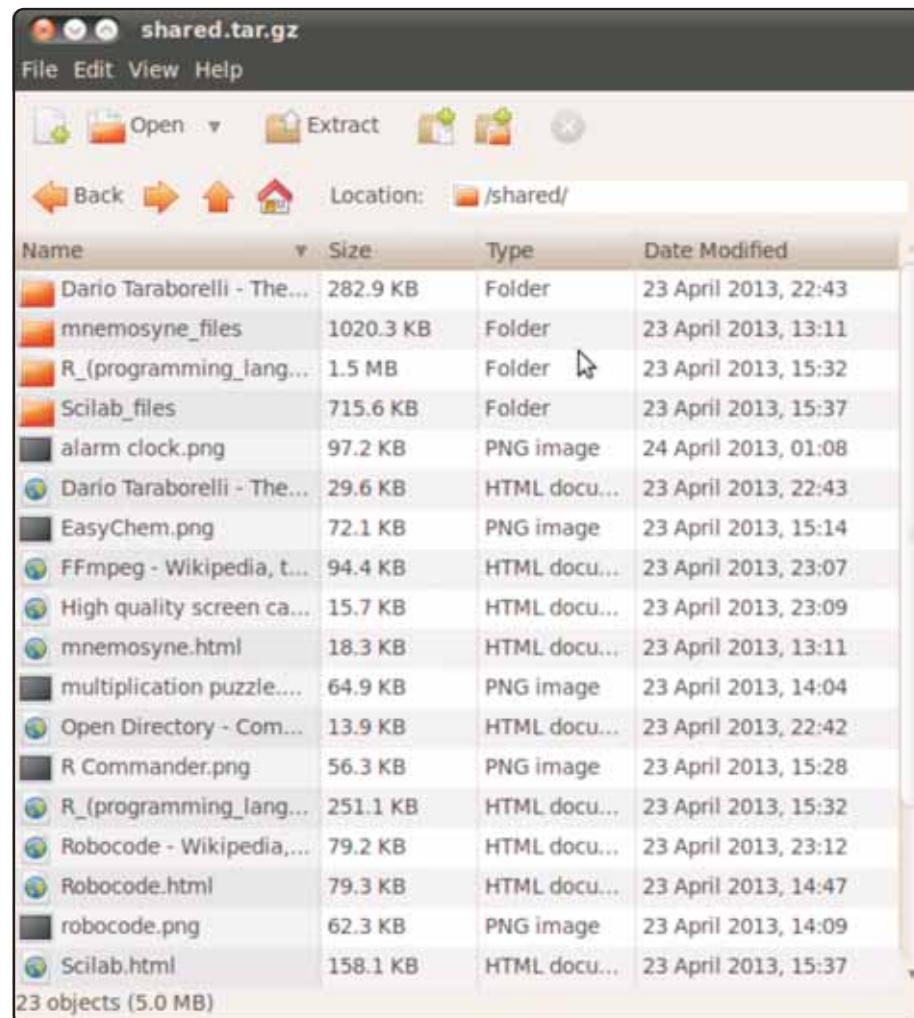
આકૃતિ 13.1 : માહિતી-સંકોચનનું ઉદાહરણ

મૂળ ફાઈલનું કદ 324 બાઈટ હતું અને સાંકેતિક લિપિમાં ફેરવેલ ફાઈલનું કદ ફક્ત 226 બાઈટ થયું. આમ થવાનું કારણ દરેક શબ્દ પૂરેપૂરો એક જ વખત વાપરવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી તે શબ્દને ફક્ત એક અક્ષર વડે દર્શાવવામાં આવ્યો. ઊલટી પ્રક્રિયા વડે સાંકેતિક લિપિમાં લખેલ ફાઈલને ગમે ત્યારે તેના મૂળ રૂપમાં ફેરવી શકાય છે.

અહીં આપેલી પદ્ધતિ એકદમ સરળ છે. મૂળ માહિતી-સંકોચનનો પ્રોગ્રામ વ્યવહારું-અલોરિધમનો ઉપયોગ કરે છે, જે ફાઈલના કદમાં મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડો કરે છે અને તે માહિતીના સિદ્ધાંત ઉપર આધારિત છે. સમૃદ્ધ લિનક્સ આર્થિકના સંચાલન માટે તૈયાર નિઃશુલ્ક અને ઓપનસોર્સ સોફ્ટવેર પૂરાં પાડે છે, જેને આર્થિક મેનેજર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આર્થિવ મેનેજર (Archive Manager)

આકૃતિ 13.2માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આર્થિવ મેનેજર એક કરતાં વધુ ફાઈલ અથવા આખી ડિરેક્ટરીને એક ફાઈલમાં જોડી દે છે, જે આર્થિવ (ફાઈલોનો ભંડાર) તરીકે ઓળખાય છે. લિનક્સમાં TAR (ટેપ આર્થિવ) એ સર્વસામાન્ય આર્થિવ-માળખું છે. તે આર્થિવને સંકોચનની સગવડ પણ પૂરી પાડે છે, જે તેની ફાઈલનું કદ ઘટાડે છે. તે એક કરતાં વધુ સંકોચન અલગોરિધમ અને સંકોચિત ફાઈલમાળખાને સમર્થન આપે છે. ઝીપ (zip) ફાઈલમાળખું અને tar.gz ફાઈલમાળખું એ સર્વસામાન્ય સંકોચિત ફાઈલમાળખું છે. જ્યારે ઝીપ ફાઈલમાળખું એક કરતાં વધુ ફાઈલને એક ઝીપ ફાઈલમાં સંગ્રહ કરે છે. યુનિક્સ / લિનક્સ પદ્ધતિમાં સામાન્ય રીતે એક કરતાં વધુ ફાઈલોને એક ટાર (tar) માળખાની સંકોચનરહિત ફાઈલમાં ભેગી કરવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ gzip પ્રોગ્રામ (GNU ઝીપ, એક ઓપનસોર્સ આર્થિવ પ્રોગ્રામ છે.)નો ઉપયોગ કરીને ઝીપમાળખાની ફાઈલમાં સંકોચન કરવામાં આવે છે. આવી ફાઈલને સામાન્ય રીતે tar.gz અનુલંબન હોય છે અને તેને ટારબોલ (Tar Ball) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લિનક્સમાં ફાઈલોના જથ્થાને અથવા સોફ્ટવેરને વિતરણ કરવા માટે 'ટારબોલ' એ ખૂબ જ સામાન્ય માળખું છે. ઝીપમાળખું પણ જુદા-જુદા વિનિયોગ માટે ઉપયોગમાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જાવા (JAVA)માં JAR ફાઈલ અને ઓફિસમાં OpenOffice.org ફાઈલમાળખું ઝીપસંકોચનનો ઉપયોગ કરે છે. નવી આર્થિવ બનાવવા માટે અને આર્થિવ ખોલવા તેમજ ફાઈલમાળખાં પસંદ કરવા માટે આર્થિવ મેનેજર ફાઈલ નામનો અનુલંબન ભાગ ફાઈલમાળખાને ઓળખવા માટે ઉપયોગમાં લે છે.

આકૃતિ 13.2 : આર્થિવ મેનેજર

આર્થિવ ફાઈલની વિષયવસ્તુના અન્વેષણ માટે, આર્થિવમાંથી ફાઈલોને બહાર કાઢવા માટે, આર્થિવમાં નવી ફાઈલોને ઉમેવા માટે, આર્થિવમાંથી ફાઈલોને દૂર કરવા માટે અને બીજાં કેટલાંક કાર્ય કરવા માટે પણ આર્થિવ મેનેજરનો ઉપયોગ થાય છે. સામાન્ય રીતે આર્થિવ મેનેજર શરૂ કરવા માટે કોઈ મેનુવિકલ્પ નથી. ફાઈલબ્રાઉઝરમાં આર્થિવ ફાઈલ ઉપર ડબલ ક્લિક કરવાથી આર્થિવ મેનેજર શરૂ થાય છે. ફાઈલ અથવા ડિરેક્ટરી ઉપર જમણી (રાઇટ) ક્લિક કરી મેનુમાંથી Compress વિકલ્પ પસંદ કરીને નવી આર્થિવ ફાઈલ બનાવી શકાય છે. જે આ ફાઈલ અથવા ડિરેક્ટરીના વિષયવસ્તુની આર્થિવ બનાવે છે. આર્થિવ ફાઈલ માટે આ વિકલ્પ ઉપલબ્ધ હોતો નથી. જો આપણે ઈચ્છિકો તો Application મેનુના પેટામેનુ Accessoriesમાં આર્થિવ મેનેજરનો ઉમેરો કરી શકીએ. આવું કરવા માટે ઉપરના ડાબા ખૂણપણા ઉબુન્ટુ આઈકન ઉપર જમણી (રાઇટ) ક્લિક કરો. લિસ્ટમાંથી Edit મેનુ પસંદ કરો અને ડાયલોગબોક્સમાં એસેસરીઝ ઉપર ક્લિક કરો. આર્થિવ મેનેજર માટેના ચેકબોક્સ પસંદ કરીને ડાયલોગબોક્સ બંધ કરો.

જ્યારે આર્થિવ મેનેજરમાં આર્થિવ ખૂલેલી હોય ત્યારે આફૂતિ 13.2માં દર્શાવ્યા મુજબ ફાઈલબ્રાઉઝરમાં ખોલેલી ફાઈલ સમાન દેખાય છે. તેમાં કાર્ય અને ડી-બોર્ડના ટૂંકા કમાન્ડ (Shortcuts) પણ સરખા જ છે. ડિરેક્ટરી ઉપર ડબલક્લિક કરવાથી તેજ ડિરેક્ટરી ખૂલે છે અને તેમાં રહેલી વિષયવસ્તુ દશ્યમાન થાય છે. ટૂલબારમાં રહેલ Up અને Back બટન દ્વારા પેરેન્ટ ડિરેક્ટરી (જો આર્થિવમાં ઉપલબ્ધ હોય તો)માં અને પહેલાંની ડિરેક્ટરીમાં (જો હોય તો) જઈ શકાય છે. આમાંનું જ્યારે લાગુ પડે, ત્યારે જ શક્ય બને છે.

આ રીતે, આર્થિવ મેનેજર આપણને આર્થિવ ફાઈલનો ઉપયોગ કરીને બેકઅપ લેવા, બાધસંગ્રહ ઉપકરણ વડે સ્થાનાંતરિત કરવા નેટવર્ક વડે સ્થાનાંતરિત કરવા, તકતી (Disk) ઉપરની જગ્યા બચાવવા વગેરે માટે ઉપયોગી છે.

VLC મીડિયાપ્લેયર (The VLC Media Player)

આપણે આગળ ચર્ચા કર્યા મુજબ ઉબન્ટુમાં મલિટિમીડિયા ઓડિયો, વીડિયો વગેરે (શાય અને દશ્ય) વગાડવા માટેનું ટૂલ આપે છે. તેમ છતાં બીજું મહત્વનું ઓપનસોર્સ ટૂલ VLC (મૂળ સ્વરૂપે તે VideoLAN Clientનું ટૂંકાકશરી) મીડિયાપ્લેયર આફૂતિ 13.3માં દર્શાવ્યું છે. તે તેની લાક્ષણિકતા અને સાર્વનિકતાને કારણે ખૂબ જ પ્રભ્યાત છે.

આફૂતિ 13.3 : VLC મીડિયાપ્લેયર

પેરિસમાં વિશ્વવિદ્યાલયના સંગીતપ્રિય વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસલક્ષી પ્રોજેક્ટ (યોજના) માટે શરૂ કરેલ તે હાલમાં જાહેરજનતા માટે ઘણી બધી ઓપરેટિંગ સિસ્ટમમાં ઉપલબ્ધ છે અને કરોડો વખત એ ડાઉનલોડ થયેલ છે. માલ્ટિમીડિયા વિષયવસ્તુની એક સમસ્યા એ છે કે હાઈવેર ઉપકરણ (audio/video streams) પરથી આવતી માલ્ટિમીડિયા માહિતીને કમ્પ્યુટરની માહિતીમાં ફેરવવા અને કમ્પ્યુટર ઉપરની માહિતીને હાઈવેર ઉપકરણ ઉપર વગાડવા, ફરીથી ઓડિયો/વીડિયોમાં ફેરવવાના ઘણા બધા માર્ગ ઉપલબ્ધ છે.

આ પરિવર્તન (સાંકેતીકરણ) અને ઊલદું પરિવર્તન (અસાંકેતીકરણ) એક સોફ્ટવેર વડે કરવામાં આવે છે. જેને કોડેક (કોડર-ડિકોડર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દરેક માલ્ટિમીડિયા માહિતીના માળખાને પોતાનું કોડેક જરૂરી હોય છે. VLCનો ફાયદો એ છે કે તે દરેક પ્રયાત કોડેક અને દરેક પ્રયાત માળખાને સમર્થન આપે છે. તે મોટા ભાગનાં દરેક ઉપકરણો જેવાં કે વેબકેમેરા, એચી મોનિટર, દરેક પ્રકારનાં સ્પીકર, માઈક્રોફોન, ડેફોન વગેરેને સમર્થન આપે છે. ઓડિયો અને વીડિયો વગાડવા માટે VLC ઘણા બધા વિકલ્પો આપે છે. તે માલ્ટિમીડિયા ફાઈલને એક માળખામાંથી બીજા માળખામાં પરિવર્તિત પણ કરી શકે છે. તે નેટવર્કમાં રહેલ બીજા કમ્પ્યુટરમાંથી ઓડિયો અને વીડિયો મેળવી પણ શકે છે અને ઓડિયો અને વીડિયો મોકલી પણ શકે છે.

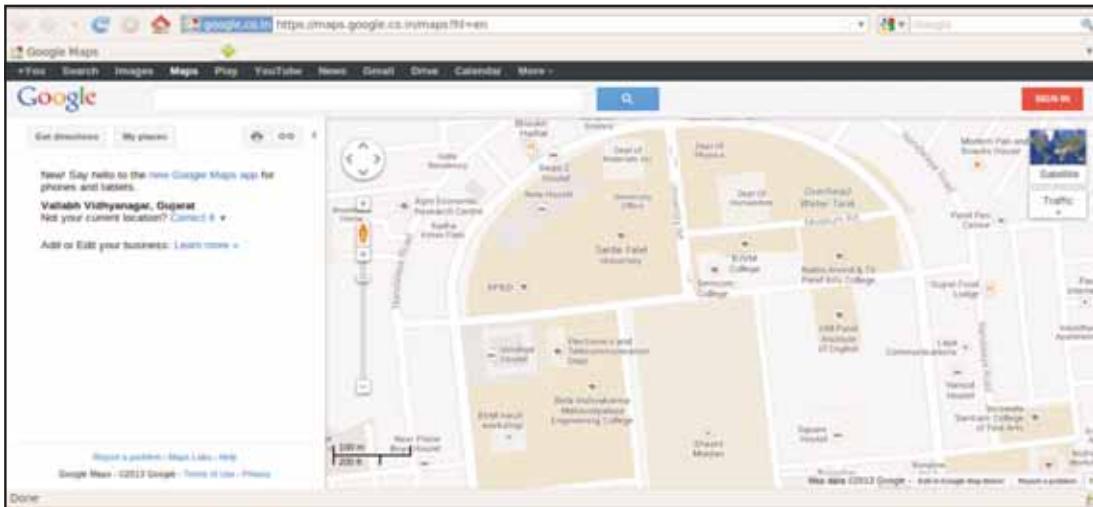
Applications → Sound & Video મેનુ વડે VLC શરૂ કર્યા પણ, **Media → Open File...** મેનુવિકલ્પ વડે આપણે એક અથવા વધારે ફાઈલને ખોલી શકીએ છીએ. **Media → Open Directory...** વિકલ્પ વડે આપણે એકસાથે આખી ડિરેક્ટરી ખોલી શકીએ છીએ. જો આપણે એક ડિરેક્ટરી ખોલીએ તો, હકીકતમાં VLC તે ડિરેક્ટરીમાં રહેલી વગાડી શકાય તેવી તમામ મીડિયા ફાઈલને ખોલે છે. જ્યારે એક અથવા એક કરતાં વધારે ફાઈલ ખૂલેલી હોય ત્યારે, તે ફાઈલ પ્લેબિસ્ટમાં ઉમેરાય છે. પ્લેબિસ્ટ એ મીડિયા ફાઈલ વગાડવાની યાદી છે. પ્લેબિસ્ટમાં રહેલ મીડિયાને આપણે અનુકૂળ પ્રમાણે અથવા આડા-અવળા કમમાં વગાડી શકીએ છીએ. આપણે આગળ અથવા પાછળના માર્ગ (TRACK) પર જઈ શકીએ છીએ. બીજી વખત આજ ટ્રેક વગાડવા માટે આપણે પ્લેબિસ્ટને સેવ (SAVE) પણ કરી શકીએ છીએ. **View → Playlist** વિકલ્પની મદદ વડે આપણે પ્લેબિસ્ટને ખોલી શકીએ છીએ અને **Media → Save Playlist to File** વિકલ્પ વડે પ્લેબિસ્ટ સેવ કરી શકીએ છીએ. VLC પ્લેબિસ્ટના ઘણાં બધાં માળખાને સમર્થન આપે છે પણ M3U માળખું એ સર્વસામાન્ય માળખું છે.

VLC મીડિયાપ્લેયર વિન્ડોના નીચેના ભાગમાં એક પ્રગતિ લીટી (પ્રોગ્રેસ બાર) દર્શાવવામાં આવે છે, જે ચાલુ ટ્રેકનો કુલ સમય અને ટ્રેક કેટલો વાગી ચૂક્યો છે તે સમય દર્શાવે છે. બાર ઉપર રહેલા નાના એવા સ્લાઇડરને સરકાવવામાં આવે, તો ચાલુ ટ્રેકમાં આપણે આગળ અને પાછળ હરીફરી શકીએ છીએ. તેની નીચે પ્લેબિસ્ટન હોય છે. (જમણી તરફ દર્શાવેલું ટ્રિકોડ જેવું નિશાન) જ્યારે ટ્રેક વાગતો હોય, ત્યારે આ બટન પોર્બાટન (અટકવા માટેનું બટન) બની જાય છે. (બે સમાંતર ઊભી લીટી જેવું નિશાન). જ્યારે આપણે વગાડવું અટકાવી દઈએ, ત્યારે પાછું આ બટન પ્લેમાં ફેરવાય જાય છે. ત્યાર પછીનાં ગ્રાન્ટ બટનમાંનું વધ્યેનું બટન એ ટ્રેકને વગાડાતો સંપૂર્ણ બંધ કરવા માટેનું છે. જ્યારે ગ્રાન્ટ બટન જમણી તરફના ઉબલ તીરવાળાં બટન આપણને આગળ અને પાછળના ટ્રેક ઉપર લઈ જાય છે. ત્યાર પછીનું બટન વીડિયોને વિન્ડોમાં જોવા અથવા આખી સ્ક્રીનમાં જોવાના વિકલ્પમાં ફેરવવા માટેનું કાર્ય કરે છે. આનો મતલબ એ થયો કે જ્યારે આપણે બટન ઉપર ક્લિક કરીએ, ત્યારે તે આપણને એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં ફેરવે છે. આખી સ્ક્રીનમાં વીડિયો જોતી વખતે ચાલુ કરવા, અટકાવવા કે બંધ કરવા માટેનાં નિયમન અદૃશ્ય હોય છે. વીડિયો ઉપર માઉસકર્સરને ફેરવવાથી કામચલાઉ રીતે અસ્થાયી વિન્ડોમાં તેને જોઈ શકાય છે. ત્યાર પછીનું બટન એ પ્લેબિસ્ટ દર્શાવવા માટેનું છે. આ બધા જ વિકલ્પ મેનુમાં પણ ઉપલબ્ધ છે.

VLCમાં બીજી ઘણી બધી કાર્યપ્રણાલી છે, અહીં આપણે માલ્ટિમીડિયા ફાઈલને એક માળખામાંથી બીજા માળખામાં પરિવર્તિત કરવા માટે VLC નો કઈ રીતે ઉપયોગ થાય, તેની ચર્ચા કરીશું. આ માટે મેનુમાંથી **Media → Convert / Save** વિકલ્પ પસંદ કરો. એડ (Add) બટનનો ઉપયોગ કરી, જે ફાઈલને પરિવર્તિત કરવાની છે, તેને પસંદ કરો અને ઉમેરો. **Convert / Save** બટનની બાજુની યાદીમાંથી પરિવર્તિત (Convert) વિકલ્પ પસંદ કરો. આથી એક અન્ય ડાયલોગબોક્સ ખૂલશે. અહીં, આપણે નિર્ધારિત ફાઈલનું નામ પૂરું પાડવું પડશે. (જેમાં પરિવર્તિત ટ્રેકને સેવ કરવાનો છે તે). આપણે, આપેલ ડ્રોપડાઉનમાંથી ઈચ્છિત ફાઈલમાળખું (ઓડિયો અથવા વીડિયો) પસંદ કરવું જરૂરી રહેશે. સ્ટાર્ટ (શરૂ) બટન ઉપર ક્લિક કરવાથી પ્રક્રિયા શરૂ થશે અને પ્રગતિ દર્શાવવામાં આવશે. ક્યારેક આપણને પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં ભૂલનો સંદેશ પણ મળે છે.

ગુગલ નકશો (Google Map)

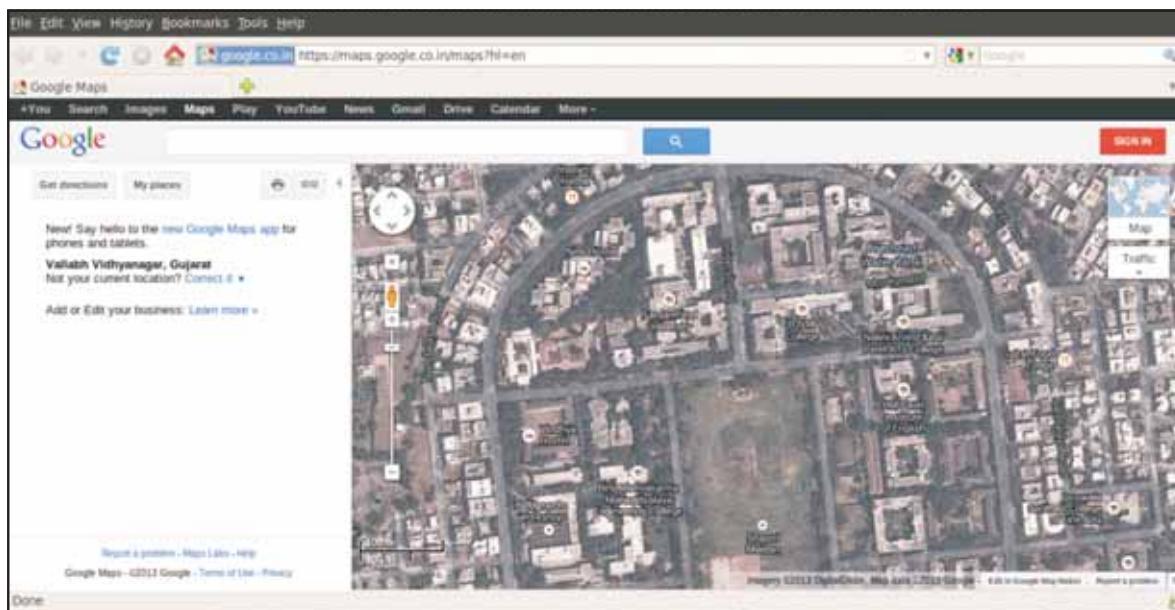
આકૃતિ 13.4 માં દર્શાવેલ ગુગલ નકશો એ ગુગલ ઈન્ટરનેટ આધ્યારિત નિઃશુલ્ક સેવા છે. ગુગલે ઉપગ્રહની મદદ વડે આકૃતિ મેળવીને, કાર ઉપર કેમેરા બાંધીને, બીજી સંસ્થાઓ પાસેથી માહિતી ખરીદીને અને દુનિયાના હજારો વ્યક્તિગત ઉપયોગકર્તાઓ પાસેથી માહિતી મેળવીને વર્ષોના સમયગાળા પછી આખી પૃથ્વીના વિશાળ નકશાની માહિતી ભેગી કરી છે. ગુગલ નકશો કોઈ પણ વ્યક્તિને નકશામાં ફેરફાર કરવા અને જમીનની નિશાની, ઈમારત વગેરે ઓળખવા માટે પરવાનગી આપે છે. તે કોઈ પણ જગ્યાનો ફોટોગ્રાફ અપલોડ કરવા અને કોઈ પણ જગ્યાની પરીક્ષણ-માહિતી આપવાની પરવાનગી પણ આપે છે. આ સેવાનો ઉપયોગ હરતાંફરતાં ઉપકરણો જેવા કે સ્માર્ટફોન અને ટેબ્લેટમાં ખૂબ જ થાય છે.

આકૃતિ 13.4 : ગુગલ નકશાની સેવા

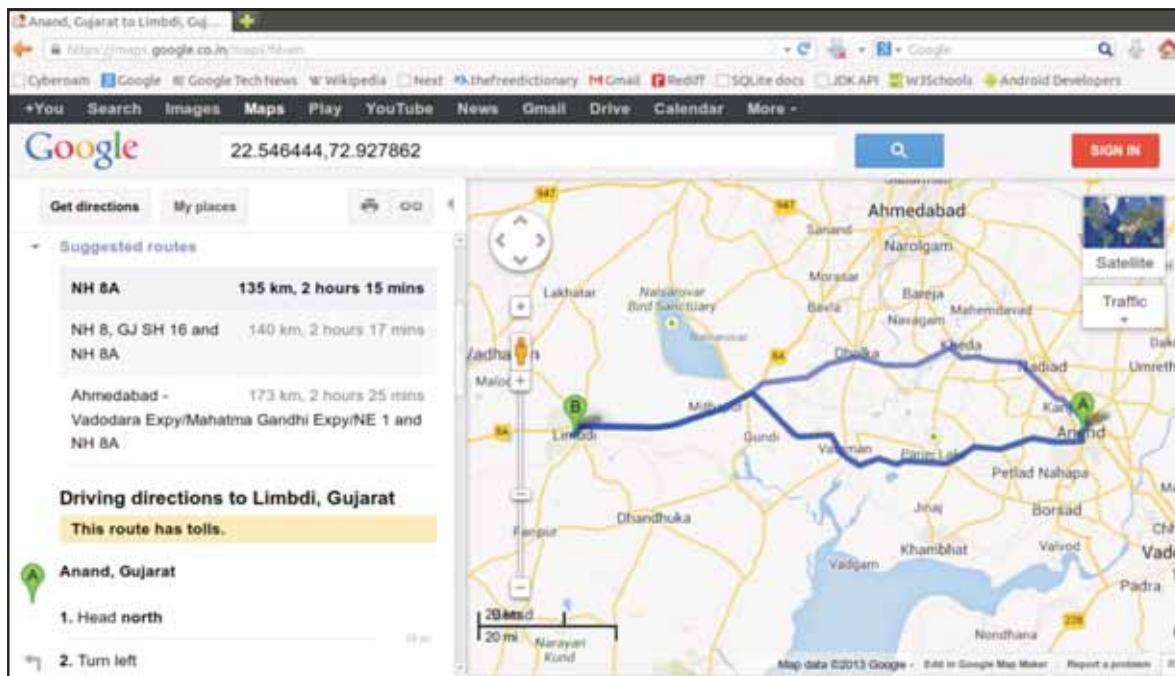
આ સેવા વેબબ્રાઉઝરમાં <http://www.google.co.in> વેબસાઈટ ખોલીને ઉપરના મેનુમાંથી મેપ (નકશાઓ) વિકલ્પ પસંદ કરીને મેળવી શકાય છે અથવા સીધેસીધું <http://maps.google.co.in>. આપીને પણ મેળવી શકાય છે. મોબાઇલ ફોનમાં આ સેવા મોબાઇલ ફોનના વેબબ્રાઉઝર વડે તદ્વારાંત ગુગલ નકશાના વિનિયોગ (Application) વડે મેળવી શકાય છે. જ્યારે આ સેવા આપણે ચાલુ કરીએ છીએ, ત્યારે તે પ્રથમ આપણા હાલના વિસ્તારને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે કમ્પ્યુટર ઉપર તે ઉપયોગકર્તાના વિસ્તારનો ઘ્યાલ તે ઉપયોગકર્તાના ઈન્ટરનેટના જોડાણ ઉપરથી મેળવે છે. મોબાઇલ ફોન ઉપર, GPS (Global Positioning System) સગવડનો ઉપયોગ હોય, તો ઉપયોગકર્તાના વિસ્તારનો ઘ્યાલ ખૂબ જ ચોક્સાઈથી મળે છે. આ પદ્ધતિ ઉપગ્રહોના તરંગોનો ઉપયોગ કરીને અંદાજિત થોડા મીટરની ભૂલથી ઉપયોગકર્તાનો વિસ્તાર શોધી કાઢે છે. ગુગલ નકશો જો તે અચોક્કસ હોય, તો વિસ્તારને ચોક્કસ કરવાની / બરાબર કરવાની પરવાનગી આપે છે અને પછી તે હાલના વિસ્તારનો નકશો દર્શાવે છે. આપણે નકશાને જુદી દિશામાં ઘસડીને અથવા ડાબી બાજુના વર્તુળમાં રહેલ તીરના નિશાન ઉપર ક્લિક કરીને આમતેમ ફેરવી શકીશું. ડાબી બાજુનું ઊભું સ્લાઇડરબાર આપણાને નકશાને દૂર લઈ જવા અને નજીક લાવવાની પરવાનગી આપે છે.

ગુગલ નકશાઓ કોઈ એક જગ્યાની માહિતી જુદાં જુદાં સ્વરૂપે આપી શકે છે. આકૃતિ 13.4માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેનો સામાન્ય દેખાવ એ નકશો (Map View) છે. સેટેલાઈટ (ઉપગ્રહ) બટન ઉપર ક્લિક કરવાથી આકૃતિ 13.5માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આપણા આ દેખાવને ઉપગ્રહ ચિત્રના દેખાવમાં ફેરવી શકીએ છીએ. આ દેખાવમાં આકાશના ઉપગ્રહ દ્વારા લેવાપેલ તસવીર દર્શાવવામાં આવી છે. આ તસવીર પરિચિત ઈમારતો અને રસ્તાઓ ઓળખવા માટે પર્યાપ્ત અને સ્પષ્ટ હોય છે. આ સેવા એક જગ્યા Aથી બીજી જગ્યા B સુધી પહોંચવા માટેનો દિશાનિર્દેશ પણ કરે છે. આ બે જગ્યાઓ બે જુદાં-જુદાં શહેર અથવા એક શહેરનાં જુદાં-જુદાં સ્થળ પણ હોઈ શકે. આ સેવા જગ્યાં શક્ય હોય, ત્યાં રસ્તાઓની પસંદગી પણ પૂરી પાડે છે. આકૃતિ 13.6 ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. જો આપણે GPS રિસીવરવાળું મોબાઇલ ઉપકરણ વાપરીએ તો મુસાફરી દરમિયાન આ સેવા આપણાને (એક વળાંકથી બીજા વળાંક) એક તરફથી બીજી તરફ જવાનું માર્ગદર્શન પણ પૂરું પાડે છે. રસ્તા ઉપર અથવા ગીય શહેરી વિસ્તારમાં ચાલતાં અથવા વાહન ચલાવતા આ સેવા હાલની જગ્યાએથી નિશ્ચિત જગ્યા સુધી પહોંચવાનો રસ્તો નક્કી કરી આપે છે અને આપણાને સ્ક્રીન ઉપર અથવા અવાજ વડે (બોલીને સૂચના આપીને) માર્ગદર્શન આપે છે.

આકૃતિ 13.5 : ઉપગ્રહ તસવીર દર્શાવતો ગુગલ નકશો

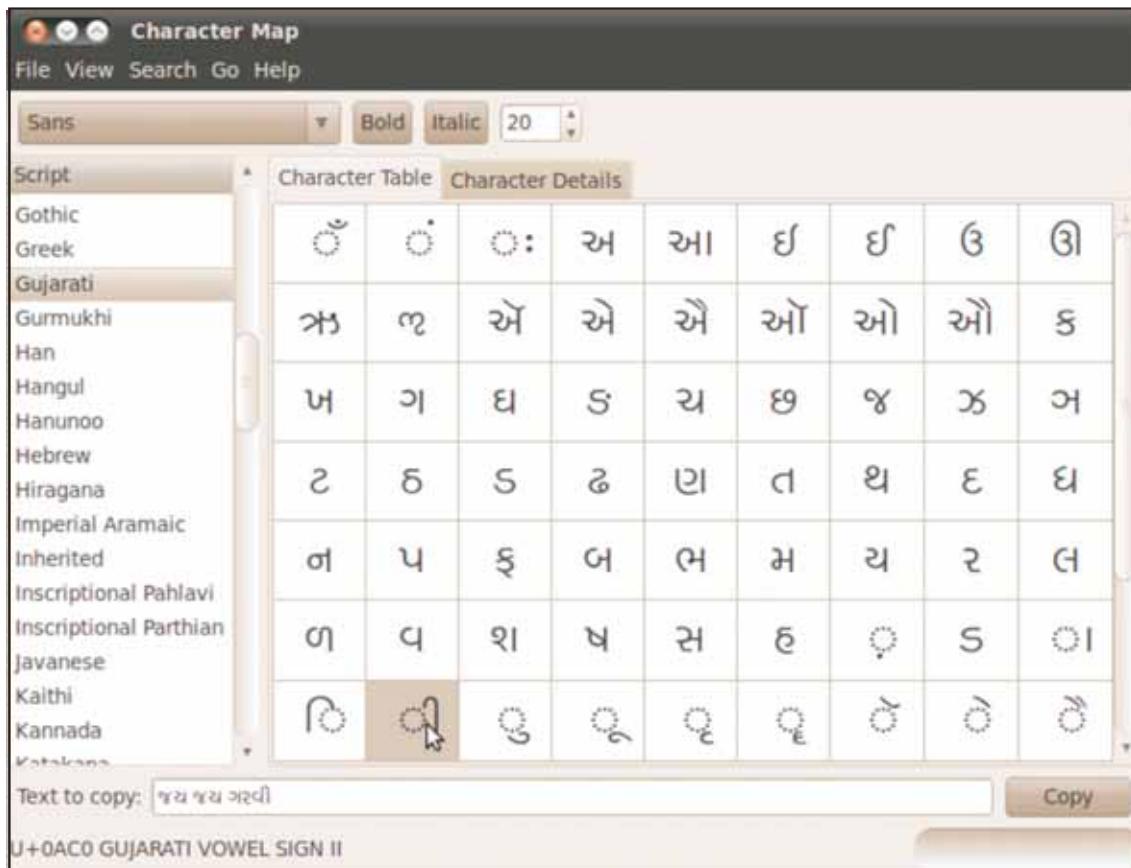
આ સેવાના જુદા-જુદા ધણા ઉપયોગ છે. આ સેવાનો ઉપયોગ સ્થળની ચોક્કસ જગ્યા શોધવા માટે પણ થાય છે. આ સેવાનો ઉપયોગ કરી આપણે જે શહેરથી પરિચિત ન હોઈએ, તેવા શહેર અથવા અજાણી જગ્યા પર પહોંચવા માટેનો દિશાનિર્દ્દશ પણ મેળવી શકીએ છીએ. સરકારી સંસ્થાઓ અને વેપારીઓ, લોકોને પોતાની ઓફિસે કઈ રીતે પહોંચવું તેની માહિતી પણ આ સેવા વડે પૂરી પાડે છે. આ સેવાનો ઉપયોગ કરીને કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ જગ્યાનો નકશો વેબસાઈટમાં દર્શાવી શકે છે. ધણી બધી સંસ્થાઓ આવા નકશાઓ પોતાની વેબસાઈટમાં દર્શાવે છે. પ્રવાસીની માહિતી દર્શાવતી વેબસાઈટ અને સરકારનો પ્રવાસન વિભાગ પણ આ સેવાનો ઉપયોગ કરે છે. બસનો માર્ગ દર્શાવવા, ચાલુ ટ્રેનનો હાલનો વિસ્તાર દર્શાવવા વગેરે કાર્યો માટે પણ આનો ઉપયોગ થાય છે. આ સેવા નજીકનું ATM, બેંક, બોજનાલય, બસસ્ટોપ અથવા જરૂરી કોઈ સ્થળ શોધવાની સગવડતા પણ આપે છે.

આકૃતિ 13.6 : ગુગલ નકશાનો ઉપયોગ કરીને દિશાનિર્દ્દશ શોધવો

અક્ષરનકશો (Character Map)

આકૃતિ 13.7માં દર્શાવેલ (અક્ષરનકશો) કોરેક્ટરમેપ પ્રોગ્રામનો ઉપયોગ કોઈ પણ વિનિયોગમાં યુનિકોડ (Unicode) અક્ષર દાખલ કરવા માટે થાય છે. પ્રથમ ડાબી તકતી (પેન)માંથી લિપિ પસંદ કરવાની અને ત્યાર પછી જે અક્ષરને લખાણ અથવા નકલના વિસ્તારમાં ઉમેરવાનો હોય, તેના ઉપર ડાખલ ક્લિક કરવાની. ક્લિક કર્યા પછી ખાલી જગ્યા અને ચિહ્નોને કી-બોર્ડ વડે સીધા જ દાખલ કરી શકાય છે. અક્ષરો ભેગા કરવા, જેમકે ગુજરાતીમાં ‘દીર્ઘ ઈ’ ઉમેરવા માટે અનુરૂપ યોગ્ય અથવાને ભેગા કરવા પડે છે. નીચે સેટેસ લાઇનમાં એક ક્લિક વડે પસંદ કરેલ અક્ષર અથવા ડાખલ ક્લિક વડે દાખલ કરેલ અક્ષરની ટૂંકી માહિતી દર્શાવે છે. જ્યારે અક્ષરો વિશેની વધુ માહિતી Character Details નામના ટેબમાં આપેલ છે. આવશ્યક જગ્યામાં વિષયવસ્તુ મેળવ્યા પછી, આપણે આ વિષયવસ્તુની નકલ (Copy) કરી અને કોઈ વિનિયોગમાં પેસ્ટ (Paste) કરી શકીએ છીએ. બીજી કોઈ લિપિમાં પ્રાસંગિક ધોરણે તમારે થોડા અક્ષરો જ રાઈપ કરવા હોય, તો આ માટે કોરેક્ટરમેપ એ એક સારો ઉકેલ છે.

આકૃતિ 13.7 : કોરેક્ટરમેપ પ્રોગ્રામ

‘આર’ સોફ્ટવેર (The ‘R’ Software)

‘આર’ એ એક આંકડાકીય ગણતરી માટેનું નિઃશુલ્ક સોફ્ટવેર છે. તે એક GNU યોજના છે. તેનો આંકડાકીય વિશ્લેષણ માટે બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. તેને પોતાની સ્ક્રિપ્ટિંગ ભાષા છે. તે એક કેસ સંવેદનશીલ (કેસ સેન્ટ્રિટિવ) ભાષા છે. ‘આર’ને કમાન્ડલાઇન અને ગ્રાફિક્સ નામના બે કાર્યપ્રદેશ છે. જો આપણે GUI પ્રદેશનો ઉપયોગ કરવો હોય, તો આપણે ઉબુન્ડુ સોફ્ટવેર કેન્દ્રમાંથી આર કમાન્ડર અથવા આર સ્ટુડિયો નામનું ગ્રાફિકલ એડિટર પ્રસ્થાપિત કરવું પડે. ‘આર’ને પ્રસ્થાપિત કરવા માટેના કમાન્ડ આ પ્રકરણના અંતમાં આપેલ છે. ટર્મિનલ વિન્ડોમાંથી આર લિપિને બોલાવવા માટે, ટર્મિનલ ખોલીને કમાન્ડપોઝટ ઉપર આર (R) લખો અને એન્ટર કી દબાવો. આકૃતિ 13.8માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તમને આર પ્રોમ્ટની સાથે સ્વાગતસંદેશ મળશે.

```

harshal@HarshalAtUbuntu:~$ R
R version 2.14.1 (2011-12-22)
Copyright (C) 2011 The R Foundation for Statistical Computing
ISBN 3-900051-07-0
Platform: i686-pc-linux-gnu (32-bit)

R is free software and comes with ABSOLUTELY NO WARRANTY.
You are welcome to redistribute it under certain conditions.
Type 'license()' or 'licence()' for distribution details.

Natural language support but running in an English locale

R is a collaborative project with many contributors.
Type 'contributors()' for more information and
'citation()' on how to cite R or R packages in publications.

Type 'demo()' for some demos, 'help()' for on-line help, or
'help.start()' for an HTML browser interface to help.
Type 'q()' to quit R.

> 

```

આકૃતિ 13.8 : આર કમાન્ડ પ્રોમેટ

લિનક્સ શેલની જેમ જ R કોમેન્ટની નિશાની તરીકે # નો ઉપયોગ કરે છે. # પછીની કોઈ પણ લખાણ લાઈનના અંત સુધી કોમેન્ટ (ટિપ્પણી) તરીકે ગણવામાં આવે છે. નંબર અને સિંગ્લ બે મૂળભૂત ડેટા ટાઇપ છે. (માહિતીના પ્રકાર છે.) સિંગ્લને એક અવતરણ અથવા ડબલ (બે) અવતરણ ચિહ્નોમાં બાંધવામાં આવે છે. બીજી પ્રોગ્રામિંગ ભાષાની જેમ જ સામાન્ય પ્રક્રિયકો અને વિધેયો પણ ઉપલબ્ધ છે. વસ્તુઓની કમિક યાદી (અને અથવા વિસ્ટ) સામાન્યપણે ઉપયોગમાં આવે છે અને તેનો વેક્ટર તરીકે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. યાદી (લિસ્ટ) બનાવવા માટે C વિધેયનો ઉપયોગ થાય છે, જે જુદાં-જુદાં નંબરને એક યાદીમાં ભેગા કરે છે. પ્રક્રિયકો જેવા કે +, -, *, / અને બીજા બધા એક નંબર તેમજ યાદી ઉપર એક્સરબી રીતે જ કાર્ય કરે છે. તેમ છતાં, જ્યારે દ્વિઅંકી (બાઈનરી) પ્રક્રિયકનાં બંને સંકાર્ય (Operands) યાદી (લિસ્ટ) હોય ત્યારે, તેની લંબાઈ (તેની અંદરના તત્ત્વોની સંખ્યા) સરખી હોઈએ, અચલનું નામ દાખલ કરી અને એન્ટર દબાવવાથી તેનું મૂલ્ય દેખાશે. આ વિભાવનાનું ઉદાહરણ આકૃતિ 13.9માં દર્શાવેલ છે.

```

harshal@HarshalAtUbuntu:~$ R
> a <- 10
> a
[1] 10
> b <- 20
> a*b
[1] 200
> 

```

આકૃતિ 13.9 : R 'આર'માં અચલનો ઉપયોગ

અહીં > ની નિશાની આરનો પ્રોમેટ દર્શાવે છે. વિધાન `a <- 10` 'a' નામનો અચલ બનાવે છે અને તેને ડિમ્બત 10 આપે છે. વિધાન > a પછી એન્ટર કી દબાવતા અચલ વની ડિમ્બત દેખાશે. આ જ રીતે વિધાન `b <- 20` 'b' નામનો અચલ બનાવે છે અને તેને 20 ડિમ્બત આપે છે. વિધાન > `a*b` પછી એન્ટર કી દબાવતા અચલ 'a' અને 'b' ની ડિમ્બતનો ગુણાકાર કરી, તેનું પરિણામ પ્રોમેટ ઉપર દર્શાવે છે.

કેટલાક સામાન્ય R કમાન્ડ `q()` આરમાંથી બહાર નીકળવા માટે, `help()` ઔનલાઈન મદદ મેળવવા માટે, `demo()` કંઈક પ્રદર્શન જોવા માટે અને `help.start()` બ્રાઉઝરમાં ઔનલાઈન મદદ ખોલવા માટે વપરાય છે. જો કોઈ નિશ્ચિત વિધેય માટે મદદ જોઈતી હોય, તો આપણે `help(function name)` વાક્યરચનાનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડે છે. જ્યારે આપણે Rની બહાર નીકળીએ ત્યારે આપણાને પૂછવામાં આવે છે કે આપણે માહિતીને (અચલની ડિમ્બતને) સેવ કરવી છે? જો આપણે 'હા' કહીએ અથવા "y" કહીએ ત્યારે, વર્તમાન ડિરેક્ટરીની એક ફાઈલમાં આ માહિતી સેવ કરવામાં આવે છે અને જ્યારે આ જ ડિરેક્ટરીમાં ફરી વખત આપણે R શરૂ કરીએ, ત્યારે આ માહિતીને ઉપલબ્ધ કરે છે. આકૃતિ 13.10માં દર્શાવ્યા મુજબ વિધેય `ls()` બનાવેલા તમામ અચલની યાદી પ્રસિદ્ધ કરે છે.

```

harshal@HarshalAtUbuntu: ~
harshal@HarshalAtUbuntu: ~\$ R
> a <- 10
> a
[1] 10
> b <- 20
> a*b
[1] 200
> ls()
[1] "a" "b"
>

```

આકૃતિ 13.10 : 'આર'માં ls()નો ઉપયોગ

કમાંકની હારમાળા બનાવવા માટે 'શરૂનો નંબર' : અંતનો નંબર' વાક્યરચનાનો ઉપયોગ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે 1:5 એ c(1, 2, 3, 4, 5)ની બરાબર છે.

'આર' આંકડાશાસ્ત્રનાં કાર્યોને તદ્દન નિખાલસ સ્વરૂપે પૂરા પાડે છે. ઉદાહરણ તરીકે આકૃતિ 13.11માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યાદીમાંથી ન્યૂનતમ કિંમત, મહત્તમ કિંમત, મધ્યક અને મધ્યસ્થ શોધવા માટે આપણે min(list), max(list), mean(list) અને median(list) વિધેયનો ઉપયોગ કરી શકશે.

```

harshal@HarshalAtUbuntu: ~
harshal@HarshalAtUbuntu: ~\$ R
> ll <- c(3,6,8,3,4,6,9,4,7,3,9)
> min(ll)
[1] 3
> max(ll)
[1] 9
> mean(ll)
[1] 5.636364
> median(ll)
[1] 6
>

```

આકૃતિ 13.11 : Rમાં ગણિતિક વિધેયો

'આર'માં આલેખ દોરવા

ધારો કે આપણે એક બારચાર્ટ દોરવો છે, જે યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓની વિદ્યાશાખા પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દર્શાવે છે. જે માટે આપણે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની વિભાગ અનુસાર એક યાદી અને એક વિદ્યાશાખાની યાદી બનાવીશું. ત્યાર પછી આપણે આકૃતિ 13.12 માં બતાવ્યા પ્રમાણે barplot() વિધેયનો ઉપયોગ કરીને તેમાં જુદી-જુદી આર્થિક પાસ કરીને આલેખ દોરીશું.

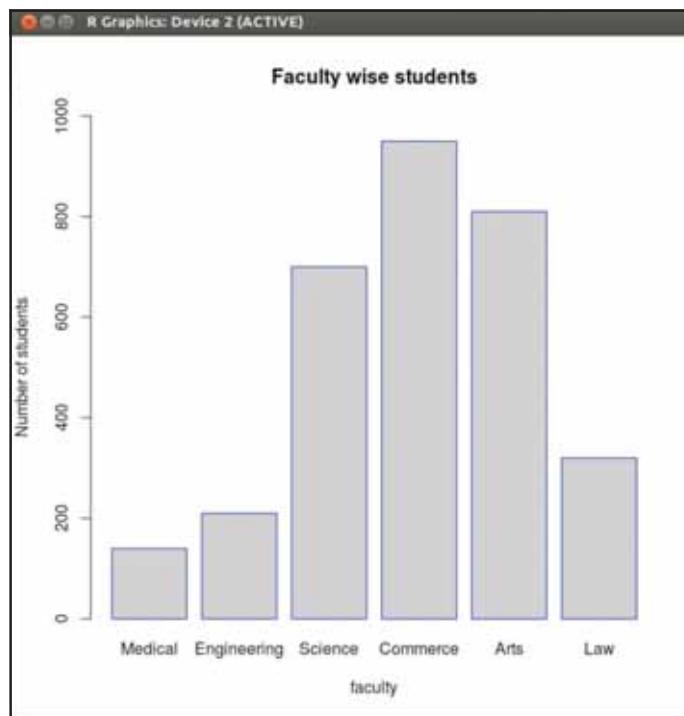
```

harshal@HarshalAtUbuntu: ~
harshal@HarshalAtUbuntu: ~\$ R
> no_students <- c(140,210,700,950,810,320)
> faculty_names <- c("Medical", "Engineering", "Science", "Commerce", "Arts", "Law")
> barplot(no_students, main="Faculty wise students", xlab="faculty",
+ ylab="Number of students", names.arg=faculty_names,
+ ylim=c(0,1000), border="blue")
>

```

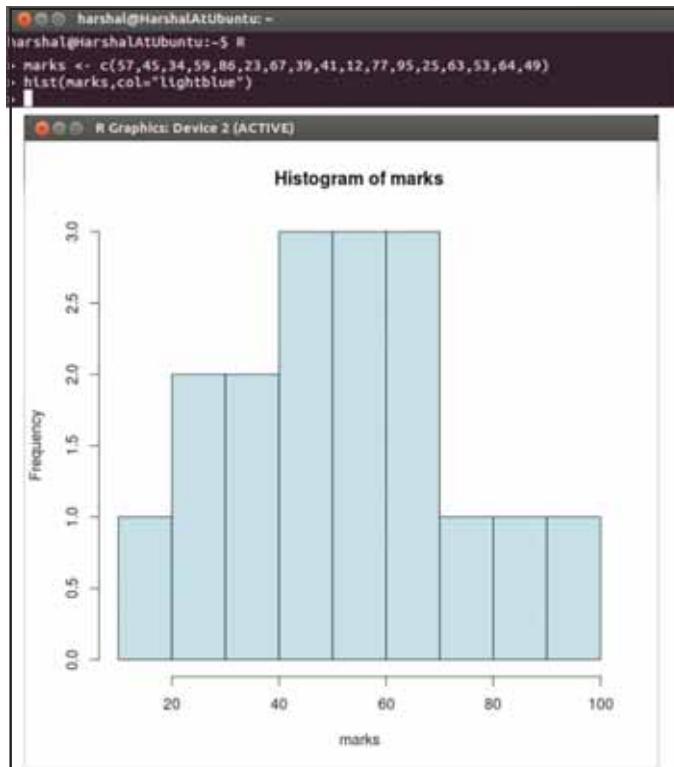
આકૃતિ 13.12 : Rમાં આલેખ દોરવા

પહેલી આર્થિક માહિતીની યાદી છે અને બાકીની તમામ આર્થિકનું સ્વરૂપ નામ=કિંમત છે. આપણે આર્થિકનું તરીકે main, xlab, ylab, names.arg, ylim અને border નો ઉપયોગ કર્યો છે, જે મુખ્ય મથાળું (Title), એક્સ ધરીનું લેબલ, વાય ધરીનું લેબલ, બાર માટેની કિંમત, વાય ધરી ઉપરની રેન્જ અને બોર્ડરનો કલર દર્શાવે છે. નિરીક્ષણ કરો કે જ્યારે કમાન્ડ લાંબો હોય અને કમાન્ડ પૂરો થયા પહેલા આપણે એન્ટર કી દબાવીએ, તો જ્યાં સુધી કમાન્ડ પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી R આપણને + પ્રોમ્પ્ટ આપે છે. આકૃતિ 13.13માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સામાન્યતઃ આલેખને ગ્રીડલાઈન હોતી નથી.

આકૃતિ 13.13 : Rમાં બનાવેલ બારચાર્ટ

હિસ્ટોગ્રામ બનાવવો પણ કઠિન નથી. ધારો કે આપણી પાસે જુદા-જુદા વિદ્યાર્થીઓના કોઈ એક વિષયના 100માંથી મેળવેલા ગુણ છે. આકૃતિ 13.14માં આપેલ કોડનો ઉપયોગ કરીને હિસ્ટોગ્રામ દોરી શકાય, જે આ જ આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનો દેખાશે.

આકૃતિ 13.14 : Rમાં બનાવેલ હિસ્ટોગ્રામ

રેશનલ પ્લાન (Rational Plan)

જુદા જુદા કાર્યક્રમમાં કામ કરતા લોકો જેવા કે બાંધકામ, ઈજનેરી સેવા અને સલાહકાર વેપાર ધ્યા અથવા સોફ્ટવેર બનાવવા વગેરેને યોજના (Project) ઉપર કામ કરવાનું હોય છે અને આવી યોજનામાં સમય નાણાં અને સાધનોની મુશ્કેલી હોય છે. કોઈ પણ કારણોસર આવી યોજના મોડી પૂરી થાય તો યોજનાનો ખર્ચ વધી જાય છે. આ તબક્કે આવી યોજનાના સંચાલન માટે એક સુવ્યવસ્થિત ગોડવણી કરવી પડે છે. જે ગોડવણ નિર્ધારિત સમયમાં અને નાણાંમાં યોજના પૂરી કરવામાં મદદ કરે.

રેશનલ પ્લાન એ એક આવો જ ઓપન સોર્સ સોફ્ટવેર છે જે યોજનાના સંચાલકને આવો પ્લાન બનાવવામાં, નિર્વાહ કરવામાં મદદ કરે છે. તે યોજનાના જીવનચક દરમ્યાન યોજનાના સંચાલકને મદદ કરે છે. આમાં ત્રણ ડેસ્કટોપ ઉત્પાદનનો સમાવેશ થાય છે. રેશનલ પ્લાન સિંગલ, મલ્ટિ અને વ્યૂઆર.

રેશનલ પ્લાન સિંગલ એ સ્વતંત્ર યોજનાના સંચાલન માટે ઉપયોગી છે. તે બીજી યોજના સાથે જોડાયેલ કે કોમન સાધનોનો વપરાશ કરતી અન્ય યોજના સાથે જોડાયેલ માટે હોતો નથી. તે સંચાલકને સામાન્ય યોજના માટેની માહિતી જેવી કે નામ, નોંધ, લીક, ધારણાઓ, અવરોધ અને જોખમો વગેરે માહિતી યોજના સાથે જોડવા આપે છે. તે વિગતવાર નોંધપત્રક બનાવવા, તેમાં સુધારાવધારા કરવા તથા તેને દૂર કરવાની સગવડ આપે છે. એક વખત સાધન સામગ્રી બની ગયા પછી તેને આપણે કાર્યની ફાળવણી કરી શકીએ છીએ. જે આપણને યોજનાનું ટ્રેકિંગ ટૂલ પૂરું પાડે છે. જેવા કે નિર્ણાયક રસ્તો (Critical Path), કાર્ય માટેની લક્ષ્ય પૂર્ણતાની કિંમત, માહિતીના સમયસર તબક્કાનું કામ અને કિંમત વગેરે. આપણે ધ્રાપી શકાય તેવો અહેવાલ બનાવી શકીએ છીએ અને બીજી યોજના સંચાલનના ટૂલમાંથી માહિતી આયાત કરી શકીએ છીએ અને બીજા માળખામાં માહિતી નિકાસ પણ કરી શકીએ છીએ.

રેશનલ પ્લાન મલ્ટિ એ એવી યોજનાનું સંચાલન કરવામાં મદદ કરે છે કે જેમાં એક કંપનીના સાધનો જુદી-જુદી યોજનામાં વહેંચાયેલાં હોય. તે એકબીજા ઉપર આધારિત યોજનાનું સંચાલન પણ કરે છે. તેમાં રેશનલ પ્લાન સિંગલમાં આપેલ તમામ લક્ષણ (ફિચર્સ)નો સમાવેશ થાય છે. વધારેમાં તે, દરેક યોજનામાં રોકાયેલ સાધનોની માહિતી (કામ, કિંમત અને વધારે ફાળવણી)ની ગણતરી પણ કરી આપે છે. તે જુદી જુદી યોજનાઓ સાથે સંબંધિત કાર્યનું જોડાણ, યોજનાની માહિતીનું વિશેષણ અને યોજનાનો પોર્ટફોલિયો બનાવવાની પરવાનગી આપે છે.

રેશનલ પ્લાન વ્યૂઆર એ એક વધારાનું ટૂલ છે જે મૂળ ફાઈલના માળખાં (.xrp)માં રહેલ યોજનાને વહેંચવા (શેર કરવા) માટે બનાવેલ છે. પણ તેનો ઉપયોગ માઈક્રોસૉફ્ટ યોજનાની ફાઈલ ખોલવા માટે પણ થાય છે. સાધનોને ફાળવેલી કામગીરી જોવા માટે તેમજ ગોડવેલ કાર્યપદ્ધતિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કર્યા વગર યોજનાનો વિકાસ જોવા માટે તે ખૂબજ ઉપયોગી છે.

ઉભુન્ડુ 10.04માં રેશનલ પ્લાન આવતું નથી અને સમર્થન પણ કરતું નથી તે ફક્ત ઉભુન્ડુ 12.04 અને ત્યાર પછીના વર્જનમાં જ ઉપલબ્ધ છે.

સ્કાઈપ (Skype)

તમે કેટલીય સંદેશા માટેની જુદી જુદી સેવાઓ જેવી કે યાહુ મેસેન્ઝર, ગુગલટોક અથવા રેટિફબોલનો ઉપયોગ કર્યો હશે, જેનો ઉપયોગ આપડો વાસ્તવિક સમયમાં ગપસપ (ચેટિંગ) માટે કરીએ છીએ અને તેમાં લખાણ, દશ્ય અને શ્રાવ્યમાહિતીનો ઉપયોગ પણ કરીએ છીએ. સ્કાઈપ આવું જ એક સોફ્ટવેર છે, જે આપણને કમ્પ્યુટરમાં ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરીને કોલ કરવા માટેની સગવડ આપે છે.

સ્કાઈપ ઉપયોગકર્તાને અવાજ, લખાણ અને વીડિયોનો ઉપયોગ કરીને બીજા સાથે સંપર્ક કરવાની પરવાનગી આપે છે. આપણે આપણા ટેલીફોન નેટવર્કમાં ફોન કરવા માટે પણ સ્કાઈપનો ઉપયોગ કરી શકીએ. ટેલીફોન અથવા મોબાઇલ ફોન ઉપર કરેલા ફોનનો ખર્ચ ઉપયોગકર્તાના ખાતામાં ઉધાર થાય છે અને સ્કાઈપમાં કરેલ ફોન કોલ નિઃશુલ્ક હોય છે. તે ફાઈલને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફેરવવાની તેમજ વીડિયો-કોન્ફરન્સની વધારાની સગવડ પણ પૂરી પાડે છે.

સ્કાઈપ સોફ્ટવેરને નિઃશુલ્ક ડાઉનલોડ કરી શકાય છે, પરંતુ તેનો સોર્સકોડ માલિકીનો છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના સુધારાવધારા કરી શકતા નથી. સ્કાઈપનો ઉપયોગ કરવો હોય, તો અવાજ(સાઉન્ડ)નું ઇનપુટ અને આઉટપુટ કાર્યરત હોવું જોઈએ.

આધુનિક કમ્પ્યુટરમાં આ સગવડ હોય જ છે. લેપટોપમાં તો અંદર જ આપેલ હોય છે જ્યારે ટેસ્કટોપ કમ્પ્યુટરમાં આપણે ફેઝોન, સ્પીકર અને વેબકેમેરાને બહારથી જોડવાં પડે છે. આપણો સ્કાઈપને સોફ્ટવેર કેન્દ્રમાંથી પ્રસ્થાપિત કરી શકીએ છીએ.

સ્કાઈપ શરૂ કરવા માટે, **Applications → Internet → Skype** વિકલ્પ પસંદ કરો. જો તે તમે પ્રથમ વખત જ ખોલતા હશો, તો એક ઉપયોગકર્તા માટે પરવાના માટેનાં કરારની વિન્દો ખોલશો. તેનું લખાણ વાંચી અને "I agree" બટન ઉપર ક્લિક કરો. હવે આપણે આફ્ટુની 13.15માં આપેલ વિન્દો જોઈ શકીશું.

આફ્ટુની 13.15 : સ્કાઈપની શરૂઆતની વિન્દો

સ્કાઈપસેવાનો ઉપયોગ કરવા માટે ઉપયોગકર્તાનું ખાતું હોવું જોઈએ. જો ન હોય તો, "Don't have a Skype Name yet?" ઉપર ક્લિક કરો અને સ્કાઈપ નામ બનાવવા માટેનાં પગલાંને અનુસરો. એક વખત તમારી પાસે સ્કાઈપ નામ અને પાસવર્ડ આવી ગયા પછી આફ્ટુની 13.15માં બતાવેલ ટેક્સ્ટબોક્સમાં માહિતી ભરો અને "Sign in" બટન ક્લિક કરો. જો બધું જ બરાબર હશે તમે બીજા સ્કાઈપના ઉપયોગકર્તા સાથે સંવાદ કરી શકશો અથવા સ્કાઈપનો ઉપયોગ કરીને ફોનકોલ કરી શકશો.

સારાંશ

આ પ્રકરણમાં આપણે કેટલાંક ઉપયોગી નિઃશુલ્ક ટૂલ્સ અને સેવાઓની ચર્ચા કરી. આપણે માહિતી-સંક્ષેપ્યનની તકનિક વિશે ભાયા જે માહિતીસંગ્રહ કરવા માટેની જગ્યામાં ઘટાડો કરી રીતે કરી શકાય તે શીખવે છે. આ તકનિકનો ઉપયોગ ફાઈલ અને ડિરેક્ટરી ઉપર કરવા માટેનું ટૂલ આર્થિક (આર્કાઈજ) મેનેજર પણ જોયું. આપણે મલ્ટિમીડિયા પ્લેયર VLCની પણ ચર્ચા કરી. આપણે ગુગલ નકશા સેવાની પણ ચર્ચા કરી, જે આપણાને જુદા-જુદા વિસ્તારના નકશાઓ ઓનલાઈન પૂરા પડે છે. લખાણમાં જુદા-જુદી ભાખાનાં અક્ષરો અને ચિહ્નોને ઉમેરવા માટેના અક્ષરનકશો (કેરેક્ટર મેપ) વિશે પણ અભ્યાસ કર્યો. ગાણિતિક ગણતરી માટેના 'આર' એન્વાયરમેન્ટ ઉપર પણ ચર્ચા કરી, જેમાં આપણે સામાન્ય ગણતરી જેવી કે મધ્યસ્થ અને મધ્યક શોધવા વિશે ચર્ચા કરી અને "આર"માં બારચાર્ટ અને હિસ્ટોગ્રામ કેવી રીતે બનાવાય તે વિશે પણ ભાગ્યા અને છેલ્લે આપણે રેશનલ પ્લાન અને સ્કાઈપનો ઉપયોગ પણ જોઈ ગયા.

शिक्षक माटे सृचना

આ પ્રકરણમાં આપેલ ટૂલ્સ ફક્ત પ્રદર્શન માટે જ છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીનિ આ ટૂલ્સ તેમો સ્વરૂપે દર્શાવવાના છે. પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાયમાં આપેલ ઉદાહરણનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને આ ટૂલ્સનો ઉપયોગ દેખાડવાનો છે. શિક્ષકે કમ્પ્યુટરમાં ‘આર’ સોફ્ટવેર પ્રસ્થાપિત કરવું પડશે. R પ્રસ્થાપિત કરવા માટે નીચે પ્રમાણેનો કમાન્ડ આપો :

```
sudo apt-get install r-base r-base-dev
```

स्वाध्याय

(8) રમાંથી બહાર નીકળવા માટે ક્યો કમાન્ડ વપરાય છે ?

(9) રમાં બારગ્રાફ બનાવવા માટે ક્યા વિધેયનો ઉપયોગ થાય છે ?

- (a) bar() (b) plot() (c) bargraph() (d) barplot()

(10) નીચેનામાંથી રેશનલ ખાનનાં જુદાં-જુદાં સ્વરૂપ ક્યા છે ?

प्रायोगिक स्वाध्याय

1. જીપફાઈલ બનાવી તેમાં આખી ડિરેક્ટરીનો સંગ્રહ કરો.
 2. tar.gz ફાઈલ બનાવી, તેમાં આખી ડિરેક્ટરીનો સંગ્રહ કરો.
 3. સબડિરેક્ટરી ફાઈલ1 (files1)માં જીપ આર્થિવમાંથી બધી જ ફાઈલો બહાર કાઢો.
 4. સબડિરેક્ટરી ફાઈલ2 (files2)માં tar.gz આર્થિવમાંથી બધી જ ફાઈલો બહાર કાઢો.
 5. ગુગલ નકશામાં તમારી શાળા શોધો. સેટેલાઈટ તસવીરમાં તમે તમારી ઈમારત ઓળખી શકો છો ?
 6. ગુગલ નકશામાં તમારું ઘર શોધો. તમારા ઘરેથી શાળા સુધી પહોંચવા માટેનો માર્ગ શોધો. આ રસ્તો એ જ છે, જેનો તમે દરરોજ ઉપયોગ કરો છો ?
 7. કેરેક્ટરમેપ (અક્ષરનકશો)નો ઉપયોગ કરીને geditમાં સત્યમેવજયતે લખો.
 8. કેરેક્ટરમેપ (અક્ષરનકશો)નો ઉપયોગ કરીને geditમાં $\sin(\alpha - \beta) = \sin\alpha \cos\beta - \cos\alpha \sin\beta$ લખો.
 9. વર્ષના મહિનાના દરેક દિવસોનો બારગ્રાફ બનાવો.
 10. પાઈચુસ્ટકના પાનાનો બારગ્રાફ બનાવો.
 11. અદ્વાતિયાનાં દિવસોનાં નામમાં (રવિવાર, સોમવાર..... શનિવાર) વારંવાર આવતા અક્ષરો માટેનો ડિસ્ટોગ્રામ દોરો. ફક્ત એવા અક્ષરોનો જ સમાવેશ કરો જે ઓછામાં ઓછા એક વખત આવતા હોય.
 12. તમારું પોતાનું સ્કાઈપ ઉપયોગકર્તાખાતું બનાવો અને સ્કાઈપસેવા દ્વારા આપવામાં આવતી સગવડનું નિરીક્ષણ કરો.

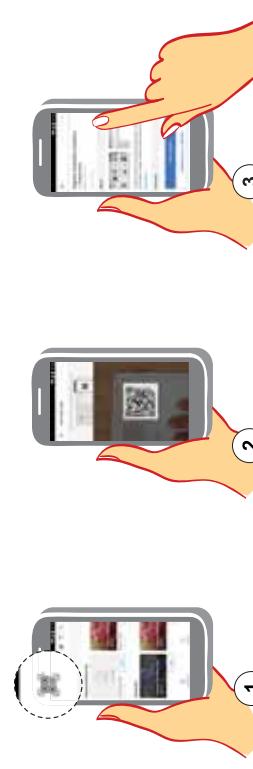
DIKSHA APP કેવી રીતે ગ્રાઉન્ડોફ કરશો?

OPTION 1: આપના મોબાઇલના ફોનિઓ પર diksha.gov.in/app ટાઈપ કરો.

OPTION 2: ગૃહાલ ખેદીએર પર DIKSHA NCTE શેરો અને ગ્રાઉન્ડોફ બટન દાખાવો.

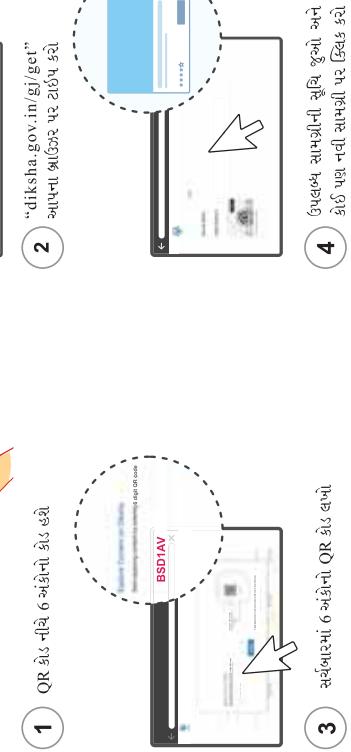
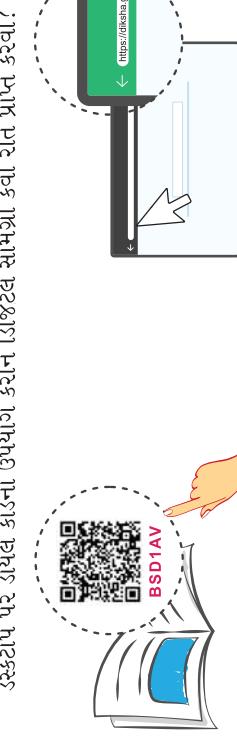
QR કોડનો ઉપયોગ કરીને મોબાઇલ પર ડિજિટલ સામગ્રી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી?

DIKSHA App ચાલુ કરો | App ની મૂક્યાના સ્ક્રીનથાર કરો | ગ્રામ્ય user profile વાંચો

પુરસ્કાર પર ગાયાલ કરીને ડિજિટલ સામગ્રી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી?

અન્ય પુરસ્કારનું અધિકમણ-અનુભવને રસપ્રારદ કરવાના તેમણે શૈક્ષણિક સર્વીસ્માં આધીને સેટપાયા પ્રાપ્ત કરવાના મદદ કરે છે. પુરસ્કારનું પ્રત્યેક પુરસ્કાર પર QR કોડ લિંક છે. જ્યાંથી QR કોડ કેન્દ્રિત થાંથી QR કોડ કેન્દ્રિત થાંથી તો ચોક્કરમ પ્રકાર માત્ર હોયાર કરીને સામગ્રી લાગ્યો રહેશે.

ડિજિટલ સામગ્રીના ઉપયોગના અન્ય ફાયદા

